TÖRTÉNELEM

HERBER ATTILA • MARTOS IDA • MOSS LÁSZLÓ • TISZA LÁSZLÓ

6

1914-TŐL 1990-IG

TÖRTÉNELEM

HERBER • MARTOS • MOSS • TISZA

6

1914-től 1990-ig

Szerzők:

Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László
Címlapterv: Varga Tamás A borítón a teheráni konferencia vezetői A könyvet tervezte: Lengyel János
A kötet a Soros Alapítvány,
a Fővárosi V. kerületi Önkormányzat, valamint az OTP Bank Rt. támogatásával készült, a Print-Tech Kft. gondozásában
ISBN: 963 04 8875 2

Kiadta a Reáltanoda Alapítvány, 1997
Műszaki szerkesztő: Lengyel János Képfeldolgozás, szedés: Print-Tech Kft. Felelős vezető: Tóth István
Készült a Gyomai Kner Nyomda Rt.-ben, a nyomda alapításának 115. esztendejében
Felelős vezető: Papp Lajos vezérigazgató 66/386-211
http: //www.lang.hu/gykner.nyomda E-mail: gyknerlang.hu
E-mail: knergyomanap-szam.hu

AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK KORA 1914-23 Az I. világháború eseménytörténete

Előzmények

A 19. század utolsó harmadában lezajlott gazdasági és politikai változások következtében a nemzetközi kapcsolatokban felhalmozódtak a feszültségek. A vezető nagyhatalmak egymással szemben **katonai szövetségek**be tömörültek, így próbálták megvédeni

megszerzett pozícióikat vagy érvényesíteni hatalmi igényeiket. Mivel mindegyik fél egyre inkább a háborúban látta elképzelései megvalósításának eszközét, a századfordulón gyors ütemű fegyverkezés, hadseregfejlesztés és flottaépítés jellemezte a nagyhatalmak politikáját. Az ellenséges indulatokat az ideológia terén az egyre erőszakosabbá váló **nacionalizmus** fejezte ki. A világpolitika centruma még mindig Európában volt, a tengerentúlon felemelkedő két nagyhatalom – az Egyesült Államok és Japán – már szembeötlő jelenség volt, de a vezető szerep megragadására még nem volt sem erejük, sem hajlandóságuk.

Erőviszonyok, haditervek és háborús célok

A háborúra készülődő európai hatalmak katonai ereje szoros összefüggésben állt **gazdasági teljesítőképesség**ükkel. Ebben a 19. század utolsó évtizedei jelentős változásokat hoztak. Németország előretörése azonban önmagában nem jelentette azt, hogy a tényegesen kisebb erőt képviselő Monarchiával együtt fölényben lett volna az antanttal szemben, mert az antant népessége nagyobb volt. Geopolitikai helyzetüket tekintve Németország és Ausztria-Magyarország számára a mozgósítás és a csapatmozgatás tekintetében előnyt jelentett az, hogy egy tömbben helyezkedtek el, azaz „központi hatalmak" voltak, ugyanakkor ez tette lehetővé az antant számára, hogy viszonylag könnyen blokád alá vegye ellenfeleit. A blokád pedig egy elhúzódó háború esetén lehetetlenné teszi az élelmiszer- és nyersanyag-utánpótlást. Németország előnye az 1910-es évek elején abban mutatkozott meg, hogy mindenkinél előbbre tartott a katonai felkészülésben.

Ezek a tények világosak voltak a német hadvezetés számára is. Nem véletlen, hogy **Alfred von Schlieffen,** aki a német vezérkar főnökeként (1891-1905) kimunkálta a német hadászati koncepciót, két lényeges elemet helyezett a középpontba: először azt, hogy Németország ne kényszerüljön kétfrontos háborúra Francia- és Oroszország ellen, másodszor pedig azt, hogy a két, egymást követő egyfrontos háború időben a lehető legrövidebb legyen. Ennek értelmében elképzelése a következővolt: az első ütemben az egész vagy közel az egész német hadsereg bevethető Franciaország ellen, és Belgiumon keresztül jobbszárnyas átkarolással a francia hadsereg hat hét alatt megsemmisíthető. Ezt követően a keleti hadszíntérre átirányított erő a Monarchia haderejével együtt néhány hét vagy legfeljebb 1-2 hónap alatt végez az oroszokkal is. A terv elkészülte és alkalmazása között eltelt évtizedben azonban jelentősen megváltozott az európai katonai helyzet. Oroszország úrrá lett keleti nehézségein, felgyorsította stratégiai vasútépítkezéseit, így már nem lehetett lassú mozgósítással számolni. A nyugati területeken pedig az erőteljesebb francia felkészülés és az angol expedíciós haderő létrehozása növelte a

kétségeket a **Schlieffen-terv** sikerével szemben. A német vezérkar új főnöke, **Moltke** tisztában volt ezekkel a változásokkal, ezért megfontolandónak tartotta a koncepció megváltoztatását. Ám 1913-ban kiderült, hogy az eredeti terven csak kisebb módosításokat hajtottak végre, de teljesen új jellegű hadászati elképzelések kialakítására nem került sor. A Schlieffen-terven alapuló német hadászati koncepcióban az új helyzetben döntő szerepet kapott az időtényező – ha nem sikerül Franciaországot az orosz hadsereg mozgósításáig legyőzni, akkor Németország olyan kétfrontos háború megvívására kényszerül, amelyhez erői nem elegendőek.

Nemcsak a német stratégák gondolkoztak **gyors, támadó hadműveletek**ben, az összes háborúra készülő ország támadásra építette terveit, és egyetlen, gyors, mindent eldöntő hadművelet végrehajtására számított. Elképzeléseiket a nagyobb tűzerő megjelenésére építették. A különbség a két fél között abban állt, hogy míg Németország és szövetségese számára létkérdés volt a gyors siker, az antant országai nagyobb tartalékaik és utánpótlási lehetőségeik birtokában egy elhúzódó, védekező háború megnyerésére is képesek voltak. Ennek a lehetősége azonban a tervek elkészítésének időpontjában még senkiben nem merült fel.

Ami a háborús célokat illeti, általánosságban mindegyik háborúra készülő ország növelni akarta hatalmi befolyását. Németország a kontinentális hegemónia megszerzése mellett a tengerentúlon gyarmatokat kívánt szerezni. Franciaország Elzász-Lotaringia visszaszerzése, azaz a reváns mellett szintén európai hatalmi súlyát kívánta növelni, az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország pedig egyaránt a Balkánon kívánt terjeszkedni. A háborútól leginkább vonakodó Anglia számára a legnagyobb veszélyt a német erőfölény jelentette, amely a kontinentális egyensúly felborulásával fenyegetett.

A „casus belli” és a háború kirobbanása

Az Ausztria-Magyarország által 1908-ban annektált **Bosznia-Hercegovina** tartományban igen feszült volt a légkör. A bekebelezés tényét nem akarta tudomásul venni a terület szerb és muzulmán lakossága, az ellenállásra egyaránt bátorították őket Szerbiából és Törökországból, a horvátok pedig a terület Horvátországgal való egyesítését szerették volna elérni. Az 1912-13. évi Balkán-háborúk hatására ideges hangulat uralkodott a térségben. A tartomány kormányzója, Potiorek tábornok ezért azzal az ötlettel állt elő, hogy az 1914 nyarán Boszniában tartandó hadgyakorlatot a hadsereg főfelügyelőjeként megszemlélő **Ferenc Ferdinánd** trónörökös tegyen látogatást a tartomány fővárosában, **Szarajevó**ban is. Ez – vélte a kormányzó – alkalmas lesz a Monarchia tekintélyének emelésére a lakosság körében. A népszerűtlen trónörökös ellen korábbi útjain már háromszor kíséreltek meg merényletet, boszniai utazása azonban, amit

a sajtó már márciusban bejelentett, eleinte nem tűnt veszélyesnek, hiszen a hadgyakorlaton meg lehetett valósítani a maximális biztonságot. A szarajevói látogatással kapcsolatban azonban, ahogy az időpont közeledett, egyre gyakrabban merültek fel aggályok. Maga Ferenc Ferdinánd is elbizonytalanodott, de végül, mélyponton lévő tekintélye emelése érdekében, mégis elszánta magát az utazásra.
A hadgyakorlat a szerbeknek szánt erődemonstráció volt, a trónörököspár szarajevói látogatása – amelynek szerbellenes élét külön aláhúzta, hogy június 28-ára, a szerb nemzeti gyásznapra, az 1389-es rigómezei csata évfordulójára esett – a helybéli lakosság iránti bizalmat volt hivatott kifejezni. A biztonsági szervek nem készültek fel megfelelően a magas rangú látogatók útjának lebonyolítására, szemben a boszniai fiatalság titkos nacionalista szervezetével, az **„Ifjú Boszniá”**-val, melynek tagjai a nagyszerb nacionalista tiszti szövetséggel, az „Egyesülés vagy Halál”-lal együtt merényletet készítettek elő. A trónörököspárt **1914. június 28**-án, közvetlenül egy sikertelen bombamerénylet után, a nyitott gépkocsitól néhány méterre álló **Gavrilo Princip** lövései sebezték halálra.
A merénylet híre, bár Ferenc Ferdinándot különösebben nem gyászolta senki, Bécsben és Budapesten egyaránt megdöbbenést és magasra csapó **szerbellenes indulatok**at váltott ki. A Szerbia elleni határozott fellépést támogatta mindenekelőtt Conrad, a vezérkar főnöke, Stürgkh gróf, az osztrák miniszterelnök és Krobatin, a közös hadügyminiszter. A bizonytalankodó Berchtold külügyminiszter, s maga a császár, Ferenc József azon a véleményen voltak, hogy mindenképpen be kell várni a vizsgálat eredményét, és szükségesnek tartották Németország támogatását is. A magyar miniszterelnök, Tisza István azonban határozott ellenvéleményt hangoztatott. Ő az időpontot alkalmatlannak, az indokot pedig elégtelennek tartotta, féltette a dualista berendezkedést egy esetleges győztes háború területi növekedéseitől, de tartott a háború kimenetelétől is. A Balkán-háborúk óta számolt a formailag szövetséges Románia ellenséges fellépésével, s tudta, hogy a Monarchia nem készült fel katonai akcióra a keleti határon. Mindemellett úgy vélte, hogy a délszláv kérdés Oroszországgal való egyezkedés útján is megoldható.
A **helyzet kulcsa** tehát egyértelműen **Berlin**ben volt. Németország, mely az annexiós válság idején határozottan támogatta Bécset, a tízes évek elején a balkáni terjeszkedés békés útjait kereste, s inkább fékezni igyekezett a Monarchia harciasságát déli szomszédja irányában. 1914 nyarán azonban fordulat következett be a német politikában, mivel Moltke az európai katonai erőviszonyok elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy ezek egyelőre kedveznek Németországnak. A francia hadsereg fejlesztése és az orosz stratégiai vasútépítés üteme azonban hamarosan megváltoztatja ezt a helyzetet.

Ugyanakkor a schlieffeni koncepció sikere érdekében rendkívül fontos volt, hogy a Monarchia kezdettől fogva minden erejével Oroszország ellen vonuljon fel, ami egy francia-német konfliktus esetén nem látszott egyértelműnek, a szerbekkel való háború esetén azonban máris adott volt Ausztria-Magyarország és Oroszország katonai szembenállása is. Mindent összevetve, a német katonai és politikai vezetés úgy látta, hogy ennél kedvezőbb helyzet a Franciaország és Oroszország ellen egyszerre megvívandó háborúra nem adódik, emellett Anglia semlegességével számoltak, vagy olyan gyors háborúval, ami véget ér, mire London cselekvésre szánná el magát. Végül pedig Berlin megnyugtató választ adott Tisza Romániával kapcsolatos aggodalmaira, amennyiben hajlandó volt a balkáni kapcsolatok súlypontját áthelyezni Bulgáriára.
Elhárulván ily módon az akadályok a bécsi politikában a Szerbia elleni harcias fellépés útjából, megfogalmazták és **július 23**-án át is adták a szerb kormánynak a **jegyzék**et, amelyre 48 órán belül választ követeltek. Az ultimátum ötödik és hatodik pontja olyan követeléseket tartalmazott, amelyeket Szerbia szuverenitásának súlyos sérelme nélkül nem vállalhatott. Azt követelték ugyanis, hogy fogadja el a merénylet miatti nyomozás során „a császári és királyi közös kormány közegeinek közreműködését Szerbiában a Monarchia területi épsége ellen irányuló felforgató mozgalom elnyomásában". A határidőre elkészített szerb válasz engedékeny hangú volt, de – miután Oroszországból megnyugtató választ kapott egy esetleges háború esetén a hatalmas szomszéd segítő fellépéséről – a szerb szuverenitást sértő pontokban az ultimátumot nem teljesítette. Az osztrák-magyar követ a helyszínen a szerb kormányfő tudomására hozta a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, majd **a Monarchia július 28-án hadat üzent Szerbiának**.
Oroszország és Franciaország július 20-án a cár és Poincaré elnök Kronstadt kikötőjében létrejött találkozóján egyeztette álláspontját. Az oroszok számára a katonai felkészüléshez még néhány évre szükség lett volna, de semmiképpen nem hagyhatta magára Szerbiát, Franciaország pedig rendkívül fontosnak tartotta a cári haderő azonnali bekapcsolódását a hadműveletekbe. Ennek megfelelően Szerbiának a legmesszebbmenőkig engedékenységet ajánlottak, de biztosították támogatásukról háború esetén. Az antant harmadik hatalma, Anglia egyelőre nem foglalt egyértelműen állást. Érdekei a háborús konfliktus elodázásához, a két katonai szövetség közötti erőegyensúly fenntartásához fűződtek. A brit külügyminiszter azzal a javaslattal állt elő, hogy a Monarchia a Szerbiával szembeni biztosíték fejében foglalja el Belgrádot, s ott álljon meg. A pattanásig feszült helyzetben Ausztria-Magyarország elutasította a brit ajánlatot. Anglia számára a jogalapot a háborúba való belépésre az a nemzetközi

kötelezettség teremtette meg, miszerint más országokkal együtt garanciát vállalt Belgium szuverenitásának és semlegességének megvédésére. Ha egy esetleges német-francia konfliktus Belgiumon keresztül bontakozik ki, akkor a katonai racionalitás is az angol beavatkozás mellett szól, mivel a hosszabb arcvonalon a francia erők nem elégségesek a védelemhez.
Július 31-én és augusztus 1-jén szinte egyidejűleg rendelték el az **általános mozgósítás**t az Osztrák-Magyar Monarchiában, Oroszországban, Németországban és Franciaországban. A németeknek az Oroszország elleni háborúhoz volt indokuk és belső támaszuk, a Schlieffen-terv szerint viszont Franciaország ellen kellett először hadba lépniük. A franciáknak augusztus 2-án küldött német hadüzenet indoka végül mondvacsinált határincidens volt, miután pedig Belgium elutasította a német csapatok átengedésére vonatkozó követelést, a német hadsereg augusztus 4-én átlépte a határt. Anglia ekkor ultimátumban követelte a belga semlegesség tiszteletben tartását, s miután választ nem kapott, ugyanezen napon éjfélkor közte és Németország között is beállt a hadiállapot. A Monarchia 5-én üzent hadat Oroszországnak, majd ezt követően az egymással harci érintkezésben nem lévő országok is elküldték egymásnak hadüzeneteiket.
Az öt európai nagyhatalom – az egyik oldalon a központi hatalmak, Németország és a Monarchia kettős szövetsége, a másikon az antant, Anglia, Franciaország és Oroszország, valamint szövetségeseik, Szerbia, Montenegró és Belgium álltak – **három kontinentális front**on csapott össze. A háború akkor szélesedett európai méretekből világháborúvá, amikor augusztus végén Japán az antant, októberben pedig Törökország a központi hatalmak oldalán belépett. (Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az I. világháború döntő eseményei továbbra is Európában zajlottak, elnevezése ellenére alapvetően kontinentális háború maradt.)

A háború első hónapjai 1914-ben

A háború évei

Mint korábban már láttuk, a **hadba szálló felek gyors háborúra számítottak**, s mindegyikük támadó terveket készített. A német uralkodó, II. Vilmos egyenesen 1914 őszére, a falevelek lehullásának idejére tette a háború győzelmes végét. Hamarosan kiderült azonban, hogy semmi nem indokolja az optimista várakozásokat. A hadviselő felek **korábban elképzelhetetlen nagyságú haderő**t vetettek be, Európa frontjain mintegy 20 millió katona állt szemben egymással. De a hadseregek mögött ott állt a hadba lépők teljes gazdasági ereje, az egész hátország hadiüzemmé vált, minden nemzetgazdaság

legfontosabb feladatának a front kiszolgálását tartotta.
A támadó stratégiáról hamarosan kiderült, hogy megvalósítása iszonyú áldozatok mellett sem hozza meg a döntő sikert. A franciák Elzász, majd Lotaringia ellen indított támadása hamar kudarcot vallott. A jobban felkészült **német hadsereg** ugyan súlyos határcsaták után **betört Belgiumon át Franciaországba**, szeptember elejére elérte a Marne folyót, és megközelítette Párizst. (A front közelségéből adódott az a lehetőség, hogy a katonák szállítását a párizsi taxik mozgósításával oldja meg a városparancsnok.) A szeptember 5-étől 10-éig tartó marne-i csatában azonban a Joffre vezette francia hadsereg megállította a támadókat, s miután egyik félnek sem sikerült a másikat átkarolni, a nyugati fronton állóháború alakult ki. A hadseregek szögesdrótvonalak és földhányások mögé ásott lövészárkokba húzódtak, állásokat építettek ki, a **frontvonalak** pedig **hosszú ideig mozdulatlanok** maradtak. A Schlieffen-tervnek ezzel a lényegét nem sikerült megvalósítani. De nem alakult másként a helyzet a keleti és a déli fronton sem. Kiderült, hogy az oroszok a vártnál jóval gyorsabban mozgósították haderejüket, s a Monarchia egyedül nem képes az **orosz „gőzhenger”** megállítására. A Kelet-Poroszországba betört oroszokat ugyan Hindenburg német tábornok legyőzte **Tannenberg**nél (augusztus 26-30.), majd német győzelem következett a Mazuri-tavaknál is, a Monarchia Szerbiába betörő haderejét azonban a szerb hadsereg visszaverte, s az osztrák-magyar hadsereg **Galíciában** is súlyos vereséget szenvedett az oroszoktól.
Összességében elmondható, hogy az eredeti hadászati tervek mindenhol összeomlottak, s az első összecsapások után a továbbiakra már semmi útmutatást nem adtak. Az óriási veszteségek, a csalódottság és tanácstalanság mindenhol a hadvezetés stratégiai elképzeléseinek kríziséhez vezetett. Az is világossá vált, hogy a győzelemhez vezető út sokkal hosszabb és gyötrelmesebb lesz, mint azt korábban gondolták volna, s hogy nemcsak a katonai lépéseket kell megtervezni, hanem egyre nagyobb jelentősége lesz a gazdasági és a diplomáciai tevékenységnek is. Ennek a felismerésnek a jegyében az antant államai 1914 szeptemberében a londoni szerződésben biztosították egymást arról, hogy nem kötnek különbékét az ellenséggel.

Az 1915-ös év

„Úgy kell háborúznunk, ahogy muszáj, nem úgy, ahogy szeretnénk!”
(Lord Kitchener)

Az angol hadügyminiszter kijelentése az 1914-es év tapasztalatainak talán legfontosabb, a hadviselő felek által azonban legkevésbé figyelembe vett konklúziója volt. Pedig 1914 végére minden fél előtt világossá vált, hogy az eredeti hadászati koncepcióikat nem

érvényesíthetik: a Schlieffen-terv értelmét vesztette, a francia támadó hadműveletek az emberveszteségen túl más eredményt nem produkáltak, a kelet-poroszországi orosz hadműveletek megakadtak, a Monarchia pedig sikertelenül küzdött a nálánál jóval kisebb Szerbiával.

A **legfontosabb fronton, a nyugatin** milliós hadseregek birkóztak egymással a flandriai sártengerben anélkül, hogy az olyannyira vágyott áttörést bármelyikük is kierőszakolhatta volna. Az állóháború kialakulásának első számú oka a kor stratégái által helytelenül felmért – számos alkalommal figyelembe sem vett – harcászati változásban rejlett. A felek 1914 telére gépfegyverekkel és gyorstüzelő ágyúkkal ellátott fedezékekbe húzódtak, egymással párhuzamos lövészárokrendszereket építettek ki, melyeken megtört a számbeli fölényben lévő gyalogság és a lassan idejét múló lovasság minden rohama.

A katonai vezetők, akiket rabul ejtettek a kezük alá adott, korábban elképzelhetetlen erejűnek tartott hatalmas hadseregekben rejlő lehetőségek, úgy vélték, hogy még nagyobb támadóerőket harcba vetve leküzdhetik ellenfeleiket, így **tovább erőltették az offenzív hadműveleteket**. Általános feltételezésük az volt, hogy az ellenség legerősebb pontján támadva és ott erőfölényt létrehozva arathatnak győzelmet, ezért a rendelkezésre álló katonákat és hadfelszerelést ezekre a pontokra koncentrálták. Természetesen az „ellenség” is ezt tette: növelte védelmi erőfeszítéseit – tagolt (több lövészárokból, bunkerekből álló) frontvonalat alakított ki, tüzérséget és géppuskákat vonultatott fel, s az ellenség tüzérségi előkészítése alatt földalatti bunkerekbe menekítette embereit. **Az „ütközetek” mindig ugyanazt a koreográfiát követték:** többórás tüzérségi előkészítés után előrenyomult a gyalogság, hogy elfoglalja a szemben álló fél lövészárkait. A rohamozók átvergődtek a saját tüzérségük által „holdbéli táj”-já változtatott, szögesdrótakadályokkal tűzdelt frontok közti senkiföldjén, majd megtizedelve elérték (ha elérték) az ellenfél árkait. Ez idő alatt a védelemnek módjában állt felkészülni, a tüzérség által összelyuggatott terepen újabb géppuskafészkeket építeni, esetleg a szétlőtt első vonalakból a gyakorta érintetlenül maradt hátsókba húzódni. Így aztán a rohamozókat számos esetben érte kínos meglepetés: mikor elérték az ellenséges vonalakat, ott senkit sem találtak, a mögöttük lévő fedezékekből viszont halomra lőtték őket.

1915-ben a támadók **új fegyverek**et vetettek be – gáz, repülők –, melyek kezdetben azt ígérték, hogy felgyorsulnak a harcok, de mivel a védők is alkalmazták ezeket, nem hozták meg a várt eredményt. Sajátságos helyzet állt elő: a hátországból jól szervezetten, gyorsan érkezett az erősítés, a frontokon aztán csigalassúsággal vonszolódtak a csapatok, s a hadihelyzet általában „változatlan” maradt. A katonai

vezetők egyre több embert és hadianyagot követeltek az immáron hadigazdasággá átalakított hátországtól, hogy a meddő küzdelem óriási ember- és anyagveszteségeit pótolják (ez előbbi 1914 végére már 4 millió ember volt!), ám eredményességüket csak harcászati változtatásokkal tudták volna növelni, de ezt nem tették.
A háború 1915 végére „anyagcsatává" változott, a felek belátták, hogy hosszú időre kell berendezkedniük, ha győzni kívánnak, s nem elég csak a győzelem katonai oldalát megtervezniük. Bár a háború második évére nem születtek új koncepciók és senki sem tudta, hogyan is lehetne megnyerni azt, mégis történt egy fontos változás: jelentősen felértékelődött a tartalékok, s általában véve a hátország hadviselő képessége.
Az első háborús év után szinte valamennyi fél vezetői elégedettek lehettek; hadicéljaikat tulajdonképpen teljesítették vagy ha nem is, legalább győzelmekkel biztosították pozícióikat. A győzelem és a célok között ugyanis furcsa ellentmondás alakult ki. A német seregek mindkét fronton győzelmeket arattak, de a Schlieffen-tervről kiderült, hogy végrehajthatatlan. A franciák bizakodva tekintettek 1915 elé. Legfontosabb stratégiai céljaikat – a németek kétfrontos háborúra kényszerítését, valamint első csapásuk kivédését – elérték, ám az ellenséges seregek mindenütt hazájuk földjén álltak. Joffre, a főparancsnok a francia közvélemény nyomásának és saját ambícióinak engedve épp ezért offenzívákat tervezett, s követelte az angolok hathatósabb támogatását. Oroszország – bár a tannenbergi fiaskót nehezen heverte ki – Galíciában kárpótolta magát a gyenge felszereltség és irányítás okozta vereségekért, s az antant legnagyobb örömére továbbra is aktív résztvevő maradt. Anglia a kontinensen nem szenvedett komolyabb vereséget, a tengereken viszont megsemmisítette a gyarmatokat veszélyeztető német hajókat, majd létrehozta a Németországot lassan fojtogatni kezdő blokádot.
Egyedül a Monarchiának volt kedvezőtlen a katonai mérlege. Gyengébb ellenfelével, a szerbekkel sem bírt, ráadásul Galíciában olyan katasztrofális kudarcok érték, amelyek aláásták a soknemzetiségű hadsereg amúgy is közepes harci morálját. 1914 végén a Monarchia katonai vezetése konstatálta, hogy német támogatás nélkül még mostani gyenge pozícióit is képtelen lesz tartani. Ez, az egyébként reális felismerés, egyre fokozta a Monarchiának a háború végére már nyomasztóvá váló alárendeltségét.
Az 1915-ös esztendő terveit az állóháború mozgóvá változtatásának igénye, az ellenség gyenge pontjának megkeresése, valamint a hátország szerepének felismerése határozta meg.
Falkenhayn , az elcsapott Moltke utóda helyesen mérte fel, hogy az 1915-ös évben az antant megpróbálja dűlőre vinni a háborút, s általános támadást tervez. Ezért a német vezérkari főnök **nyugaton**

védelemre rendezkedett be, míg keleten megpróbálta a Monarchiát kimenekíteni szorult helyzetéből. Márciusban az orosz hadsereg elfoglalta **Przemysl** erődrendszerét, s ez megerősítette Falkenhaynt elhatározásában. Május 2-án az egyesített német-osztrák-magyar csapatok **Gorlicé**nél váratlan támadással átszakították az orosz frontot. Az oroszok feladták Galíciát, majd hamarosan kiürítették Lengyelországot. Szeptemberre a frontvonal a tavaszitól ötszáz kilométerre keletre állapodott meg, s bár az oroszoknak egy esztendeig nem futotta nagyobb ellentámadásra, nem kértek békét. A keleti front válságos helyzetére és a franciaországi patthelyzetre való tekintettel az angol admiralitás első lordja, Winston Churchill és a hadigazdaságot vezető Lloyd George, hogy elkerüljék a nyugati front kockázatát, egy mellékhadszíntéren próbáltak sikert elérni. Február végén az angol flotta egységei megkezdték a **Dardanellák** bombázását, majd márciusban a tengeren a térségbe szállított – elsősorban gyarmati, pl. ausztrál – csapatok partra szálltak **Gallipoli**nál. A siker azzal kecsegtetett, hogy a törökök kilépnek a háborúból, és Anglia megerősítheti gyarmati pozícióit. Az sem volt épp megvetendő, hogy a szorosok birtokában támogatást nyújthattak volna rogyadozó orosz szövetségesüknek, ugyanakkor semmivel sem vitt volna közelebb a fő ellenfél, Németország legyőzéséhez. A várt siker azonban elmaradt: a partra szállt egységek a rossz szervezés és Sir John Hamilton erélytelen hadvezetése miatt megrekedtek a gallipoli sziklák alatt, ahol majd' egy esztendeig tartó, 1916 elején kiürítéssel végződő állóháború bontakozott ki. A francia hadvezetés joggal érezhette úgy, hogy szövetségesei cserben akarják hagyni, ezért a britek a nyugati fronton is fokozták erőfeszítéseiket. Flandriában, **Ypern** térségében több támadást is indítottak, ám mindegyik kudarcba fulladt. A németek itt használtak először harci gázt, amit később az antant is átvett. A katonák ezután még lassabb mozgásra kényszerültek kezdetleges gázálarcaikban.

A francia hadvezetés azonban nem adta fel: megpróbálta Olaszországot a saját oldalán felsorakoztatni. A londoni titkos szerződésben az antant által neki ígért Trieszt ért, Tirolért, Észak-Dalmácia és Kis-Ázsia egy részéért cserébe az olasz kormány hajlandó volt hadat üzenni a Monarchiának, de katonai potenciálja nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az olasz hadsereg kezdettől az antant támogatására szorult, ráadásul az Alpok irányában kellett támadnia, s tizenegy sikertelen **Isonzó**-menti csata bizonyította ennek lehetetlenségét.

A Monarchia katonai vezetésének a győzelembe vetett bizalmát viszont jelentősen erősítették az olaszok elleni győzelmek. Szövetségeseinek az erőfeszítései természetesen a franciákat sem hagyták hidegen, s Joffre 1915 őszére „végső" támadást készített elő

Champagne-ban. A szeptemberi angol-francia offenzíva negyedmillió halottat eredményezett, mást semmit. A kudarcot személycserék kísérték: az angol főparancsnok Douglas Haig tábornok lett, Joffre azonban – bár alárendeltjei egy részét leváltották – a helyén maradt, s vele maradt az offenzív stratégia is. Az egyetlen győztes, Falkenhayn tekintélyét is kikezdték a defenzívában elért sikerek. A legbefolyásosabb német tábornokok – Hindenburg és Ludendorff – támadást sürgettek. A németek ugyanis a sikeres védekezésből azt a helytelen következtetést vonták le, hogy az antant gyengül, így lehetőség nyílik megtörésére. A nagy nyugati támadásra ugyan ez évben még nem került sor, de ősszel megmozdult a mellékhadszínterek egy része. Az antantoffenzíva után felszabadult német erők egy részét Falkenhayn képes volt átcsoportosítani a Balkánra. Ferdinánd bolgár király Macedóniáért cserébe országát a központi hatalmak oldalán sorakoztatta fel, ezzel aztán el is dőlt Szerbia sorsa. Októberben ugyan partra szállt Szalonikiben az antant expedíciós serege, hogy Szerbiát megsegítse, de a görög városban rekedt. A Monarchia csapatai elözönlötték Szerbiát, közben a bolgárok feltartóztatták az antant Szalonikiből induló támadását. A **szerb hadsereg összeomlott**, s maradványai – magukkal vive az agg Péter királyt – Korfu szigetére menekültek. 1915 őszén az angolok a mezopotámiai fronton próbáltak sikereket elérni, de támadásuk Bagdadnál elakadt, sőt, az év végére vissza kellett vonulniuk.
Az 1915-ös év a **tengeri háború**ban is változásokat hozott. Bár a német flotta még nem vállalta, hogy nyílt ütközetben mérje össze erejét a britekkel, mégis kísérletet tett a blokád feltörésére. A német admiralitás az év elején bejelentette, hogy „ellenblokád” alá veszi a Brit-szigeteket. Kezdetben **búvárhajóik**kal (U-boot) csak az antant hajóit süllyesztették el, ám a tengeralattjárók ekkor még alacsony száma miatt az általuk okozott anyagi károk eltörpültek az újfajta hadviselés okozta diplomáciai problémák mellett. 1915. május 5-én egy U-boot elsüllyesztette a fegyverek mellett amerikai utasokat is szállító angol **Lusitaniá**t. Az eseményt az amerikai közvélemény felzúdulása, valamint Wilson elnök tiltakozása követte. Erre a németek átmenetileg felhagytak az új harcmodorral.
Az év végére, a harcok elcsitulta után a központi hatalmak elégedetten állapíthatták meg, hogy az 1915-ös esztendő nekik kedvezett, az viszont korántsem töltötte el őket elégedettséggel, hogy az ellenfélnek esze ágába sem volt békét kérni. Az antantnak ugyanakkor be kellett ismernie, hogy a mellékhadszíntereken indított támadásai nem tehermentesítették a nyugati frontot, így akár tetszik, akár nem, a döntő ütközeteket Franciaországban kell megvívnia. Az antant stratégáinak fejében ekkor talán még fel sem merült a gondolat, hogy a németek is nagy, franciaországi offenzívára készülnek 1916 kora

tavaszán.

Az 1916-os év

Ezt az esztendőt fordulópontnak tartják az első világháború menetében, ugyanis az év közepétől a stratégiai kezdeményezés átkerült az antanthatalmak kezébe. Bár valóban támadásba lendültek az antanterők mind a nyugati, mind a keleti fronton, a külső szemlélő számára még semmi sem mutatta azt, hogy a Németország vezette központi hatalmak vesztésre állnának. Az elhúzódó háború miatt ugyan a hosszabb távon nagyobb kapacitással rendelkező államok fölényének érződnie kellett volna, s hogy ez nem valósult meg, annak több oka is volt. Az antant hiába vont blokádot és hiába rendelkezett döntő tengeri fölénnyel, mindezt nem tudta igazán kihasználni. A másik ok a háború jellegéből következett, ugyanis a többmilliós seregek hatalmas területeken elszórva helyezkedtek el, így egy mindent eldöntő ütközet végrehajtása szinte lehetetlen volt. Mindkét oldalon általános probléma volt, hogy nem tudták kierőszakolni a gyors győzelmet, s ezért az év végén megmutatkozó békekezdeményezések is eredménytelenek maradtak.

Mivel a második év sem hozott döntést a világháború menetében, ezért a központi hatalmaknak újabb katonai sikereket kellett produkálniuk a végleges győzelem érdekében. A kérdés csupán az volt, hogy folytassák-e a keleti front eredményes hadműveleteit, vagy **helyezzék át a háború súlypontját inkább nyugatra**. A német hadvezetés az utóbbit választotta, melynek több oka is volt. Falkenhayn nem hitt abban, hogy a háborút meg lehet nyerni a keleti fronton, vagyis

– emlékezvén Napóleon sikertelenségére – visszariadt az oroszországi háborútól. A fő ellenségnek az angolokat tartotta, akiket úgy akart békére kényszeríteni, hogy megfosztja őket kontinentális szövetségesüktől, a franciáktól. Ennek hatására 1916 februárjában újabb támadás indult Franciaország ellen. A stratégiailag jelentéktelen **verduni erőd**, mely a német támadás célpontja lett, az egész háború szimbólumává vált.

A francia hadvezetés először nem vette komolyan a német fenyegetést, hiszen Verduntől inkább szabadulni akart, de Briand miniszterelnök nyomására Pétain ezredes vezetésével beindult a védelmi gépezet. Szinte az erőd minden centiméteréért harc folyt február 21-étől június végéig, melynek során mindkét fél úgy érezte, hogy valami hatalmas tétért folyik a küzdelem. A közvélemény nyomására számolatlanul küldték a katonákat, s így a verduni **„vérszivattyú”** összességében csaknem 700 ezer francia és német halottat eredményezett, de döntést nem hozott.

A nyugati front másik nagy eseménye az angol nyomásra a **Somme**-nál július 1-jén meginduló antanttámadás volt. A novemberig tartó

ütközet mindössze nyolc kilométeres előrenyomulást eredményezett, viszont 600 ezer szövetséges és 400 ezer német katona halálát okozta. Bár az összecsapás sok látványos elemmel dicsekedhetett (tankok alkalmazása, légi felderítés, lovasság bevetése), inkább csak a világháború sajátosságát mutatta meg: bátor és kétségbeesett katonák, **hibát hibára halmozó makacs tábornokok**, eredmény pedig semmi. Ugyanígy nem járt sikerrel a Verdun térségében ősszel meginduló francia támadás sem, így a nyugati fronton a döntést nem sikerült kicsikarni, a küzdő feleken viszont egyre erősebben kezdtek mutatkozni a kifáradás jelei. A sikertelenségek egyedül a hadvezetésekben hoztak változásokat. Az év végén a németeknél **Hindenburg és Ludendorff**, a franciáknál pedig **Nivelle** került az élre.
A nyugati front tehermentesítésében egyedül Oroszországra lehetett számítani, de a márciusban meginduló orosz hadműveletek nem jártak sikerrel, ugyanis hagyományos módon a legerősebb pontján támadták meg az ellenséget. Sokkal eredményesebb volt **Bruszilov tábornok** júniusban délkeleten megindított **offenzívája**, mely az első világháború egyetlen sikeres hadművelete volt, amit tábornokról neveztek el. A támadás áttörte az osztrák-magyar állásokat, behatolt Kelet-Galíciába és Bukovinába. A győzelem a 25 ezer km^2elfoglalt területen és a 400 ezer hadifoglyon kívül több következménnyel is járt. A Monarchia csapataiból kiölte a harci kedvet, s innentől szövetségesét Németország tartotta csupán benn a háborúban. Oroszországban a hatalmas veszteségek a győzelem ellenére is tovább növelték a belső feszültségeket, mintegy előkészítve a forradalmat. A harmadik hatás pedig az volt, hogy az orosz sikerek felbátorították a semleges **Romániá**t, ezért augusztusban **hadba lépett**. Az Erdély ellen megkezdett hadműveletet a német-osztrák-bolgár ellentámadás állította meg, sőt decemberben Bukarest is elesett. Ez mintegy 500 kilométerrel meghosszabbította a keleti front vonalát, s a központi hatalmak számára az esztendő sikerét jelentette.
Az előző évi sikertelen tengeralattjáró-hadjárata után a német flotta új parancsnoka, von Scheer tengernagy a támadás mellett döntött, s így 1916-ban történt meg először és utoljára a világháború alatt, hogy két korszerű hadiflotta összecsapott európai vizeken. A **Jütlandszigetek**nél májusban lezajlott ütközet tulajdonképpen a véletleneken múlott és döntetlenül végződött. Az angol flotta vezetője, Jellicoe, fontosabbnak tartotta megőrizni a saját hajóit, mint elsüllyeszteni a németekét, s bár a britek több hajót vesztettek, mint az ellenség, a döntő pillanatban a német flotta megfutamodott. A kudarcból Németország levonta a tanulságot: számára a döntő ütőkártya csakis a korlátlan tengeralattjáró-háború lehet.
Az év folyamán a **déli front**on alapvető változás nem történt. A

verduni védelem tehermentesítésére az olaszok újabb támadást indítottak az Isonzónál, amely azonban számukra komoly veszteségeket eredményezett, s ugyanígy történt az év második felében kezdett offenzívájuknál is. Emellett az ősz folyamán újabb antantcsapatok szálltak partra Szaloniki térségében, ami tovább szélesítette a déli front vonalát.
Az 1916-os év végének antanterőviszonyait tekintve **Oroszország** már nagyon közel került az összeomláshoz. A következő évben bekövetkező bukását több tényező összejátszása eredményezte: sokkal hosszabb frontvonalon érintkezett a hatékonyabb német hadsereggel, mint aminek védelmét biztosíthatta volna. Stratégiailag elszigeteltnek számított, szövetségeseitől nem kaphatott igazán jelentős gazdasági segítséget. A hadigazdálkodással járó terheket nem bírta a gyenge szállítási rendszer, a hadseregek ellátása akadozott. Bár elfogyhatatlannak tűnt az orosz emberutánpótlás, 1916 végére a veszteséglista 3,6 millió halott, súlyos beteg és sebesült volt, s kb. 2,1 millió katona került az ellenség fogságába. A második vonal kiképzése egyre több kívánnivalót hagyott maga után, a belső problémák pedig (városi lázadások, földosztásról szóló híresztelések) jelentős mértékben szétzilálták a hadsereget.
A **franciák**nál is egyre romlott a helyzet, ám ezen sokat javított a nemzeti egység és elszántság magas szintje és az, hogy a fegyvergyártás hatékonysága nagyságrendekkel nőtt a háborús évek alatt. Természetesen ebben segített az angol és az amerikai gazdasági támogatás is. A háború első három éve alatt a franciák viselték a nyugati front legnagyobb terhét, amit jól mutatott 3 milliós veszteséglistájuk is. Ráadásul a parasztok besorozása és a lovak frontra irányítása alapjaiban rendítette meg a mezőgazdaságot, így az ország az élelmiszerellátásban is szövetségeseire volt utalva.
A harmadik szövetséges, **Anglia** 1916 végére szokott igazán hozzá a hosszan tartó háborúhoz, vagyis ekkorra állt át az állam által irányított hadigazdaságra. Az első évek olcsó hadműveletei (blokád és gyarmati hadjáratok) alig jártak eredménnyel, a franciaországi akciók viszont eddig ismeretlen mértékű emberveszteséget hoztak magukkal. Csak az 1916-os évben félmillió ember halt meg, ami viszont jelentősen rontotta az angol csapatok harci kedvét. A nehézségeket csak fokozta az áprilisi dublini ír felkelés, amit levertek és kegyetlenül megtoroltak. Mindemellett a háború kezdetén a britek sem gondoltak arra, hogy a végső győzelem biztosításához nekik is egy külső hatalom segítségére lesz szükségük. A harmadik háborús év végére azonban az **Egyesült Államokkal szemben fennálló tartozás** hatalmas méretűvé vált. Háborús terveik megvalósításában mind Anglia, mind pedig szövetségesei egyre inkább az USA pénzügyi támogatásától függtek. Az angol pénzügyminiszter már ekkor felhívta a figyelmet arra a

veszélyre, hogy a későbbiekben az Egyesült Államok olyan helyzetbe kerülhet, hogy feltételeket diktálhat az antantnak.
Bár villámháborús tervei nem sikerültek, **Németország** – jó felkészültségének köszönhetően – túlnyomórészt sikereket könyvelhetett el az első háborús évek folyamán. 1916 nyarától kezdődően azonban komoly gondok mutatkoztak. A nyugati fronton elszenvedett veszteségek (2 millió katona) mellett az is világossá vált, hogy az angolok hajlandók minden erejüket bevetni a győzelem érdekében. Válaszul a németek beindították a Hindenburg-programot, mely a hadianyag-termelés nagyarányú fejlesztését tűzte ki célul. Ezt azonban csak akkor lehetett megvalósítani, ha a szakmunkások visszatérnek a frontról. Ez viszont azt jelentette, hogy Németország végsőkig kimeríti embertartalékait. Ráadásul – a franciákhoz hasonlóan – itt is elhanyagolták a mezőgazdaságot, s a németek a blokád miatt tengerentúli segítségre nem számíthattak. A központi hatalmak másik „nagyhatalma”, az **Osztrák-Magyar Monarchia** ereje kezdetben sem volt a németekéhez mérhető, de a háború évei során – bár ez minden hadviselő félnél bekövetkezett
– morális tartalékai neki csökkentek leginkább. A sorozatos kudarcok tovább gyengítették a háborútól várt érzelmi egységet, a nemzetiségek elszakadási törekvései egyre erősödtek. 1916 novemberében meghalt Ferenc József császár, és az új uralkodó, I. (a magyar trónon IV.) Károly a belső feszültségek növekedése miatt hajlamosnak mutatkozott a békére.
Az 1916-os év végére tehát mindkét tömböt kimerítette a háború, de a békekísérletek mégis sikertelenek maradtak. A **központi hatalmak** decemberi **békeajánlatát** az antant 1917 januárjában kiadott válaszjegyzéke elutasította. Ennek egyik oka az volt, hogy ugyan mindenki a status quo alapján akart békét, de hogy ez mikori állapotot tükrözzön, abban már megoszlottak a vélemények. Emellett már minden országban „megígérték” a győzelmet, így a vezetők jobban féltek a háború befejezésének, mint folytatásának hatásaitól. Ráadásul mindkét fél úgy érezte, hogy nem kellene megalkudnia, hiszen úgysem lehet legyőzni. A hadviselők tehát folytatták a küzdelmet a teljes győzelem kivívása érdekében.
Az 1917-es év
A háború negyedik éve a központi hatalmak sikereit hozta, ami két dolognak volt köszönhető. Az egyik az volt, hogy bár az Egyesült Államok belépett a háborúba, komolyabb katonai erőt csak 1918-tól tudott Európába küldeni, a másik pedig az, hogy Oroszországban kitört a forradalom, így a keleti front katonailag tulajdonképpen megszűnt. Mindehhez hozzájárult még az olasz front áttörése, de a németek így sem tudták az év végén kedvező békére átváltani katonai eredményeiket.

Az **angolok** új miniszterelnöke, Lloyd George és a **franciák** új katonai vezetője, Nivelle egyaránt **offenzívá**val akarta érvényesíteni az antant haderejének számbeli fölényét. Az – USA hadba lépése után – áprilisban induló támadások (a franciák az Aisne mentén, az angolok Arrasnál) csak annyit értek el, hogy a németek visszahúzódtak a Hindenburg-vonal mögé, ami viszont egyelőre áttörhetetlennek bizonyult. A francia veszteségek Nivelle bukását okozták, és az új főparancsnok, **Pétain** ígéretet tett az egyre súlyosabb belső problémákkal küzdő hadseregnek, hogy több támadás nem lesz az amerikai csapatok megérkeztéig. A franciaországi angol hadsereg vezetője, Haig viszont még mindig bízott egy frontális offenzívában, ezért július végén **Ypern** térségében támadást indított.
A három hónapig tartó „sárcsata" semmi eredményt nem hozott, az angol veszteségek közel 300 ezer főre rúgtak, míg a németek csaknem 200 ezer halottat hagytak a harctéren. Ugyanígy elakadt az októberben **Cambrai**-nál megindított angol offenzíva, ahol már tömegesen alkalmaztak tankokat is. Az európaiak tehát nem tudtak döntő győzelmet elérni a nyugati fronton, sőt a kudarcok megrendítették mindkét hadsereg harci szellemét is. **A háború eldöntéséhez szükség volt az Egyesült Államok segítségére.**
A nyugati fronthoz sorolható másik esemény az USA hadba lépése volt, ami viszont valóban jelentősen megváltoztatta az erőviszonyokat. Bár közvetlen katonai segítséget csak 1918 nyarán adott, ipari és mezőgazdasági potenciálja szinte kimeríthetetlen volt, szemben a gazdaságilag kimerülőfélben lévő németekkel. Az amerikai hadiipar kezdetben csak a kézifegyvereket ontotta Európába, később azonban friss, magabiztos katonák millióit küldik át a kontinensre, ami döntő jelentőségű lesz a világháború kimenetelében. **Az amerikai hadba lépést a németek provokálták ki a korlátlan tengeralattjáró-háború kihirdetésével.** Februári intézkedésük értelmében megtorpedóznak minden kereskedelmi és hadihajót, ami nem a központi hatalmak kikötőjébe tart. Emellett Zimmermann német külügyminiszter táviratában offenzív szövetséget ajánlott Mexikónak, amennyiben megtámadja az Egyesült Államokat. A két esemény hatására **Wilson** amerikai elnök **április 6-án hadat üzent** Németországnak. A belépés „morális" indoka a németek igazságtalan háborúja elleni fellépés volt, de az sem volt mellékes, hogy ha az antant elveszti a háborút, azzal elvesznek az amerikai kölcsönök is.
Ludendorffnak sikerült kivédenie az antanttámadásokat nyugaton, s a keleti front helyzete is igen ígéretesen alakult. Az oroszországi belső feszültségek ugyanis a februári forradalomhoz vezettek. Ez kezdetben a nyugatiak szemében is sikert jelentett, hiszen egyrészt úgy gondolták, ettől erősebb lesz az orosz hadsereg, másrészt mostantól demokratikus szövetségessel harcolhattak együtt a németek ellen. A

forradalmi támadó háborút valló új orosz vezetés azonban a német érdekeket keresztezte, ezért tette lehetővé a német vezetés a bolsevikok vezetőjének, Leninnek, hogy zárt vasúti kocsiban hazatérjen, mert tőle a még nagyobb belső zűrzavart várták. Kerenszkij hadügyminiszter parancsára ugyan az oroszok júliusban még egy utolsó offenzívát indítottak, ez azonban teljes kudarccal végződött, a polgári rendszert pedig elsodorta az októberi bolsevik forradalom. Az új szovjet kormány mindenképpen békét akart, ezért decemberben fegyverszünetet kötött Németországgal, majd megkezdte a béketárgyalásokat. **A keleti front „megszűnése”** lehetővé tette a németek számára, hogy csapataik átcsoportosításával még az amerikaiak megérkezése előtt megpróbálják kapitulációra kényszeríteni a másik két antanthatalmat is.
Kezdetben úgy tűnt, hogy a korlátlan tengeralattjáró-háború beváltja a német reményeket, amelyek Anglia térdre kényszerítését célozták meg. Az első hónapokban minden negyedik hajót sikerült megtorpedózniuk, s csak a Lloyd George által bevezettetett konvojtaktika hozott eredményeket az angolok számára. A konvojrendszerben a nagy csatahajók és a kereskedelmi hajók is csapatosan vonultak és rombolók kísérték őket, ami egyharmadára csökkentette a német támadások sikerességét. A mindezt kiegészítő, rohamos angol és amerikai hajóépítés az év közepére pótolni tudta a veszteségeket, így a németek céljai nem valósulhattak meg.
A **déli front** balkáni részén az egyetlen változást az jelentette, hogy az antant egy nagy támadás reményében júniusban a háborúba történő **belépés**re késztette az addig semleges **Görögország**ot, az offenzívára azonban csak a következő évben került sor. Az olasz területeken májusban és augusztusban az Isonzónál megindított antanttámadás nem hozott eredményt, az októberben váratlanul rohamozó német és osztrák erők viszont Caporettónál áttörték a védelmi vonalat, előrenyomultak a Piavéig, s az olasz front ebben az évben már nem mozdult el innen.
A sikerek a németeket a háború folytatására ösztönözték. Meg akartak szabadulni a kétfrontos háború terhétől, és még az amerikaiak megérkezéséig döntést akartak kicsikarni a nyugati fronton is. A háború folytatására szavazott az új francia miniszterelnök, Clemenceau és az angol Lloyd George is. Mindketten meg voltak győződve arról, hogy a németek legyőzése nélkül nem lehet igazságos békét kötni. Pedig voltak **békekezdeményezések** az év során. A Monarchia lépett először, amikor 1917 márciusában az uralkodó – sógora, Sixtus Bourbon herceg közvetítésével – különbékével próbálkozott, de erre csak a németektől történő elszakadás esetén kerülhetett volna sor, amihez IV. Károlynak nem volt elég ereje. Júliusban a németországi pártok egy része is a béketárgyalások

megkezdését kívánta, de a hadsereg-parancsnokság most már erősebb volt a politikusoknál, s ez egyben Bethmann-Hollweg kancellár bukását is magával hozta. A másik oldalon Lenin annexió és hadisarc nélküli békére vonatkozó bolsevik programja senkinek sem tetszett, s ugyanígy kudarcot vallott Wilson elnök „győzelem nélküli békét" hirdető programja is. Az 1917-es esztendőben tehát ismételten nem sikerült befejezni a világháborút.

Az 1918-as év

Január 8-án **Wilson**, az Egyesült Államok elnöke, közzétette **„tizennégy pontját"**. Leninhez hasonlóan ő is elutasította a titkos szerződéseket, nyílt béketárgyalásokat és diplomáciát követelt. Pontjai egy liberális világgazdaság megteremtését is célozták, ahol megszüntetik a gazdasági akadályokat és biztosítják a hajózás szabadságát. Megfelelő biztosítékok mellett a fegyverkezést a lehető legalacsonyabb szintre akarta csökkenteni. A gyarmati igények rendezésénél tekintettel kellett lenni az érintett népek érdekeire is. Követelte a megszállt területek kiürítését, köztük az orosz területekét is, és azt, hogy Oroszország alkalmat kapjon nemzeti politikája független meghatározására. Elzász-Lotaringiát vissza kell kapniuk a franciáknak. Az Oszmán Birodalom népeinek meg kell adni „önálló fejlődésük teljes és zavartalan lehetőségét", Ausztria-Magyarország népeinek az „önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét", ami nem jelentette a Monarchia feldarabolását. Kongresszusi üzenete tartalmazta a független Lengyelország, utolsó pontjában pedig a valamennyi országnak kollektív biztonságot nyújtó „Népszövetség" megteremtésének programját. Wilson programját az antanthatalmak – bár nyilvánvaló okokból ezt nem mondhatták ki nyíltan – ugyanolyan ellenszenvvel fogadták, mint Leninét.

Lassan haladtak a **breszt-litovszki béketárgyalások**; a németek annexiós és bábállamokat alakító tervei, illetve a bolsevikok világforradalom-várása, -akarása ekkor még lehetetlenné tették a megegyezést. Januárban a bolsevik párt Központi Bizottságában **Lenin** javaslata, hogy fogadják el a német békefeltételeket, kisebbségben maradt, mert a többség forradalmi háborút akart vívni. Mégis a bolsevik béeküldöttséget vezető **Trockij** javaslatát fogadták el, aki február 10-én visszautasította az annexiós békét, ugyanakkor befejezettnek nyilvánította a háborút („sem háború, sem béke"), és bejelentette, hogy megkezdik az orosz hadsereg leszerelését. A központi hatalmak gyorsan felismerték, hogy a hadsereg nélküli Szovjet-Oroszország ellenállás nélkül könnyű zsákmányt „kínált fel". A németek február 18-án megindított támadását az újonnan szervezett Vörös Hadsereg csak Pétervár előtt tudta megállítani. A központi hatalmak néhány nap alatt a cárok kétszáz éves birodalomépítését tették semmivé. A Breszt-Litovszkba visszatért bolsevik küldöttek

március 3-án vita nélkül **aláírták a békét**, amelyet egyúttal „kifejezetten annexiósnak és imperialistának” deklaráltak. Szovjet-Oroszország egymillió km^2-t vesztett: a balti államok, Lengyelország és Ukrajna „függetlenek” lettek, s területükön német és osztrák-magyar hadosztályok maradtak, hogy biztosítsák a gabona begyűjtését és távol tartsák a bolsevik Vörös Hadsereget. Szovjet-Oroszország 1918 nyarától mind mélyebben merült a polgárháborúba. A bukaresti békében (május 7.) a központi hatalmak hasonló rablóbékét kényszerítettek Romániára is.

Németország végre egyfrontos háborút vívhatott, és **döntő győzelmet akart aratni**, mielőtt az amerikaiak teljes erejükkel felsorakoztak volna a nyugati fronton. Az idő a németek ellen dolgozott, ugyanis az antant blokádja súlyos iparinyersanyag-hiányt okozott, Ludendorffnak pedig nem voltak új fegyverei az offenzívához. A németek számbeli fölénye még a keletről áthozott ötvenkét hadosztállyal is minimális volt, ennek ellenére március végén sikeresen nyomultak előre a **Somme mentén**. Ugyancsak jelentős taktikai sikert hozott az angol front ellen áprilisban indított német támadás Flandriában, de az oly sokszor beígért döntő győzelem most is elmaradt. A németek harmadik támadása áttörte a francia védelmet és újra elérte a Marne folyót, kilencven kilométerre megközelítve Párizst. Két újabb nyári offenzívájukkal már csak pár lépéssel szélesítették ki a tavasszal szerzett területeiket.

1918 tavaszán **fordulat következett be az antant Monarchiával kapcsolatos terveiben**. Míg korábban a Németországról leválasztott, meggyengített és átalakított Ausztria-Magyarország fenntartását kívánták, a nemzetiségi hadifoglyok és emigráns politikusok által 1918. április 8-án Rómában rendezett kongresszus után, amelyen a résztvevők az önálló állami lét mellett döntöttek, az antant háborús céljának tekintette a csehszlovák, jugoszláv és lengyel állam felállítását. Míg a Monarchia túlélhette volna, ha területeket veszít a perifériáin a szerbek vagy a románok javára, az önálló csehszlovák államiság a végét jelentette. Mikor Szovjet-Oroszországban a cseh és szlovák hadifoglyokból szervezett légió katonái magyarokkal tűztek össze a cseljabinszki állomáson, a bolsevik kormány a csapatok lefegyverzése mellett döntött. Az 50 ezer főt számláló légió – amelyet az antant csehszlovák hadseregnek ismert el – kimentése újabb ürügy volt a bolsevikok elleni intervencióhoz, létük pedig újabb érv a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak, hogy szövetséges kormányként ismertessék el magukat, ami 1918 nyarán meg is történt.

1918 nyarán **Ferdinand Foch**, az antantseregek főparancsnoka elérkezettnek látta az időt az általános offenzívára. Az **augusztus 8**-án megindult brit támadást (Haig) hamarosan követték a franciák (Pétain) és az amerikaiak (Pershing) is. Bár szeptember 12-éig csak a

tavasz óta elvesztett területeiket szerezték vissza a németektől, augusztus 8-át később Ludendorff mégis „**a német hadsereg fekete napjá**nak” nevezte, mert a katonák és a politikusok számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Németország katonai győzelmet nem arathat.
Döntő változások következtek be ősszel a **balkáni front**on is. Bár a Franchet d’Esperey parancsnoksága alatt álló antantcsapatok nem voltak számbeli fölényben, de tűzerejük messze parancsnoksága alatt álló antantcsapatok nem voltak számbeli fölényben, de tűzerejük messze én az antant megindította támadását, alig ütköztek ellenállásba. „A bolgár hadsereg hazament”
– írta emlékirataiban Ludendorff. A bolgár kormány, megrémülve a várható forradalomtól, szeptember 29-én aláírta a fegyverletételi egyezményt. Az antantseregek most már akadálytalanul vonulhattak előre Belgrád és Bukarest felé – nem vesztegették idejüket Törökországra. Miután a szeptemberi harcokban a törökök palesztinai és mezopotámiai frontjai is összeomlottak, az angolok gyorsan haladtak észak felé, és a **bolgárok kapitulációja** után október 30-án **Törökország** is feltétel nélkül **letette a fegyvert**.
A mind kilátástalanabb helyzetben a német hadvezetés a „militarista” Németország demokratizálásával, „felülről jövő forradalommal” kísérletezett. A kormányt parlamenti ellenőrzés alá helyezték, a liberálisokkal rokonszenvező Miksa badeni herceget nevezték ki birodalmi kancellárnak (október 3.), és a kormányba bevonták a szociáldemokratákat. Ezután a német, az osztrák-magyar és a török kormány fegyverszünetet kért (október 4.) Wilson elnöktől. A török kormánynak Wilson nem is válaszolt, a Monarchiával is csak azt közölte, hogy 14 pontja már nem alapja a békének, tárgyalni csak az utódállamokkal hajlandó, Németországgal pedig folyamatos jegyzékváltással készítették elő a fegyverszünetet.
Októberben **darabjaira esett szét a Monarchia**. I. Károly császár október 16-ai manifesztuma a birodalom szövetségi állammá alakításáról már senkire sem hatott. A legcsekélyebb esély sem volt arra, hogy a hadsereg ellen tudjon állni az antant támadásának, érvényt szerezzen bármiféle központi akaratnak. A császári manifesztum és a wilsoni üzenet után a nemzetiségi területek a cseh, a szlovák, illetve a délszláv Nemzeti Bizottság tényleges igazgatása alá kerültek. Október 28-án a Cseh Nemzeti Tanács a csehszlovák állam kormányává nyilvánította magát, 30-án pedig a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács határozatot hozott Szlovákiának Csehországhoz való csatlakozásáról. Október 29-én a zágrábi horvát nemzetgyűlés kimondta Horvátország függetlenségét és csatlakozását a föderatív délszláv államhoz. Magyarországon az „őszirózsás forradalom” (október 30-31.) ellenállásba sem ütközve szerezte meg a hatalmat. November 3-án a valójában már nem is létező Monarchia

nevében kötött fegyverszünetet Weber tábornok Padovában.
Október végén a német hadvezetés két év pihenés után a tengerre akarta küldeni a flottát, hogy így kényszerítse ki a blokád feloldását, kedvezőbb feltételeket a fegyverszünethez. A mathogy így kényszerítse ki a blokád feloldását, kedvezőbb feltételeket a fegyverszünethez. A mat 4-ei felkelése lett a forradalmak kezdete a Német Birodalomban. Ezek hatására **november 11**-én a **compiègne-i erdő**ben, egy vasúti kocsiban a német delegáció Foch marsall előtt aláírta a **fegyverszüneti egyezmény**t.
Németország kapitulációjával véget ért az első világháború. Már csak a győzteseknek kellett megegyezniük, hogy a vesztesek milyen arányban fizessenek a négy és fél év minden áldozatáért. A tömeges hadviselés korában a nemzetek látványos eredményeket vártak, hogy érezhessék, igaz ügyért harcolva nem voltak hiábavalók szenvedéseik.
A Párizs környéki békék

Forradalmak és polgárháborúk

Békekötések

1919. január 18-án nyílt meg a versailles-i palota Tükörtermében a békekonferencia, hogy békét kössön a legyőzöttekkel és konszolidálja a háború által felbolygatott világot. Az érdemi döntések a **Főtanács**ban születtek, ez a Tízek Tanácsát jelentette, ahol minden nagyhatalmat (Franciaország, Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Olaszország és Japán) két delegátus képviselt. Ez később leszűkült a „**Nagy Négyes**re", amelyben **Lloyd George**, **Clemenceau** és **Wilson** mellett az olasz miniszterelnöknek, **Orlandó**nak csak alárendelt szerep jutott. A plenáris üléseknek, melyeken a 27 győztes ország 70 küldötte vehetett részt, nem volt érdemi jelentőségük. Komoly munka csak a Főtanácsban és az általa létrehozott Bizottságokban folyt, de számos fontos kérdés a „Három Nagy" nem hivatalos beszélgetésein dőlt el. A legyőzöttekkel nem folytattak tárgyalásokat, hanem csak átadták nekik az előzetes békeszerződéseket, amelyekre azok szóban reagálhattak, majd záros határidőn belül írásos megjegyzéseket adhattak be. Ezek nyomán készítették el a végleges békeszerződést, amelyet a legyőzött ország kormánya ultimátumszerűen **(békediktátum)**, az aláírás határidejének kitűzésével kapott meg. A világháború utáni világ konszolidációjához elengedhetetlenül szükségesnek tartottak egy állandó nemzetközi szervezetet: a **Nemzetek Szövetségéről (Népszövetség)** szóló döntést és működési rendszerének kidolgozását a békekötések elé helyezték. Szabályzatát nem külön okmányként, hanem a békeszerződések részeként fogadták el.

A Wilson elnök által tárgyalási alapként proklamált 14 pont egyre inkább háttérbe szorult az antant titkos szerződésekben rögzített háborús céljai mögött (valójában nem is volt alkalmas a kérdések gyakorlati megoldására). Németország hátában olyan államokat kívántak létrehozni (elsősorban Franciaország), amelyek megakadályozhatták egy újabb, német vezetésű közép-európai szövetség kialakulását. A „békecsinálók" Európa két „korszerűtlennek" tartott nemzetek feletti állama, a Habsburg-monarchia és az Oszmán Birodalom helyén ún. nemzetállamokat hívtak életre, ezzel újabb feszültségeket teremtettek az Északi-tengertől a Perzsa-öbölig.

A kelet-közép- és délkelet-európai térség antantszövetséges kisállamai mindent felhasználtak érdekeik maximális képviseletére a konferencián. Leggyakrabban a történelmi múltra **(történelmi elv)** hivatkoztak (Nagymorva Birodalom, 1772-es Lengyelország), illetve a „megszépített" statisztikák alapján a **nemzeti önrendelkezés**re **(etnikai elv)**. Ezeken túl a területek gazdasági egységével, földrajzi szükségszerűséggel vagy a germán és bolsevik veszéllyel érveltek. Az egymásnak ellentmondó érdekek és elvek szövevényében a nagyhatalmak képtelenek voltak tájékozódni. Az új kelet-közép- és délkelet-európai államok a legritkább esetben váltak nemzetállamokká, egy részük eleve több nemzet föderációjaként alakult meg, és mindenhol igen jelentős volt a kisebbségek aránya. A „Három Nagy" tisztában volt azzal, hogy az **etnikai feszültségek** destabilizálják a rendszert, ezért ragaszkodtak – még az új államok vezetőinek állásfoglalásaival szemben is – a nemzetközileg (a Népszövetség által) garantált **kisebbségvédelem**hez. A nemzetiségeknek biztosították a törvény előtti egyenlőséget, a hivatalviselés lehetőségének, a foglalkozások gyakorlásának egyenlő jogát. Idetartozott az anyanyelv korlátozások nélküli használata és az anyanyelvi iskoláztatás joga is. Ezeket az elveket később gyakran megsértették, és e jogok érvényesítése bonyolult és hosszadalmas eljárást igényelt a Népszövetségben. A békekonferencián a **Németország**gal kapcsolatos kérdések megoldása állt az érdeklődés homlokterében. A békeszerződés **(Versailles, 1919. június 28.)** kijelölte az új határokat: Németország elvesztette Elzász-Lotaringiát, Felső-Sziléziát, Posent (Poznant), Nyugat-Poroszországot, Eupen-Malmédyt, Észak-Schleswig-Holsteint, Danzigot (Gdansk) és a Memel-vidéket. Luxemburg kivált a német vámszövetségből, a Saar-vidék népszövetségi igazgatás alá került (15 év múlva népszavazás döntött a sorsáról). Megtiltották Ausztria és Németország egyesülését (Anschluss). Németország gyarmatainak igazgatására a győztesek kaptak népszövetségi megbízást (mandátum). Demilitarizálták a Rajna bal partját és a jobb part 50 kilométeres sávját. Hadseregét 100 ezer főre, tisztikarát négyezerre korlátozták, megtiltva az általános

hadkötelezettséget, a nehéztüzérség és a modern fegyvernemek (pl. légierő) alkalmazását. A békeszerződés arra kötelezte Németországot, hogy megtérítse a szövetségeseknek a háború során okozott károkat. Az összeget később határozták meg (1920-ban a boulogne-i konferencia: 269 milliárd aranymárka 42 év alatt). Ezen kívül ki kellett szolgáltatnia kereskedelmi flottáját, és viszonosság nélkül biztosítania kellett a legnagyobb vámkedvezményt az antantállamoknak. Ekkor került először szóba a nemzetközi diplomáciában a háborús felelősség kérdése, és Németországnak ki kellett adnia a háborús bűnösöket.
Hasonló elveken alapult a többi békeszerződés is. **Ausztriá**nak (**Saint-Germainen-Laye, 1919.** szeptember 10.) le kellett mondania Dél-Tirolról, Isztriáról, Triesztről, Dalmáciáról, egyes karintiai, krajnai területekről, valamint Galíciáról és Bukovináról. El kellett ismernie Magyarország, Jugoszlávia és Csehszlovákia önállóságát, ezzel 3 millió német került át Csehszlovákiába. Megkapta Burgenlandot, Klagenfurt és Sopron hovatartozásáról pedig népszavazás döntött. Megtiltották az Anschlusst, jóvátétel fizetését írták elő, és csak 30 ezer fős hivatásos hadsereget engedélyeztek.
A **magyar békeszerződés (Trianon, 1920. június 4.)** 364 cikkelyéből 290 szó szerint megegyezett a német, illetve az osztrák szerződés szövegével. Magyarországnak el kellett ismernie „Ausztria, Bulgária, Görögország, Lengyelország, Románia, a Szerb-Horvát-Szlovén Állam és a Cseh-Szlovák Állam határait úgy, amint ezeket a határokat a Szövetséges és Társult Főhatalmak" megállapították. A békeszerződésben a történeti Magyarország korábbi területének 71,5, a szűkebb értelemben vett Magyarországénak 67,2%-át választották le. A történeti Magyarország lakosságának 63,6, míg az anyaországénak 58,3%-a került a szomszéd államok fennhatósága alá. Mivel **a magyar határoknál** a szomszéd országok **nem kívánták az etnikai elveket érvényesíteni**, és történelmi érveik nem vagy bizonytalanok (Nagymorva Birodalom) voltak, leggyakrabban gazdasági-katonai érdekeiket érvényesítették. Így került a kevés alfölddel rendelkező Csehszlovákiához a Kisalföld északi része vagy a délszláv államhoz az Alföld déli része. Az Alföld déli és keleti peremén futó vasútvonalak szintén szerepet játszottak a határkijelölésben, ezzel is csökkentették Magyarország hadipotenciálját. Jelentős határszakaszt biztosítottak a **nemzetközi vízi úttá nyilvánított Duna** mentén a tengerparttal nem rendelkező Csehszlovákiának. Az új határok katonai földrajzi szempontból szinte teljesen nyitottakká váltak. Magyarország (önkéntes) **hadseregét 35 ezer főben maximálták**, és megtiltották a légierő kiépítését. A határváltozások alapvetően újrarendezték az ország gazdasági szerkezetét. A korábbi nemzeti vagyon és a gazdaságilag fejlettebb térségek nagyobb része maradt meg az új

határok között, bár a „meghagyott” értékek aránytalanok voltak. Magyarországot kötelezték, hogy minden értéket szolgáltasson vissza, amelyet az elfoglalt területekről szállítottak el. Sokkal súlyosabb volt, hogy **3,4 millió magyar (a nemzet 34,1%-a) került a nemzeti önrendelkezés jogát sértve a szomszéd országokba**. Mivel az elválasztott magyarság túlnyomó része – a székelység kivételével – a központi magyar tömbbel összefüggő területen élt (itt többségben is volt). A magyar nemzetrészek elszakítása a magyar társadalom számára elfogadhatatlan volt.

Bulgária (Neuilly, 1919. november 27.) elvesztette égei-tengeri partvidékét, hadseregét 20 ezer főre korlátozták, és viszonylag jelentéktelen jóvátételi kötelezettséggel terhelték. **Törökország (Sévres, 1920.** augusztus 10.) elvesztette területének háromnegyed részét, ebben a vonatkozásban a Párizs környéki **békék közül ez volt a legszigorúbb**. A tengerszorosokat, akárcsak a török pénzügyeket, nemzetközi ellenőrzés alá helyezték. A török flottát elkobozták, a hadsereg létszámát 50 ezer főre korlátozták. A győztesek állampolgárai török területen újra kivételes jogokat élveztek. Kelet-Trákiát, az égei-tengeri szigeteket és Szmirna vidékét Görögország kapta, Anatólia többi részét Anglia, Franciaország és Olaszország osztotta fel befolyási övezetekre. Az arablakta területeket mandátumként Anglia és Franciaország szerezte meg. Elismertették Örményország függetlenségét, Kurdisztán autonómiáját.

Az Európán kívüli területrendezések

Az **1916-os** – Törökország ázsiai területeit felosztó –, **Sykes-Picot-egyezmény**ben fogalmazta meg először Nagy-Britannia és Franciaország, hogy a legyőzöttek bizonyos területeit **nemzetközi adminisztráció** fogja átvenni a háború után. Mivel egy nemzetközi adminisztráció nehézkes, és a felelősség is elveszett volna, **mandátumrendszer**rel oldották meg a problémát, amire már volt történeti példa az 1895-ös kongói egyezményben. A mandátumrendszer indokaként azt hozták fel, hogy ezen területeken „oly népek laknak, amelyek a mai világ különösen nehéz viszonyai között még nem tudják önmagukat kormányozni”. A Nemzetek Szövetségének szabályzata a fejlettségi szint alapján háromfajta mandátumot állapított meg („A”, „B” és „C mandátum”). A mandátummal rendelkező „megbízott Hatalom” **évente jelentés**t készített a **Nemzetek Szövetsége Állandó Bizottságának**. Számos konfliktus forrása lett a későbbiekben a mandátumrendszer. Vitatták egyes területek elosztását, emellett néhány hatalom (különösen Japán) nem mandátumként, hanem korlátlan birtokként szerette volna megkapni a területeket. **A legnagyobb belső ellenállás az arab területeken** bontakozott ki (Szíria francia, Irak brit mandátum lett), ahol a vezetőréteg független királyságok megteremtéséért küzdött.

Tovább bonyolította a helyzetet az arab-zsidó konfliktus Palesztinában, amelyre a Balfour-nyilatkozat ellenére kiterjesztették a brit mandátumot.
Mivel a csendes-óceáni térség problematikája a párizsi békekonferencia perifériájára szorult, **1921/22 telén** kilenc ország (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Japán, Kína, Hollandia, Portugália, Olaszország és Belgium) diplomatái ültek össze **Washingtonban**, hogy 4 egyezményben a térség vitás kérdéseit rendezzék, a fegyverkezést korlátozzák. A **flottaegyezmény** korlátozta a tengeri fegyverkezési versenyt (USA-Nagy-Britannia-Japán-FranciaországOlaszország flottáinak aránya: 5-5-3-1,75-1,75).
A **négyhatalmi egyezmény** (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Japán) szavatolta a birtokviszonyok fenntartását a térségben. A **kilenchatalmi egyezmény** garantálta Kína függetlenségét és a **kínai „nyitott kapuk"** politikáját. A Santung-szerződés szerint Japán visszaadja Kínának Santungot és Csiaocsout, és kivonja csapatait Szibériából.

A félperiféria lázadása

A múlt század utolsó negyedében súlyos válság rázta meg a fejlett ipari társadalmakat. A szabadversenyes kapitalizmust a monopolkapitalizmus váltotta fel. Új ipari és agrártechnikai forradalom bontakozott ki, amely új fellendülést biztosított a centrum országainak a századfordulótól, és biztosította az életkörülmények javulását is. Amíg a centrum a válságával küzdött, a perifériák gazdasága fellendült. Rohamtempóban épültek a vasútvonalak, bekapcsolva ezeket az agrárvidékeket a világgazdaságba. A robbanásszerűen növekvő népesség a városokba áramlott (vagy kivándorolt), hogy ott olcsó ipari munkaerőként jelentős tőkéket vonzzon. Ez jellemezte Latin-Amerika nagy részétől Dél-, Kelet-Közép- és Kelet-Európán át Kínáig és Indiáig a félperiferiákat. Joggal alakulhatott ki az itt élőkben az az érzés, hogy a társadalmi-gazdasági felzárkózás belátható időn belül megvalósul.
A **századforduló idején** azonban **leállt a társadalmi és gazdasági fellendülés a félperiferiákon**, a mezőgazdaság komparatív előnyeinek és a fejlettek agrár-termékigényének megszűnése után. A fejlett világ agrárimportőrből agrárexportőrré vált, és ezzel vége is lett az oly sok sikerrel kecsegtető felzárkózási és polgárosodási folyamatnak, sőt **megindult a lemaradás**. A félperiféria éppen iparosodó országaiban a politikai hatalom még tele volt feudális elemekkel, a polgárság gyenge és tradíciókban szegény volt, az új tőkések pedig nem riadtak vissza a legembertelenebb kizsákmányolási formáktól sem. Itt volt a tömegek nyomora a legnagyobb, a városokba

tömörülő munkások itt voltak a leggyökértelenebbek. A munkások és parasztok helyzetének romlása fokozta politikai aktivitásukat, **gyorsan terjedtek a radikális eszmék**. Az **első forradalmi hullám**ra nem kellett sokáig várni, 1905-től válságok sorozata, rázta meg a félperifériát. Az **orosz forradalom**mal (1905-1907) kezdődött, és az ifjúperzsa (1905-11), az ifjútörök (1908), a mexikói (1910-17) és a **kínai kínai** ben zajlott Európa utolsó igazi paraszfelkelése Romániában. **A forradalmak második hulláma is az 1917-es orosz forradalmakkal indult**, végighaladt Európán, de még olyan távoli területeket is érintett, mint India, ahol Gandhi erőszakmentességet, együtt nem működést, polgári engedetlenséget hirdető politikája antiimperialista tömegmozgalommá fejlődött (1919-22).
A **félperifériák** gazdasági-politikai elitje az **imperialista nacionalizmus**sal kísérelte meg a válság megoldását. Ez sodorta az első világháborúba a Monarchiát, az Orosz és az Oszmán Birodalmat vagy a balkáni kisállamokat. Az első világháború különbözőképpen hatott a perifériákra. Azokban az országokban (Latin-Amerika, Spanyolország, Svédország), amelyek **katonailag semlegesek** maradtak, a **háborús konjunktúra** segített a strukturális válság enyhítésében (minden centrumban vívott háború a kimaradó félperiféria, periféria fejlődésének kedvez). A világháborúban részt vevő államokban a változást követelők számát és indulatát csak fokozta a parasztok millióinak centralizálása a hadseregben, a hadiipari központokban, és a háborúval járó megpróbáltatások egyre növekvő terhe. A háború végén eltérően alakult a **félperiféria győzteseinek** és veszteseinek történelme. Azok, akik csak most szerezték vissza, teremtették meg a nemzeti függetlenségüket (Finnország, balti államok, Lengyelország), vagy új területekkel gyarapodtak (a nagyszerb Jugoszlávia, Románia, Görögország), **könnyen konszolidálódhattak a vesztesek rovására**. A nemzeti nagyság fölött érzett örömet jól kiegészítette a vesztesek szétosztható földje, hivatalai, hadi kárpótlása. Nem így a **veszteseknél**, ahol **a régi rendszer megingott**, az elit, az államapparátus elbizonytalanodott, és nem volt mivel kárpótolni az **óriási, szegény paraszti tömegek**et és a **radikális munkásosztály**t, sőt a vereségért még tovább kellett fizetni, és ez is a társadalmi hierarchia alján lévőkre várt. A régi, a modernizációt vezető elit a konzervativizmusba menekült, az új, modern **polgárság gyenge** (gyakran más etnikumú) és tapasztalatlan volt. A **forradalmak** elkerülhetetlenné váltak, és a félperifériák lázadásának **élére az értelmiség állt** (Kelet-Közép- és Kelet-Európában jelentős szerepet kapott a zsidó értelmiség). A régi társadalom széttörésének **első formája a kommunista kísérlet volt** 1917-ben Oroszországban, melyet a hasonló magyar (1919) és német próbálkozások (1919-23) követtek. Sajátos típusa volt a félperiféria

forradalmainak a bolgár kísérlet egy önálló parasztdemokrácia megteremtésére. A Sztambolijszkij vezette Földművesszövetség kormánya 1920 és 1923 között próbálta megvalósítani harmadikutas programját.

Németország helyzete sajátos volt. Bár a 19. század végének viharos fejlődése az iparilag fejlett országok közé emelte, de a „porosz" birodalom számos félperifériára jellemző társadalmi-politikai vonást megőrzött. A megalázott, súlyos jóvátétellel terhelt és a demokratikus hagyományok hiányával küzdő állam ezért **vívta élethalálharcát a jobb- és baloldali radikalizmussal 1919 és 1923 között**. Ugyancsak sajátosan alakult **Olaszország** történelme. Jóllehet a győztesek közt fejezte be a háborút, mégis a „zsákmány" csekélysége miatt csalódottnak érezte magát a társadalom, és kettészakadt **mérsékeltek**re és **radikálisok**ra. A **nacionalisták** vezetőjének, a költő **Gabriele D'Annunzió**nak a fiumei kalandja túl jelentéktelen volt ahhoz, hogy megszépítse a „megcsonkított győzelmet", és a további annexiós politikának nem volt esélye. A jobboldali radikálisok másik irányzatát a háború előtti idők ismert szocialista vezére, **Benito Mussolini** szervezte mozgalommá. Az erőszakot dicsőítő, magukat hontalannak érző, nemzeti törekvéseikben frusztrált frontharcosok és háborús sebesültek szövetségeiből létrehozta a **Fasci di Combattimento** nevű szervezetet **(Harci Szövetségek, 1919)**, melynek tagjait – nevük és jelvényük alapján – hamarosan **fasisztáknak**, magát a mozgalmat pedig fasizmusnak nevezték. Mussolini mozgalmát **1921**-ben párttá szervezte **(Nemzeti Fasiszta Párt)**. A fasiszták fegyveres harcot indítottak a tehetetlen polgári állam és az államot balról támadó kommunisták ellen. Antonio **Gramsci** és Palmiro **Togliatti** kommunista munkásai gyárakat, a parasztok és a mezőgazdasági munkások parlagföldeket foglaltak el. A **polgárháborús viszonyok** között élő, a kommunizmustól megrettent polgárság **1922**-ben hatalomra segítette a fasisztákat **(„preventív ellenforradalom")**.

Újabb típusát képviselte a félperiféria forradalmainak a **török forradalom**, amelynek ideológiai alapját a **nacionalizmus** adta. Első világháborús veresége katasztrófába döntötte a biro adta. Első világháborús veresége katasztrófába döntötte a biro as **sévres-i békeszerződés** alaposan megcsonkította, és a győztes hatalmak között felosztotta az Oszmán Birodalmat. Jelentős, töröklakta területek kerültek idegen uralom alá, és a tehetetlen **szultáni kormány képtelen** volt **a nemzeti érdekek védelmére**, de ekkor már **Musztafa Kemál** pasa kezében volt Törökország sorsa. Musztafa Kemál, a gallipoli győző, a tehetséges hadvezér minden katonai rangjáról lemondva kezdett a **nemzeti ellenállás** megszervezéséhez 1919 májusában. Amikor 1920 tavaszán Ankarában megszervezte a **Nagy**

Nemzetgyűlést, amelynek **elnöke** lett, a szultáni kormány halálra ítélte, de ekkor már megszületett az új Törökország. Az 1920 és 1922 között Kelet-Trákiában és Izmir (Szmirna) térségében vívott háborúban megverték a Nagy-Görögország ábrándját dédelgető görögöket (mintegy 1,3 millió görög menekült el ekkor az országból). **1922-re a nemzeti függetlenségi háború** semmissé tette a sévres-i békeszerződés minden megszorító rendelkezését, sőt – újabb szörnyű tömegmészárlások után – **visszaállította a török szuverenitást** az örmény- és kurdlakra kelet-anatóliai területek fölött is, **kikényszerítve ezzel a békeszerződés revízióját**. Az új, **lausanne-i békeszerződés**ben **(1923)** a szövetségesek az összes korábbi, ún. kapitulációs szerződést is érvénytelenítve, az arablakta területek kivételével elismerték Törökország szuverenitását, s csupán a szorosok demilitarizálását írták elő. Musztafa **Kemál** (1934-től **Atatürk**: „törökök atyja") nemzeti függetlenségi harcával párhuzamosan vívta modernizáló forradalmát is. Az új törvények csaknem kivétel nélkül **az európai mintát vették alapul**. Miután 1922-ben kimondták a szultanátus megszűnését, a nemzetgyűlés 1923-ban kikiáltotta a köztársaságot. Meghirdette az **etatizmus**t, amelyen az állam vezető szerepét értette a külföldtől független nemzetgazdaságban. **Felszabadította** az államot, a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, az oktatást **az iszlám uralma alól**, eltörölte a kalifátust. **Modernizálta a szokásokat:** felszabadította a nőket, eltörölte a többnejűséget, a fátylat és a fezt, bevezette az európai időszámítást és a latin betűs írást. Kemál modernizációs forradalma gyökeresen átalakította a török társadalmat.

A februári forradalom

Az 1917. évi orosz forradalom

1916 végén **a háború okozta kifáradás**, a fronton elszenvedett **sorozatos kudarcok** s az **áremelkedés** következtében **általános elégedetlenség** lett úrrá mindenfelé, amit még tovább fokozott Petrográd és Moszkva élelmiszer-ellátásának romlása, holott egyébként Oroszországban volt elegendő élelem. A társadalom belefáradt a háborúba, s minden balszerencséért a cárt, a cárnét és Raszputyint okolta. Az 1916 óta tapasztalható élelmezési nehézségeket mindenekelőtt az idézte elő, hogy a kormány nem tudta megszervezni a mezőgazdasági termékek felvásárlását s szállítását. A városok élelmezését az is nehezítette, hogy a parasztok az infláció növekedése miatt nem akarták eladni a gabonát. **A kormány tehetetlennek bizonyult**, sorra kudarcba fulladtak árellenőrzési kísérletei és begyűjtési akciói is. A jobboldal a zsidók és a németek cselszövéseinek, a baloldal a földbirtokosok és a kulákok

fondorlatainak tulajdonította a nehézségeket. A négyszáz éves cári birodalom megroppant, de az egyre növekvő számú elégedetlent még nem volt ki vezesse.
Még 1915 közepén minden Duma-párt ellenzékbe vonult. A **cárellenes oppozíció** magva a '15 augusztusától a képviselők mintegy kétharmadát tömörítő **Progresszív Blokk** lett, melynek fő ereje az orosz történelem egyetlen **liberális** pártja. az **Alkotmányos Demokrata Párt (orosz nevének rövidítése KD – kadet)** volt. Programjuk az erős, nemzetközi pozícióját megőrizni képes Oroszország megteremtése volt, „mindenkire kivétel nélkül" érvényes törvényeket, „alapvető polgári szabadságjogokat" követeltek, továbbá a nyolcórás munkaidő bevezetését, a szabad szakszervezeti tevékenységet, a kötelező beteg- és nyugdíjbiztosítást, a kolostori és állami földek elosztását a parasztok között.
Mindehhez egy olyan „felelős kormány" létrehozását határozták el, amelyben a Progresszív Blokk képviselői foglalták volna el a kulcspozíciókat. 1917 elején elérkezettnek látták az időt, hogy II. Miklós cárt rávegyék a végrehajtó hatalom átengedésére, hogy a változásokat a kívánt mederben tartsák.
A háború- és monarchiaellenes **forradalmi pártok (eszerek, mensevikek, bolsevikok)** nem érzékelték „egy mindent elsöprő vihar előszelét", egy sikeres forradalom azonnali lehetőségét. Az Oroszország háborús vereségét kívánó és ezt nyíltan hangoztató bolsevik vezetőket – köztük Duma-képviselőket – még 1914 novemberében letartóztatták, és Szibériába száműzték. A párt külföldről történő irányítása – a pártba beépített Ohrana-ügynökök miatt is – igen nagy nehézségekbe ütközött. Lenin, aki ekkor Zürichben élt, teljesen el volt szigetelve Oroszországtól, csak ritka és homályos hírek jutottak el hozzá.
Petrográd ban már 1917 januárjától rendszeressé váltak az élelmiszer- és tüzelőhiánytól szenvedő lakosság sztrájkjai és tüntetései, amelyeken mind gyakrabban tűntek fel háborúellenes jelszavak. A század legnagyobb forradalmának „lavinája" **1917. február 23**-án (a Gergely-naptár szerint: március 8.), a kenyeret követelő petrográdiak ezreinek tüntetésével kezdődött. A nemzetközi nőnap alkalmából indított tüntetéshez sorra csatlakoztak a munkások, s így a megmozdulás **általános politikai sztrájk**ba nőtt át. A fordulatot az hozta meg, amikor február 27-én (március 12.) a pétervári helyőrség mintegy 70 ezer katonája átállt a tüntetőkhöz. Az Orosz Birodalom fővárosában kitört forradalmi mozgalom nem azért bontakozhatott ki és győzhetett vezetés nélkül is, mert olyan erős lett volna, hanem azért, mert ellenfele, a cári rendszer a kritikus időben semmivé lett. „Az egész városban nem lehetett volna néhány száz embert összeszedni, aki rokonszenvezett volna a hatalommal..." – írta egy

meggyőződéses monarchista.

„Kettős hatalom" Oroszországban

A **cár** az anarchikus állapotokért a **Dumát** tette felelőssé, és **feloszlatta** az „engedetlen", hatalmat követelő testületet, de a képviselők együtt maradtak, és megalakították az ideiglenes **Duma-bizottságot**, amely másnap közleményben tudatta: „magára vállalja a kormányzás és a közrend helyreállítását". A Duma-bizottság megalakulásával egy időben – a Tauriai Palotában, az Állami Duma épületében – megalakult a másik hatalmi központ, a mensevik és eszer többségű **Petrográdi Szovjet** is. Elnöke a mensevik Nyikolaj **Csheidze**, helyettesei az eszer Alekszandr **Kerenszkij** és a szintén mensevik Matvej Szkobelev lett.

A főhadiszállásáról a fővárosba igyekvő II. Miklós különvonatát felkelő katonák tartóztatták fel, és vezérkari főnöke, Alekszejev tábornok közölte vele, hogy csak lemondása árán folytatható a háború Németországgal. A cár március 2-án (március 15.) lemondott trónjáról öccse, Mihail Alekszandrovics nagyherceg javára, aki már nem fogadta és nem is fogadhatta el azt. A Pétervári Szovjet Végrehajtó Bizottsága és a Duma-bizottság delegációi között lefolyt megbeszélések eredményeképpen **március 2-án** bejelentették az **Ideiglenes Kormány** megalakulását. Miniszterelnök és belügyminiszter **Georgij Lvov** herceg lett, aki egyrészt a háború folytatását, másrészt pedig az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását tűzte ki célul. A legfontosabb tárcákat **kadet és oktobrista** (a földbirtokosok és a nagypolgárság egy részének érdekeit képviselő, az alkotmányos monarchia megteremtésére törekvő, 1905 októberében alakult párt) **vezetők** kapták, az egyetlen eszer, Kerenszkij, igazságügy-miniszter lett. A Romanov-dinasztia – a forradalmárok, liberálisok és monarchisták teljes egyetértésével – megbukott. Oroszország – de facto
– demokratikus köztársaság lett.

A tanács mensevik többségű **Végrehajtó Bizottságot** választott, amely rivális kormánnyá alakult és a tömegek spontán forradalmát próbálta irányítani. A Bizottság elnöke a mérsékelt szocialista, Csheidze; a szovjet igazi vezetője **Cereteli** lett. Az Ideiglenes Kormány megalakulásának első napjától kezdve gyengének bizonyult, mivel nem rendelkezett sem világos programmal, sem kellő önbizalommal, ami lehetővé tette, hogy a szovjet az ország másik hatalmi centrumává váljon, bár annak sem volt világos cselekvési stratégiája. A munkások, katonák és parasztok **országszerte szovjeteket alakítottak**, amelyek véget akartak vetni a háborúnak és fel akarták osztani a nagybirtokokat.

Ezrek tértek vissza a száműzetésből , a politikai csoportok szabadon tevékenykedhettek, szerezhettek híveket. Április 3-án (április 17.) – a

német hatóságok segítségével, egy lezárt vasúti kocsiban Németországon keresztülutazva – 17 éves emigráció után Zürichből hazatért **Lenin**. 1917 tavaszán Ludendorff úgy vélte, hogy „már csak az orosz forradalom mentheti meg Németországot”. Lenin pedig, aki egy világforradalom nyitányának tartotta az orosz forradalmat, így nyilatkozott: „Az imperialisták eladták nekünk a kötelet, amellyel fölakasztjuk őket”. **Áprilisi tézisek** címen összefoglalt programja, amelyet április 4-én ismertetett a Petrográdi Szovjet ülésén, azonnali békét és a földkérdés rendezését követelte, valamint kiadta a jelszót: „Minden hatalmat a szovjeteknek!”

A „kettős hatalom” vége

1917. június 18-án Kerenszkij **általános támadás**t rendelt el **Németország ellen**, de az offenzívából hamarosan **katasztrofális vereség** lett. A németek keményen támadtak, a **bolsevikok** pedig **fellázadtak a fővárosban július 4-én** (július 17.). Lenin azt ígérte a felfegyverzett munkásoknak, hogy társadalmi tulajdonba veszik a gyárakat. **A lázadás elbukott**, mert a Petrográdi Szovjet nem támogatta. Ez **Kerenszkij** győzelmét jelentette, aki a **második koalíciós Ideiglenes Kormány** miniszterelnöke és hadügyminisztere lett. Kerenszkij lefegyverezte a munkásokat, és bebörtönözte **Trockij**t (Lev Bronstein), az igen művelt, hivatásos forradalmárt, az 1905-ös forradalom egyik vezérét, aki az Egyesült Államokból tért vissza. Elrendelte Lenin letartóztatását, aki megszökött, és a finn határ közelében talált menedéket egy erdei kunyhóban. Az új kormány a zavargások miatt szeptemberről novemberre halasztotta a nemzetgyűlési választásokat. Most egy harmadik csoport is jelentkezett a hatalomért, de mivel a **monarchista Lavr Kornyilov** tábornoknak – a hadsereg főparancsnokának – a hatalom akarásán kívül nem volt programja, kísérlete – egy katonai diktatúra megteremtésére – eleve bukásra volt ítélve. Petrográd ellen indított **csapatait megállították** a felfegyverzett munkások (augusztus 25-30.).

Az orosz front felbomlóban volt, az országban káosz uralkodott: a gazdaság a teljes széthullás felé haladt (csökkenő élelmiszer-felhozatal, vágtató infláció, gyárbezárások), a Kornyilovlázadáskor a tábornokot támogató kadet miniszterek kiválása miatt az Ideiglenes Kormány szétesett, és szeptember első napjaiban **a bolsevikok megszerezték a többséget a Petrográdi és Moszkvai Szovjetben**. A Petrográdi Szovjet elnöke az óvadék ellenében szabadon bocsátott **Trockij** lett.

1917 őszén a hatalom „az utcán hevert”, és bolsevikok ragadták magukhoz. Nem fukarkodtak az ígéretekkel (békét, földet, kenyeret – mindenkinek és azonnal), miközben az összes többi párt várakozásra intett (kivárni a győzelmet, az alkotmányozó nemzetgyűlés

összehívását, a káosz megszüntetését stb.). A szólásszabadságot kihasználó bolsevik agitátorok szavai termékeny talajra hullottak, és a szovjetek felfegyverezték a munkásokat. Kerenszkij nem hajtotta végre az ígért földreformot, ha megteszi, tömegesen hagyták volna el a katonák a frontokat, attól tartva, hogy kimaradnak a földosztásból. Most a bolsevikok a nagybirtokok kisajátítására biztatták a parasztokat.

Megkezdődött az alkotmányozó nemzetgyűlési választások kampánya, de **Lenin** nem remélhette, hogy választásokon megszerezheti a hatalmat. Szeptember végén a bolsevik Központi Bizottságnak elküldött ultimátumában **követelte az azonnali hatalomátvételt**. Még mindig illegalitásban visszatért Pétervárra, így sikerült kikényszerítenie az ingadozó KB-tagokból egy **titkos párthatározatot a fegyveres felkelés előkészítéséről**. A határozat ellen szavazó Grigorij **Zinovjev** és Lev **Kamenyev** véleményüket a felkelés időszerűtlenségéről egy munkáslapban hozták nyilvánosságra, szinte valamennyi pártszervezetet megosztotta a „hogyan tovább?" kérdése.

A mérsékelt bolsevikok korainak tartották az újabb forradalmat, tartottak a kudarctól, és tisztázatlannak látták a hatalom megragadása utáni teendőket is. „Hadba szállunk ... a többit majd meglátjuk" – idézte Lenin gyakran és szívesen Napóleont, és most csak Lenin, illetve a radikális bolsevikok voltak Oroszországban azok, akik cselekvésre szánták el magukat. Még október 9-én (október 22.) megalakult **a Petrográdi Szovjet Forradalmi Katonai Bizottsága**, hogy **a fegyveres felkelés vezetője** legyen.

A bolsevik hatalomátvétel

Miután már a sajtóban is megjelent a felkelés időpontja, az események felgyorsultak. A **Forradalmi Katonai Bizottság** már október 21-én és 22-én elindította azt az eseménysort, amely „megrengette a világot". Komisszárokat (politikai biztosokat) küldtek a legjelentősebb katonai alakulatokhoz. A széthulló államapparátus tehetetlen szemlélő maradt; kísérletet sem tett a bolsevik vezetők letartóztatására, és mégis amikor a nyomdáikat megszállták [**október 24.** (november 6.)], a vörösgárdisták néhány óra múlva visszafoglalták azokat. Gyakorlatilag befejeződött a hatalomátvétel – középületek, stratégiai pontok birtokbavétele – amikor 24-én este Lenin a forradalmi központba, a **Szmolnij**ba ment, és már csak a néhány hadapródiskolás védte **Téli Palotá**nak, az **Ideiglenes Kormány székhelyének bevétele** volt hátra. Október 25-én (november 7.) 21 óra 40 perckor az Auróra vaktölténynyel leadott ágyúlövésére indult meg a Téli Palota „ostroma".

Egy órával később nyílt meg a Szmolnijban a **Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek II. Összoroszországi Kongresszusa**. Lenin bejelentette, hogy minden hatalmat a szovjetek vettek a

kezükbe. A bolsevik többségű kongresszusról a mensevik és eszer képviselők zöme eltávozott. Az ottmaradtak **dekrétumok**at fogadtak el **a békéről** és **a földről**. A békedekrétum minden hadviselő népet és kormányt felszólított annexió és hadisarc nélküli, demokratikus béke megkötésére, illetve a béketárgyalások idejére három hónapos haladéktalan fegyverszünetet javasolt. A földről szóló dekrétum minden megváltás nélkül „a dolgozó nép tulajdonává" nyilvánította a földet.

Megalakult az **első szovjet kormány**, a **Népbiztosok Tanácsa** (NT). **Elnöke** Vlagyimir Uljanov **(Lenin)**, külügyi népbiztosa Lev Bronstein (Trockij), közoktatásügyi biztosa Lunacsarszkij, nemzetiségügyi biztosa Joszif Dzsugasvili (Sztálin) lett.

Miközben **Oroszország gyorsuló ütemben haladt a területi felbomlás és a polgárháború felé**, a nagyvárosokban sorra – Moszkvában nyolcnapos véres utcai harcok után – a bolsevik vezetésű szovjetek kezébe került a hatalom. Vidéken és a nemzetiségi területeken egymás után alakultak a szovjethatalmat el nem ismerő „kormányok", a NT pedig egymás után hozta az orosz társadalmat és gazdaságot gyökeresen átalakító rendeleteit.

A bolsevik hatalom megszilárdulása

A szovjethatalom konszolidációját nem lehetett befejezettnek tekinteni az alkotmányozó nemzetgyűlés kérdésének megoldásáig. A választásokra az októberi fordulat után került sor. Az **alkotmányozó nemzetgyűlés** összetétele az alábbi módon alakult: szocialista pártok 59,6% (ezen belül eszerek: 40,4%, mensevikek: 2,7%), polgári pártok 16,4%, de a bolsevikok (24%) és a velük tartó baloldali eszerekkel alkotott frakció is csak 38%-kal rendelkezett. Ez eleve meghatározta, hogy a hatalmon lévő párt élesen elutasítja ezt a testületet. Ennek ellenére**rozta, hogy a hatalmon lévő párt élesen elutasítja ezt a testületet. Ennek ellenére ére** (január 18.) **összehívták** azt. Miután a küldöttek elutasították a „Deklaráció a dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól" című okmány elfogadását és a szovjetkormány intézkedéseinek megerősítését, a bolsevikok elhagyták az üléstermet, s az alkotmányozó gyűlést **másnap rendeletileg feloszlatták**. Az ezt követő tömegtüntetést a Vörös Gárda verte szét.

Az 1918. január 10-18. között megtartott Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek III. Összoroszországi (egyesített) Kongresszusán a többségben lévő bolsevikok – a baloldali eszerekkel – elfogadták a „Dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól" szóló rendeletet. Ez tervbe vette az osztálynélküli társadalom megteremtését, a szocializmus felépítését, a kizsákmányoló osztálynak az állam vezetéséből való kizárását, valamint megerősítette a föld társadalmasításáról és a bankok államosításáról szóló dekrétumokat.

Az új hatalomnak mindenekelőtt **a háború kérdését kellett**

megoldania, mely az Ideiglenes Kormány számára végzetesnek bizonyult. Még decemberben fegyverszünetet kötöttek, és megkezdték a **breszt-litovszki tárgyalások**at a központi hatalmakkal. Az erőfölényben lévő németek súlyos területi követelései miatt a bolsevik párt megoszlott: az ún. baloldali kommunisták, **Buharin** vezetésével, „forradalmi háborút" akartak vívni. A KB többsége **Trockij**t támogatta, aki az egyoldalú leszerelés és a világforradalom kivárása mellett szállt síkra, míg a kisebbségben maradt **Lenin** a követelések kényszerű elfogadását indítványozta. Amikor 1918. február 10-én a szovjet tárgyalóküldöttséget vezető Trockij közölte, hogy a hadiállapotot befejezettnek nyilvánítják, de nem írják alá a békeszerződést, a német csapatok támadásba lendültek, s hamarosan Pétervárt fenyegették. A totális vereség rémével a háta mögött, most már Lenin keresztül tudta vinni akaratát a KB-ben, s **március 3-án Csicserin** külügyi népbiztos **aláírta az előzőnél súlyosabb feltételeket tartalmazó békeszerződést**. Szovjet-Oroszország beleegyezett a Baltikum, Belorusszia egy része és egész Ukrajna német megszállásába, valamint kötelezettséget vállalt, hogy hatalmas hadisarcot fizet Németországnak – élelmiszerben, nyersanyagban és aranyban. A német összeomlás és a berlini forradalom hírére – november közepén – a kormány semmisnek nyilvánította a breszti békét, és megkezdték az addig német és osztrák-magyar uralom alatt álló területeik visszafoglalását.

Rombolás és építés

A bolsevikok megsemmisítő csapásokat mértek a forradalom előtti társadalom minden területére: egymás után omlott össze a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a család, az egyház, az oktatás, a politikai pártstruktúra, a gazdaság, hogy a proletariátus élcsapata vezetésével egy új társadalmat építhessen a romokon. A **bolsevik forradalom az emberiség addigi történetének legnagyobb tömegét érintő forradalma, az orosz történelem** utolsó ötszáz évének harmadik, s a **legnagyobb nyugatosítási folyamata** volt. Lenin és értelmiségi csapata kezdetben a nyugati kommunistáknál is nyugatibb igényekkel és ambíciókkal léptek fel. Ebben a **megfelelő gazdasági és civilizációs feltételek nélküli** forradalmiságban már nagyon korán jelentkeztek a bizánci elemek, az erőszak, az ázsiai fegyelem megkövetelése, az ortodox ideológia, a túlzott centralizáció, a vallásként kezelt bolsevik ideológia, a párt és az állam összefonódása.

Az első feladat, amit Lenin a proletárforradalom elé tűzött, az állam lerombolása volt. A hadsereg még az októberi fordulat előtt szétzilálódott, és január közepén megszervezték a **Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg**et, majd februárban a **Vörös Flottá**t. A „forradalom kardja" az 1917 decemberében megalakított **Összoroszországi Rendkívüli Bizottság** (VCSK vagy **Cseka**) lett. A lengyel

arisztokratából bolsevik forradalmárrá vált Feliksz **Dzerzsinszkij** vezette szervezet, amely közvetlenül az NT-nek, illetve Leninnek volt alárendelve, mind kíméletlenebb harcot indított a forradalom valós vagy vélt ellenfelei ellen. A hatalomátvétel után azonnal megsemmisítették az egész régi igazságszolgáltatási rendszert, helyére a „proletár lelkiismeret és forradalmi öntudat” alapján ítélkező **forradalmi törvényszékek**et állították. A terrort és ellenterrort túszok szedése és az összes „kétes elemmel” való leszámolás széles körben alkalmazott eszközei, a **gyűjtő- és munkatáborok** egészítették ki. A termelés és az elosztás munkásellenőrzése meglehetősen homályos és körvonalazatlan volt, és **hiányzott** hozzá **a szakembergárda** is.

Mégis – a kommunizmus mielőbbi megvalósítása, a munkásság megnyerése, illetve a gazdaság gyors felbomlása miatt – 1917 decemberében az **államosított ipar** igazgatására megszervezték a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsot, de a kormányintézkedések és az üzemi munkástanácsok csak felgyorsították a gazdaság szétesését.

Ideológiai frontot is nyitottak. Az iskolareform folyamán államosították az iskolákat. Eltörölték a tandíjat, a vizsgákat és a házi feladatot, az iskolákat koedukálták. Bevezették a cenzúrát, betiltották az új hatalmat bíráló újságokat és folyóiratokat. Jóllehet a bolsevikok elismerték Finnország, Lengyelország vagy a balti államok függetlenségét, fel sem merült annak lehetősége, hogy elismerjék Belorusszia, Ukrajna, a Kaukázusontúl vagy Közép-Ázsia elszakadását a „bolsevik birodalomtól”.

Hadikommunizmus és polgárháború Szovjet-Oroszországban

A gazdaság állami irányításának kísérletét, a „hadikommunizmust” csak részben indokolta a **polgárháború és az intervenció**, mert bevezetésében az a bolsevik utópia is szerepet játszott, hogy mihamarabb elérjék az „igazi” kommunizmust. **A legfontosabb fogyasztási cikkeket jegyre adták**, már ha volt mit. A pénz elvesztette értékét, és a kapitalista pénzgazdálkodást

– ideológiai okokból is – **cserekereskedelem** helyettesítette a vállalatok között. Az állam **gabonavásárlási monopólium**ot gyakorolt, megszüntetve ezzel a magánkereskedelmet. A „feleslegek” erőszakos elkobzása gyorsan csökkentette a termelési kedvet. Ez is hozzájárult, hogy a parasztság hamar kiábrándult a forradalomból, amely földet alig adott, mégis mindent elvett. A városok és a hadsereg ellátására megkezdődött a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása, miközben cserébe a parasztok semmit sem kaptak, a pénz az infláció miatt elértéktelenedett, az ipar pedig nem termelte meg a falu számára szükséges termékeket. A **szinte teljesen államosított gazdaság** termelését ugyanis a bolsevikok képtelenek voltak megszervezni, következménye **gazdasági összeomlás** lett: infláció, áruhiány és az üzemek gyakori leállása.

A városokat nem tudták ellátni élelemmel – a jegyrendszer csak a nyomor egyenlőségét biztosította –, tömegek menekültek vidékre, hogy megpróbálják megtermelni önmaguk számára az élelmiszert. Bár a Vörös Hadsereg kiszorította az ország területéről a fehérgárdistákat, mégis folyamatosan csökkent a bevetett terület. A városok közhangulata is gyorsan romlott, a munkásosztály demoralizálódott, általánossá váltak a gazdasági kihágások: **lopás a köztulajdonból, a fusizás, a feketézés és a batyuzás**.

A polgárháború első lövései Dél-Oroszországban, kozák területeken dördültek el 1918 elején. A kozákok nem a cári rendszer védelmében fogtak fegyvert, hanem széles körű autonómiájukért és korábbi privilégiumaik megőrzéséért. A szovjethatalom elleni harc másik tűzfészke Oroszország keleti területe lett, ahol az ellenállás a fehéreket támogató cseh hadifoglyoknak a transzszibériai vasút menti lázadásával kezdődött.

A központi hatalmak csapatainak rablóhadjáratát 1918 márciusától az **antant intervenció**- ja egészítette ki. Az **angolok** partra szálltak Murmanszkban, benyomultak Bakuba és KözépÁzsiába, a **japánok** és az **amerikaiak** a Távol-Keleten támadtak, hogy a külföldi tulajdonokat kisajátító, a kölcsönök visszafizetését megtagadó bolsevik hatalom megdöntését elősegítsék. Bár az intervencióban 14 ország vett részt, a csapatok harci értéke gyenge volt, és **akcióikat sohasem tudták összehangolni, a politikai célok** is gyakran **tisztázatlanok** maradtak, csakúgy, mint a **fehérgárdisták** esetében, akiknek felkelései 1918 nyarára az egész országot elborító polgárháborúvá szélesedtek. A Vörös Hadseregben tömegesen harcoltak külföldiek. 1918 őszéig a lett, lengyel, magyar, kínai, délszláv, cseh, finn és más, többnyire alapos katonai kiképzéssel rendelkező **internacionalisták** alkották a formálódó Vörös Hadsereg fő erejét. **Trockij** hadügyi népbiztos szervezte meg a reguláris hadsereget, a Vörös Hadseregbe kényszerítve a volt cári tiszteket, akik mellé **politikai biztosok**at (**komisszárok**at) állított.

1919 márciusában – Lenin kezdeményezésére – 34 „delegátussal” (közülük 30 a külügyi népbiztosság munkatársa volt) Moszkvában megalakult a **III. Internacionálé (Kommunista Internacionálé, Komintern)**. Új, bolsevik vezetésű **világpárt** született, amelyben az egyes kommunista pártok csak mint „nemzeti” szekciók működtek. A Komintern célja a **világforradalom** kirobbantása révén az egész világon a proletárdiktatúra és a tanácsrendszer megteremtése volt. Az 1920-as II. kongresszuson fogadták el a Komintern-tagság kötelező érvényű feltételeit. A csatlakozott kommunista pártok mint a Komintern egy-egy hadoszlopa harcoltak a hatalomért. Kötelezettségeik közé tartozott, hogy minden – legális és illegális – eszközzel segítsék a szovjetköztársaságot, alakítsanak földalatti

szervezeteket, és ugyancsak minden eszközt felhasználva harcoljanak országaik kormányai ellen. A Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke **Zinovjev**, helyettese és főideológusa **Buharin** lett.
Az intervenció utolsó felvonása a **lengyel-szovjet háború** volt. Az első világháború végén újjászülető Lengyelország vezetője az a régi szocialista **Józef Pilsudski** lett, aki saját szavai szerint a „függetlenség megállónál leszállt a szocialista villamosról”. **1920** áprilisában indított hadjáratának célja, hogy Lengyelország, Litvánia, Belorusszia és Ukrajna föderációjával feltámassza a lengyel nagyhatalmat. A **Tuhacsevszkij** vezette Vörös Hadsereget a következő szavakkal küldte ellentámadásba Trockij: „Vöröskatonák, előre! Hősök, irány Varsó!”. Amikor augusztus 16-17-én **Varsó alatt vereséget szenvedtek** a vörös csapatok, megszűnt a bolsevik forradalom közép-európai exportjának a veszélye. Az október 12-én megkötött **rigai** előzetes **békében** a lengyelek számára előnyösen, az etnikai határnak javasolt **Curzon-vonal**nál jóval keletebbre húzták meg a határt.
A hároméves kegyetlen **polgárháborút** – roppant áldozatok árán – **a bolsevikok nyerték meg**. A győzelmet számukra a **kommunizmus utópisztikus ígérete**, a népirtásig fokozódó **terror** – a doni kozákok kb. 70%-át mészárolták le – és a **karizmatikus vezető** hozta meg. A polgárháborúban és az azt követő éhínségben tizenhárommillió ember pusztult el. A gazdaság széthullott (az 1920-as ipari termelés az 1913. évinek mindössze a hetede volt), és az ellenforradalommal vívott küzdelemben **a demokrácia legkisebb maradványait is felszámolták**. A volt cári tábornokok (Gyenyikin, Kolcsak, Krasznov, Vrangel) antibolsevista hadjáratai az „ancien régime” visszatérését jövendölték, s bár a bolsevik hatalom terrort és éhséget jelentett, az új, kommunista jövő ígéretével maga mellé tudta állítani a társadalom jelentős részét.

A kronstadti lázadás és a NEP

Bár **1920 végére** a fehérek mozgalma végső vereséget szenvedett az európai részen, a **katasztrofális ellátás miatt sztrájkhullám** söpör végig a nagy munkásközpontokban, különösen Petrográdban hasonlított kísértetiesen a helyzet 1917 elejére. A zavargások hamarosan átterjedtek a közeli **Kronstadt**ra, amely 1917-ben a bolsevikok fő flottatámaszpontja volt. A fellázadt matrózok követelései a következők voltak: **„szovjeteket, kommunisták nélkül”**, sajtó- és szólásszabadság a „munkások és parasztok, az anarchisták és a baloldali szocialista pártok számára”, „a szocialista pártok letartóztatott tagjainak” szabadon bocsátása, a szabad földművelés és állattartás joga a parasztoknak. A több mint tízszeres túlerőben lévő, bolsevikokhoz hű csapatok március 18-ára leverték a felkelést, ami végképp meggyőzte Lenint arról, hogy a hadikommunizmus politikája vereséget szenvedett.

Még tartott a „harmadik forradalmat” követelő lázadás, amikor összeült az **OK(b)P X. kongresszusa**, és szakítva a hadikommunizmussal, **Lenin új gazdaságpolitikájá**t (**NEP**: Novaja Ekonomicseszkaja Polityika – Új gazdaságpolitika) fogadta el. A kiélezett helyzetben a kongresszuson **betiltották a frakciókat**, ezzel kihunyt a pártdemokrácia utolsó szikrája is. A NEP-et időleges kitérőnek tekintették a bolsevikok, amikor „új” vagyis nagyon is régi, **kapitalista eszközzel (árutermelés)** feltámasztott formák együtt élnek a szocialistával. A termény elkobzását felváltotta a **terményadó**. Hogy a parasztságnál megmaradó felesleg áruvá válhasson, **engedélyezték** a magánfuvarozást és **a piaci árucserét**. Ez feltételezte, hogy a piacon van csereérték, ezért **engedélyezték a kis és közepes magánvállalatok alapítását**. **Koncessziók**kal a bizalmatlan külföldi tőke visszacsalogatására is kísérletet tettek. A pénzreform lezárásaként 1924-ben bevezették a **szilárd rubel**t, a cservonyecet, amely aranyra vagy külföldi valutára volt váltható. Rehabilitálták az „anyagi ösztönzést”, és az állami vállalatoknak az „önálló elszámolásra” történő átállás után gazdaságossá kellett válniuk. De **a NEP nem jelentett politikai reformokat, maradt a pártállami diktatúra**.
1921 -ben az **aszály**, az előző évek polgárháborúja és beszolgáltatási kényszere hatására **példátlan éhínség** tombolt Szovjet-Oroszországban, ahol 35 millió ember éhezett és milliók haltak éhen. A kormány áttelepítésekkel, az elkobzott egyházi javakért vásárolt gabonával és a nemzetközi segélyszervezetek támogatásával próbált meg úrrá lenni a helyzeten. A **NEP** a vártnál is gyorsabban, már a következő évben **eredményeket hozott**, megszűnt az éhínség és enyhült a falu és a város közötti feszültség. **Az árutermelés** kibontakozása **új típusú társadalmi differenciálódást okozott**. Megjelentek a „nepmanok” és minden, amit a nepmanlélek megkívánhatott: játékkaszinók, kabarék, luxusautók, drágakövek és szőrmék. De többen voltak azok, akik nem tudtak felemelkedni, és a bolsevik vezetők is mind gyakrabban tették fel a kérdést: ezért harcoltunk? A válaszra még néhány évet várni kellett.
A bolsevikok ismét lélegzethez jutottak. **1925 végére az ipari termelés elérte a háború előtti szintet**. A viszonylagos fellendülés **szabadabb légkört hozott**, különösen a kulturális életben.
A forradalmi hullám elültével **sor kerülhetett a nemzetközi kapcsolatok normalizálására** is a nyugati hatalmakkal. Elsőként, 1921-ben Nagy-Britannia kötött kereskedelmi egyezményt Szovjet-Oroszországgal, amit 1922-ben a Németországgal megkötött Rapallói egyezmény, majd a diplomáciai kapcsolatok Angliával, Franciaországgal és más európai országokkal való felvétele követett.

Németország

A háborús vereség után a **társadalmi feszültségek** mélyebbé válásával kellett szembenéznie Németországnak. A változások legnagyobb vesztese az **alsó középosztály** lett. A háború alatt a tőkekoncentráció korábbi tendenciái tovább növekedtek, óriáskartellek monopolizálták az árakat és a piacokat a kisüzemek és a kiskereskedők rovására. A **nagytőkések** pozíciói megerősödtek, akárcsak a **szervezett munkásság**é. A totális háború megvívásához szükséges társadalmi békét az iparbárók és a kormány a munkásságnak tett engedményekkel vásárolták meg, és a háborús munkaerőhiány miatt olyan emberek – főként nők és fiatalok – kerültek tömegesen a munkavállalók közé, akik addig kívül rekedtek a bérmunkásléten.
A leszerelés után **a civil életbe való visszailleszkedés nehézségei** és a háború okozta fizikai és lelki sérülések miatt **milliók szorultak az állam támogatására**, melyet az képtelen volt megadni. Mindezek, valamint a nagyméretű gazdasági visszaesés, a növekvő nyomor és az államhatalom összeomlása egy nagy létszámú, politikailag szervezett munkásosztállyal rendelkező ipari államban, a háború végén **forradalmi helyzetet teremtettek**.
Az 1918. évi forradalom lényegében alig volt több politikai és **alkotmányos forradalom**- nál. Csupán annyi történt, hogy a császárság köztársasággá alakult, mert ennek a „forradalomnak" – és ez a döntő mozzanat – nem sikerült radikális változásokat végrehajtania Németország társadalmi-gazdasági struktúrájában. A hadsereg, az államigazgatás, a bírói testület és a vallási intézmények ugyanis megőrizték hatalmi helyzetüket és befolyásukat.
November 9-én **Miksa badeni herceg**, akit hat nappal ezelőtt neveztek ki **birodalmi kancellár**rá, a jogfolytonosságot biztosítva **átadta a hatalmát** a szociáldemokrata párt **(SPD)** vezetőjének, **Friedrich Ebertnek**. Ugyanezen a napon Ebert szociáldemokrata elvbarátja, **Scheidemann** – megelőzendő, hogy a kommunisták deklarálják a szocialista köztársaságot – kikiáltotta a „**szabad német köztársaság**ot". Az új köztársaságnak, hogy megszilárdulhasson, a következő problémákkal kellett megküzdenie: le kellett szerelni a katonákat, aláírni a fegyverszünetet, felszámolni az országot elborító lázongásokat és felkeléseket, újjáépíteni a gazdaságot, biztosítani az alapvető közellátást, végül – a zűrzavaros állapotok között – meg kellett teremtenie a legitimitását (nemzetgyűlés, alkotmány).
Még a kezdeti időkben két létfontosságú kompromisszumra került sor. Az elsőben Groener tábornok felajánlotta Ebertnek a hadsereg támogatását, feltéve, ha a kancellár mérsékelt irányvonalat követ és elfojtja a radikálisabb tanácsmozgalmakat **(Ebert-Groener paktum)**.

A másodikban, az ún. **Stinnes-Legien egyezmény**ben Karl Legien szakszervezeti vezető és Hugo Stinnes iparmágnás kötött alkut, amely megszilárdította a szervezett munkásság pozícióit. November 10-én alakult meg a kormány, a **Népmegbízottak Tanácsa**, amely az **SPD** és a háború alatt az SPD-ből kivált Független Szociáldemokrata Párt **(USPD)** három-három tagjából állt. A kormány képviselői másnap a compiégne-i erdőben aláírták a fegyverszüneti egyezményt az antanttal.
November-december folyamán sorra robbantak ki a tömegek – vezető párt és program nélküli – átgondolatlan, következetlen forradalmi akciói. Ilyen légkörben ült össze Berlinben **december közepén** a munkás- és katonatanácsok birodalmi kongresszusa. A küldöttek mintegy 60%-a – az SPD és Ebert tervét támogatva – a tanácsrendszer ellen, a mielőbbi nemzetgyűlési választások mellett foglalt állást.
A kisebbség **az USPD radikálisabb nézetei** mellett tett hitet; még az alkotmányreform előtt kell meghozni a **gazdasági-társadalmi reformok**at, a hadseregreformot. Ezek után az **USPD kilépett a kormányból**, és szélsőbal szárnya a Spartacus Szövetséggel **(Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg)** december 30-án megalakította **Németország Kommunista Pártját** (KPD).
Hamarosan sor került a kommunisták és a kormány konfrontációjára. Amikor január 4-én a kormány lemondásra szólította fel Berlin független szociáldemokrata rendőrfőnökét, Emil Eichhornt, a független szociáldemokraták és a kommunisták tömegsztrájkokat és demonstrációkat szerveztek, amelyeknek a **célja az Ebert-kormány megdöntése (Spartacus-felkelés)**. A hatalomátvétel objektív feltételei nélkül kirobbantott felkelést egy hét alatt leverték a hadsereg egységei és a szabadcsapatok (a **Freikorps**, melyet a nagyiparosok pénzeltek és a hadsereg képzett ki); a harcok során elfogott kommunista vezetőket, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták.
A berlini spartakista felkelés után, 1919. január 19-én tartott választásokon az SPD-nek a nemzetgyűlés legerősebb pártjaként csak a szavazatok 38%-át sikerült megszereznie, s emiatt koalíciós kormányzásra kényszerült. Az **Alkotmányozó Nemzetgyűlés** február 6-án nyílt meg a türingiai kisvárosban, **Weimar**ban. A nemzetgyűlés Friedrich **Ebert**et **birodalmi elnök**ké választotta; Philipp **Scheidemann** lett a **miniszterelnök**, aki az SPD-ből, a Centrumpártból és a Német Demokrata Pártból (DDP) megalkotta a „weimari koalíciót”, amely 78%-os többséggel rendelkezett. Az 1919 nyarán nyilvánosságra hozott versailles-i békeszerződés szigorú feltételei a kormány lemondásához vezettek, és már az új, Bauer-kabinet írta alá június 28-án a békeszerződést. Néhány héttel később, feszült politikai légkörben elfogadták a **weimari alkotmány**t is. Az

alkotmány demokratikus és parlamentáris rendszert léptetett életbe, jelentős végrehajtói hatalommal.
A **Német Birodalom** csúcsán a nép által választott **elnök** állt. Ő nevezte ki a **birodalmi kancellárt**. A parlamentet a **birodalmi gyűlés** (**Reichstag**, a nép által megválasztott képviselőkkel) és a birodalmi tanács (Reichsrat, a tartományok képviselői) alkották. Az **autonóm tartományok** (saját kormánnyal) központi hatalomnak alávetett szövetsége alkotta az egységes Németországot.
A zavargások, felkelések nem szűntek meg a **Weimari Köztársaság** megteremtése után sem, 1919 és 1923 között a **jobboldal** folyamatosan támadta a köztársaságot, sőt **puccsok**at is megkísérelt ellene, miközben a **szélsőbal** a súlyosbodó gazdasági problémákat ellen tiltakozva sorozatos sztrájkokat és tüntetéseket szervezett. Még tartott a berlini felkelés, amikor Brémában **tanácsköztársaság**ot hoztak létre (január 10-február 4.). Februárban és márciusban sztrájkok bénították meg a nagy iparvidékeket. Amikor február végén merénylő végzett az USPD-s bajor miniszterelnökkel, Bajorország politikai káoszba süllyedt.
Az 1919 áprilisában kikiáltott **Bajor Tanácsköztársaság**ot májusban a Freikorps harcosai ezernél is több halálos áldozatot követelő véres utcai harcok során megdöntötték.
Az általános európai gazdasági válság, a hadigazdálkodásról való átállás nehézségei, a háború alatt felhalmozott állami adósságok inflációval való felszámolása és az antant teljesíthetetlen jóvátételi követelései tovább súlyosbították a válságot. A gyorsan „elhasználódó” kormányok „teljesítési politikája” tovább erősítette a fiatal köztársaság szélsőbal és -jobboldali ellenfeleit.
Az 1920-as Reichstag-választások a szélsőjobb- és -baloldali pártok előretörését hozták. 1920 márciusában két jobboldali tiszt, **Kapp** és Lüttwitz a **Freikorps** osztagai élén bevonult Berlinbe, és csak egy általános sztrájk tudott véget vetni a **puccskísérlet**nek, miután a hadsereg nem volt hajlandó szembeszállni a szabadcsapatokkal.
Ugyancsak a szabadcsapatokra támaszkodva jutott hatalomra Gustav **Kahr** kormánya **Bajorország**ban. Ezek után Bajorország lett a **jobboldali radikalizmus** központja, innen indult **Adolf Hitler Nemzetiszocialista Német Munkáspárt**ja és itt tette Hitler az első kísérletet a hatalom megszerzésére. 1921-ben, majd 1923-ban a kommunisták szerveztek felkelést Szászországban. Míg a **szélsőjobb a „tőrdöfés legendájával”** – amely szerint a belső ellenség (természetesen a zsidók és a szocialisták) züllesztették szét a harctereken legyőzhetetlen német hadsereget – támadta a köztársaságot, addig **a kommunisták a szociális elégedetlenséget igyekeztek politikai céljaikra felhasználni**.
.

ben elérték, hogy a jóvátételi kötelezettséget 66 év alatt (!) teljesítendő 132 milliárd aranymárkára csökkentsék. Az 1922-es rapallói, Szovjet-Oroszországgal kötött szerződéssel mindkét állam áttörte a nemzetközi elszigeteltségét, és megnyitották a gazdasági-külkereskedelmi kapcsolatok újjáépítésének lehetőségét. **A válság mélypontját jelentette**, amikor az elmaradt fa- és szénszállításokra válaszul **1923 januárjában a francia és belga csapatok megszállták a Ruhr-vidéket**, amire a németek passzív ellenállással és a Ruhr-vidék termelésének leállításával válaszoltak. A német gazdasági élet megbénult, az infláció ellenőrizhetetlenné vált, a munkanélküliség magas volt. Újabb forradalmi hullám volt kialakulóban, amikor a válságba belebukott kormányt Gustav **Stresemann** (Német Néppárt) kabinetje váltotta fel. Létrejött az ún. **nagykoalíció**, amely a szociáldemokratáktól a Néppártig minden olyan politikai csoportot összefogott, amely segítséget jelenthetett a megingott polgári társadalom konszolidálásában.

Forradalmak Magyarországon

1918 őszén a Monarchia végnapjait élte, szeptember közepe óta az antantseregek már akadálytalanul nyomulhattak előre a Balkánon. A bolgár és török szövetségesek feltétel nélkül letették a fegyvert, sokkolva az osztrák és magyar politikai elitet, amelyek előtt felsejlett a birodalom közeli és elkerülhetetlen felbomlása. Egyetlen tervezetnek sem volt most már semmilyen realitása, amely a Monarchia bármilyen formában (például szövetségi állam) való fennmaradását képzelte el. A **birodalom nemzetiségei** már régóta **a teljes nemzeti függetlenséget követelték**, és néhány hónapja az antanthatalmak is a német- és bolsevikellenes nemzetállamok rendszerét kívánták a keletközép-európai térségben. Miután Wilson elnök elutasította a Monarchiával kötendő békét, a nemzetiségi területek központjaiban, Prágában, Krakkóban, Zágrábban **megalakultak a nemzeti tanácsok**, és megkezdték végrehajtó hatalmi rendszerük kiépítését. A hadseregben október közepétől kezdve egyre-másra alakultak meg a katonatanácsok, és a hónap végéig 250 ezer katona szökött meg egységétől, sokan fegyvereikkel.
Október 23-án egy hónapon belül már harmadszorra nyújtotta be a lemondását **Wekerle Sándor** miniszterelnök, amit másnap a király most már el is fogadott. A kormány lemondása után, **23-áról 24-ére virradó éjjel az ellenzéki erők – a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) párt, a Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselői –** a budapesti Károlyi-palotában **megalakították a Nemzeti Tanácsot**, elnöke **Károlyi Mihály** lett. A Tanács 12 pontos programja a háborús vereségre és a polgári fejlődés hiányosságaiból eredő társadalmi feszültségekre keresett megoldást. A parlament és a kormányzat távozását, a háború azonnali befejezését, a német szövetség felbontását, Magyarország teljes függetlenségét, az általános és titkos választójog alapján új választásokat, demokratikus szabadságjogokat, radikális földreformot és szociális reformokat követelt. A nemzetiségeknek az önrendelkezés jogát helyezte kilátásba a program, abban a reményben, hogy így biztosítható lesz Magyarország területi integritása.
A Nemzeti Tanács reformokkal akarta megvalósítani programját, és csak a radikális tömegek nyomására vált a forradalom vezető erejévé. **IV. Károly** még egy utolsó kísérletet tett, hogy elkerülje az elkerülhetetlent, a forradalmat. Hiába érkezett Budapestre **József főherceg** homo regiusként, az események alakulására nem volt befolyása. Az uralkodó, bár tárgyalt Károlyi Mihállyal is, de mégsem

őt, hanem **Hadik János**t nevezte ki miniszterelnökké, aki képtelen volt kormányát megalakítani. Az előző napon a Károlyi kinevezését és a Nemzeti Tanács kormányként történő elismerését követelő tömegbe lőtt a rendőrség (október 28.: **„lánchidi csata**”).

Magyarországon az **„őszirózsás forradalom” (október 30-31.)** a régi hatalom csekély ellenállásába ütközött. A **Nemzeti Tanács** képtelen volt az eseményeket ellenőrizni, a jórészt szervezetlen katonatömegekre a **Katonatanács**nak volta legnagyobb befolyása. A Katonatanácsot elismerő – a k. u. k. sapkarózsák helyére őszirózsát tűző – katonák spontán akcióikkal, a stratégiai pontok elfoglalásával változtatták forradalommá az eseményeket, amit **József főherceg** törvényesített – **kinevezte Károlyi Mihályt miniszterelnökké** (október 31.). (Ezen a napon ölték meg otthonában a világháború kirobbanásáért felelősnek tartott Tisza Istvánt.) Két nappal később – miután a király felmentette a kormányt a neki tett eskü alól – Károlyi már mint egy független ország miniszterelnöke fordult a „világ népeihez”.

A polgári demokratikus Magyarország

Károlyi Mihály koalíciós (a Nemzeti Tanács pártjaiból megalakult) „népkormányá ra” várt a Nemzeti Tanács programjának megvalósítása. Kezdetben a kormány szinte az egész magyar társadalom bizalmát és támogatását élvezte, de azonnali eredményeket is vártak tőle. A legelső feladatok egyike a nemzetközi elismertetés, a fegyverszünet, ezt követően a békeszerződés megkötése volt. November 3-án Padovában Weber tábornok a már nem létező Monarchia nevében kötötte meg a fegyverszünetet. Károlyi feltétlenül bízott a **wilsoni elvek**ben, a **pacifizmus**ban, hadügyminisztere, **Linder Béla** pedig a hazaözönlő hadsereg leszerelésére készült, és kijelentette: „nem akarok többé katonát látni”.

Ilyen előzmények után utazott **Belgrád**ba az antant keleti hadseregének parancsnokához, Franchet d’Esperey tábornokhoz a Károlyi vezette küldöttség, hogy most már Magyarország számára érjen el fegyverszünetet. Károlyi itt szembesült azzal, hogy a győztesek semmibe veszik a wilsoni elveket és Magyarországról csak érdekeik alapján döntenek.

A **november 13**-án aláírt **fegyverszüneti egyezmény** a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja– Pécs–Dráva mentén jelölte ki a **demarkációs** (hadseregeket elválasztó) **vonal**at. csaknem teljes leszerelést követelt, s bár a polgári közigazgatás a magyar kormány kezében maradt, de a szövetségeseknek joguk volt a stratégiailag fontos helységek megszállására. Mivel nem foglalkoztak az észak-magyarországi határvonallal, a csehek fegyveres kísérletet tettek felvidéki területek birtokba vételére, de a magyar egységek visszaszorították őket. Ez is bizonyította, hogy a nemzeti függetlenség – az adott körülmények

között – elképzelhetetlen ütőképes hadsereg nélkül. A fegyverszüneti egyezmény aláírásának napján jelent meg a rendelet a nemzetőrség, a polgárőrség és a hadsereg felállításáról. **A nemzeti érdekek védelmére képes hadsereg megteremtése illúzió maradt**, aminek okai a pacifista közhangulat, a peremterületek gyors elvesztése és a pénzhiány voltak.
A budapesti „őszirózsás forradalmat” követő napokban sorra alakultak meg vidéken is a nemzeti bizottságok. Már az első napokban sikerült tisztázni a kormány és a munkás- és katonatanácsok viszonyát. Egy rendelet szerint a tanácsok „a kormány ellenőrző orgánumai, a propaganda szervei, de nem intézkedés jogával felruházott kormányzó hatóságok”.
Hátra volt még az **államforma tisztázása**. Már a forradalom másnapján országszerte követelték Magyarország függetlenségének és a köztársaságnak a kikiáltását, de **Károlyi és követői ragaszkodtak az alkotmányos formákhoz**. Külpolitikai események sora mozdította ki Károlyiékat várakozó álláspontjukról. November 9-én a német köztársaság, 12-én a Német– Osztrák Köztársaság kikiáltása, majd két nappal később Csehszlovákia megalakulása siettette az eseményeket. November 13-án IV. Károly lemondott „az államügyek viteléről”, de nem magáról a trónról. Nyilatkozatával nyitva hagyta az államforma és az államfő személyének kérdését. Miután a régi képviselőház feloszlatta magát, **1918. november 16-án** a vidéki nemzeti bizottságok küldötteit is magában foglaló **nagy Nemzeti Tanács** a Parlament előtt összegyűlt kétszázezresre becsült tömeg előtt **proklamálta a népköztársaságot**. Ausztriában, Németországban és Csehszlovákiában a köztársaság megalakulása után viszonylag gyorsan megrendezték az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat, és ez konszolidálta a demokratikus forradalmakat. A bizonytalan kül- és belpolitikai helyzetben a kormány nem vállalta a választások megtartását, s ezzel elszalasztotta az alkalmat, hogy legitimációját megerősítse (a választások után összeülő nemzetgyűlés új alkotmányt fogadhatott volna el).
A kormány feladata lett volna a **rendkívül súlyos gazdasági és szociális helyzet** rendezése is. A háborúban kimerült, az antant blokádjába zárt országban 1918 őszétől **egyre súlyosabb szén-, nyersanyag- és élelmiszerhiány** lépett fel. A közlekedés és szállítás teljes zűrzavara és a békegazdaságra való átállás nehézségei miatt az üzemek jelentős részében szünetelt a termelés. A munkáselbocsátások és a leszerelt katonák tömegei miatt a **munkanélküliség** az elviselhetőség határáig fokozódott. Az élelmiszer-, ruházat- és tüzelőhiány miatt nem jelentett megoldást a bérek és segélyek növelése sem, mert így a kiáramló többletpénz csak az **inflációt** növelte, az alapproblémán nem változtatott a **jegyrendszer** sem.

Mindeközben a kormánynak meg kellett küzdenie az idegen uralom alá került területekről **elmenekült magyarok** mind nagyobb tömegének és a háború alatt felhalmozódott **államadósság**ok kezelésének problémájával is. A kormánynak hiányoztak az eszközei gazdasági és szociális tervei megvalósításához. **A helyzet romlása** gyorsan **növelte a radikális**, kommunista **megoldások híveinek számát**, november– december folyamán az üzemekben sorra alakultak a **munkástanácsok**, amelyek több helyen átvették a vállalatok irányítását.
Még 1918 márciusának végén megalakult az oroszországi bolsevik párt magyar csoportja Kun Béla vezetésével. Novemberben mintegy kétszázan tértek vissza, hogy megszervezzék a magyarországi kommunista mozgalmat. Az ehhez szükséges anyagi eszközöket a bolsevikoktól kapták. Budapesten ekkor már több, a szociáldemokratáktól balra álló csoport működött, amelyek a forradalom szocialista irányba való továbbvitelét követelték. **November 24**-én a orosz **hadifogságból hazatért kommunisták, a baloldali szociáldemokraták** (Szántó Béla, Vágó Béla) és a **forradalmi szocialisták** (Korvin Ottó) **megalakították a Kommunisták Magyarországi Pártját**, és megkezdték a párt szervezeti kiépítését. A tömegek megnyerésének legfontosabb eszközévé a két héttel később megjelenő **Vörös Újság** vált, amely a bolsevik forradalom időszerűségét hirdette.
A **szélsőjobboldal** is aktivizálódott. A vereség a katonatisztek tízezreinek egzisztenciáját fenyegetette, akik már november közepén megalakították érdekvédelmi szövetségüket. Ennek szervezeti bázisán jött létre november 30-án Budapesten a **Magyar Országos Véderő Egyesület**, amely az érdekvédelmen kívül a „magyar katonai szellem” ápolását is feladatává tette. Január közepén, amikor **Gömbös Gyula** vezérkari százados lett az elnöke, a MOVE az új rendszer megdöntésére irányuló, ellenforradalmi beállítottságú katonai szervezkedés központjává vált.
Az államterület szétesése és a januári kormányválság
A szerb hadsereg még november folyamán megszállta a belgrádi egyezményben számára biztosított dél-magyarországi területeket. December elején megindultak a román csapatok is, hogy a birtokba vegyék Erdély keleti és déli részét. Amikor elérték a demarkációs vonalat, az antant engedélyezte, hogy további területeket foglaljanak el. Így a **román hadsereg 1919 januárjának végéig** érdemi ellenállás nélkül **megszállta** az egész **történelmi Erdélyt**.
Egyedül a **Kratochwill Károly** ezredes által megszervezett **székely hadosztály** fejtett ki érdemi ellenállást. Ezzel egy időben az antant követelte a **Felvidék** kiürítését is, amelyet a **csehszlovák csapatok** így szinte akadálytalanul foglalhattak el az év végéig. A Duna és az

Ipoly mentén kijelölt demarkációs vonal tisztán magyarlakta területek átengedését jelentette Csehszlovákiának.
A súlyos külpolitikai kudarcok **január elején kormányválság**ot robbantottak ki. A több napig elhúzódó válság végén a Nemzeti Tanács és a kormány kivételesen együttes ülést tartott, amelyen **Károlyi Mihályt ideiglenes köztársasági elnökké nevezték ki**. Károlyi megtartotta a külügyek irányítását, elnökölhetett a minisztertanács ülésein, és a kormány néptörvényeket csak az ő jóváhagyásával adhatott ki. A köztársasági elnök **Berinkey Dénes**t nevezte ki **ideiglenes miniszterelnök**ké, aki január 18-án alakította meg kormányát, amelyben a szociáldemokraták több pozíciót szereztek.
A kormányválsággal egyidőben radikalizálódtak szélsőséges erők is. A történelmi magyar állam felbomlása, az erősödő kommunista befolyás és a növekvő anarchia keltette félelmek hatására a polgárság mind szélesebb köreiben vált népszerűvé a rendteremtés jelszava. A **gyorsan szaporodó szélsőjobboldali szervezetek** ellenforradalmi, nacionalista, antiszemita tüntetést rendeztek a fővárosban. De az új kormány számára **a KMP fokozódó aktivitása és gyorsan növekvő tömegbefolyása** jelentette a nagyobb gondot, ezért a belügyminisztert felhatalmazták a megelőző intézkedésekre. **Február 20**-án a kommunisták által vezetett tömeg a Népszava szerkesztősége elé vonult, ahol több halálos áldozattal járó lövöldözésre került sor. A következő napokban **mintegy 50 kommunista vezetőt vettek őrizetbe**, a párthelyiségeket bezárták, a Vörös Újságot betiltották. A kommunisták a Gyűjtőfogházban a politikai foglyokat megillető különleges jogokkal élve „államköltségen” szervezték tovább a hatalomátvételt. Ugyanekkor a kormány fellépett a szélsőjobboldal ellen is **(feloszlatták a MOVE-t)**, sőt ellenforradalmi tevékenység gyanújával őrizetbe vették Wekerle Sándort.
A növekvő társadalmi elégedetlenséget új demokratikus törvényekkel igyekezett kezelni a vezetés. Új közigazgatást terveztek felállítani, a háborúért felelős személyeket bíróság elé akarták állítani, és április elejére az általános, titkos választójog alapján **kiírták a nemzetgyűlési választásokat**. A polgári demokratikus forradalomra várt a **földkérdés** megoldása is, amely egyszerre szolgálta volna a szükséges társadalmi átalakulást és a rendszer stabilizálódását. Február 15-én született meg a „földmívelő nép földhöz juttatásáról” szóló néptörvény, amely az 500 hold feletti világi és a 200 hold feletti egyházi nagybirtok kártalanítás ellenében történő kisajátítását rendelte el. Az így rendelkezésre álló földet részben a 200 holdig terjedő árutermelő középbirtokok, más részét 5-20 holdas családi kisgazdaságok létesítésére kívánták felhasználni. Ez utóbbiak lehetőséget biztosítottak volna a gazdasági cselédek és földmunkások

földhöz juttatására. **A törvény végrehajtása rendkívül vontatottan haladt**, csak Károlyi kezdte el kápolnai birtoka felosztását. A nagybirtokosok szabotálták, a szociáldemokraták csak „fél szívvel” támogatták a törvényt, a kommunisták pedig termelőszövetkezetek szervezésébe kezdtek.
A **nemzetiségi kérdés** megnyugtató lezárása érdekében a köztársasági kormány megpróbált tárgyalni a nemzetiségekkel. A nem magyar többségű területeket **széles körű autonómiát biztosítva kívánta megtartani**. A nemzetiségi miniszter, a polgári radikális **Jászi Oszkár** saját koncepcióját, a **„demokratikus keleti Svájcot”** akarta megvalósítani, sikertelenül. Október– november folyamán a szlovákok, horvátok és szerbek deklarálták elszakadásukat, az **erdélyi románok** a **december elején Gyulafehérvárott** tartott gyűlésükön mondták ki csatlakozásukat a Román Királysághoz. Az év végére csak a ruténokkal (ruszin), illetve január végére az országban szórványokban letelepült németekkel sikerült megegyezni az autonómiáról (a „Német– Nyugat-Magyarországra” az Osztrák Köztársaság jelentette be igényét).
1919 télutójára egyre többekben vált meggyőződéssé az a vélemény, hogy az új polgári rendszer képtelen megoldani a ráháruló feladatokat. Az alapvető közellátás súlyos hiányosságai, valamint az, hogy a kormány képtelen volt a gazdaság újjászervezésére, radikalizálta a tömegeket. A **Károlyi- és a Berinkey-kormány polgári demokratikus reformjai** nem elégítették ki a társadalmi hierarchia alján élőket, mert **nem adtak megoldást az alapvető problémáikra**. A polgári osztályok és politikusok többsége viszont sokallta a Berinkey-kormány radikalizmusát. Nem tartották alkalmasnak arra, hogy a történelmi Magyarország megsemmisülésekor a nemzeti érdekeket megvédje, de még arra sem, hogy a várható veszteségeket csökkentse. **A magyar társadalom nem volt felkészülve a közelgő katasztrófára.** A Berinkey-kormány társadalmi bázisa mindkét irányból gyorsan fogyott. **Március 20**-án az antant budapesti katonai missziójának vezetője, **Vix** alezredes átadta **De Lobit** tábornok **jegyzékét**, amely a nagyhatalmak **új magyar–román demarkációs vonal**át tartalmazta, és újabb, jelentős magyar területek átengedését követelte Romániának. A demarkációs vonal Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad között húzódott, az ettől keletre lévő területeket a román csapatok szállják meg és bevezetik a román közigazgatást. A vonaltól nyugatra egy 40-50 kilométer széles, semleges zónát jelöltek ki (ebbe került volna Debrecen, Szeged, Gyula), melyet a szövetséges csapatok ellenőriztek volna. A magyar csapatokat szinte a Tisza vonaláig kellett volna visszavonni.
Mivel **a kormány** ezeket a feltételeket sem elfogadni, sem (a helyén maradva) elutasítani nem tudta, **lemondott**. Károlyi tiszta szociáldemokrata kormány megalakítását javasolta.

A Magyarországi Tanácsköztársaság

Az MSZDP a kilátástalan nemzetközi és szociális viszonyok között nem vállalta egyedül a kormányzást. **Március 21**-én az **MSZDP** vezetősége határozatot hozott a hatalom átvételéről, a **KMP**-vel való egyesülésről és a Vix-jegyzék visszautasításáról. A nap folyamán – az üzemi bizalmikkal és a Katonatanáccsal egyeztetve – ellenőrzésük alá vonták Budapest stratégiai pontjait. Délután a Gyűjtőfogházban az **MSZDP és a KMP képviselői aláírták a két párt egyesülési okmányát**, mely szerint az így létrejött **Magyarországi Szocialista Párt** megvalósítja a **proletárdiktatúrá**t, megszervezi hadseregét és **szövetségé**et köt **Szovjet-Oroszország**gal. Este a Budapesti Munkástanács egyhangúlag jóváhagyta az egyesülést, és proklamálta a proletárdiktatúrát. Még ezen a napon a két párt vezetősége megalakította a kormányt, a **Forradalmi Kormányzótanács**ot, és kijelölte a **népbiztosok**at. Elnöke **Garbai Sándor** lett, de tényleges vezetője **Kun Béla** volt, aki a legfontosabbnak tartott tisztséget, a külügyi népbiztosságot kapta.

Az állami és pártvezetés személyi és hatásköri szétválasztása nem történt meg (pártállam). A legfőbb hatalmi szerv a **Munkás-, Katona- és Földművestanácsok Országos Gyűlése** lett, a mintegy 150 fős, államfői jogokat gyakorló **Intézőbizottsága** választotta meg végrehajtó szervét, a Forradalmi Kormányzótanácsot. A FK népbiztosságokból állt. Az volt a jellemző, hogy a népbiztosok szociáldemokraták, helyetteseik kommunisták voltak. Kivételt jelentett a kommunista külügyi népbiztos Kun Béla, helyettese a polgári radikálisból szociáldemokratává lett Ágoston Péter. A belügyi népbiztos Landler Jenő, helyettese Vágó Béla; közoktatásügyi: Kunfi Zsigmond, helyettese Lukács György; kereskedelemügyi: Landler Jenő, helyettese: Rákosi Mátyás; hadügyi: Pogány József, helyettesei: Szántó Béla és Szamuely Tibor voltak. Hetekkel később a népbizottságok vezetését már **2-6 népbiztosból álló kollégiumok** látták el. A proletárdiktatúra államának alapja a **tanácsrendszer** volt. A tanácsok – a lenini elvek alapján – egyesítették magukban a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat, és az ügyek közvetlen intézésére **intézőbizottságok**at **(direktórium)** alakítottak.

A proletárdiktatúra intézkedései

Azonnal hozzáláttak a 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemek, valamint a bankok, a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató kiskereskedelmi cégek és a lakóházak **kárpótlás nélküli államosításá**hoz. A **100 hold feletti földbirtokokat** ugyancsak **kártérítés nélkül kisajátították**, a földek szétosztását megtiltották, és rajtuk „szövetkezeteket” **(valójában állami gazdaságokat)** alakítottak. A földosztás elmaradása közömbössé vagy éppen ellenségessé tette a parasztságot a rendszer iránt. A hadikommunista

jellegű intézkedések **(erőszakos terményrekvirálás)** tovább erősítették az ellenérzést. Újabb konfliktusforrás volt a **vásárlóérték nélküli pénz** használatának a bevezetése.
Szociális intézkedései, ígéretei egy modern jóléti társadalom lehetőségeit is meghaladták volna, nemhogy egy háborúban kimerült, blokáddal sújtott országét. Így a béremelések csak az **inflációt gerjesztették**. A lakbéreket leszállították, a nyomortelepeken élők és a menekültek problémáját **lakásrekvirálások**kal próbálták megoldani, hiszen gyakorlatilag 1916 óta nem építettek lakásokat az országban. A fővárosban kb. százezer munkáscsaládot társbérlőként telepítettek be polgári lakásokba. Ingyenessé tették az orvosi ellátást. Deklarálták a munkakötelezettséget és a **munkához való jog**ot, ami a munkanélküliek és munkaképtelenek állami támogatását jelentette. Általános nyugdíjjogosultságot terveztek bevezetni 60 éves korhatárral. A szociális és egészségügyi problémákat okozó alkoholfogyasztás ellen szesztilalmat rendeltek el, amely nem csak a bortermelő vidékeken rontotta a közhangulatot.
Az iskolákat államosították, egységes és kötelező nyolcosztályos népiskolai rendszert vezettek be, amelyre négy-öt osztályos középiskola épült volna. A műkincseket köztulajdonba vették, a művészeknek rendszeres segélyt, előleget biztosítottak. Sokan közülük – különösen az első hetekben – támogatták a Tanácsköztársaságot.
A Forradalmi Kormányzótanács – amelyben a szociáldemokrata irányzatok együttvéve mindig többségben voltak – sokkal mérsékeltebb kül- és belpolitikát folytatott, mint moszkvai mintaképe. Bár már az első rendeletek is a **statáriális bíráskodás**ról és a **forradalmi törvényszékek**ről szóltak, mindezek inkább a jövő fenyegető lehetőségei voltak. Ebben a **fordulat**ot az **április 16-a után** meginduló **román**, majd az ezt követő **csehszlovák támadás** hozta. A **forradalmi honvédő háború** kezdete után mind gyakoribbá váltak a Tanácsköztársaság elleni szervezkedések, megmozdulások, melyeket „**vörösterror**ral” akartak letörni. A vörösterrornak, amely törvénytelen kivégzésekkel is járt, májusban és júniusban már több száz halottja volt, bár mértéke ekkor sem haladta meg az 1918 novemberi vagy 1919 őszi „rendcsinálásokét”. **Szamuely Tibor** páncélvonatával jelent meg, hogy az ellenforradalmi lázadásokat leverje. Különösen hírhedtté vált a Cserny József vezette 200-400 fős alakulat, az ún. **Lenin-fiúk**. A terror egyetlen „eredménye” az volt, hogy ugyanúgy elidegenítette a középosztályt, mint a semmilyen konkrét cselekménnyel nem vádolt **„burzsoák” túszul ejtése** vagy a **polgári demokratikus sajtó betiltása**.
A Forradalmi Kormányzótanács azonnal megkezdte egy proletár **Vörös Hadsereg** szervezését. A tisztikar egy része – sokszor

meggyőződése ellenére – felsorakozott a Tanácsköztársaság honvédő harca mellé. (Az ellenforradalmi korszakban éppen a küzdelem honvédő jellege mentesítette őket a komoly felelősségre vonás alól, sokuk karrierje töretlenül folytatódott.) Szerepe volt ebben a háború honvédő jellegének, de annak is, hogy a proletárhadsereg vezetése (és érdekvédelme) olyan szociáldemokraták kezében volt, mint a hadügyi népbiztos és a Vörös Hadsereg parancsnoka, **Böhm Vilmos**, aki már a polgári forradalom idején hadügyi államtitkár, majd hadügyminiszter volt. A hadseregben eltörölték a katonai rendfokozatokat, de felszámolták a katonatanácsokat is, amelyek csökkentették a csapatok harcértékét, és helyettük politikai biztosokat vezényeltek a Vörös Hadsereg magasabb egységeihez. A megszüntetett csendőrség és rendőrség helyett **Vörös Őrség**et szerveztek.

A Magyarországi Tanácsköztársaság forradalmi háborúja és bukása

A Forradalmi Kormányzótanács – békés szándékát hangsúlyozva – **visszautasította a Vix-jegyzéket**. Március végén pedig **Kun Béla – a területi integritás elvét feladva** – elvben elismerte a román, a jugoszláv és a csehszlovák területi igényeket. Mindez **zavart okozott a párizsi békekonferencián**, ezért a Négyek Tanácsa Budapestre küldte Jan Christian **Smuts** brit tábornokot, hogy tájékozódjék. Smuts tábornok újabb javaslata kedvezőbb volt (a Vix-jegyzékben foglaltakhoz képest 25 kilométerrel keletebbre javasolta a demarkációs vonalat), de a Kormányzótanács csak feltételekkel lett volna hajlandó ezt elfogadni. Erre megszakadtak a tárgyalások, és **a román hadsereg április 16-án** a demarkációs vonal teljes hosszában **megindította támadását**. Miután a **Keleti Hadsereg** ellenállása **összeomlott, a románok április 30**-ára egyetlen hídfő kivételével mindenütt **elérték a Tisza vonalát**. Az egy héttel később meginduló **csehszlovák csapatok május 1-jére elérték a Miskolc–Diósgyőr–Ózd-vonalat**, amely megegyezett területi igényeikkel. Gyors ütemben folyt a munkások toborzása a Vörös Hadseregbe, melynek létszáma április végére elérte a 70 ezer főt, de az antanterők még így is nyomasztó fölényben voltak.

Kritikus helyzetben ünnepelte a Tanácsköztársaság az állami ünneppé, munkaszüneti nappá nyilvánított május 1-jét. **A frontokon elszenvedett kudarcok**at súlyosbította **az ellenforradalmi tevékenység élénkülése**, valamint az, hogy a nemzetközi helyzet is kedvezőtlenül alakult. Elmaradt a forradalmi hullám, amelyre Kun Béláék vártak, sőt ezen a napon verték le a Bajor Tanácsköztársaságot. Ebben a helyzetben a Budapesti Központi Ötszázas Forradalmi Munkás- és Katonatanács, majd a Forradalmi Kormányzótanács a **munkásosztály általános mozgósításá**ról döntött. Az újjászervezett **Vörös Hadsereg** főparancsnokává **Böhm Vilmos**t, vezérkari főnökévé **Stromfeld Aurél**t nevezték ki, majd ellentámadásba lendültek a

csehszlovák fronton. Már május 10-én meghátrálásra kényszerítették a Salgótarján ellen támadó csapatokat, és **május 20**-án megindították **offenzívá**jukat Miskolc térségében. Egy héttel később **elfoglalták Kassát**, majd **Eperjest**, és június 10-én **Bártfánál elérték a történelmi Magyarország határát**. Ugyanekkor a front középső szakaszán is jelentős sikereket értek el (Léva, Losonc, Rimaszombat, Érsekújvár visszafoglalása). A magyar katonai sikerek tették lehetővé a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását Eperjesen (június 16.).
A felvidéki katonai sikerekkel látszólagos ellentmondásban, **június közepén a Tanácsköztársaság helyzete** lényegében **reménytelenné vált**. Az északi hadjárat, melynek leállítását **Clemenceau**, mint a békekonferencia elnöke **jegyzék**ben követelte (június 7.), elakadt. Az ún. Clemenceau-jegyzék elutasítása **antanttámadással fenyegetett**, míg teljesítése esetén a békekonferenciára szóló meghívást és elismerést ígért. **Clemenceau második jegyzék**ében (június 13.) már **a véglegesnek tekintett (a későbbi trianoni) magyar–csehszlovák és magyar–román határt közölte** a Kormányzótanáccsal, követelve az azonnali visszavonulást Szlovákiából. Ígéretet tett arra, hogy ennek fejében a románok kivonulnak a Tiszántúlról. Kun Béla válaszjegyzékében, hogy időt nyerjen, jelezte a hadműveletek beszüntetését és kifejezte tárgyalási készségét, de a határokat elfogadhatatlannak tartotta. Bár a proletárdiktatúra vezetőit megosztotta a Clemenceau-jegyzék, hosszas viták után mégis **az elfogadása mellett döntöttek**. A román kormány ugyan bejelentette, hogy csapatait csak a Vörös Hadsereg leszerelése után vonja vissza, a Kormányzótanács július első napjaiban mégis kiürítette a Felvidéket. Stromfeld Aurél és Böhm Vilmos az ultimátum biztosítékok nélküli elfogadása miatt lemondott, helyükre **Julier Ferenc**et és **Landler Jenőt** nevezték ki. A Tanácsköztársaság semmilyen külső segítségre sem számíthatott, Szovjet-Oroszország Gyenyikinnel vívta élethalálharcát, és leverték a bécsi kommunista felkelést is.
Ugyanekkor **a Tanácsköztársaság belső támogatottsága is leszűkült**. Politikai bázisát lényegében már csak a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták jelentették. A társadalom jelentős része passzívan kivárt, és mind többen fordultak ellene is, amit jelzett a júniusi dunántúli **vasutassztrájk**, a **Duna-melléki felkelés** vagy a **ludovikás tisztinövendékek** és a **dunai monitorok matrózainak sikertelen lázadása** (június 24.).
Áprilisban Bécsben **Bethlen István** vezetésével magyar emigránsok megalakították az **Antibolsevista Comitét (ABC)**, Szegeden pedig **Károlyi Gyula ellenforradalmi kormánya** júniusban megkezdte a „magyar nemzeti hadsereg” felállítását.
Miután nyilvánvalóvá vált, hogy **a románok nem teljesítik a Clemenceau-jegyzékben ígérteket**, a Kormányzótanács még egy

utolsó, kétségbeesett kísérletet tett, hogy katonai erővel kényszerítse őket a Tiszántúlról való visszavonulásra. A **július 20**-án indított **támadás** – melynek terveit Julier Ferenc eljuttatta a magyar ellenforradalmi erőkhöz, s így megkapták a románok is – néhány nap múlva kifulladt, és a román ellentámadásnak a demoralizálódott Vörös Hadsereg már nem tudott ellenállni, katonái tömegesen dezertáltak. A 160-180 ezer fős hadsereg rövidesen 70 ezer főre olvadt. Amikor a román csapatok július 30-án Szolnoknál átkeltek a Tiszán, nyitva állt előttük az út a főváros felé. A **Kormányzótanács** és a pártvezetés felismerte a helyzet reménytelenségét, s a további véráldozatokat feleslegesnek ítélve **lemondott (augusztus 1.)**. A **Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács** elfogadta a lemondást, és **kinevezte miniszterelnökké Peidl Gyulá**t, aki megalakította szakszervezeti kormányát.

A hatalmi politika újszerű vonásai (1923-29)

A status quo helyreállítása

KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT A nemzetközi élet eseményei

A húszas évek

A Párizs környéki békeszerződést követő négy esztendő az ott megszabott feltételek megváltoztatására irányuló kísérletekkel telt. A győztesek – elsősorban Franciaország – igyekeztek a szerződésben előírtakat számukra kedvezően módosítani, ám e törekvésük gyakorta fordította szembe őket egymással, ugyanakkor a legyőzöttek ellenállásával is találkozott. A nagyhatalmak túlzott elképzelései sokszor egymást is ellensúlyozták – Anglia például nehezen törődött bele a Rajna-menti francia előrenyomulásba –, így az érdekellentétek miatt a versailles-i rendszer szilárdabbnak bizonyult, mint ahogy azt a húszas évek elején vélték. A békerendszer konszolidációját az is nagyban elősegítette, hogy a proletárforradalom oroszországi győzelmével Európában megnyílt a kapitalizmus és a kommunizmus közti világméretű ideológiai küzdelem frontja, amit a szovjet állam 1925-ig még inkább szélesíteni igyekezett. Ennek megakadályozása pedig az egységes fellépést, következésképp a szövetségesek egymás és a vesztesek iránti nagyobb megértését követelte. Az ideológiai támadásnak kitett hagyományos polgári demokráciák helyzetét tovább nehezítette, hogy a húszas évek elejére sem tűnt el a hatalomba, az állam mindenhatóságába és a katonai erőbe vetett hit. A modern tömegdemokráciák létrejötte, a tömegek „bekerülése a hatalomba” szükségképpen erősítette azt az elképzelést, hogy a háborúval

összeomlott régi helyetti új világ felépítése **karizmatikus vezetők**et igényel. Ez az igény pedig könnyen válhatott táptalajává a diktatórikus törekvéseknek, mint ahogy azt 1923 őszéig Olaszország, Bulgária, Törökország és Spanyolország példája is igazolta. Bár ezek akkor még szórványjelenségnek tűntek, mégis egyértelműen jelezték, hogy belátható időn belül sor kerülhet a **demokráciák és a diktatúrák összecsapásá**ra. Ezek az újszerű jelenségek elgondolkoztatták Európa vezetőit, s megnövelték az esélyét valamiféle egyensúlypolitika kialakításának.
Legnehezebben Franciaország adta fel háború utáni ábrándjait. A francia nagypolitika még mindig a **grandeur** bűvöletében élt, így a **Ruhr-válság** időszakában Poincaré, a miniszterelnök az utolsó pillanatig kitartott az erőpolitika mellett. Mikor azonban az elhúzódó válság miatt kialakult bajor és a rajnai szeparatista törekvésekkel, valamint a hamburgi munkásfelkeléssel is képes volt a weimari köztársaság leszámolni, a Franciaországnak nyújtott kölcsönök visszafizetését váró Anglia és az Egyesült Államok nyomására Poincaré beleegyezett egy, a német jóvátételről szóló nemzetközi konferencia összehívásába. Ezzel a lépéssel a nemzetközi politika új, az eddigieknél kiegyensúlyozottabb stádiumához érkezett.
A konferencia, melynek ötletét lord Curzon vetette fel, lényegében a **Jóvátételi Bizottság** szakértőinek ülése volt. Az amerikai pénzügyi szakértő, **Charles Dawes** vezette bizottság feladatul azt kapta, hogy teremtse meg a német fizetőképesség helyreállításának feltételeit. Az 1924 áprilisára elkészült Dawes-terv célként a német gazdaság normalizálását és a szilárd valuta megteremtését határozta meg, mert úgy vélte, hogy a németek háborús jóvátételt csak a termelés fellendülése után tudnak fizetni. Ehhez persze hitelekre volt szükség, így a tervezet 800 millió márkányi kölcsönt is előirányzott. A jóvátétel összegét nem határozta meg, csak annyit kötött ki, hogy a német gazdaság teljesítőképességének arányában az évi fizetés összege 1-ről 2,5 milliárd márkára emelkedik. Hogy a teljesítés rendben haladjon, a szakértői bizottság azt javasolta, hogy a német állami jövedelmeket vegyék ellenőrzés alá. Ez utóbbi rendelkezés nyilvánvalóan sértette a német szuverenitást, de így is jóval kedvezőbb volt a Versailles-ban meghozottnál. A német gazdaság, 1925-re már a fellendülés jeleit mutatta, aminek jótékony hatása lett a weimari köztársaság konszolidációjára és a konzervatív politikai tendenciák erősödésére. A Dawes-terv jelentősége azonban nemcsak gazdasági intézkedésekben rejlett. Mivel a győztesek igényeit jóval visszafogottabban fogalmazta meg, lehetőséget adott arra, hogy a nagyhatalmi összhang helyreálljon. A franciák - különösen azért, mert Poincaré megbukott, s a securité híveként ismert Herriot alakíthatott kormányt – immár remélhették, hogy a német jóvátétel kihúzza gazdaságukat a kátyúból

és végre számíthattak szövetségeseik támogatására is. Az angolok és az amerikaiak pedig örömmel konstatálták, hogy a franciák hegemón törekvései kudarcot vallottak. Az ekkor hatalomra került angol munkáspárti MacDonald egyenesen a németekkel szembeni engedékenységnek és pacifizmusának köszönhette népszerűségét.
A gazdasági kapcsolatok rendezésével egyidejűleg új szelek kezdtek fújdogálni a nemzetközi politikában is. **Gustav Stresemann** (1923-29) fél évtizedes külügyminisztersége alatt új utakra terelte a német külpolitikát. Az önmagát Európa első számú diplomatájának tekintő politikus helyesen ismerte fel, hogy csak a teljesítési politika lehet a Németország újbóli elismerése felé vezető első lépés. (Példaként minden bizonnyal Thiers 1871-es magatartása szolgált.) Távlati célként a területi revíziót jelölte meg, de tisztában volt azzal, hogy minimális változtatásokhoz is maximális garanciákat kell adnia országának. Első lépésként el kell érnie a megszállt területek kiürítését, s biztosítania kellett a franciákat arról, hogy a német igények ezen nem terjednek túl. A nyugati határok módosításáról természetesen ekkor még szó sem lehetett, de a német elképzelések között már szerepelt a kelet-délkeleti határok revíziója. A német bizakodást erősítette, hogy a leginkább érintett Franciaországban ekkorra már felülkerekedett a **securité** irányzata, mely a határok biztonságáért cserébe hajlandó volt bizonyos engedményekre. A külügyek élén álló **Aristide Briand** (1925-32) ugyan nem volt hajlandó tárgyalni a német elképzelések közt szereplő Rajna-balpartról, az enyhülési folyamatot féltő angol kormány nyomására azonban belement egy német részvétellel tartandó nemzetközi konferenciába.
Az **1925** őszén **Locarnó**ban tartott konferencia alapját egy rajnai garanciális szerződés képezte, amit a németek 1922-ben terjesztettek a franciák elé – akkor még eredménytelenül. A decemberben Londonban aláírt szerződésrendszer garantálta a francia–német és a belga–német határok sérthetetlenségét, melyekért Nagy-Britannia és Olaszország kezességet vállalt, valamint kinyilvánította a háború tilalmát Németország, Belgium és Franciaország között. Ugyanakkor előírta, hogy a felek esetlegesen felmerülő nézeteltéréseiket békésen rendezzék. (A szerződés értelemszerűleg nem változtatta meg Versailles katonai rendelkezéseit.) A locarnói szerződés csak Németország nyugati határainál szavatolta a status quót, keleten nem, ezért a franciák Csehszlovákiával és Lengyelországgal különegyezményt kötöttek, hogy határaikat biztosítsák. A stresemanni külpolitika sikerét 1926 őszén az tetőzte be, hogy Németországot felvették a Népszövetségbe, sőt, mint nagyhatalom tagja, lett a Biztonsági Tanácsnak is.
Ez év decemberében Németország katonai ellenőrzésének

megszüntetéséről is határozatot hoztak. A politikai közeledés ismét lehetőséget adott egy régi igazság felismerésére: Németés Franciaország gazdaságilag egymásra utalt. A megkötött vas- és acélipari kartellmegállapodások olyan jól működtek, hogy az is felmerült, hogy a német fizetések ellenében a franciák kiürítik az általuk megszállt területeket. A két parlament bizalmatlanságán ugyan meghiúsult a terv, de megmutatta az együttműködés lehetséges formáját.
A nagyhatalmaknak nemcsak Németországgal, hanem – az ideológiai ellentétek dacára – a Szovjetunióval szemben is megváltozott a magatartásuk. A majd' 200 milliós szovjet piac elvesztése miatti aggodalomtól vezetve 1924-ben számos állam elismerte a kapitalizmussal csak „ideiglenesen együtt élő" fiatal hatalmat. E kapcsolatok tovább mélyültek akkor, amikor a **Komintern V. kongresszusa 1924**-ben konstatálta, hogy a Trockij által jelzett világforradalom a közeljövőben nem következik be. Az 1925-ös XIV. pártkongresszus már egyenesen úgy vélte, hogy a kapitalizmussal való együttélés huzamosabb ideig is tarthat, s javasolta, hogy a forradalmiság helyett a nemzetközi kapcsolatokban kapjon primátust a diplomácia hagyományos rendszere. Az új szovjet diplomácia feladatául azt tűzték ki, hogy biztosítsa a szocializmus építésének feltételeit. A Nyugathoz való illeszkedés jegyében 1925-ben újjászervezték a külügyminisztériumot, s megkezdték a Vörös Hadsereg reguláris jellegűvé alakítását. Mindenesetre a szovjet külpolitikát meglepetésként érte Locarno, s talán nem is ok nélkül, egy szovjetellenes egységfrontot sejtettek mögötte. A válaszlépés automatikusan adódott: Németországgal való szerződéskötéssel kell kilépni az elszigeteltségből.
Mikor Stresemann pályafutása talán legnagyobb sikereként elkönyvelhette országa népszövetségi tagságát, a szovjet diplomácia is akcióba lépett. Ennek eredményeként nemsokára megszületett a német–szovjet semlegességi nyilatkozat.
1926-ban a szovjet vezetésen belül komoly viták zajlottak a követendő külpolitikai irányvonal lényegéről. A hatalmát megerősíteni igyekvő **Sztálin**, valamint **Trockij és Zinovjev** közti összecsapásban a trockista világforradalmi nézettel szemben a párt el fogadta a főtitkár álláspontját, mely szerint a szocializmus egy országban is felépíthető. Ennek az állásfoglalásnak kettős következménye lett: Trockijt és Zinovjevet kizárták a pártból, ugyanakkor a sztálini instrukciók szellemében fogalmazták meg a szovjet külpolitika feladatait. Legfontosabbnak a Szovjetuniót körülölelő semleges zóna létrehozását tartották. A kormány erőfeszítéseinek köszönhetően 1925-ben Törökországgal, 1926-ban Afganisztánnal, majd 1927-ben Perzsiával sikerült a közös határokat biztosító egyezményt megkötni. Ettől

kezdve a stabilizálódó szovjetállam éberen figyelte a nemzetközi eseményeket, s hallatta hangját a számára nyitva álló fórumokon.
Locarnónak egyéb, regionális hatásai is voltak. 1926/27-ben Franciaország erősítette kapcsolatait Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával. A Lengyelországban katonai puccsal hatalomra került **Pilsudski** marsall jól érzékelte, hogy ha országa „nagyhatalmi" szerepet akar játszani, akkor aktív külpolitikát kell folytatnia. A lengyelek is próbálkoztak egyfajta Locarnót létrehozni a Baltikumban, s bár nem sikerült elnyerniük a balti államok szimpátiáját, meg tudták akadályozni egy rajtuk kívüli szövetségi rendszer megalakulását a térségben. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió is kísérletet tett valamiféle balti együttműködésre, de a Vilnius elfoglalása miatt Lengyelországra vörös posztóként tekintő Litvánián kívül nem könyvelhetett el sikert. A sorban utolsóként Görögország próbálkozott balkáni Locarnóval, de a lehetséges felek közötti súlyos területi viták miatt eredménytelenül. Még ezek a sikertelen diplomáciai manőverek is jól jelezték, hogy a világháború utáni Európa hajója a megbékélés vizeire érkezett.
Revíziós törekvések és konszolidáció a '20-as években
Természetesen az „enyhülési folyamat" mélyén továbbra is munkálkodtak azok az erők, amelyeknek nem állt érdekében az, hogy a nagyhatalmak különegyezséget kössenek Németországgal.
A nemzetközi szerződések sem tudták feledtetni, hogy számos európai állam között mély érdekellentét húzódik. Lengyelország és Csehszlovákia kapcsolata Teschen, míg Németország és Csehszlovákia viszonya a Szudéták hovatartozása miatt volt feszült. Jugoszláviát a balkáni olasz ambíciók zavarták, Bulgáriának minden szomszédjával területi vitái voltak (bár főleg Macedónia hovatartozása foglalkoztatta a szófiai diplomáciát), Magyarországról pedig feltételezhették, hogy bárkivel hajlandó szövetkezni, aki segít neki, hogy a Trianon utáni nyomasztó elszigeteltségből kitörjön.
A húszas évek közepére beállt diplomáciai szélcsendet mégis az a hatalom törte meg, amelyiktől talán a legkevésbé várták – Olaszország.
Olaszországról köztudott volt, hogy elégedetlen a versailles-i rendezéssel, de az 1920-as megegyezésnél úgy tűnt – amiben a Giolitti-kormány Dalmáciát megosztotta a Szerb-HorvátSzlovén Királysággal –, hogy az olaszok az engedékenység politikáját követik. 1922 után azonban gyökeres változás állt be az olasz külpolitikában. **Benito Mussolini** fasiszta rendszere belső problémáinak leküzdése után a „légüres tér"-nek tekintett Balkánon látványos, erőszakos eszközöktől sem mentes külpolitikai offenzívába kezdett. Az olasz ambíciókat a történelmi múlt, a régi római dicsőség utáni vágyakozás növelte nagyra, s irányította a mediterráneum felé. Mussolini

álmaiban már a „mare nostrum” képe lebegett, s bár franciaellenes próbálkozásokra még nem futotta erejéből, a gyengébbnek tűnő hatalmakkal szemben már éreztette, hogy a térségben ki az úr. 1923-ban olasz hajók jelentek meg Korfu partjainál, tűz alá vették a kikötőt, majd csapatokat tettek partra. Angol tiltakozásra ugyan Mussolini visszakozott, de balkáni terveivel – elsősorban jugoszlávellenességével – nem hagyott fel. 1924-ben Belgrádtól kierőszakolta a vitatott Fiume átadását, majd szerződéssel biztosította az olasz befolyást a stratégiai fontosságú Albániában. Ahmed Zogu elnök országa nemsokára teljesen kiszolgáltatottá vált az olasz érdekeknek, s előretolt bástyája lett a **balkáni olasz expanzió**nak.

Mussolini távolabbi célja befolyásának megerősítése volt a Duna-medencében, s ehhez nem habozott Ausztria és Románia támogatását igénybe venni. Ez volt a fő oka annak is, hogy az **olasz külpolitika** egyik sarokköve az **Anschluss-ellenesség** lett. Mussolini tisztában volt azzal, hogy Ausztria csatlakozása Németországhoz jelentősen megnövelné az utóbbi befolyását Közép-Európában, és értelemszerűen csökkentené Róma mozgásterét a régióban. Ezért a diktátor a harmincas évek közepéig az osztrák függetlenség bajnokaként tetszelgett, s igyekezett az őt ebben támogató országok között biztos szövetségesekre szert tenni. Magyarország – hogy nyomasztó elszigeteltségéből kitörjön – kapott a kínálkozó alkalmon és 1927 áprilisában „örök barátsági szerződést” írt alá Olaszországgal. Franciaország még idejében észlelte a balkáni viszonyok megváltozását, ezért hogy Róma aktivitását fékezze, még ez évben szerződést kötött a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal: a stabilitás helyreállt.

Az összességében kedvező folyamatok hatására Briand úgy vélte, hogy az európai enyhülési folyamatot csak a francia túlsúly tudja garantálni. Ha azonban Németország magához tér – erre pedig hosszabb távon volt esély –, a népességét és gazdasági potenciálját tekintve gyengébb Franciaország képtelen lesz megfelelni a vesztes kihívásának. A külügyminiszter váratlan politikai húzással 1927 júniusában javaslatot tett az eddig izolacionizmusba húzódó Egyesült Államoknak egy kétoldalú egyezmény megkötésére, melyben hatályon kívül helyezték volna a háborút, mint a nemzetközi politika eszközét. Washingtonban értettek a szóból: tudták, hogy az igenlő válasz a franciák melletti elkötelezettséget jelenti. Kitérni azonban nem lehetett a szívélyes ajánlat elől. Kellogg amerikai külügyminiszter így azt elfogadta, annyiban viszont módosította az eredeti elképzelést, hogy a szerződést tegyék multilaterálissá (több félre kiterjedővé). Briandnak most már jó képet kellett vágnia a váratlan szerencséhez.

A mindössze három pontból álló ún. **Briand–Kellogg paktum**ot **1928** augusztusában írták alá. Összesen 59 állam csatlakozott, s vállalta,

hogy nemzetközi politikai kelléktárából száműzi a háborút, ugyanakkor deklarálta, hogy minden szuverén állam (ekkor 63 volt) joga az önvédelem. Ugyan a paktum a későbbiekben nem teljesítette a hozzá fűzött várakozásokat, mégis úgy értékelhető, mint a két világháború közti enyhülés csúcspontja.
1929-ben a jövendővel kapcsolatos derűlátás annyira általános volt, hogy még Németországot is megbízható partnernek tekintették. A gazdasági bajokkal küszködő franciák szívesen látták volna a német fizetési kötelezettségek rendezését, a németek pedig úgy vélték, hogy éppen ideje a szuverenitásukat még mindig korlátozó intézkedések feloldásának. A Jóvátételi Bizottság újabb ülése után **1929**-ben meg is jelent a bizottságot vezető amerikai bankárról **Youngterv**nek elkeresztelt újabb fizetési javaslat. A még hátralévő 114 milliárd márkát a német félnek 59 esztendő alatt kellett törlesztenie, cserébe a nagyhatalmak megállapodtak, hogy 1930 közepére a Rajna-vidéket megszálló csapataikat kivonják. A megegyezés eredményeinek köszönhetően az amerikaiak bizalma tovább erősödött Európa iránt; kölcsöneik stabilizálták a kontinens gazdaságát, aminek következtében kiegyensúlyozottabbá váltak az egyes államok politikai rendszerei is. Az amerikai prosperitásra alapozott európai konszolidáció azonban csak addig lehetett tartós, amíg a nemzetközi gazdaság kielégítően működött. Ám a rendszernek 1929 októberében néhány nap kellett csak, hogy összeomoljon.

A gazdasági világválság és következményei (1929-33)

1929. október 24-én, a „fekete pénteken” az Egyesült Államok pénzügyi központjának számító **Wall Street**et nyugtalan betétesek ezrei lepték el, hogy pénzükhöz jussanak, ám a bankok zárva maradtak. A gyanús esemény hallatán a részvényesek csak ezen a napon több mint 12 millió részvénytől szabadultak meg, ezt öt nap múlva újabb 16 millió eladása követte. A bankrendszer összeomlása megrázkódtatta Európát, majd elérte Latin-Amerikát, Ázsiát és Afrikát. Láncreakció indult el: látványosan csökkentek a hitelek, visszaestek a befektetések, ami visszafogta a fogyasztást, s ez a kereslet alacsony szintjét eredményezte. A kereslet visszafogottsága versenyt indított el a termelők közt, akik megpróbálták szélesíteni a kínálatot. A következmény a kereskedelemre bénítólag ható túltermelés és az árak zuhanása lett. Az eladatlan árukészleteket a termelés csökkentésével, elbocsátásokkal próbálták megszüntetni, de a nagyszámú munkanélküli csak a vásárlóképtelen fogyasztók tömegét növelte. A válság alapvetően a klasszikus túltermelési válságok „forgatókönyvét” idézte, ám azoknál sokkal súlyosabb és hosszabban tartó volt. De vajon mi okozta, s hogyan lehetett volna leküzdeni?
Az egyik fő ok az ingatag világgazdaság volt. Az I. világháború alatt a világ pénzügyi központja átkerült az Egyesült Államokba, melynek

vezető szerepét a háború után folyósított, rövid lejáratú hitelek tovább erősítették. Az amerikai gazdaság azonban alig függött a kereskedelemtől, így jóval kevésbé integrálódott a világgazdaságba, mint európai társai. Az 1920-as években az amerikai bankok magas kamatú kölcsönökkel árasztották el az európai országokat, amikből azok gazdaságaikat rekonstruálták. A hiteleket aztán részben a mezőgazdaságban fektették be, ami által csökkentek az agrártermékek termelői árai. Végeredményben egy, csak az Egyesült Államok prosperitásán múló értelmetlen körforgás kezdődött: Németország a hitelek segítségével fizette a jóvátételt az antantnak, az pedig a német jóvátételekből fedezte az amerikai kölcsönöket. A termelést lényegében semmi nem korlátozta, így előbb-utóbb előállt annak a veszélye, hogy bekövetkezik a túltermelési válság. Abban a pillanatban, mikor az amerikai hitelkeret csökkent, csökkent a kereskedelmi forgalom is, ami pedig hatalmasra növelte a raktárkészleteket. A befektetők bizalma megrendült, s 1929. október 24-én összeomlott a New York-i tőzsde.

A válság először az Egyesült Államoknak nyersanyagokat szállító Latin-Amerikára terjedt ki, majd amikor a bankok az Európának juttatott hiteleket harmadára csökkentették, elérte az öreg kontinenst is. Ezzel párhuzamosan az amerikaiak gazdaságuk védelmében 50%-os vámtarifát vezettek be, melynek következtében **1931**-ben a megrendült **európai gazdasági rendszer**
– élén a hitelek mintegy 40%-át kapó Németországgal – **összeomlott**. Az ipari termelés 40, az árak 30-50, a nemzetközi kereskedelem volumene 66, míg az állások száma 35-45%-kal csökkent. A piacokért folyó harc bizonytalansággal töltötte el az elszegényedő vagy az attól félő lakosságot, s kedvezett a radikális politikai csoportok propagandájának. Ezek közül a jobboldaliak nemzeti alapról az egész „kapitalizmust” támadták, s különösen megértő támogatókra találtak a vesztes országok volt frontkatonáinak a „wilsoni pacifizmust” amúgy is elítélő népes táborában. Németországban hatalomra került Hitler, Olaszországban és Japánban tovább erősödött az expanziót és agresszív politikát hirdetők hangja, akik elutasították a hosszú évek alatt létrehozott status quót, s rendről, fegyelemről, újrafegyverkezésről, valamint dekadencia- és liberalizmusellenes „nemzeti célok”-ról szónokoltak. Megoldási javaslataik egyszerűek, közérthetőek voltak, s egy új alapokon szervezett társadalmat hirdettek.

Ezzel szemben a nyugati demokráciák kínálta alternatíva az állam fokozottabb gazdasági szerepvállalása, valamint a külpolitikai defenzíva volt. A harmincas évek elején a vezető államok importkorlátozással, a fizetőeszköz leértékelésével, a világpiactól való elzárkózással feleltek a kihívásra, ám mindez addig nem hozta meg a

kívánt eredményt, míg nem kapcsolódott hozzá a nemzetközi fizetési rendszer valamiféle rekonstrukciója.
Az első lépést Hoover amerikai elnök tette meg, amikor 1931-ben javasolta, hogy egy esztendőre szüneteltessék a nemzetközi pénzügyi forgalmat. A javaslat következménye az lett, hogy az **1932**-es **lausanne-i konferenciá**n törölték a vesztesek jóvátételi kötelezettségét.
1933-ban Európa lassan kezdett felébredni a sokkból, de a dolgok nem ott folytatódtak, ahol 1929-ben abbamaradtak. 1936-ban megjelent az új gazdasági elmélet alapműve, John M. **Keynes** A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete című munkája. A neves angol közgazdász az **állammonopolista kapitalizmus** alaptételeit fogalmazta meg, mikor azt állította, hogy a nemzetgazdaságban részleges foglalkoztatás mellett is kialakulhat egyensúly. Javaslata szerint az államnak fogyasztást és beruházást serkentő gazdaságpolitikát kell folytatnia, akár úgy is, hogy maga teremt új munkahelyeket. Amikor a Keynes-elmélet megjelent, a nemzetgazdaságok részben már állam által irányítottakká váltak, de általában véve is nagyobb teret kaptak a politikában a gazdasági kérdések (ökonomikus politika). Természetesen az ebből fakadó eltérő igények fokozottan szembe is állították egymással az államokat.
A gazdasági világválság természetes velejárója volt a politikai viszonyok felbolydulása. Briand 1929 szeptemberében még megpróbálta a securité utolsó nagy alkotását, a **„páneurópai unió”**-t létrehozni, de a szovjet és az amerikai ellenkezés miatt ez nem sikerült. A mindinkább feszültté váló nemzetközi légkör a franciákat arra sarkallta, hogy a németek elleni védelem más módját alkalmazzák. Megkezdődött a hadügyminiszterről **Maginot-vonal**nak elnevezett védelmi rendszer kiépítése a francia–német határon. A kölcsönös bizalmatlanság erősödése következtében Briand megbukott, s utódaira várt, hogy a nemzetiszocializmus előretörését aktív diplomáciával ellensúlyozni kívánó, válság sújtotta weimari köztársaságot kordában tartsák. Ennek vitatható sikerét azonban hamarosan jelezte, hogy az **1932**-ben **Genf**ben tartott **leszerelési konferenciá**n kötött öthatalmi szerződés – melynek az volt a célja, hogy a német delegáció jobboldali ellenfeleinek otthon diplomáciai sikert tudjon felmutatni – kimondta Németország fegyverkezési egyenjogúságát. A német diplomácia eredményét az sem csökkentette, hogy még ez évben megszületett a francia–szovjet szerződés, sőt, inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy a Népszövetség kollektív biztonsági rendszere immáron nem állja ki a próbát. A megváltozott helyzetet az is mutatta, hogy a Mandzsúriát megtámadó Japán – miután a Népszövetség elítélte agresszióját – elhagyta Genfet.
A váratlan politikai módszer keltette megdöbbenés hullámai még el

sem csitultak, amikor a nemzetközi kapcsolatok hagyományos rendszerét egy olyan ember zilálta össze, akinek egészen újszerű elképzelései voltak a politikáról. Ezt a férfit Adolf Hitlernek hívták.

Aktivizálódnak a vesztesek (1933-36)

A harmincas évek

A Hitler hatalomra jutását követő három esztendő jellemzője a világháborús vesztesek fokozódó nemzetközi aktivitása, ugyanakkor a győztesek defenzívába húzódása, összességében tehát az expanzív politika újjászületése volt. A nemzetgazdaságok és a nemzetközi tőke közti feszültség, valamint a belső krízisek kezelésének igénye egyaránt elősegítette agresszivitásukat, a liberális nacionalizmusok pedig már képtelenek voltak megfelelő ellensúlyt képezni velük szemben. A nagy háború éveiben még honvédő szerepben tetszelgő liberális kormányok tekintélye a háborúból kiábrándult tömegek támogatásának hiányában semmivé zsugorodott; a veszteseknek sem tönkretétele, sem pedig megbékítése nem sikerült, sőt a korlátozások csak tovább növelték a teljesítéssel szembeni ellenállásukat. Mivel agresszivitásuk jórészt a krízis peremén táncoló versailles-i rendszer kritikájára épült, számíthattak a válság által egzisztenciájukat fenyegetve érző tömegek támogatására. A jobboldali radikálisok önbizalmát a tömegtámogatottság (1932-ben Hitler már 14 millió szavazatot kapott), lényegében a tömegeknek az a hite, hogy a politika aktív szereplői lehetnek, mérhetetlenül megnövelte. A legnagyobb változás a háború utáni politikai struktúrában éppen az lett, hogy **a radikális nacionalizmusok a tömegek felé fordultak**, programjukba szociális követeléseket vettek fel, ezáltal egyszerre sajátították ki a nacionalista polgárság és a szocialisták eszméit. A tömegtámogatottság volt hivatva ellensúlyozni azt a nehezen tagadható tényt, hogy például a világgazdaság átrendeződésének következtében az I. világháború előtt még a világtermelés 20%-át adó Németországnak meg kellett elégednie 10%-kal, tehát stratégiai esélyei felére csökkentek. A fő kihívókra vonatkozó romló gazdasági és demográfiai mutatók megnyugvással töltötték el a vezető tőkés államokat, ugyanakkor további erőfeszítésekre sarkallták a lemaradottakat. A harmincas évek elején kihívóként jelentkező Német- és Olaszország magabiztosságát nem is tényleges erejük, hanem a szerveződő diktatúrák mögött álló újfajta nemzeti egység, s a „lelkesítő” nemzeti célok – például a nemzetközi tőke elleni harc – adták. Az agresszió feléledésével a megfelelő potenciállal rendelkező **Németország** vált a **nemzetközi kapcsolatrendszer** fő **mozgatójá**vá. A volt antantállamok számára hamarosan csak a Berlinből érkező jelzésekre adott – gyakorta reflexszerű – válaszok maradtak.

A német diplomácia irányítása 1933-ban lényegében Hitler kezébe került. A reváns és a teljesítés politikájával egyaránt szakított, ugyanakkor kelléktárából száműzte a „Weltpolitik” és a szövetségi politika korábbi, a wilhelmiánus időszakban kialakult elképzeléseit is. Külpolitikai programját három alappillérre építette: a versailles-i rendszerrel való gyökeres szakításra, a pángermán eszmében gyökerező német etnikai egység megteremtésére, majd a németség keleti expanziójára. Az elképzelés az etnikai egységet a stratégiai határok elérésével kívánta teljessé tenni, de ezzel nem vélte befejezettnek a terjeszkedést. Hitler gondolkodásában a népesség nagysága a termőföld nagyságától függő tényezővé változott, ezért távolabbi célként nem az Európán kívüli gyarmatosítást, hanem a kelet-európai pusztákra kiterjedő „élettér” megteremtését tűzte ki. Úgy hitte, hogy szakítása a wilhelmiánus világpolitikával meghozza az angolok jóindulatú semlegességét. A német kancellár azonban elkövette azt a stratégiai hibát, hogy nem vette figyelembe: az angolokat aggasztja a németek kontinentális túlsúlyra való törekvése és irreális méreteket öltő agressziója, ezért hosszú távon visszavonhatatlanul ellenséges viszonyba fognak kerülni a hitleri birodalommal.

A másik kihívó, Mussolini Olaszországa ugyan nem tartozott a vesztesek közé, de a „megcsonkított győzelem” által felkeltett sértettség hamarosan a másik táborba sodorta. Láthattuk, hogy az olasz diktátor agresszív politikája a húszas években a Balkánra korlátozódott, s igyekezett megfelelni a legfontosabb nemzetközi normáknak. A nagy válság azonban alapjaiban rázta meg az elmaradottsággal küzdő olasz gazdaságot, s ezáltal Mussolini fasiszta rendszerét. A diktátor a krízisre túlzott külpolitikai aktivitással és a személyére egyébként is jellemző vizionálással felelt. Historizáló álmaiban egyszerre szerepelt a „római mediterráneum” visszaállítása, befolyásteremtés a Duna-medencében, valamint a gazdasági bajokra gyógyírt kínáló gyarmatosítás és telepítés Afrikában. A grandiózus tervek fő problémája az volt, hogy Olaszország bármelyiket is kívánta keresztülvinni, óhatatlanul szembekerült egy nagyhatalommal (Franciavagy Németországgal, esetleg Angliával). A jövendő olasz politika irányát éppen az döntötte el, hogy a Duce – felismerve, hogy a három cél egyszerre megvalósíthatatlan – melyiknek biztosít primátust. A harmincas évek elején tehát az olasz külpolitika legfontosabb feladata a tervezett irányok, ezáltal az ellenségek közti választás volt.

A hatalmi palettán új színfoltot jelentett annak a **Japán**nak a megjelenése, mely 1927-ben a miniszterelnök által benyújtott, ún. Tanaka-memorandumban már a japánok **„pánázsiai” küldetés**éről beszélt. A Mandzsúriában 193l-ben már nyíltan folyó agresszió

Európát arra figyelmeztette, hogy a kelet-ázsiai nagyhatalom kétséges békepartner, s hatalmi törekvéseihez nemsokára európai társat fog keresni. Az, hogy a japán tervek sem nélkülözik az irracionalitást – Tanaka tábornok még Európát is elfoglalta volna –, s így elég nehéz lesz hozzájuk szövetségest találni, ekkoriban még csekély vigaszt nyújthatott az aggódó nyugati diplomatáknak.
Az új kihívás a nagyhatalmakat a hagyományos erőegyensúly fenntartásának érdekében végzett diplomáciai útkeresés közben érte. **Franciaország** ismét **következetlenül lépett fel**. A grandeur és a securité hagyományos politikája az új helyzetben immár elvesztette aktualitását, helyébe az „elhárítás”, illetve a „kikerülés” közti dilemma lépett. Az „elhárítás” hívei a szerződésekhez – elsősorban Locarnóhoz – való ragaszkodást, illetve a katonai elrettentést kívánták Németországgal szembehelyezni. Vezetőik a Poincaré nyomdokaiba lépő Tardieu miniszterelnök és **Barthou** külügyminiszter voltak. A „kikerülés” arra az elképzelésre épült, hogy Hitler kelet felé terjeszkedik, ezáltal nem jelent komoly veszélyt a nyugati hatalmakra. Sőt, megfelelő engedékenység esetén a jó viszony fenntartható vele.
Arra, hogy egy effajta politika Franciaország keleti szövetségeseinek cserbenhagyását jelentheti, a két vezéralaknak, **Daladier**-nek és **Laval**nak később kellett rádöbbennie. Mindazonáltal megállapítható, hogy a két irányzat határozatlanul érvényesült, gyakorta kioltotta egymás hatását és többnyire nem is talált támogatásra a pacifista lakosság körében.
A jobboldali radikálisoktól lényegében mentes **Nagy-Britannia** csak igen nehezen alkalmazkodott a harmincas évek elején megváltozott nemzetközi körülményekhez. A Downing Streeten még mindig kísértett a húszas évek makacs francia- és szovjetellenessége, így aztán nagy volt a hajlandóság arra, hogy a német veszéllyel való riogatást Párizs fegyverkezési ürügyének tekintsék. Németországot a brit gyarmatosítás igényeinek megfelelő **ésszerű engedmények**kel vélték kordában tartani. Gyarmati ügyekben egyébként is riasztóbbnak tartották a földközi-tengeri hegemóniára aspiráló, tehát Szuezre veszélyes Mussolinit. A **békítési politika** élharcosának a későbbi miniszterelnök, **Neville Chamberlain** számított, míg ellenzői **Winston Churchill** és **Anthony Eden** voltak.
Az Egyesült Államokban a válságért Európát tartották bűnösnek, s ez az izolacionista tendenciákat erősítette. 1933 márciusában az új elnök, **Roosevelt** az amerikai külpolitika legfontosabb tételeiként a Latin-Amerikával való jószomszédi viszonyt, míg a Kínában történő japán agresszió ügyében a kivárást fogalmazta meg. S bár 1933-ban a Szovjetunióval megtörtént a kapcsolatfelvétel, az 1935-ben elfogadott semlegességi törvénnyel az **Egyesült Államok** továbbra is **elzárkózott Európa ügyeitől**.

A **Szovjetunió** a nemzetérdeket a nemzetközi politikában tagadó magatartása miatt a harmincas évek elejére sajátságos helyzetbe került. A fasizmus hatalomra kerülését a kapitalista világot sújtó válság jelének tartották, s úgy hitték, előkészítheti a rég várt világforradalmat. A Komintern ekkor még nem sietett a jobboldali radikálisok elleni egységfront létrehozásával. **Litvinov**, a külügyi népbiztos hiába kardoskodott a váltás szükségessége mellett, a hadsereg nevében fellépő polgárháborús hős, Tubacsevszkij Rapallóra hivatkozva félresöpörte az aggályokat. A kommunista párt XVII. Kongresszusa azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy egy esetleges háború jót tesz a forradalom ügyének. Ugyanakkor Sztálin úgy fogalmazott, hogy a németek agresszióra készülnek, épp ezért a Szovjetuniónak a megtámadott segítségére kell sietnie. Bár a hatalmas ország diktátorának erőteljes ellenzéke volt, álláspontja már jelezte a küszöbön álló változást, a **kollektív biztonság** és a **fasizmus elleni egységfront** melletti elkötelezettséget.
Az 1933-as év feszült várakozását Mussolini oldotta fel azzal, hogy egy négyhatalmi (angol–francia–olasz–német) egyezmény megkötését javasolta, mely lehetővé tette volna a béke kollektív felügyeletét, ugyanakkor kilátásba helyezte a békés revíziót is. A franciák a megrettent kisantant nyomására azonnal elutasították a tervezetet, amiből az olasz diktátor levonhatta a következtetést: céljait erőszakos eszközökkel kell valóra váltania. Hamarosan potenciális szövetséges is kínálkozott: Német- és Franciaország a fegyverkezési egyenjogúságról folytatott genfi tárgyalásokon sehogy sem jutott dűlőre, így a német delegáció 1933 októberében elhagyta a svájci várost. Németország ezt követően kilépett a Népszövetségből, és megkezdte a fegyverkezést. Ezt megelőzően Hitler ugyan megegyezést javasolt, de a francia külügyminiszter, Barthou megmakacsolta magát. A francia vezérkar abban bízott, hogy a német fegyverkezés lassan halad, ezért nem nagyon zavartatta magát; a szövetségesükben csalódott, oroszoktól tartó lengyelek azonban 1934-ben inkább egyezményt kötöttek Hitlerrel. Rövidlátó politikájukért nagy árat fizettek a franciák: váratlan diplomáciai sikerén felbátorodva, a német diktátor megkezdte a már régen megtervezett politikai offenzívát.
Ennek azonban útjában állt Olaszország, mely a dunai hegemóniáért hajlandó volt a német aktivitással szembeszállni. Hitler már 1933-ban próbált a régióban gazdasági pozíciókhoz jutni, ezért tárgyalásokat kezdeményezett a térség államaival. A németek vállalták, hogy ipari áruik fejében a világpiacinál magasabb áron átveszik a régió országainak mezőgazdasági termékeit. A német tervek ellensúlyozására **1934** márciusában Olaszország, valamint Magyarország és Ausztria aláírták az ún. **római jegyzőkönyvek**et, melyekben garantálták Ausztria függetlenségét és kilátásba helyezték,

hogy szorosabbra fűzik gazdasági kapcsolataikat. **Dollfuss**, az „**ausztrofasizmus**”-sal kacérkodó osztrák kancellár számára elfogadhatatlan volt, hogy Hitler az osztrák kérdést német belügynek tekinti, ezért Mussolinira mint Ausztria függetlenségének bajnokára tekintett. **1934**. július 25-én az **osztrák nácik puccskísérlet**et hajtottak végre Bécsben, melynek során **meggyilkolták Dollfusst**. A hatalomátvételi kísérlet azonban az olasz katonai demonstráció hatására meghiúsult. Hitlernek be kellett látnia, hogy dunai terveihez ki kell várnia az olasz politikai orientáció megváltozását.

Mussolini németellenessége a francia külpolitikának is bátorítást adott: 1934 tavaszán Barthou megpróbálta újjáéleszteni a kisantantot, emellett németellenes Balkán-paktum létrehozásán fáradozott, s az sem volt tőle idegen, hogy felmelegítse a régi francia–orosz szövetséget. Egy, a **keleti** határokra vonatkozó, **Locarno** típusú szerződést mind a németek, mind a lengyelek visszautasítottak, így Franciaország ősszel felvette a kapcsolatokat a Szovjetunióval, amit ez utóbbi népszövetségi tagsága tetőzött be. Barthou németellenes terveiben különösen fontos szerepet szánt egy erős balkáni államnak, Jugoszláviának. A francia–jugoszláv szövetség erejét azonban jelentősen csökkentette a francia tervekben szintén szereplő Mussolini szerbellenessége. Mikor **1934**. október 9-én **Sándor jugoszláv király** látogatást tett **Marseille**-ben, horvát szeparatista terroristák a francia külügyminiszterrel együtt meggyilkolták. Németország látványos gesztusa sem feledtette – Sándor király temetésén maga Göring is megjelent –, hogy a merénylet Hitler (és Mussolini) érdekeit szolgálta. Ezzel kútba esett a Hitler-ellenes balkáni szövetség terve és az „elhárítás” francia politikája.

Az új francia külügyminiszterrel, Lavallal nem a legkedvezőbb időpontban költözött az engedékenység a Qui d’Orsay épületébe. **1935**-ben járt le a **Saar-vidék** 15 esztendős népszövetségi felügyelete, ami után a lakosság népszavazással dönthetett hovatartozásáról. A Goebbels irányította propaganda kitűnően működött: a lakosság 90%-a döntött a Németországhoz való csatlakozás mellett. Március l-jén német csapatok vonultak be a területre. Franciaország, melyet csak átmenetileg nyugtattak meg Hitler ígéretei, fegyverkezésbe kezdett, és ez jó ürügyül szolgált a diktátornak. Március 16-án elrendelte az általános hadkötelezettséget, amire a nyugati hatalmak nem erőszakkal, hanem diplomáciai ellenlépésekkel próbáltak válaszolni.

1935 áprilisában az olaszországi **Stresá**ban Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország vezetői nyilatkozatban szögezték le, hogy kitartanak Locarno mellett, s elutasítják a német újrafegyverkezést. A **„stresai front”**-nak csak egyetlen szépséghibája volt: a nyugati hatalmaknak szemet kellett hunyniuk Mussolini abesszíniai gyarmati tervei felett. Annál fontosabbnak tűnt a májusban

aláírt francia–szovjet és a francia–csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási szerződés, amelyektől Laval azt várta, hogy megrettentik és országához közelítik Hitlert. Ennek éppen az ellenkezője következett be: Baldwin angol miniszterelnökben a francia–orosz közeledés láttán feltámadt az effajta kontinentális szövetkezéssel szembeni hagyományos angol gyanú, s hogy ellensúlyozza a vélt hatalmi tömböt, Hitlerrel kezdett tárgyalásokat. Ezek eredményeképp 1935 júniusában a két hatalom flottaegyezményt kötött, ami lehetővé tette, hogy Németország flottája elérje a brit egyharmadát. A franciáknak az sem volt kedvező, hogy a **Komintern VII. kongresszusa 1935**-ben deklarálta, hogy létre kell hozni a fasizmusellenes erők széles körű összefogását. A **„népfrontpolitika”** azonban ekkor inkább még riasztotta a vezető francia politikusokat, mintsem vonzotta volna őket.
Az offenzív német külpolitika első partnere Mussolini lett. A gazdasági válság sújtotta Olaszországban a harmincas évek közepére ismét felerősödtek a gyarmati terjeszkedést követelő hangok. A Duce propagandájában **Abesszínia** lett az „ígéret földje”, ahol az olasz telepesek megtalálhatták volna boldogulásukat. Ráadásul a katonai körök végre revánsot vehettek volna Aduáért, s teljesíthették volna Mussolini historizáló álmait az új római birodalomról. Mivel Franciaország és Anglia is úgy vélte, hogy Mussolini alkalmas szövetséges lehet a nácizmus ellen, elnézték háborús készülődését, s ebben még az sem látszott zavarni őket, hogy Abesszínia 1923 óta a Népszövetség tagja volt. A brit flotta ugyan felvonult Alexandria előtt, de nem akadályozta meg, hogy az olasz expedíciós hadsereg 1935 októberében megkezdje a hadműveleteket. Végül a Népszövetség etióp sürgetésre szankciókra szánta el magát, ám ezek, mivel a stratégiai cikkektől nem zárták el Olaszországot, csak arra voltak jók, hogy felháborítsák Mussolinit. Anglia és Franciaország továbbra is az engedményekkel próbálkozott. Hoare angol külügyminiszter és Laval egyezményben ígérte oda Mussolininak Abesszínia kétharmad részét. Az ügyből nemzetközi botrány kerekedett – Hoare meg is bukott –, így az érdekeltek újabb szankciókra kényszerültek. Ám ez már nem tudott változtatni az események menetén; a számbeli és technikai fölényben lévő olaszok előtt **1936** márciusában **kapitulált** a „Négus”, **Hailé Szelasszié etióp császár**. A szövetségeseiben csalódott Mussolini otthagyta a stresai frontot: a Népszövetség politikája csődöt mondott.
Az eseményekből Hitler azt a következtetést vonta le, hogy ha Versailles további revízióját akarja, itt a megfelelő alkalom. A rajnai demilitarizált övezet megszállásáról volt szó, s a Führer tudta, hogy vállalkozása rendszerének bukását eredményezheti. Ennek ellenére sikerült elhallgattatnia kétkedő tábornokait, s mikor **1936**. március 7-én a felek ratifikálták (jóváhagyták) a francia–szovjet szerződést,

Hitler felmondta Locarnót. **A német csapatok bevonultak a Rajnavidékre.** A vezető francia politikusok a bizonytalan helyzetben a brit tanácsra vártak, s bár az angol külügyminiszter, Eden szerződésszegésnek minősítette az esetet, megnyugtatta francia kollégáit: Hitlernek nincsenek további ellenséges szándékai. A történtekben a Népszövetség Tanácsa foglalt állást, de nem merészkedett messzebb Eden kijelentésének megerősítésénél. Hitler kockáztatott és duplán nyert. Visszaszerezte a világháborúban elvesztett német tekintélyt, s népének megadta azt a hitet, hogy vezérük a politikában csalhatatlan. Tévedésükért később nagy árat fizettek: Németország elindult a háborúhoz vezető úton.

Létrejön a fasiszta hatalmi tömb (1936/37)

Az 1933-36-os évek mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy a nagyhatalmak erőfölénye ellenére a kezdeményezés Európában a jobboldali radikálisok kezébe került. Diplomáciai sikereik után Német- és Olaszország a harmincas években nagyarányú fegyverkezésbe kezdett és ez átmeneti nyugalmat teremtett a diplomáciában. Európát a várakozás csendje ülte meg, s Anglia és Franciaország ezt kihasználva mediterrán pozícióit próbálta megerősíteni. A britek, hogy Szuez fölötti befolyásukat megőrizzék, megadták Egyiptom függetlenségét, a montreaux-i konferencián pedig lehetővé tették, hogy az olaszoktól tartó Törökország ellenőrizhesse a tengerszorosokat. A szigetország arra is kísérletet tett, hogy a zsidók és arabok szembenállását Palesztina felosztásával oldja meg, de ezt az elképzelést az arabok elutasították. Ezzel párhuzamosan Franciaország elismerte Szíria és Libanon függetlenségét. A nagyhatalmak biztonságpolitikai lépései ekkor már nemcsak világosan mutatták a gyarmati politika tarthatatlanságát, de ki is rajzolták annak jövőjét.

1936 nyaráig úgy tűnt, hogy Európa mentes maradhat a konfliktusoktól, de a **Spanyolország**ból érkező hírek egy csapásra felborzolták a kedélyeket. A **spanyol népfrontkormány** ellen júniusban Spanyol-Marokkóban **jobboldali lázadás** tört ki, majd **Franco tábornok** vezetésével az Ibériai-félszigeten partra szálltak a köztársaság-ellenes csapatok. A bal- és jobboldali erők polgárháborújában szinte minden európai nagyhatalom érintett volt, ezért a Franciaországban létrehozott népfrontkormány elnöke, **Leon Blum** azt javasolta, hogy ha el akarják kerülni a konfliktus kiszélesedését, folytassák a be nem avatkozás politikáját. A tervet a Szovjetunió is elfogadta, mert úgy vélte, hogy a háborút amúgy is a köztársaságiak nyerik. A németek és az olaszok azonban semmit sem bíztak a véletlenre. Mussolini csapatokat adott Franco tábornoknak, s Hitler is kilátásba helyezte a német légierő különítményének, a **„Condor légió”**-nak az országba küldését.

A német–olasz egymásra találást nemcsak ez mutatta, hanem az is,

hogy a két állam viszonyának szilárdulásával a németek ismét napirendre tűzhették az osztrák kérdést. 1936 júliusában **Schuschnigg** osztrák kancellár egyezményt írt alá **von Neurath** német birodalmi külügyminiszterrel arról, hogy országa ezután Németország külpolitikai irányvonalához fog alkalmazkodni. Mussolini tehát tüntetően levette kezét osztrák védencéről, cserében viszont várta Hitler ajánlatát. Bár Hitler terveiben inkább az angolokkal való együttműködés szerepelt, októberben mégis feltűnő szívélyességgel fogadta Ciano olasz külügyminisztert. Megegyezésük értelmében elhatárolták balkáni érdekszféráikat, emellett Németország elismerte Olasz-Abesszíniát. Cserébe viszont az olaszok támogatták Németországot a Locarno felmondása utáni helyzetben. Bár Mussolini az eseményt **1936. november 1**-jén mint a **„Berlin–Róma tengely”** létrehozását jelentette be Milánóban, valójában a felek még csak az együttműködés kezdetén tartottak.
A német diplomáciai elszigeteltség még ebben a hónapban feloldódott. A birodalom kormánya **1936**. november 25-én a császári Japánnal egyezményt kötött arról, hogy a felek a Kommunista Internacionálé tevékenységéről folyamatosan tájékoztatni fogják egymást. Hitler számára azonban ennél jóval nagyobb értékkel bírt az a titkos záradék, amelyben megegyeztek, hogy nem kötnek szövetséget a Szovjetunióval, s egy szovjet támadás esetén nem tesznek olyan intézkedéseket, „amelyek hatásukban alkalmasak volnának arra, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége helyzetét tehermentesítsék”. Bár érdemleges katonai szövetség megkötésére nem került sor, a Mussolini 1937-es csatlakozásával kibővült ún. **antikomintern paktum** a később háborút kirobbantó államok hatalmi tömbje lett. A paktumot Német- és Olaszország Franco támogatására használta fel, amire a Szovjetunió a köztársaságot védelmező **Nemzetközi Brigádok** megszervezésével, valamint katonai felszerelések Spanyolországba küldésével felelt. Japán a helyzetet kihasználva még ez évben támadást intézett Kína ellen, ugyanakkor a Szovjetunió megkezdte a japánok ellen harcoló Csang Kaj-sek támogatását.
1936 végére a nemzetközi események irányítását egyre erőteljesebben vette át a két fasiszta állam. Offenzívájukat Nagy-Britannia és Franciaország egyesített ereje még közömbösíthette volna, ám a kihívásra adott válaszuk, az engedékenység a legrosszabb volt, amit tehettek. A francia bizonytalanság láttán az ország hagyományos keleti szövetségesei, Jugoszlávia és Románia a fasiszta hatalmak irányába kezdtek tájékozódni, s még Belgium is az önálló manőverezést választotta.
Az eseményeket látva **Chamberlain** egyezkedni kezdett. Hogy kordában tartsa a vélt fő ellenfelet, Mussolinit, hajlandó volt elismerni

Olaszország jogát Gibraltár és Szuez használatára. A várt eredmény azonban igencsak rövid távú lett, ugyanis a francia tétovázásból és az angol engedékenységből a fasiszta hatalmak azt a következtetést vonták le, hogy a nyugati demokráciák a háború elkerülése érdekében hajlandóak áldozatokat hozni. Az elkövetkező esztendő fő kérdése pusztán az volt, hogy meddig és mennyit.

1937 őszén Hitler elérkezettnek látta az időt arra, hogy külpolitikájának második alapelemét, a „**német faji közösség**et" és az új „ **életter**et" erőszakkal megteremtse. A vezetés számára Csehszlovákia németlakta területeinek megszerzését tűzte ki célul, ám váratlan ellenállásba ütközött. A vezérkar és a külügyminisztérium úgy vélte, hogy Hitler lépései előkészítetlen háborúba sodorják az országot, ezért óvatosságra intették a Führert. Ő azonban már nem hagyta magát befolyásolni: menesztette a kétkedő von Neurath külügyminisztert, Blomberget, a hadügyminisztert, valamint Fritschet, a hadsereg főparancsnokát. A hadsereg élére **Keitel**, a külügyek élére **Ribbentrop** került, hadügyminisztert nem nevezett ki Hitler.

A Csehszlovákia elleni lépések tervezése közben érkezett Mussolini üzenete, hogy immár közömbös Ausztria sorsa iránt. Berlinben értettek a szóból, s megkezdték az Anschluss előkészítését. Hitler optimizmusát erősítette, hogy Franciaországban megbukott a népfrontkormány, így kétségessé vált az antifasiszta együttműködés jövője, Nagy-Britanniában pedig lemondásra kényszerült Eden, az engedékenységet ellenző külügyminiszter.

A fasiszta agresszió kezdete Európában (1938/39)

1938 februárjában **Berchtesgaden**ben, a vezéri rezidencián látogatást tévő Schuschnigg osztrák kancellár ultimátumot kapott: adjon amnesztiát az 1934-es események résztvevőinek, majd kormányába vegye be a nácikat. Az Anschluss előtt zajló náci propagandaháború és az erőszakos cselekmények azonban az osztrák lakosság jelentős részét szembeállították Hitlerrel. A nagyhatalmak támogatásában bízó Schuschnigg **1938**. március 13-ára népszavazást írt ki a csatlakozásról, de az esemény előtt két nappal Hitler újabb ultimátumot adott. Az osztrák kancellár lemondott, s belügyminisztere, a náci **Seyss-Inquart** alakított kormányt. **Március 12-én Hitler bevonult Bécsbe**, majd a következő hónapban népszavazás erősítette meg az ország csatlakozását a Harmadik Birodalomhoz. A merész húzás bejött: a földközi-tengeri problémákkal is elfoglalt angolok nem álltak a franciák mellé – a válaszlépés elmaradt.

Az általános megbékélési politika nemsokára újabb gyümölcsöt hozott Hitler számára, Csehszlovákiát. 1938 áprilisában a német hadvezetés elkészítette az ország lerohanásának tervét („Falt Grün – Zöld Terv"), ezzel párhuzamosan Németország megpróbálta Csehszlovákia politikai stabilitását is szétzilálni. Német támogatásra a Szudéta-vidék

elszakadásáért küzdő **Szudétanémet Párt** ún. karlsbadi programjában autonóm kormány igényét fogalmazta meg. A párt vezetőjét, Konrad **Henlein**t Berlin folyamatosan látta el utasításaival, melyek lényege az volt, hogy a csehszlovák kormányt a szudétanémetek teljesíthetetlen feltételek elé állítsák. A diplomáciai ijesztgetést mindkét fél hadseregének mozgósításával igyekezett nyomatékosítani, ami – tekintve, hogy a csehszlovák hadsereg korszerűségét nézve az első volt – komolyan elgondolkoztatta Hitlert.
Szeptemberig minden a német forgatókönyv szerint történt: Henlein követelésére Benes kormánya engedményeket tett, mire a németek fokozták követeléseiket. Augusztusban a helyzet felmérésére lord Runciman vezetésével angol misszió érkezett a helyszínre, s vizsgálódása után azt javasolta, hogy Benes adja meg az autonómiát. A csehszlovák kormány elfogadta ugyan a karlsbadi programot, de az események irányítása ekkorra már kicsúszott a kezéből. A Szudéta-vidéken zavargások kezdődtek, amire a kormány erőszakkal felelt. Henlein Németországba menekült, s patrónusa, Hitler immár komolyan megfenyegette Csehszlovákiát. A fenyegetett országnak volt ideje támogatók után néznie, de várakozásaiban csalódnia kellett. Egyedül a Szovjetunió volt hajlandó katonai támogatást nyújtani, ennek értékét azonban jelentősen csökkentette az a tény, hogy a csapatoknak át kellett volna vonulniuk az ettől mereven elzárkózó Lengyelországon vagy Románián.
Chamberlain szokása szerint a megbékítést javasolta, s hogy Hitler szándékait kipuhatolja, 1938. szeptember 15-én látogatást tett Berchtesgadenben. Itt Hitler közölte vele, hogy a Szudéta-vidék az utolsó olyan terület, amelyre igényt tart, s ha megkapja, garantálja a békét. A hírek hallatán Londonban az angol, valamint a francia katonai és politikai vezetés helyzetelemző tanácskozásra gyűlt össze. A francia külügyminiszter, Bonnet, valamint a vezérkar főnöke, Gamelin, akiket megzavart a Teschenre áhítozó Lengyelország közönye, úgy vélték, hogy az időpont nem alkalmas a németek elleni támadásra. A számításba jöhető szovjet erőket alábecsülték, s ez aztán el is döntötte a kérdést.
Felszólították Csehszlovákiát, engedje át azokat a területeit, amelyeken a német lakosság aránya 50% feletti. A csehszlovák tiltakozás ellenére Chamberlain a Godesbergben tartózkodó Hitlerhez utazott, ám ott kellemetlen meglepetés érte: a „vezér” közölte vele, hogy ennyivel nem elégszik meg, hanem követeli, hogy teljesítsék a lengyel és a magyar igényeket is.
Úgy tűnt, Hitler elérte az engedékenység határát. Szeptember 26-a és 28-a között mind Németország, mind Nagy-Britannia és Franciaország részlegesen mozgósított. A kockázatot látva a német vezérkar még egyszer megpróbált szembeszállni Hitlerrel, ő azonban makacsul

kitartott.
Az események ismét őt igazolták. Szeptember 28-án Chamberlain üzenetet küldött, melyben négyhatalmi konferenciát indítványozott.
Az **1938. szeptember 29-én München**ben megtartott konferencián Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier, külügyminisztereik társaságában megegyeztek, hogy Csehszlovákia október 10-éig kap haladékot, hogy a Szudéta-vidéket ki ürítse és a katonai berendezéseket a németeknek átadja. A tárgyalásokon a csehszlovák delegáció nem vehetett részt. Másnap angol– német egyezményt írtak alá arról, hogy Németország elismeri az angol birtokállományt.
Mussolini ragaszkodott ahhoz. hogy Lengyel- és Magyarország is érvényesíthesse területi igényeit. A lengyel csapatok már október 2-án megszállták Teschent, a magyarok pedig a november 2-ai bécsi német–olasz döntőbíráskodás eredményeként a Felvidék 12 ezer négyzetkilométernyi részét.
A maradék tekintélyét is elvesztett csehszlovák állam már októberben megkezdte agóniáját. Benes elnök lemondott, s az I. bécsi döntés jelentősen erősítette a további szeparatista tendenciákat. A **Tiso** vezette szlovákok, valamint a **Volosin** által képviselt ruszinok is elérkezettnek látták az időt a cselekvésre: a szudétanémet módszerrel élve, autonómiát szereztek maguknak.
1939 . március 10-én Hitler magához hívatta Csehszlovákia új elnökét, Hachát, és kényszerítette, hogy engedélyezze az önálló Szlovákia létrehozását, s adja fel Csehszlovákia függetlenségét. Az új államot március 13-án kiáltották ki, s március 15-én a német csapatok Csehországba, a magyarok pedig Kárpátaljára kezdték meg a bevonulást. Másnap Hitler bejelentette a **Cseh–Morva Protektorátus** létrehozását. A fasiszta agresszió kibontakozásának ekkorra már semmi sem állhatott útjába. Március 22-én Hitler követelésére **Litvánia** átadta a stratégiai jelentőségű **Memel-vidék**et. A mediterrnáeum térségében is a diktátoroknak kedvezett a szerencse: március 28-án Franco tábornok bevonult **Madrid**ba, s tíz nap múlva Mussolini csapatai partra szálltak **Albániá**ban. Mikor Chamberlain München után a londoni reptéren kijelentette, hogy: „Egy emberöltőre biztosítottam a békét Európában”, bizonyára nem gondolta, hogy a béke csupán hat hónapig tart. Európa 1939 tavaszán a háború küszöbére érkezett.

Nagy-Britannia

Európa államainak története

„...biztonság mindenekelőtt...” *(Stanley Baldwin)*
A liberalizmus általános európai hanyatlásának korában üde

színfoltnak tűnt a háborús győzelemből erőt merítő, stabil demokráciával rendelkező és a jobboldali radikalizmustól mentes Nagy-Britannia. A látszólag változatlannak tűnő felszín alatt azonban komoly gazdasági és politikai problémák húzódtak, melyeket csak ideig-óráig tudott feledtetni a győzelmi mámor. A dekonjunktúra és az ezzel járó magas munkanélküliség, valamint a tartozások rendezetlensége alapjaiban rázkódtatták meg a liberális gazdaságpolitikába vetett hitet, amit csak súlyosbított az Egyesült Államok nyomasztó gazdasági előretörése. Lloyd George tory-liberális kabinetjének tekintélyét aláásta az ír kérdés rendezetlensége, a vita a franciákkal Németország meggyengítésének mértékében, illetve a közel-keleti rendezésben. A kormány helyzetén az sem könnyített, hogy mindennapossá váltak a miniszterelnök és a liberális vezér, Asquith közötti torzsalkodások, ami kedvezett a marxizmust elutasító, ugyanakkor a kulcságazatok államosításával világos gazdasági programot kínáló **Munkáspárt** előretörésének. Bár 1922-ben a dominiumi státust nyert Ír Szabadállamra és Ulsterre történő felosztással normalizálódni látszott az ír helyzet, a Sinn Fein és radikális vezetője, De Valera elutasította a rendezést. A genovai konferencia sikertelensége, a washingtoni megállapodással létrejött tengeri hegemóniavesztés, Egyiptom függetlenségének megadása, az indiai zavargások, valamint a görög–török háborúban Kemál által elért sikerek hatására a konzervatívok kiléptek Lloyd George kabinetjéből, így az 1922 őszén lemondott.
Bonar Law, majd Stanley Baldwin rövid miniszterelnöksége után általános választásokat írtak ki, melyeket ugyan a konzervatívok nyertek meg, az alsóházban mégis a liberális-munkáspárti koalíció szerzett többséget. Már az is meglepetést keltett, hogy a hivatalba lépő miniszterelnök, **Ramsay MacDonald** észak-skóciai bányászcsaládból származott és minisztereinek jelentős része sem dicsekedhetett előkelő pedigrével, a kapcsolatfelvételt a Szovjetunióval mégis általános megdöbbenés követte. A parlament bizalmatlansági szavazást tartott, ahol MacDonald megbukott. Konzervatív utóda, Baldwin fél évtizeden keresztül (1924-29) vezette Nagy-Britanniát. Miniszterelnökségét a nyugalom, a változatlanság, a szürkeség koraként tartják számon, amely alkalmas volt a gazdasági és politikai stabilizáció végrehajtására. Baldwin pénzügyminisztere, Churchill javaslatára visszatért a font aranyhoz rögzített árfolyamához, amit a szabadkereskedelem helyreállítása követett. A nemzeti valuta magas árfolyama és a protekcionizmus hiánya azonban csökkentette a brit áruk versenyképességét, ezért a kormány arra kényszerült, hogy visszafogja a szociális juttatásokat és megszüntesse a háború idején állami kézbe vett, ám azóta ismét magánosított ágazatok támogatását. Az intézkedések leginkább a nehéziparban dolgozókat és a

bányászokat sújtották, akik az angol történelem első általános, a szakszervezetek támogatását is bíró sztrájkjával feleltek 1926-ban. A kormány azonban ellenállt, ezért a szakszervezetek felhagytak a bányászok támogatásával. Az évtized végére enyhe gazdasági fellendülés bontakozott ki, ami azonban nem feledtethette azt a tényt, hogy Nagy-Britannia részesedése a világkereskedelemből folyamatosan csökkent, s az acél- és textiliparban, valamint a hajógyártásban állandósult a dekonjunktúra.

Mindezek eredményeképp az 1929-es választásokon ugyan győzedelmeskedett a Munkáspárt, de MacDonald alig kezdte meg második miniszterelnökségét, máris beköszöntött a deficitet és az aranytartalékok drámai csökkenését hozó gazdasági világválság. MacDonald tisztában volt azzal, ha a tervezett megszorító intézkedéseket végre kívánja hajtani, elveszíti pártja bizalmát, ezért taktikai okokból 1931-ben inkább lemondott. A mindhárom párt képviselőiből felálló „nemzeti egységkormány" új miniszterelnöke – amiért volt pártja árulónak bélyegezte – ismét ő lett, így megkezdhette szanálási programját. A font leértékelésével, a segélyek megszorításával, a protekcionizmus elemeinek alkalmazásával a kormányzat 1932-re már sikeres lépéseket tett a válság leküzdésére. A harmincas évek közepére az állással rendelkező britek megélhetése már biztos volt – egy tisztviselő évi fizetése egy lakást ért –, a tankötelezettség 14 éves korig mindenkire kiterjedt, s egyre több autó és rádió jelezte, hogy az angol társadalom a motorizáció és az információ (1922-ben alakult meg a BBC) forradalmának küszöbére érkezett.

A háború utáni angol külpolitikát továbbra is a régi cél, a kontinentális erőegyensúly fenntartása vezette. A francia túlsúly miatti aggodalom következménye a német konszolidáció elősegítése lett. Bár Nagy-Britannia nem zárkózott el a népszövetségi tagságtól, Európa helyett azonban inkább a Közel-Keleten, illetve Indiában fejtett ki aktivitást. Ezzel párhuzamosan ment végbe a brit birodalom politikai rendszerének immáron halaszthatatlan átalakítása.

A brit telepes gyarmatok jelentősége a háború alatt megerősödött nemzeti öntudat, illetve az angol anyaországnak nyújtott segítség következtében erősen megnövekedett, és ez szükségessé tette helyzetük rendezését.

Már a háború alatt Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika önállóságát elismerték, amit a békekonferenciára való meghívásuk követett. 1926-ban birodalmi konferenciát tartottak, amelyen tisztázták a domínium fogalmát. A felsorolt területek valamint az Ír Szabadállam – De Valera miniszterelnöksége alatt valósult meg a függetlenség (1932/33) – és Newfoundland önálló közösségeket képeztek, egyenlő joggal. Egyikük sincs a másiknak alárendelve, mert

valamennyit „a trón iránti hűség” (allegiance) köti össze, ezáltal önkéntes tagjai a **„brit nemzetközösség”**-nek, a **British Commonwealth of Nations**-nek. Az **1931**-ben meghozott ún. **westminsteri statutum** megerősítette az előzőekben említetteket valamint kijelentette, hogy a nemzetközösségnek nincs saját alkotmánya és Nagy-Britannia nem korlátozza a domíniumok törvényhozási jogát. A tagok választott kormánnyal, külpolitikai szuverenitással, saját parlamenttel rendelkeztek, ám e jogok nem vonatkoztak a továbbra is a koronához tartozó gyarmatokra, illetve protektorátusokra.
A külpolitikai feltételek változása nemcsak az átszervezést tette indokolttá, hanem a Hitler hatalomra kerülésével megnövekedett német revansveszély elhárítását is. 1934-ben elkezdődött a hadsereg korszerűsítése és Stresában Mussolinit is sikerült Nagy-Britannia mellé felsorakoztatni, ám egy év múlva az események kedvezőtlen fordulatot vettek. Stanley Baldwin „nemzeti kormánya” a náci veszéllyel való szembeszállás helyett a „megbékélés” (appeasment) politikáját választotta, aminek a következménye a Hitlerrel való alku, az 1935-ben aláírt flottaegyezmény, illetve az olasz diktátorral Abesszínia felosztásáról aláírt paktum lett. Anthony Eden külügyminisztersége alatt az ország – amely sohasem értett igazán egyet a versailles-i rendezéssel – szakított a kollektív biztonság politikájával, s tétlenül nézte a Rajna-vidék megszállását. Az angol közvélemény nagyobb részét ez idő tájt egyébként is jobban izgatta az V. György király halála után előállt dinasztikus válság. Az 1936-ban trónra került **VIII. Edward**nak ugyanis az amerikai Mrs. Simpsonnal kötött házassága miatt le kellett mondania a trónról **VI. György** javára. Az általa kinevezett **Neville Chamberlain** miniszterelnöksége (1937-40) a megbékélés folytatása volt és egyenesen vezetett a müncheni megegyezéshez, majd a Csehszlovákia megszállása utáni keserű kijózanodáshoz.
Franciaország
„... a győzelem mögött ott állott az a nyugtalanító tapasztalat, hogy rettenetes erőfeszítései, szörnyű vérvesztesége éppen csak elég volt ahhoz, hogy szövetségeseivel együtt tartani tudja a két fronton harcoló Németország egyik frontját.”
(Bibó István)
Az I. világháború után Franciaország önmagát tekintette a győzelem letéteményesének, s oroszlánrészt követelt a háború utáni rendezés irányításából. Igényeit 1,75 millió halottjával és 100 milliárd franknyi háborús veszteségével támasztotta alá, s ez a nagy áldozat arra sarkallta, hogy elképzeléseinek központjába a német revans bármi áron történő megakadályozását állítsa. A győzelmi mámorban fel sem merült, hogy Versailles-ban olyan érv is elhangozhat, amit nem az

erőfölény, a francia „grandeur” diktál. Mivel a közvéleménnyel amúgy sem lehetett volna elfogadtatni, hogy az ország győzelmét nem használja ki teljes mértékben, így a franciák számára nem maradt más lehetőség, mint egy olyan szövetségi rendszer létrehozása, amely állandósítja a létrejött, a győzelem kiaknázását lehetővé tevő erőviszonyokat. Miután az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kivonult a kontinentális ügyek intézéséből, nem lehetett egyebet tenni, mint olyan szövetségeseket felkutatni, akik érdekeltek a versailles-i erőviszonyok fenntartásában. Ilyen előzmények után jöhetett létre az antantgyőzelemnek létüket köszönhető országokból – Csehszlovákiából, Romániából és Jugoszláviából – álló kisantant, ami egyszersmind jól szimbolizálta a béke megóvására létrehozott Népszövetség iránti francia bizalmatlanságot is. A francia külpolitika furcsa ellentmondásává tehát az vált, hogy a kollektív biztonságot Németország ellenében, nem pedig Németországot beleértve képzelte el.
A belpolitika a győzelem után sem maradt mentes a pártstruktúrából eredő hatalmi harcoktól, amelyek következménye a gyenge koalíciók sokasága és a radikálisok III. Köztársasággal szembeni bizalmatlansága lett. Baloldalról a kommunisták és a CGT, míg jobbról az **Action Française** és a **Croix de Feu** (Tűzkeresztesek) rohamcsapatai fenyegették. A hatalmi harcokat tovább élezték a vesztes meggyengítésének mértékében mutatkozó nézeteltérések, valamint a felhalmozott 5 milliárd dollárnyi adósság visszafizetésének nehézségei. A kezdeti remény, hogy majd Németország fizet helyettük („L’ Allemagne paiera tout”) hiú ábrándnak és állandó konfliktusforrásnak bizonyult. A „grandeur”-ben fogant, Clemenceau és Poincaré fémjelezte Nemzeti Blokk a győzelem mámorában született de hamar bizonyította működésképtelenségét. 1920-ban **Millerand** lett a köztársaság elnöke, aki a „securité” érdekében miniszterelnökével, **Briand**-nal együtt hajlandónak mutatkozott a legyőzöttekkel szembeni engedményekre. Rövidesen kiderült, hogy Franciaországban nem sokáig maradhat hiteles egy engedékeny kabinet: 1922-ben ismét Poincaré került hatalomra, aki végrehajtotta a Ruhr-vidék megszállását. Az elhúzódó válság azonban miniszterelnökségébe került. Az 1924-es választásokon a baloldal szerzett többséget. A baloldali kormányzat kapcsolatot keresett a Szovjetunióval, támogatta a Dawes-tervet és aláírta a locarnoi egyezményt is, a pénzügyi problémákkal azonban nem tudott megküzdeni. A következő időszak kulcsfigurája ismét – a grandeurrel már szakító – Poincaré volt, aki végrehajtotta a pénzügyi szanálást. Külügyminisztere, Briand kísérletet tett a német– francia közeledésre, amikor pedig az nem sikerült, Kellogg-gal megkötötte a békét szavatolni hivatott, ismert paktumot. Ezután Európai Egyesült Államok létrehozására tett javaslatot, ami az

érdektelenségen és a hatalmi ellentéteken meghiúsult ugyan, de általános megbecsülést szerzett a koncepciózus politikusnak.
A politikai stabilitás és az átmeneti gazdasági konjunktúra időszakát Franciaországban is derékba törte a világválság, melyet állandó kormányválságok és az alkotmányos intézmények elleni támadások kísértek. (Ilyen volt a Stavisky-botrány, mikor is a politikai kapcsolatairól ismert bártulajdonost vélhetőleg rendőrök lőtték le, nehogy kompromittálja magas pártfogóit. Az eredmény a parlament elleni jobboldali offenzíva lett.) 1934-ben szélsőjobboldali tüntetők vonultak a Bourbon-palota (itt székelt a törvényhozás) elé, s valóságos utcai ütközetet vívtak a karhatalommal. Mivel a kormány szükségrendeletei nem hozták meg a várt eredményt, a kommunista pártvezető, **Thorez** javasolta, hogy a szélsőjobboldali veszély elhárítására a szocialisták és kommunisták a szakszervezetek támogatásával hozzák létre a **Népfront**ot (Rassamblement Populaire).
Az 1935-ben alakult szervezet a fasiszta veszélytől tartó társadalom támogatásával a következő évi választásokon többséget is szerzett, aminek következtében **Leon Blum** szocialista újságíró vezetésével megalakult az első népfrontkormány. A kommunista párt azonban nem kívánt együttműködni vele, sőt azonnal gyárfoglalásokba és sztrájkokba kezdett. Leon Blum szociális intézkedéseket – 40 órás munkahét, béremelés, fizetett szabadság stb. – vezetett be, ugyanakkor megkezdte az újra-felfegyverkezést és feloszlatta a szélsőjobboldali szervezeteket. Ám intézkedései többségéhez prosperáló gazdaságra lett volna szükség, ilyen azonban távolról sem létezett. Így aztán Blum népszerűségét rontó szükségintézkedésekre kényszerült, s ez, valamint az, hogy a kormány a spanyol polgárháború alatt a köztársasági menekültek előtt – a nemzetközi egyezménynek egyébként megfelelően – lezárta a határokat, jelentősen rontotta a Népfront népszerűségét. Mikor a miniszterelnök teljhatalmat kért, hogy programját végrehajthassa és a nemzetgyűlés ezt elutasította, a kabinet lemondott. Az ezt követő népfrontkormányok egyre erélytelenebbül politizáltak, aminek külpolitikai következménye az engedékenység, a hitleri agresszió elnézése és **Daladier** müncheni meghátrálása lett.

Németország

A Weimari Köztársaság (1922-33)

„A mai és a régi birodalmi politika között a legjellegzetesebb eltérés az, hogy míg a régi birodalom befelé szabadságot biztosított, kifelé pedig erőt mutatott, addig a köztársaság kifelé a gyengeség, saját polgáraival szemben pedig az erőszak politikáját űzi."
(Adolf Hitler)
A versailles-i békeszerződés nem a korábbi évszázadokban megszokott mértéktartó hatalmi paktum, hanem a wilhelmiánus rendszer – így

közvetve a német nép – háborús felelősségét kimondó diktátum volt, melynek jószerével teljesíthetetlen területi, katonai és jóvátételi rendelkezései magukban rejtették egy újabb konfliktus csíráit. Ahogy Bibó István írta, a német nép a versailles-i trauma miatt „hisztérikus" lelkiállapotba került, hisz olyan feltételek között kellett a maga súlyát Európában reprezentálnia, amelyek ezt eleve lehetetlenné tették. A német külpolitika célja nem lehetett más, mint a sérelmek orvoslása, de Európa minden ilyen kísérletben a német agresszió újabb bizonyítékát lelte, így igazolva látta a súlyos békefeltételek jogosságát. A demokratikus hagyományok hiánya miatt a belpolitika is válságba jutott. A szociáldemokrácia erejéből csak arra telt, hogy leszámoljon a területi fejedelemségek idejétmúlt rendszerével, ám arra már nem, hogy szilárd politikai struktúrát hozzon létre. Így a németek joggal érezhették, hogy országukban nincs rend, hisz „nem uralkodik benne senki". Az effajta érzés pedig melegágya a tekintélyuralmi kormányzásnak és az erős vezető iránti vágynak.
1919 és 1923 között Németországban politikai káosz uralkodott, melynek mélységét jól jelzi, hogy olyan vezető politikusok, mint Erzberger, a Centrum Párt vezéralakja vagy **Rathenau**, a külügyminiszter – estek a terror áldozatául. A válság mélypontján, 1923-ban a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, mire válaszul Cuno kancellár passzív ellenállásra szólította fel a terület lakosságát. A jórészt reménytelen vállalkozásba azonban a kormány belebukott, s az ország vezetését a polgári pártokból és a szociáldemokratákból álló „nagykoalíció" élén olyan politikus vette át, aki tudott és akart a korábbi viszonyokon változtatni – **Gustav Stresemann**.
Az új kabinet legfontosabb feladatai az infláció megfékezése, a szeparatizmus letörése és a teljesítési politika elfogadtatása voltak. Rendkívüli megszorító pénzügyi intézkedések árán a birodalmi valutaügyi biztosnak, **Hjalmar Schacht**nak sikerült a márka stabilizálása, ezzel párhuzamosan a kormány felszámolta a köztársasággal szemben álló szászországi kommunistaszociáldemokrata kormányzatot, a szeparatista „Pfalzi Állam"-ot valamint a „Rajnai Köztársaság"-ot. Bár a köztársaság 1923 novemberében sikerrel szállt szembe a bajor autonóm törekvésekkel is, a Münchenben történtek megmutatták, hogy a „hagyományosak" mellett olyan radikális politikai erő is jelentkezhet, amelynek alapvető törekvése nem a Weimarral szembeni oppozíció, hanem a demokrácia teljes megsemmisítése.

A nemzetiszocializmus

A német nemzetiszocializmust és **Adolf Hitler** (1889-1945) személyét a köztudat szinte azonosnak tartja, ám a mozgalom és a „vezér" pályája külön indult. A **Német Munkáspárt**ot 1919 januárjában egy Anton Drexler nevű vasúti lakatos alapította azzal a céllal, hogy

gyűjtőhelye legyen a vereség után létrejött rendszerben csalódott, a társadalom perifériájára került, baloldal- és kapitalizmusellenes rétegeknek. Hitler szeptemberben lépett be a pártba, de ezután döntő szerepe lett a pártprogram megfogalmazásában.
Hitler az ausztriai Braunauban vámhivatalnok fiaként született. Tanulmányait Linzben folytatta, mindaddig, míg a reáliskolát félbe nem szakítva Bécsbe utazott, hogy ott felvételt nyerjen a Képzőművészeti Akadémiára. Elutasítása után alkalmi festegetésből tartotta el magát a számára idegen, a haldokló Monarchia minden jegyét magán viselő, kozmopolita nagyvárosban. Tipikusan kispolgári, az iskolából hozott német nacionalizmusa itt ötvöződött a brosúrákból megismert korabeli antiszemitizmussal és szocializmusellenességgel. 1913-ban Münchenbe költözött, s itt jelentkezett önkéntesnek az I. világháború kitörésekor. A bátorságáért kitüntetett lelkes katona – aki a háború végén egy gáztámadás során megsebesült – a német vereségről egy katonai kórházban értesült.
Mélyen hatott rá az a – harcostársai közt ekkor már elterjedt – nézet, miszerint a vereség oka az volt, hogy a hátország „tőrt döfött” a harcolók hátába. Leszerelése után Hitlert a hadsereg sajtóosztályán, Münchenben a hazatért katonák „ideológiai képzésére” alkalmazták. Munkája során találkozott a Német Munkáspárttal, s határozta el, hogy soraiba lépve saját, ekkor már kiforróban lévő ideológiai rendszere alapján átformálja azt.
Az 1920-ban meghirdetett pártprogram közeli rokonságban van az olasz fasizmus alapelveivel. A 25 pontból álló tervezet követelte a „népjólét” megteremtését, az osztályellentétek megszüntetését, a kapitalista „kamatszolgaság” megtörését, a nemzeti közösség és a nemzetállam szerepének elismerését és a németek önrendelkezési jogának helyreállítását.
A most már a **Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – NSDAP** (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – nevet felvett párt elutasította a parlamentarizmust, a pacifizmust és a liberalizmust, ugyanakkor dicsőítette a militáns hagyományokat és tagjaitól fegyelmet, valamint katonai szervezettséget követelt. A párt egy idő után „**Führer-elv**”-en épült fel, ami lényegében azt jelentette, hogy a szigorú hierarchiájú szervezet élén korlátlan hatalmú vezető áll, aki megszabja a követendő célokat, irányítja és felelősségre vonja az alárendelteket, ugyanakkor döntéseiért személyesen viseli a felelősséget (legalábbis Hitler ezt állította).
A mozgalom szellemi gyökerei azonban messze túlmutattak a fasiszta eszmerendszeren. Közöttük éppúgy megtalálható volt a nietzschei „hatalom akarása”, mint a fajelmélet, az örökléstan, a szociáldarwinizmus, a pángermán messianizmus, a romantika, a germán-kelta mitológia vagy éppen Spengler tételei a nyugati világ

„alkonyáról". A jórészt Hitler által megalkotott „világnézet" középpontjában az **antiszemitizmus** állt, mert a „Vezér" úgy vélte, hogy a világot, s benne a németséget lassú pusztulással fenyegeti a zsidóság, ezért a „vér és a föld" védelmében el kell pusztítani ezt az „alacsonyabb rendű faj"-t. A fajelmélet szerves részét képezte az a tézis is, miszerint a „magasabb rendű északi – ún. árja – faj" hivatott az alacsonyabb rendű fajok feletti uralomra. Ehhez természetesen megfelelő „**életté**r**re" (Lebensraum) van szüksége, mert most még a német „tér nélküli nép". Az élettér-elmélet kidolgozására a húszas években azonban még nem került sor, csak 1937-ben fogalmazta meg **Rosenberg**, a párt „faji ideológusa". Az NSDAP mindig igyekezett hangsúlyozni, hogy olyan „népi" mozgalom, amely végcélként „népi államot" akar teremteni. A „népi" kifejezés a faji tisztaságon túl elsősorban azt jelentette, hogy az eszme megköveteli az egyén teljes feloldódását a közösségben, valamint a fanatikus hitet a vezérben.
Bár a párt alapvetően forradalmi jelszavakat hangoztatott, s a tagok túlnyomó része egzisztenciális helyzetének változását remélte a mozgalom sikerétől, Hitler „törvényes eszközökkel" kívánta a hatalmat megszerezni, s valójában nem lerombolni akarta az államot, hanem a maga képére formálni. E tény már ekkor magában rejtette a vezér és pártja forradalmi szárnya közti nézeteltérést, ami 1934-ben véres leszámoláshoz vezetett. A hagyományos politikai pártoktól eltérően a nemzetiszocialisták nagy súlyt fektettek Hitler vitathatatlan szónoki képességeire, a propagandára, a látványos tömeggyűlésekre és az egyszerű szavak „mágiájára". A húszas évek közepétől a befolyásos támogatók által pénzelt **Völkischer Beobachter** (Népi Figyelő) nevű pártlap is széles tömegekhez volt képes eljuttatni a náci szellemiséget. Növekvő népszerűsége ellenére Hitler – 1921-től már ő a párt elnöke – totális hatalommal mégsem bírt, mivel jelentősen korlátozta **Ernst Röhm**, az **SA** (Sturm Abteilung) – a párt paramilitáris rohamosztaga – vezetője, valamint **Gregor Strasser**, a „népi szárny" vezéralakja.
Hitler jól tudta, hogy pártja csak úgy tud eredményesen fellépni, ha megnyeri a német politikai élet néhány vezéralakjának, elsősorban a konzervatív katonatiszteknek a támogatását. A „novemberi árulók" elleni szónoklatai megszerezték számára a veterán Ludendorff tábornok s vele a tisztikar számottevő részének bizalmát. 1923 november 8-án a válságos belpolitikai helyzetet kihasználva a nemzetiszocialisták a müncheni Bürgerbrau Kellerbe hívták a bajor miniszterelnököt, az egyébként szeparatista Gustav Kahrt. A gyűlésen a kormány meghívott képviselőit a nácik együttműködésre kényszerítették, ám ők a gyűlés befejeztével megkezdték az ellenállás megszervezését. A másnap a városháza elé vonuló tüntetőket már szervezett karhatalom sortüze fogadta, aminek eredménye a párt első 14 „mártírja" lett. A résztvevők a rendületlenül továbbmenetelő

Ludendorff kivételével szétszaladtak. Ezután a **„sörpuccs”** résztvevőit letartóztatták, magát Hitlert 5 esztendei börtönre ítélték, ám nyolchavi landsbergi várfogság után a politikai üldözött nimbuszával szabadult. A fogságot arra használta fel, hogy tollba mondja az eszméit összefoglaló, emellett politikai fejlődését taglaló művének, a **Mein Kampf**nak (Harcom) első kötetét.
A sikertelen puccsból Hitler azt a következtetést vonta le, hogy a hatalmat legálisan, a parlamentarizmus eszközeit igénybe véve kell megszereznie. Ennek érdekében erőfeszítéseket kell tennie a párt szervezeteinek, emellett személyes hatalmának kiépítésére, ugyanakkor nagyobb mértékben kell megszereznie a tőke és a hadsereg támogatását. A párt és vezére valamelyest konformizáltabb lett, Hitler a gazdasági élet és az arisztokrácia szereplőivel mutatkozott, s gondosan igyekezett kialakítani a rá később oly jellemző pózokat. Ugyanakkor személyes hatalmának biztosítékaként a volt repülőszázados, **Hermann Göring**, majd **Heinrich Himmler** vezetésével 1929-ben kiépítette személyi testőrségét, az **SS**-t (Schutz Staffeln), valamint **Joachim Goebbels**szel létrehozatta a párt propagandagépezetét. A weimari rendszer konszolidációja miatt a húszas évek végéig azonban látványos politikai sikert nem tudott elérni, csak a gazdasági válság teremtett új lehetőséget a csalódott Führer számára.
A stresemanni kor
Stresemann-nak 1924-ben, egy bizalmi szavazás során elszenvedett vereség következtében le kellett mondania miniszterelnökségéről, külügyminiszterként 1929-ig a német politika meghatározó alakja maradt. Bár meggyőződése ellen volt, tudta, hogy országának a fennálló helyzetet elfogadva meg kell békélnie háborús ellenfeleivel. Az évtized közepére a szeparatív törekvések leküzdésével és a márka stabilizálásával a német bel- és külpolitika átmenetileg nyugvópontra jutott. A Dawes-terv elfogadása kereteket teremtett a kártérítés fizetésének, s lehetővé tette, hogy az ország évi 2 milliárd márka – ez csupán az export 14%-a volt – törlesztéssel „megússza” a jóvátételt. 1925 februárjában meghalt Ebert elnök, s a választásokon a militáns **Acélsisak Szövetség** (Stahlhelm) tiszteletbeli elnöke, **Hindenburg** marsall szerezte meg az elnökséget. Vele a tekintélyelv került hatalomra, így furcsa ellentmondás állt elő: a köztársaságot olyan ember vezette, aki meggyőződéses monarchista, s a republikanizmus ellenfele volt.
A kormányok – melyeket általában a centrumpárti Wilhelm Marx vezetett – nagykoalíciós alapon, a szociáldemokratákkal való együttműködésen alapultak, de stabilitásukat folyamatosan veszélyeztette a parlamenti többség gyakori hiánya.
Mindennek csekély hatása volt a megélénkülő gazdaságra és az

Európa-szerte híressé váló, megújuló, szabad szellemű német kultúrára. Németország és különösen Berlin a húszas évek közepén – főként a színház- és filmművészetben, valamint az építészetben (Bauhaus) – a kontinens kulturális fellegvára lett. A konszolidációt mintegy betetőző locarnói konferencia után napirendre került a Népszövetségbe való belépés, aminek jelentőségét tovább fokozta, hogy hatalmi helyzetéhez illően az ország rögtön tagja lett az Állandó Tanácsnak. A fellendülés rövid időszakát azonban megtörte a gazdasági válság, s az 1929-ben elhunyt Gustav Stresemann-nal sírba szállt a köztársaság utolsó nagyformátumú politikusa, s a Briand által elképzelt Európai Unió terve is. Ráadásul a Young-terv miatti népszavazási procedúra aláásta a kormányzó nagykoalíció tekintélyét, amit aztán végképp semmivé tett a munkanélküli-biztosítással kapcsolatos parlamenti vita. Hermann Müller kormánya 1930-ban lemondott, Hindenburg pedig elnöki kormányzást vezetett be: ezzel Németországban véget ért a parlamentáris demokrácia.

A válság és Hitler hatalomra kerülése (1929-33)

A válság 1930 és '32 között söpört végig Németországon és romba döntötte a külföldi kölcsönöktől függő gazdaságot. A munkanélküliek száma két esztendő alatt 6 millió fölé emelkedett, s a radikális változásokat ígérő, a fiataloknak kalandot, romantikát és „együttlétet" kínáló NSDAP az elégedetlen tömegek támogatásával 107 mandátumot szerzett az ötszáz fős Reichstagban. Bár a náci párté volt a legerősebb frakció, Hitler ellenzékben maradt, s a legális hatalomszerzés érdekében nyugalomra intette híveit. 1923-hoz hasonlóan most is szövetséges után nézett, akit meg is talált Hugenbergnek, a **Német Nemzeti Néppárt** (DNVP) vezetőjének személyében, de a Führernek nem sokáig volt ínyére a konzervatív monarchistákkal való szövetség. Mikor 1931 októberében Bad Harzburgban a konzervatív erők gyűlést tartottak, Hitler már nem mint szövetségesük, hanem lehetséges vezérükként jelent meg. Hugenberg azt hitte, hogy a **Harzburgi Front** – tagja volt még a Pángermán, valamint az Acélsisak Szövetség is – kordában tarthatja a nácikat, de Hitler ekkor már egyedül is elég erősnek érezte magát.

A frissiben állampolgárságot kapott Hitler a kommunista **Ernst Thälmann**-nal és Hindenburggal már együtt indult az 1932-es elnökválasztáson, ahol 12 millió szavazatot kapott. Az ennek ellenére győztes Hindenburg a radikálisok előretörését látva betiltotta az SA-t és az SS-t, majd Schleicher kancellár alkancellári posztot kínált fel Gregor Strassernek. A prominens náci vezetőt azonban az együttműködést elutasító többség kizárta a párt soraiból, s ezzel tovább erősödött az „ellenzéki" Hitler pozíciója. 1932 tavaszán von Papen vezetésével megalakult a „bárók kormánya", amely pusztán a megnövekedett elnöki hatalom kiszolgálója volt. Az elnök feloszlatta a

parlamentet, s megkezdődtek a birodalmi gyűlési választások előkészületei. Hitler repülőgéppel indult választási körútra – „a Führer szabadságrepülése Németország felett” – , s az alapos előkészületek, valamint a választókat vonzó program miatt a mandátumok 38%-át képes volt pártjának megszerezni. A választásokon a baloldali radikálisok is előretörtek, míg a nagy vesztesek a polgári középpártok lettek. Győzelme ellenére Hindenburg nem engedte Hitlert a kancellári székbe, inkább – a pártvezérrel való beszélgetés alatt a náci módszerekre utalva – a következő kijelentést tette: „Herr Hitler, én lövetni fogok!”
Az 1932 novemberében tartott újabb – ebben az évben ez már a hatodik, hisz két fordulós elnökválasztás, majd Reichstag-, illetve tartományi választások is voltak! – választáson a nácik kétmillió szavazatot veszítettek, míg a kommunisták ismét előretörtek. A megrettent polgári politikusok (elfelejtve Mussolini hatalomra kerülésének hasonló vonásait) a mutatkozó politikai káoszból a kiutat ekkor már a Hitlerrel való egyezkedésben látták. Papen, Hitler és Hindenburg egyességének értelmében **1933. január 30**-án a köztársasági elnök **Hitler**t nevezte ki **kancellár**rá (az alkancellár Papen lett), s rábízta a „nemzeti összefogás” kormányának megalakítását. A „hatalom megragadása” tehát békés eszközökkel – ha eltekintünk a választási harc közben alkalmazott náci terrortól – történt meg, s megkezdődhetett a Führer hatalmának megerősítése, az „egységesítés” (Gleichschaltung).
A totális náci állam kiépítése (1933-39)
„A népi államban nem lesz többé többségdöntés, csak felelős személyek lesznek... A nép vezetését és a legfelsőbb irányítást a legjobb fejű egyénre kell bíznia. Ezzel tehát nem a többség, hanem a személyiség elvére épít.”
(Hitler: Mein Kampf)
Az újdonsült kancellár tisztában volt azzal, hogy hatalmát nem alapozhatja a német nép többségének támogatására, ezért koalíciós kormányának megalakítása után előkészületeket tett a „nemzeti forradalom” által teremtett állapot „törvényesítésére”. Bár az SA vezérétől a népi követelések valóra váltását várta, a hadsereg (Reichswehr) támogatását rohamosztagánál többre tartó Hitler már döntött: nem a tőkével és az államapparátussal, hanem pártjának „népi” szárnyával számol le. A nácizmus útja tehát az etatista elit „felülről jövő forradalma” – Hitler megközelítésében az „evolúció” –, a korlátlan vezéri hatalom kiépítése, nem pedig az SA által szorgalmazott „második forradalom” felé vezetett.
1933 márciusában, a vezér hatalmát legitimálandó, választásokat tartottak. A nácik arra számítottak, hogy az eseményt baloldali provokáció zavarja meg, így ellenfeleikkel törvényes úton

számolhatnak le. Mivel semmi ilyesmi nem történt, kapóra jött a **Reichstag** február 27-i **felgyújtása**, amivel rögtön a kommunistákat vádolták meg. Az éppen Németországban tartózkodó Komintern-küldött, a bolgár **Dimitrov** a decemberben **Lipcsében tartott per**ben ugyan rámutatott a náci vád gyenge pontjaira, s még a helyszínre érkező Göringet (ekkor ő a porosz miniszterelnök) is zavarba hozta, Hitler nem hagyta az alkalmat kihasználatlanul. A „népállam védelmében” az elnök lehetőséget adott az alkotmányos jogok, elsősorban a „habeas corpus” felfüggesztésére, ami azt jelentette, hogy a nácik a rendeletet a háború végéig bármikor felhasználhatták törvénytelen lépéseik indoklására. A hisztérikus légkörben megtartott választáson így is a lakosság 56%-a voksolt a nácik ellen, így Hitler többé nem próbálkozott ilyen legitimációval.
A hatalomkoncentráció következő lépéseként a tartományok élére birodalmi biztosokat küldtek, ezzel megszüntették Németország föderatív berendezkedését. Az 1933 márciusában a potsdami helyőrségi templomban tartott – Hitler és Hindenburg kézfogásáról nevezetessé lett –, a nemzeti egységet szimbolizálni hivatott parlamenti megnyitó után véget ért a német parlamentarizmus. A köztársaság elnökének **1934**-ben bekövetkezett halálával a kancellári és az elnöki funkció is Hitler kezében összpontosult, akinek megszólítása **vezér és kancellár** lett. A képviselők még 1933 tavaszán megszavazták a „felhatalmazási törvény”-t, amely lehetővé tette, hogy a törvényhozás feladatait a végrehajtó hatalom saját kezébe vegye. A szinte korlátlan hatalom birtokában a kancellár május 1-jét ünnepnappá nyilvánította, ugyanakkor felszámolta a szakszervezeti pluralizmust, s júliusban bejelentette az egypártrendszer létrejöttét. A munkás az újonnan létrehozott **Német Munkafront**ban nem érdekképviseletet kapott, hanem szabadidejének megszervezését és kötelező munkakönyvet. A kisüzemi rendszer helyett az állam a kényszerkartellezést és az állami kapitalizmust támogatta, államosítás helyett állami gazdaságpolitikát vezetett be, melynek irányítását **Hjalmar Schacht**ra bízta. Ő vállalkozásélénkítésbe kezdett és kidolgozta az állami közmunkák (pl. autópálya-építés) rendszerét, melyet a társadalom többségére kiterjesztett az 1935-ben létrehozott Birodalmi Munkaszolgálat. A Nemzeti Bank volt elnöke valódi tehetségét azonban majd csak a hadigazdaság megteremtésében csillogtathatta meg. A harmincas évek végére az állam, mint a legnagyobb hadimegrendelő, munkaalkalmakat teremtett ugyan, de a növekvő katonai kiadások katasztrofális helyzetbe hozták a költségvetést. A nácik ígéreteik ellenére a tőkés viszonyokat nem bolygatták meg, inkább „az embereket, mint a gyárakat, államosították”. A mezőgazdaságban is irányadó volt az állami „dirigizmus” (közvetlen irányítás); a parasztokat renddé szervezték,

életformájukat idealizálták – Hitler vízióiban őket tekintette a „német vér” fenntartóinak –, de földet nem osztottak. A központosítást az apparátusban folytatva Hitler megteremtette azt a hatásköri káoszt, amely – a szervezettség mellett – oly jellemző volt a „Harmadik Birodalom”-ra. Például a külpolitikában soha nem dőlt el biztosan, hogy egy-egy kérdés kihez is tartozik. Így aztán a külföldi diplomaták mást és mást hallhattak a külügyminisztérium, a hadügy vagy éppen a tisztikar tagjaitól egy bizonyos problémáról, s néha gondos elemzés után sem tudták megmondani, valójában mi is Berlin hivatalos álláspontja.
Az egységesítés jegyében „ **népközösség**et” (Volksgemeinschaft) hirdettek, amely az individuum teljes megsemmisítésére törekedett. Mindenkinek tartoznia kellett valahova: az ifjak a Hitlerjugendben, a gyermekek a Jungvolkban találták meg az irányított együttlét örömét. Az újonnan szervezett, Goebbels vezette propagandaminisztérium és a nácik által monopolizált sajtó az egyéni lét apró örömeinek, a népi életforma tisztaságának, s a boldogító középszernek a képeivel bombázta a kisembert. A rendszer egyébként is hajlamos volt joviális vonásait hangsúlyozni: Göring gondos atyaként, Hitler jelentéktelen kispolgárként tűnt fel, hogy éreztessék a jelentéktelen kisemberrel, hogy ő is jelentős lehet. Másrészt viszont az egyént apró ponttá zsugorító ünnepségeket rendeztek, hogy a németeket rabul ejtse az erő és hatalom igézete, a „geometria mámora” és a nácizmus neoklasszicista gigantomániája. A nürnbergi pártnapokon a vezér „fölöttük állóként”, de felelősségét is vállaló magányban haladt el a százezrek alkotta élő falak között. A magát egyébként építésznek valló Hitler megkülönböztetett figyelemmel kísérte Albert Speer „főépítész” megalomániás elképzeléseit Berlinnek „Germániá”-vá, egy világbirodalom fővárosává való átépítéséről. A kultúra „újszerű”, totális megtisztulást jelentő értelmezésének következtében 1933. május 10-étől máglyára kerültek a „német szellemiségtől idegen” kultúrtermékek, s megindult a baloldali és a zsidó értelmiség elleni küzdelem. Az „elfajzott” művészet helyébe az állami méretű szórakoztatás lépett, melynek egyik jele a berlini olimpia grandiózus külsőségektől kísért megrendezése volt 1936-ban. Bár kísérletet tett egy evangélikus „birodalmi egyház” megszervezésére, vallási kérdésekben a náci állam általában közömbösnek mutatkozott. Ám a katolikusokat – mivel azok a nácizmust „újpogányságnak” tartották – gyakran érte üldöztetés.
A társadalom új típusú átszervezésének alapját a **nürnbergi faji törvények** (1935) képezték, amelyek az árja fajtól idegen elemektől – a német vér védelmében – elvették a németekkel való házasság jogát és deklarálták, hogy zsidó nem lehet „birodalmi állampolgár”. A teljes jogfosztottságot már csak egy lépés választotta el a kivándorlás

kikényszerítésétől és a pogromoktól. Egy párizsi követségi tanácsos elleni merénylet szolgált apropóul ahhoz, hogy **1938. november 9**-én felbőszült nácik megrohanják a zsinagógákat és a zsidó ingatlanokat. A **„Kristályéjszaka”** (a rengeteg üvegcserépről kapta nevét) után a biztonsági szervek majd’ 30 ezer zsidó férfit tartóztattak le, s deportáltak a már a hatalomátvétel óta létező koncentrációs táborokba (ezek ekkor még gyűjtő-, illetve munkatáborok). Ezzel a zsidóságot kizárták Németország életéből, s már csak idő kérdése volt, hogy kidolgozzák szisztematikus megsemmisítésük programját.
A németek gondos felügyelet alatt élték mindennapjaikat. A már 1931 óta létező **SD** (Biztonsági Szolgálat) a **Gestapó**val, a titkos államrendőrséggel (mindkettő vezetője Heydrich volt) karöltve kísérte figyelemmel a politikailag gyanúsak minden lépését, s került folyamatos hatásköri vitákba a Himmler parancsnoksága alatt álló, a táborok ellenőrzésével és rendőri feladatok ellátásával megbízott, szinte önálló államként működő SS-szel. A régi párttagok meglepetésére az SS 1934-ben nem a zsidókra vagy a szocialistákra, hanem korábbi elvbarátaira csapott le. Mivel a „második forradalom” elmaradt, Ernst Röhm a mellőzött – a Führernek hivatásos és hozzá hű hadseregre, nem fegyelmezetlen paramilitáris szervezetre volt szüksége külpolitikai terveihez – SA támogatásával megpróbált a hatalomra törni.
Hitler gyorsan és kíméletlenül lépett: a hozzá hű vezetőkkel (Blomberg hadügyminiszter, Goebbels, Himmler, valamint Hess, a Führer helyettese, aki később Angliába szökött) Bad Wiesse-ben csapdát állított az ott gyógyulni vágyó **Röhm**nek, és június 30-án letartóztatta. A **„hosszú kések éjszakája”** után megkezdődő kivégzéseknek nemcsak az SA radikálisai estek áldozatul, hanem Hitler egyéb potenciális vetélytársai is (pl. Kahr és Strasser). Az eseményeket dermedten figyelő német társadalom megtanulhatta, hogyan bánik el a rendszer ellenfeleivel.
A nemzetiszocialista külpolitika
..Az államhatárokat emberek teremtik és emberek változtatják meg... Ott folytatjuk, ahol őseink hatszáz évvel ezelőtt abbahagyták. Mi megállást parancsolunk az örökös germán vándorlásnak Európa déli és nyugati részei felé, és kelet felé tekintünk.”
(Hitler: Mein Kampf)
A náci külpolitika újszerűségét agresszív módszerei és a korban szokatlan nyíltsággal megfogalmazott revíziós, ezen túl pedig az „élettér” biztosítását kívánó céljai adták. Mivel az ehhez szükséges szuverén külpolitika biztosítéka a nemzetközi kötelmektől való megszabadulás és a fegyverkezési egyenjogúság volt, a genfi leszerelési tárgyalások kudarca után Hitler 1933 októberében kilépett a Népszövetségből. Bár a társadalom nagyobb része elfogadta lépését,

tisztában volt azzal, hogy a maga választotta elszigetelődést csak külpolitikai sikerekkel igazolhatja. Mióta vezér és kancellár lett és a hadsereg az ő személyére tett esküt, a revízió kérdésében maga mögött tudhatta a tisztikart. Kérdés volt azonban, hogy a dilettáns, bár sokszor zseniális helyzetfelismerésre képes őrvezető lépéseit meddig tudja követni a konzervatív, monarchista szellemben nevelkedett katonai elit. Mivel az európai nagyhatalmak nem akartak konfliktusba kerülni Németországgal, és az Egyesült Államok sem garantálta a békét, semmilyen preventív intézkedés nem állt 1934 és '38 között a Führer útjába. Bár a stresai egyezménnyel még sikerült Hitlert elszigetelni, az angol–német flottaegyezménnyel már eredményesen bontotta meg lehetséges ellenfelei sorait. A **Saar-vidéki népszavazás**, valamint az **általános hadkötelezettség** 1935-ös bevezetése meghozta számára a széles társadalmi támogatottságot, aminek birtokában felmondta a locarnói szerződést, és **1936 márciusában remilitarizálta a Rajna-vidéket**.

Bár a Mein Kampfban Hitler többször kifejtette, hogy Angliát és Olaszországot lehetséges szövetségesének tekinti, csak az etióp kaland miatt a Népszövetségre megneheztelő Mussolinit tudta maga mellé állítani. Az ekkor még konkrét tartalom nélküli „tengely"-nél jóval nagyobb jelentőségűvé vált az **1936 november**ében Japánnal aláírt **Antikomintern paktum**, mely után az „élettér" meghódítása vált a német külpolitika fő céljává. Az **1936**-ban életbe lépő **négyéves terv** meghirdette a gazdasági önellátást és a háborúra való felkészülést, ami után erőltetett ütemben modernizálták a hadsereget. 1937 novemberében a vezér konferencián ismertette további külpolitikai terveit, amelyekben már szerepelt az Anschluss, illetve a Szudéta-vidék bekebelezése is. Hitler azonban óvatos tábornokai részéről erős ellenállásba ütközött: Fritsch, a főparancsnok mellé felsorakozott von Neurath külügy-, illetve Blomberg hadügyminiszter is. Válaszul Hitler a következő esztendő elején elbocsátotta őket; hadügyminisztert nem nevezett ki, a hadsereg élére főparancsnokságot – **OKW** (Oberkommando der Wehrmacht) – állított, amit feltétlen híve, **Keitel marsall** irányított. A külügyminisztérium élére a volt boltos, a diplomáciában szalonképtelen stílusáról hírhedtté vált **Joachim von Ribbentrop** került, emellett a Führer korlátlan felügyeletet szerzett a pénzügyek felett (Schachtot leváltotta). Mint láthattuk, az Anschluss és a müncheni konferencia sikere megteremtette számára a „csalhatatlan vezér" mítoszát, amit Hitler ügyesen ki is használt. Közhelynek számított, hogy tárgyalófeleit hihetetlen felkészültségével, s azzal lepte meg, hogy a katonákkal politikai, míg a politikusokkal katonai kérdésekről beszélt – arról, amihez nem értettek. A sokszor irracionálisnak tűnő politizálás azonban 1939-ig sikereket hozott számára, s azt a hitet táplálta benne, hogy a roskadozó nyugati

demokráciákat, illetve a Szovjetuniót jól irányzott katonai csapásokkal térdre tudja kényszeríteni. S mivel ekkorra már senki sem kontrollálta, a „maga felelősségére” vezethette országát a II. világháború katasztrófájába.

Olaszország

„Ki akarom gyógyítani az olaszokat hagyományos hibáikból. És ki fogom gyógyítani őket.”

(Benito Mussolini)

Az I. világháborút lezáró békeszerződés csalódottságot keltett a győztes Itáliában. Az olaszok úgy érezték, hogy erőfeszítéseikhez képest alig részesültek jutalomban: A keleti mediterrnáeumban érdekeltségeik nem érték el az általuk kívánatosnak tartott mértéket, ugyanakkor adriai befolyásukat is csekélynek tartották. Fiume birtoklása miatt a Szerb-HorvátSzlovén Királysággal, míg Dél-Tirol bekebelezése után Ausztriával volt feszült a viszonya. A háború romba döntötte a nemzetgazdaság jelentős részét, tovább mélyítette az Észak és Dél közti történelmi ellentétet, emellett tág teret nyújtott a jobb- és baloldali radikalizmus térhódításának. Míg 1920-ban északon a szocialisták gyárfoglalásokat hajtottak végre, addig Olaszország számos – főként déli – régiójában egy addig alig ismert, jobboldali radikális mozgalom tűnt fel, a fasizmus.

Benito Mussolini (1883-1945), egy romagnai kovács fia harcos baloldali szocialistából vált szélsőséges nacionalistává és az olasz fasiszta mozgalom vezetőjévé. A frontharcosok közti agitálás, a kilátástalanság és a Versailles okozta nemzeti sérelmek emlegetése állította mellé az olasz társadalomi berendezkedésből kiábrándult tömegeket és tette lehetővé, hogy új típusú mozgalommá szervezze őket.

1919-ben alapította meg a volt frontharcosok támogatására számító **Fascio di Combattimentó**t (Hadviseltek Szövetsége). A párt programja lényegében nem volt más, mint a parlamentet, a polgári liberalizmust és a baloldalt támadó, ugyanakkor a fasizmust mint életformát dicsőítő Mussolini-beszédek összessége. A romantikus kalandvágyat, a hatalom sóvárgását, a zord, hősi életet és az ember totális átalakítását propagálta, de idegen volt tőle a nácizmus faji jellege. A párt vezérelven működött, tehát a párttagoktól feltétel nélküli hűséget várt el. Bár pártjának szervezete és taktikája erre predesztinálta, Mussolini elképzeléseit csak részben akarta forradalmi úton érvényre juttatni. Forradalmisága a hasonlóan radikális bolsevizmussal szemben nem volt államellenes, sőt az államot határozottan végcélnak, nem pedig eszköznek tekintette. „... minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen.” –

fogalmazta meg a fasiszta mozgalom hatalomhoz való viszonyát. Az egyszerű polgár kezdetben azonban még nem az etatizmussal, az állam mindenhatóságával és a renddel, hanem inkább a fasiszta „squadro"-k (félkatonai szervezetek) által keltett káosszal találkozhatott. A **„feketeinges" különítmények** politikai demonstrációikkal és kommunistaellenes akcióikkal hamar felhívták magukra a figyelmet. Vezérük – a **Duce** –szerint a hanyatló liberális állam nem képes a „vörös veszély" elhárítására, ezért az állam védelmében preventív (megelőző) forradalomra van szükség.

Olcsó államot és közvetett adózást ígérő propagandájának köszönhetően a fasiszta párt az 1921-es választások után már 34 képviselővel rendelkezett a parlamentben, s hogy súlyát tovább növelje, látványos menetelésekkel, középületek megszállásával mutatta meg elszántságát. Mussolini helyesen ismerte fel, hogy ha tömegmozgalmat indít, képes késleltetni a kormányalakítást, s a zűrzavarban esetleg megszerzi a hatalmat. **1922 október**ében az akkor még alacsony taglétszámú párt nagyszabású római menetelésre készült, hogy demonstrálja a Duce iránti hűségét és rávegye **III. Viktor Emmanuel** királyt Mussolini bevonására a kormányba. A **„Marcia su Roma"** (római menetelés) tehát nem a tömegek vágyáról, hanem inkább az elit forradalmáról, a vezér feltétel nélküli támogatásáról szólt. Az esős időben rosszkedvűen várakozó squadro-k bevetésére azonban nem került sor, mert az új történelmi korszakot meghirdető vezér az uralkodó értésére adta, hogy uralma nem veszélyes a hadseregre és a dinasztiára. A király ezért a rendkívüli állapot kihirdetése helyett úgy döntött, hogy meneszti az eddigi miniszterelnököt, Factát, s helyére Mussolinit nevezi ki. A „királyilag engedélyezett alkotmányos puccs" után, október 31-én a fasiszta egységek diadalmenetben vonulhattak be Rómába.

Mussolini vezetésével ekkor még koalíciós kormány alakult, tehát a totális hatalom kiépítéséhez meg kellett szabadulnia koalíciós társaitól. Ebben jelentősen segítette az, hogy a kormányban csak a fasiszták tudtak alternatívát kínálni – azt persze a jövőnek kellett eldöntenie, hogy helyeset-e – a gazdasági és politikai problémák megoldására. A miniszterelnöki hatalom kiterjesztési szándékát jelezte, hogy 1923 januárjában létrehozta a parlamenttel párhuzamosan működő, funkcióit fokozatosan átvevő Fasiszta Nagytanácsot, valamint a paramilitáris (katonailag szervezett) fasiszta alakulatokból a Miliciát. Ezután a megfélemlített parlamenttel elfogadtatta azt a törvényt, hogy a listás választásokon 25%-ot szerző párt megkapja a mandátumok 2/3-át. Miután a feketeinges csoportok erőszakos cselekményei miatt feszültté vált légkörben tartott választásokon a fasiszták győzedelmeskedtek, megkezdődött a parlamenti ellenzék megsemmisítése. **1924** júniusában fasiszták

elrabolták a szocialista párt főtitkárát, **Matteotti**t. Mikor megtalálták holttestét, a szocialista frakció, az ún. Aventino elhagyta a törvényhozást. Az **„aventinusi kivonulás”** látványos gesztus volt ugyan, azonban megszüntette azt a lehetőséget, hogy a baloldal legalább részben befolyásolni tudja az eseményeket. Ugyanakkor a kínos incidens megértette Mussolinival, hogy Új forradalmat kívánó radikálisait meg kell fékeznie, különben elveszíti az olasz társadalom bizalmát. A Duce leváltotta engedetlen vezetőit, majd parancsára a karhatalom leszámolt a radikálisokkal. A vérmesebb párttagok is belátták: az új forradalom elmarad, helyette a konszolidáció jön.
A konszolidáció 1925/26-ban a nem fasiszta szervezetek feloszlatását, a cenzúra bevezetését, a hadseregnek tett fejlesztési ígéretek teljesítését és új agrárpolitika meghirdetését jelentette. Mivel a program nem nélkülözhette az anyagi feltételeket, Mussolini szövetséget kötött a tőkével. Cserébe az anyagi támogatásért, az üzemekben feloszlatták a nem fasiszta szakszervezeteket, s a tőke képviselői helyet kaptak a kormányban. A rendszer jellegzetessége az lett, hogy az intézkedéseket, nem a korábbi alkotmány totális átalakításával, hanem kiegészítő törvényekkel és rendeleti kormányzással hozták meg. Pl. soha nem írta elő törvény az egypártrendszert, de az ellenzék üldözése lehetetlenné tette a pártok működését. A munkaadók és munkavállalók szembenállását azzal próbálták oldani, hogy közös érdekképviseleti egységekbe, ún. korporációkba szervezték őket, ahol vitáikat állami közvetítéssel oldhatták meg. Az 1927-es „munkatörvénykönyv”, a Carta del Lavoro a munkaadók oldalán állt akkor, amikor lényegében megszüntette a munkásautonómiát, s lehetővé tette, hogy munkaügyi döntőbíróként a kormány léphessen fel.
A politikai jogok korlátozásának ellentételezéseként a kormány szociális programot és közmunkákat (pl. mocsárlecsapolás, útépítés) szervezett, valamint útjára indította a rurarizálási
– falusiasítási – terveket. Ez utóbbiak a vidéki élet idealizálásától áthatva a mezőgazdasági termékekből, elsősorban búzából való önellátást célozták meg. Mivel az olasz fasizmus a történelmet hajlamos volt nemzetek – melyek közt az olasz a proletár – küzdelmének felfogni, nagy súlyt fektetett a demográfiai kérdésekre. A hivatalos propaganda a nemzet „törzsét” a vidékben látta, ezért ellenezte a lakosság városokba költözését. Mussolinitól egyébként sem volt idegen a vidéki élet propagálása, s **a fasiszta rendszer joviális, kedélyes, „vidékies” vonásainak hangsúlyozása**. A monolitikus (egy reprezentáns politikai erőt megjelenítő) állam egyértelművé tette, hogy nincs szüksége ellenzékre („az ellenzék bennünk van”), mert egyedül ő képviseli a „fiatal nemzetet”, s neki van joga a „modern életre” nevelni. **Az állam mindenhatóságába vetett hit**et mi sem

szimbolizálja jobban, mint a Ducénak az a megfogalmazása, miszerint az állam a szellem és az etika olyan manifesztációja, amely a nemzet minden attribútumát (lényegi jegyét) egyesíti. 1928-tól – bár létezett a **Fasiszta Nagytanács** – Mussolini lényegében egyedül kormányzott, s pártjából a szélsőségek lefaragásával jórészt sikerült is „államot" szerveznie. Pártvezéri és miniszterelnöki funkcióját egyesítve maximális hűséget várt el a fasisztáktól, s igen nehezen törődött bele, hogy a király és a nagytanács elméletileg – erre csak 1943-ban került sor – korlátozhatja hatalmát. A húszas évek végére így épült ki az etatizmus és a vidékies kedélyesség jegyeit egyaránt felmutató, a társadalom mély rétegeit azonban átjárni csak itt-ott képes „slampos" fasizmus.
A konszolidáció betetőzéseként **1929**-ben a miniszterelnök **XI. Pius** pápával megkötötte a katolikus egyház és az olasz állam viszonyát hosszú idő után végre rendező **Lateráni egyezményeke**t. Az egyezmények szuverenitást adtak Vatikánvárosnak, államvallássá nyilvánította a katolicizmust, kárpótolta a pápaságot elvesztett ingatlanaiért, és állami esküért cserébe állami fizetést biztosított a papságnak. Ezzel Mussolini elnyerte az egyház jóindulatát, s számos katolikus ország bizalmát.
Olasz külpolitika (1922-39)
Bár 1922-ben a korfui incidens a világpolitikában híressé tette Mussolini nevét, a további meglepetésekre még várni kellett. **1924**-ben Olaszország Jugoszláviával megkötötte a **Fiumeegyezmény**t, melyben vállalta, hogy a bekebelezett város helyett más területekkel kárpótolja balkáni szomszédját. A rendezés a korábbi esettel ellentétben kedvező visszhangot keltett, s lehetővé tette, hogy Mussolini „határozott külpolitikába" fogjon. A harmincas évek elején – részben a gazdasági válság hatására – a Duce úgy vélte, hogy lehetőség nyílik a fasizmus exportjára. Az Európába irányuló propaganda eredményeképp ekkorra már jelentős tekintéllyel rendelkező olasz diktátor kijelentette, hogy „a huszadik század a fasizmus százada lesz". A harcos antipacifizmus ekkor még inkább csak a szólamok szintjén létezett, de arra jó volt, hogy biztosítsa a hadsereg bizalmát. Erre támaszkodva Mussolini megpróbált **„nagyhatalmi" szerep**et játszani **a Duna-medencében**.
Hitler hatalomra jutása után – különösen a franciák szemében – Olaszország jelentősége megnövekedett. Arra számítottak, hogy megfelelő ellensúlyt tud majd képezni Németország ellenében. Az Ausztria melletti 1934-es kiállás ezt tovább erősítette ugyan, pedig Mussolini számára az ország nem volt több, mint egy árucikk a Hitlerrel történő megegyezésben. Az osztrák függetlenség bajnokának tekintélyén még az sem volt képes rontani, hogy országa belekeveredett a marseille-i merényletbe, sőt Laval, a francia

külügyminiszter még az Abesszínia elleni agresszióját is elnézte. Az ambíciózus diktátor számára azonban figyelmeztető jelként hatott, hogy a látszólag lojális Anglia flottaegyezményt kötött Hitlerrel. Az etióp kaland alatt tanúsított népszövetségi magatartásból Mussolini arra következtetett, hogy a nyugati hatalmakra nem számíthat, így 1936 februárjában bejelentette, hogy Stresa „örökre meghalt". Az országát nagy feladatok végrehajtására képesnek tartó Duce az eseményekből arra a megállapításra jutott, hogy a demokráciák napja leáldozóban van. Vejét, Ciano grófot nevezte ki külügyminiszterré és azt a feladatot adta neki, hogy alapozza meg a kapcsolatokat Németországgal. Ebben a spanyol és francia népfrontgyőzelem riasztó hatása mellett az is segített, hogy Hitler hajlandó volt elismerni az olasz tengeri érdekeltségeket. A **„tengely"** meghirdetése után egy esztendővel Mussolini is csatlakozott az Antikomintern paktumhoz, amitől már csak egy lépés választotta el Olaszországot az **Acélpaktum** aláírásáig. Az önmagát a külpolitikában csalhatatlannak tartó, de lehetőségeit végzetesen túlbecsülő Duce országa **másodrangú „szövetséges**ként" sodródott a világháború felé.

Polgárháború Spanyolországban (1936-39)

Bár az I. világháborúban semleges Spanyolországot nem érte közvetlen csapás, sőt, inkább némi fellendülést élt meg, a regionális problémák (elsősorban a baszk szeparatizmus), a szindikalizmus és a különböző – elsősorban militáris – junták (tanácsok) aláásták az amúgy is sok archaikus vonással rendelkező társadalom egységét. A gazdasági és társadalmi problémákhoz társuló, az 1921-es marokkói Rif-felkelésben elszenvedett katonai kudarcok után már nem lehetett tovább halogatni a szükséges modernizációt. 1923-ban **Miguel Primo de Rivera** tábornok XIII. Alfonz király beleegyezésével katonai direktóriumot alakított, majd polgári minisztereket nevezett ki. A tábornok elnöksége alatt etatista reformok kezdődtek: szabályozták az anarchikus közigazgatást, állami vállalkozások, közmunkák révén próbálták talpra állítani a gazdaságot, szociális reformokat hajtottak végre, de nem oldották meg az igen súlyos földkérdést. De Rivera elnöksége alatt a társadalom számos csoportjával szembekerült: a parasztsággal a földosztás elmaradása, a tőkével a szociális reformok, az értelmiséggel az erőszakos kultúrpolitika, míg a tisztikarral a hadsereg átszervezése miatt. A tábornok 1930-ban lemondott, s a következő esztendőben tartott választásokon elsöprő győzelmet arattak a republikánusok.

A köztársaság 1931-es kikiáltása és a király távozása után megfogalmazott liberális szellemű alkotmány szétválasztotta az államot és az egyházat, képviseleti demokráciát hozott létre és Baszkföldnek valamint Katalóniának autonómiát adott. A köztársaság azonban hamar a Largo Caballero vezette radikális szocialisták és a Gil

Robles által megszervezett konzervatív erők támadásának kereszttüzébe került. 1933-ban **José Antonio Primo de Rivera** vezetésével zászlót bontott a latin, katolicizmussal átitatott spanyol fasizmus, a **falangizmus**. Az „egységes nemzet szolgálata és az osztályok együttműködése” képezte programjának alapgondolatát, amit a vallás tradíciójával egészített ki. Mussolini elképzeléseihez hasonlóan hőskultuszt teremtett, „életforma-forradalmat” hirdetett, s egyaránt elutasította a kapitalizmust és a szocializmust. A Falange vezetőjeként többször nyilatkozott úgy, hogy a Führert tekinti „tanítójának”, ám a gyakorlatban igyekezett mozgalma függetlenségét fenntartani.
A jobboldali előretörés láttán a republikánusok, a szocialisták, a kommunisták és a szindikalisták létrehozták a népfrontot, amely ugyan győzelmet aratott az 1936-os választásokon, de nem tudta felszámolni a polgárháborús állapotokat. **1936. július 18**-án négy tábornok katonai lázadást robbantott ki. A lázadó – többnyire marokkói – csapatok számos ponton szálltak partra, ezért stratégiai céljuk nem lehetett más, mint elszigetelten harcoló seregtesteik összekapcsolása. Október–novemberben már Madridot ostromolták, ám **Largo Caballero** kormányának támogatására nemzetközi brigádok érkeztek, és Guadalajaránál megállították a lázadókat. „No pasaran!” (Nem törnek át!) – adták ki a jelszót a kormánnyal szövetséges kommunista párt legendás vezéralakjai, **Dolores Ibarruri** („La Passionaria”) és **José Díaz**. A Falange-ra és a német– olasz segítségre támaszkodó felkelők. Katonai Főparancsnokságot állítottak fel, amely főparancsnokká és kormányfővé **Francisco Franco** (1892-1975) tábornokot nevezte ki.
1937-re egyértelművé vált, hogy az erőviszonyok a lázadóknak kedveznek. Csapataik jól felszereltek, szigorúan ellenőrzöttek voltak, szemben a köztársaság milíciáival, amelyek jelentős része anarchistákból állt, akik többnyire a hadvezetéstől függetlenül tevékenykedtek. Különösen hírhedtté tette tevékenységüket a féktelen egyházellenes terror. 1937-ben Franco jelentős lépést tett hatalmának megerősítésére: falangista és karlista ellenzékével leszámolva egypártrendszert hozott létre, s magát **caudilló**nak („vezér”) címeztette. Juan Negrín köztársasági kormánya több tehetséges parancsnokának – pl. Lísternek vagy a magyar **Lukács Pál**nak (Zalka Máté)
– sikeres hadműveletei ellenére defenzívába szorult. A lázadók 1938 júliusára elvágták Katalóniát, majd motorizált egységeik támadást intéztek Barcelona ellen. A város 1939 januárjában elesett, így a kormánynak Valenciából kellett szerveznie a védelmet. Márciusban a caudillo csapatai bevonultak Madridba, ezzel véget ért a mindkét részről szokatlan kegyetlenséggel folytatott véres polgárháború.

Franco győzelme a Falange „elit nacionalizmus”-ának, a vitézi-vallásos spanyol életérzésnek és az ellenforradalmi tekintélyuralomnak a győzelmét is jelentette, s lehetőséget teremtett az állam által irányított, „konzervatív” modernizációra.

Szovjetunió

„... a bolsevizmust a sztálinizmustól egy egész vérfolyam választja el.” *(Trockij)*

1921-ben Szovjet-Oroszországban befejezéséhez közeledett a polgárháború. A pártvezetésen belül azonban a proletárdiktatúra „konszolidációjával” párhuzamosan olyan hatalmi harc bontakozott ki, amely mellett Lenin sem mehetett el szótlanul. A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság munkájának összehangolására létrehozott **Titkárság élére** ugyanis **Sztálint választották**, akiről Lenin a pártkongresszushoz már **1922** decemberében a következő tartalmú levelet írta: „Amióta Sztálin elvtárs főtitkár lett, mérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében. Nem vagyok biztos benne, hogy mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal.” Mivel a Népbiztosok Tanácsának elnöke ekkor már halálos beteg volt, utódlásáért a színfalak mögött elkeseredett küzdelem kezdődött a Központi Bizottság Politikai Irodájában. Itt dolgoztak a forradalom szellemi irányítói és Lenin közvetlen munkatársai. Karizmatikus vezetőjüknek a Vörös Hadsereg megszervezője, a kitűnő szónok hírében álló, energikus, de vetélytársát, a jelentéktelennek tűnő grúz Sztálint alábecsülő **Trockij** számított. Az odesszai zsidó családból származó, önmagát a „világforradalomnak” szentelő politikusról – képességei elismerése ellenére – az volt Lenin véleménye, hogy „túlteng benne az önbizalom”.

Joszif Visszarionovics Dzsugasvili , fedőnevein **Koba** vagy **Sztálin** (1879-1953) a grúziai Gori városában született. Szülei egyházi iskolákba, köztük a tbiliszi pravoszláv szemináriumba járatták, ahol tiltott olvasmányaiban találkozott a szocialista eszmékkel. A két forradalom közti időszakban a bakui munkásság körében tevékenykedett, s konspirációs tapasztalatokat is szerzett. Ez időszakban hatszor tartóztatták le, s Szibériában érte a februári forradalom híre. 1917 őszén Pétervárra ment, ám ott – az ezzel ellentétes későbbi mítoszokkal szemben – nem vett részt az októberi hatalomátvételben. A zárkózott, bizalmatlan és mogorva Sztálin – akiből hiányzott Lenin józansága, ugyanakkor diktátori hajlamokkal rendelkezett – mindent megtett, hogy a forradalom eseményeit személyes hatalmának kiépítésére kamatoztassa. Ez idő tájt kezdte kialakítani azt a sajátos modort, amely környezete számára is kiismerhetetlenné tette: halk szavú, megfontolt, lassú beszédű, rezzenéstelen arcú emberré lett, aki mindig vigyázott arra, hogy olyat

ne mondjon, amit később felhasználhatnak ellene. Pályafutását elemezve számos történész állapította meg, hogy a gyanakvó természetű Sztálin a hatalmat önmagáért szerette. Bázisát növelendő – kezdetben óvatosan –pozíciókat szerzett híveinek, elsősorban azoknak, akiket még a Kaukázuson túlról, a nemzetiségi ügyek népbiztosaként vagy még korábban megismert. A föderatív alkotmány (1922) életbe léptetése, a Szovjetunió megalakulása után közéjük tartozott az államelnök (a központi végrehajtó bizottság elnöke) **Kalinyin**, a sajtóügyekért felelős **Zsdanov** és a két grúz, **Ordzsonikidze** és **Kaganovics**.
1923-ban már napirenden voltak a Sztálin és Lenin környezete – elsősorban Krupszkaja – közötti összecsapások, melyek következtében Lenin javasolta leváltását. Sztálin rendre megígérte, hogy megváltozik, s megakadályozta a mozgásképtelen bolsevik vezető leveleinek nyilvánosságra hozását.
1924 januárjában elhunyt Lenin. Politikai végrendeletét nem hozták nyilvánosságra, a főtitkár pedig esküt tett „Lenin örökségének” folytatására. Ezután mindig magát tartotta leninistának, s politikai vagy személyes ellenfeleit azzal bélyegezte meg, hogy elárulták a lenini eszmét.
Közülük a legveszélyesebbnek Trockij tűnt, aki a „permanens forradalom” eszméit hangoztatva szállt szembe a főtitkár bürokratikus államot erősítő hatalmi törekvéseivel. Trockij világforradalmi elképzeléseivel szemben Sztálin azt hangoztatta, hogy a világforradalmi apályban át kell térni a szocializmus egy országban történő felépítésére. Ez megköveteli a hatalom koncentrációját és a védelmi képesség növelését. A **„trockista ellenzék”**-kel való leszámolás kezdeteként Sztálin összefogott Zinovjevvel, Kamenyevvel és Buharinnal, és sikerült elérnie Trockij leváltását. Ez után azonban kíméletlenül lépett fel a tételeit a másik oldalról bíráló alkalmi szövetségeseivel, az ún. leningrádi ellenzékkel szemben is, s a párt XIV. kongresszusán szószólóikat, **Krupszkaj**át és **Kamenyev**et hívei durván letorkollták. Sztálin **Zinovjev**et elmozdította a leningrádi pártbizottság éléről, s posztját – a városban közkedvelt – **Kirov**val töltötte be. Hogy a leningrádiakkal végképp leszámoljon, Buharinnak, a tehetséges, népszerű, a mezőgazdasági kérdések szakértőjének tartott KB-tagnak a barátságát is megnyerte. A mezőgazdaságnak tett engedmények Buharinnal olyannyira elhitették, hogy Sztálin valóban híve a kisparaszti gazdaságnak, hogy kiadta a jelszót: „Gazdagodjatok!”
A „leningrádiak” szövetkeztek Trockijjal és nyilatkozatban követelték a párt- és munkásdemokrácia helyreállítását, valamint az ipar és a mezőgazdaság gondjainak megoldását, majd 1927. november 7-én érdekeik védelmében demonstrációt szerveztek. Ez jó alkalmat kínált a

főtitkárnak, hogy kizárassa őket a pártból. Belső száműzetése után Trockij 1929-ben emigrált, s ott írta meg a sztálini bűnöket, elsősorban az etatista diktatúrát bíráló Az elárult forradalom című művét. (Sztálin 1940-ben Mexikóban orgyilkossal ölette meg.) Mivel Sztálinnak ezután már nem volt szüksége Buharin támogatására, 1928-ban tartott vidéki körútja után kijelentette, hogy a mezőgazdaság problémáira a kollektivizálás a megoldás. Az ellenálló **Buharin**t megfosztotta funkcióitól – ő volt a Pravda főszerkesztője és a Komintern elnöke –, majd november 7-én a Pravdában vezércikkben fejtette ki programját.
Az elképzelés jellegzetes, „felülről jövő forradalom" volt, az állam szerepének fontosságát hangsúlyozta, emellett hitet tett az iparosítás és a kollektivizálás mellett. Ötéves tervet hirdetett meg, s kilátásba helyezte a kulákság mint osztály likvidálását. December 21-én az ötvenéves Sztálint már csalhatatlan vezérként köszöntötték a vezető sajtóorgánumok, s ezzel kezdetét vette a diktatórikus rendszerek óhatatlan velejárója, a „nagy vezér" személyi kultusza. 1930 elején, amikor Jakovlev mezőgazdasági népbiztos irányításával már teljes erővel folyt az erőszakos kollektivizálás, a párt XVI. kongresszusa meghirdette a felkészülést a honvédelemre. Sztálin szerint az ország 50 esztendővel maradt el a Nyugat mögött, s ezt az elmaradást egy évtizeden belül be kell hozni. A felkészülés jegyében további személycseréket hajtott végre: a külügyi népbiztos a hozzá hű Litvinov, míg a népbiztosok tanácsának elnöke **Molotov** lett. 1932-re az ipar teljesen miniszteriális irányítás alá került, s megkezdődtek az országot ipari nagyhatalommá tevő nagyberuházások, ugyanakkor azonban a parasztok az állatállomány jelentős részét levágták, a kollektív gazdaságok még nem működtek és a közel 1 millió kitelepített kulákcsalád miatt a földek jelentős része bevetetlenül maradt. 1932/33 fordulóján vidéken éhínség söpört végig, de a begyűjtést tovább folytatták, sőt a Szovjetunió még gabonát is exportált, hogy technológiához jusson. A belső terrorral párhuzamosan a külpolitikát a nyitás és a nyugati hatalmakhoz való közeledés jellemezte, melynek eredményeképp az ország 1934-ben felvételt nyert a Népszövetségbe.
Ebben az időben a Sztálinnal szembeni bizalmatlanság már közvetlen környezetét is elérte: második felesége, Nagyezsda Allilujeva öngyilkos lett, s amikor 1934 februárjában sor került a párt XVII. kongresszusára, kiderült, hogy a főtitkár ellen komoly politikai ellenzék szerveződik. A főtitkárválasztáson Sztálin 300, míg az ellenjelölt Kirov csupán 3 ellenszavazatot kapott, s az utolsó pillanatban elbizonytalanodó kongresszus által mégis megválasztott Sztálin elhatározta, hogy leszámol a pártvezetéssel. A Központi Bizottságba kooptált hívei – **Jezsov**, **Berija** (később mindketten a

belügyi népbiztosság vezetői) és **Visinszkij** (a kor hírhedett főügyésze) – segítségével lecsapott. Mikor december 1-jén gyanús körülmények között meggyilkolták Kirovot – azóta kiderült, hogy a parancsot Sztálin adta ki –, megkezdődött a tisztogatás. Az „osztályharc éleződésé”-t meghirdető vezér „éberségi kampány”-ra hívott fel, s titkos parancsba adta, hogy a gyanúsakkal szembeni perek gyorsított eljárással történjenek és legyenek zártkörűek. A tisztogatást az átszervezett belügyi népbiztosság – **NKVD** (ekkor Jagoda irányította) – a helyi szervekkel együttműködve végezte. Méreteire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 1938-ig – ekkor ítélték el Buharint – a Központi Bizottság tagjainak 70%-át (összesen 139-en voltak), míg a ‘34-es kongresszus küldötteinek 56%-át tartóztatták le. 1936-ban került sor az első nagy koncepciós, tehát koholt vádakra és kikényszerített vallomásokra épített perre, mely után halálra ítélték Zinovjevet és Kamenyevet. A „szerencséseket” nem végezték ki, hanem elkülönítő munkatáborokba vitték, ahol az embertelen körülmények gyakran végeztek velük. E táborokat az NKVD velük foglalkozó osztályáról (Központi irányítású táborok: **G**lavnoje **U**pravlenyije **Lag**erjami) **GULAG**-nak nevezték.
A tisztogatás 1937-ben elérte a hadsereget is. Eduard Benes ugyanis ez évben Heydrich által átnyújtott, koholt bizonyítékokat adott át a szovjet tisztikar állítólagos német kapcsolatairól. A tisztek letartóztatásával együtt 1938-ban került sor a nem eléggé kemény Jagoda, majd Buharin perére (ekkor ítélték el Kun Bélát is). Az NKVD ekkori vezetője, Berija teljesítette Sztálin elvárásait: a Szovjetunió 5 marsalljából 3-at, 57 hadtestparancsnokából 50-et, 186 hadosztályparancsnokából 154-et, 456 ezredeséből 401-et végeztetett ki. A terror lefejezte a hadsereget, s ennek 1941-ben katasztrofális következményei lettek. Ugyanakkor vannak olyan nézetek is, hogy az „elmélet”-hez nem értő Sztálin, illetve az azt ugyanúgy elutasító, „forradalmi hadsereget” akaró Vorosilov (ő volt a hadügyi népbiztos) ilyen módon csinált helyet egy ifjú, elkötelezett tisztikarnak. A világháború előestéjén Sztálin úgy vélte, hogy Hitler a nyugatiak ellen fordítható, így elkerülhető vele a katonai konfrontáció. Téves helyzetértékelését jelzi, hogy a Führerrel való megegyezés érdekében leváltotta a zsidó származású Litvinovot, s helyére Molotovot nevezte ki. A politikai váltás következménye az egyértelműen Hitlernek kedvező Molotov–Ribbentrop paktum lett.
A harmincas évekre megszilárduló, terrorral létrehozott „sztálinizmus”, a modernizáció sajátságosan orosz kísérlete azonban elért bizonyos eredményeket. A hihetetlen áldozatokkal járó modernizáció a gazdaság 15%-os évi növekedését, az ipari termelés megnégyszereződését, javuló szociális, oktatási és egészségügyi viszonyokat teremtett – igaz, eközben szétverte a hagyományos

formákat, elsősorban a mezőgazdaságét. Az ország az elmaradottságból és a cári politika kaotikus viszonyai közül ugyan kiemelkedett, de helyette a sztálini rendszer rettenetét kapta. A mindennapokban az átlagpolgárok többsége a propagandisztikus jelszavak és a termelési eredmények bűvöletében élt. A kor másik diktatórikus rendszerével, a náci Németországgal összevetve a sztálinizmust, jellegzetes hasonlóságokat, de jó néhány eltérő vonást is lelhetünk. A hasonlóságok közé tartozik, hogy mindkét rendszer „vezér-elv”-re és személyi kultuszra épül, a tömegek szimpátiájára épít, a jólét vízióját festi az állampolgárok elé, nagy súlyt fektet az oktatásra és a propagandára (lényegében önmaga ünneplésére), valamint megpróbál valamiféle „saját kultúrát” teremteni. Ugyanakkor a gazdasági és geopolitikai helyzeten túl egyéb feltűnő eltéréseket is láthatunk. A hitlerizmus faji alapra, a sztálinizmus pedig az osztályellentétekre épít, ellenségeit az előbbi szisztematikus racionalitással, míg utóbbi kampányszerűen, rendezetlenül semmisítette meg. Sztálin képes volt a pártnak alárendelni és ellenőrizni a bürokráciát, ám a náci állam a hatáskörök kaotikus viszonyát teremtette meg. A Szovjetunió modernizálni akart és birodalmiságát fenntartani, míg Németország új birodalmat kívánt teremteni, így politikai dinamizmusuk alapvetően eltért. Végezetül a cári Oroszország elmaradott viszonyai egyenesen vezettek a modernizációs forradalomhoz, míg a náci hatalomátvételt számos körülmény „szerencsés” egybejátszása segítette.

Kelet- és Dél-Európa

„Az lenne kívánatos, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek. ... a nemzetek önrendelkezési joga, melyet az orosz forradalom nyilatkoztatott ki, a politikai határok kiigazítását követeli meg.”

(Tomás Garrigue Masaryk)

A Csehszlovákia elnökétől származó idézet nemcsak a világháború utáni rendezés lehetséges útját, hanem a szinte feloldhatatlan problémák legfőbb okát is jelzi. A cári Oroszország és a Monarchia romjain létrejött új, illetve újjászervezett „nemzetállamok” legfőbb problémája pontosan az volt, hogy nem voltak azok. Lengyelországban a lakosság 69, Jugoszláviában 46, Romániában pedig 76%-a volt „államalkotó”, a többi nemzeti kisebbségnek számított. A világháború győztesei közül az európai ügyekben leginkább érdekelt Franciaország azzal a céllal bábáskodott az új államok és az általuk létrehozott kisantant megalapításánál, hogy biztonsági kordont („cordon sanitaire”) vonjon a Szovjetunió köré, valamint egy olyan, kisállamokból álló hatalmi blokkot hozzon létre, amely ellensúlyozhatja Németországot. Együttműködésük hatékonyságát azonban jelentős mértékben korlátozta területi vitáik sora, a

határaikon belülre került kisebbségek megoldatlan sorsa miatti bizonytalanság, gazdaságuk és társadalmuk idejétmúlt vonásai, valamint demokratikus intézményeik hiánya. Ez utóbbi oda vezetett, hogy Csehszlovákia kivételével mindegyikükben tekintélyuralmi rendszerek jöttek létre, melyek eltérő külpolitikai érdekeik miatt – a kisantant (Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia) kivételével – csak ideig-óráig tudtak együttműködni.

Lengyelország 1918-as kikiáltása történetileg igen szerencsés körülmények közt ment végbe, mivel mindhárom – területét többször felosztó – szomszédja összeomlott. A régi-új állam létrehozói az 1772-es határokat tűzték ki célul, hogy aztán kénytelen-kelletlen meg is elégedjenek az etnikai viszonyoknak megfelelő Curzon-vonallal. A sikeresen lezáruló lengyel–orosz háború után azonban már nem akarták elszalasztani a váratlanul jött lehetőséget az ország területének növelésére. A rigai béke lehetőséget teremtett a határok 250 km-re keletre tolására, majd az ország megkapta Felső-Szilézia egy részét és Teschent. Az „eredmények”-ért azonban drága árat kellett fizetniük; szomszédaik jelentős részével szembekerültek, s csak idő kérdése volt, hogy azok sérelmeikért revánsot vegyenek. A lengyel nagyhatalmi ábránd abból a hitből táplálkozott, hogy a vesztes Németország és a Szovjetunió sokáig nem képes nagyhatalmi szerepet betölteni, s ha ilyenre törekednének, Franciaország úgyis megakadályozza azt. A rövidlátó lengyel külpolitika még a Hitler hatalomra kerülése utáni válságot is területnövelésre használta fel. A háborúkban a hadsereg tekintélye vitathatatlanná vált, így nem is csoda, hogy a rendezetlen belpolitikai viszonyok között vezetői politikai szerephez jutottak. A „visztulai csoda” hőse, **Josef Pilsudski** marsall 1926-ban államcsínyt hajtott végre, s bár a parlamentet nem fosztotta meg hatalmától, miniszterelnökként, hadügyminiszterként és az országgyűlés elnökeként lényegében teljhatalmú vezetővé vált. Bár halála meggyengítette az „ezredeseket”, befolyásuk nem tűnt el. 1935-ben ismét tábornok, Rydz-Smigli lett az államelnök, akire az a feladat várt, hogy a német diplomáciai offenzívát megállítsa. Hiába kapott azonban garanciát a britektől és a franciáktól, az ellenséges Németország és a Szovjetunió gyűrűjében 1939-ben ez mit sem ért.

Bár jóval kedvezőbb gazdasági és társadalmi körülmények között szerveződött, a **Csehszlovák állam** története is igen súlyos ellentmondásokkal volt terhes, mivel úgy akarták megvalósítani a nyugati szláv államot, hogy megőrizné benne a cseh vezető szerepet – tradícióik alapján erre minden lehetőségük adott volt. A **Masaryk** és **Benes** által megalkotott konstrukciónak kezdettől fogva számolnia kellett a szlovák autonómiatörekvésekkel. **Vojtech Tuka** professzor 1929-ben lett e törekvések szimbólumává, mikor „államellenes tevékenységért” 15 esztendei börtönbüntetésre ítélték. A legsúlyosabb

problémát azonban nem ez, hanem a szudétanémetek tevékenysége jelentette. Mivel a győztesek – ugyanúgy, mint az Anschluss esetében – nem engedtek népszavazást a Németországhoz csatlakozás kérdésében, a harmincas évek közepétől a német külpolitika mindig talált jogcímet arra, hogy kisebbségvédelem címén támogassa a szeparatív Szudétanémet Pártot. A **Konrad Henlein** által meghirdetett karlsbadi programtól egyenes út vezetett a müncheni konferenciáig, ahol kiderült, hogy a nyugati hatalmak hajlandóak Csehszlovákia feláldozására. A Benes által irányított külpolitika francia szövetségben próbálta elhárítani a német és magyar revánstörekvéseket, ám az ország geopolitikai helyzete miatt arra kényszerült, hogy nagy áldozatok árán felszerelt, megemelt létszámú hadsereget tartson és határain erődrendszert építsen. Mivel szövetségeseivel Magyarország izolálásán túl más érdek nemigen tartotta össze, szövetségi politikája eleve kudarcra volt ítélve. Feltétlenül megjegyzésre érdemes, hogy a régió viszonyaival ellentétben Csehszlovákiában **parlamentáris demokrácia uralkodott**, s lehetőség nyílott a személyi szabadságjogok gyakorlására. Ugyanakkor a kollektív jogok gyakorlását a csehszlovák állam megtagadta nemzetiségeitől.

Jugoszlávia a Monarchia összeomlása után a Balkánon létrejött hatalmi vákuumban keletkezett. Létrejöttében két koncepció kompromisszuma öltött – sokszor ellentmondásosan – testet; a „nagyszerb" állam és a „délszláv föderáció" gondolata. Bár az 1921-es alkotmány a szerbek, horvátok és szlovének királyságáról beszélt, a valóságban a hadseregben és a kormányzatban egyre erősebben érvényesült a szerb túlsúly. Miután 1928-ban Zágrábban az ez ellen tiltakozó horvátok szeparatív tartományi gyűlést tartottak, **Sándor király** a következő esztendőben diktatúrát vezetett be. Az alkotmányt felfüggesztették, a parlamentet és a pártokat feloszlatták, s az államot – ettől kezdve Jugoszláviának hívták – az etnikai határok figyelembevétele nélkül új közigazgatási körzetekre tagolták. De az etnikai és vallási feszültségeken a kormányzat nem tudott úrrá lenni. Az **Ante Pavelic** vezette horvát patriotista mozgalom – az **usztasa** (eredetileg felkelőt jelent) – terrorcselekményekkel hívta fel magára a figyelmet, melyek közül a legismertebb Sándor király marseille-i meggyilkolása volt. Bár a nemzetközi tiltakozás elszigetelte az usztasákat, az országnak a harmincas évek közepétől szembe kellett néznie a balkáni olasz agresszióval.

Románia a világháborút a győztes oldalon fejezte be, s ez lehetőséget teremtett területi ambíciói megvalósítására. Ez részben minden román egy államban való egyesítését, ugyanakkor a „történeti" román területek megszerzését is jelentette. A két cél együttes megvalósításának következménye az lett, hogy Románia Erdély, Dobrudzsa és Besszarábia bekebelezése miatt ellentétbe került

Magyarországgal, Bulgáriával, illetve a Szovjetunióval. A belpolitikát a Iuliu Maniu vezette Parasztpárt és a **Ion Bratianu** nevével fémjelzett liberálisok párharca jellemezte addig, míg **II. Károly** király tekintélyuralmi kormányzást nem vezetett be '30-ban. Az uralkodó bal- és jobboldali ellenzékével szemben egyaránt fellépett, s a fasizmus ortodox misztikával átitatott sajátos román változatát, amit a **Codreanu** vezette **Vasgárda** testesített meg, '38-ban felszámolta. Az ország külpolitikáját a nagy tekintélyű **Titulescu** külügyminisztersége alatt a nyugatbarátság jellemezte, ám '36 után – a területi nyereségek megtartása miatti aggodalomtól vezettetve – felülkerekedett a német orientáció.

Az Európán kívüli világ

A húszas évek legfontosabb változása az, hogy a kolonialista politika szinte mindenütt defenzívába szorult, s a gyarmati világban – igaz, sok archaikus vonással színezve – megjelentek a helyi nacionalizmusok, amelyek már gyakran a nemzeti függetlenség elérését tűzték ki célul.
Az iszlám világban mind a francia, mind a brit gyarmatosítóknak komoly kihívásokkal kellett szembenézniük. A **Spanyol-Marokkó**ban szerveződő **Rif Köztársaság** vezetője, Abd-elKrim 1925-ben támadást intézett **Francia-Marokkó** ellen. Ugyanekkor kezdődött a megígért autonómia elmaradása miatt a drúz felkelés **Szíriá**ban, mely hamarosan Damaszkuszt fenyegette. A francia válasz mindenütt a katonai fellépés volt – Marokkóban maga a „verduni hős", Pétain marsall jeleskedett –, de így is csak nagy erőfeszítésekkel sikerült a helyzetet konszolidálni. Ennek ára azonban a belső erőkkel, illetve az európai államok igényeivel számoló, megváltozott gyarmati politika lett: Szíriában összehívták az alkotmányozó nemzetgyűlést, Spanyolország és Olaszország pedig megerősíthette befolyását Észak-Afrikában. E térségben a legfontosabb eseményt a független egyiptomi királyság 1922-es deklarálása jelentette, ami azonban nem változtatott a brit csapatok további szerepvállalásán – különös tekintettel a csatorna-övezetre.
Irak ban és **Palesztiná**ban a britek, hogy megakadályozzák a robbanást, az engedmények politikáját folytatták. Miután Fejszál emírt – a híres „Arábiai Lawrence" ezredes harcostársa – 1921-ben Irak királyává kiáltották ki, s már csak idő kérdése volt a függetlenség megadása, amelyre 1930-ban sor is került. 1923-ban **Transzjordánia** elszakadt Palesztinától, ami lehetőséget adott arra, hogy a térségben később egy arab és egy zsidó állam egyaránt létrejöhessen. A közép-keleti brit pozíciók megingását azonban nem sikerült engedményekkel megállítani. A kemalista Törökország, a Reza kán által modernizált **Perzsia** és a hasonló úton járó **Afganisztán** a kölcsönös előnyök elve

alapján a határai előterében védőövezetet kialakítani igyekvő Szovjetunióhoz közeledett. A húszas évek közepén aláírt megnemtámadási szerződések biztonságot jelentettek a brit kolonializmussal szemben, a szovjet államnak pedig garantálták határait.

India – mely a brit gyarmatbirodalom rendszerében mindig központi szerepet játszott – belső stabilitása az I. világháború után végzetesen megingott. A 300 milliós, etnikailag, vallásibelső stabilitása az I. világháború után végzetesen megingott. A 300 milliós, etnikailag, vallási ben a gyarmati katonaság szikh tüntetőket mészárolt le itt – látszólag nyugalom honolt, s a gyarmatosítók bizonyosak voltak abban, hogy az érdekellentétek sokasága miatt a különböző elégedetlen csoportok nem is találnak egymásra. **Mahatma** („Nemes lelkű") **Gandhi**, a modern kor legnagyobb prófétája azonban olyan programot alkotott, mely képes volt az eltérő érdekeket közös mederben egyesíteni. A **Nemzeti Kongresszus**t, mely 1885-ös megalakulása után a kormányzatban való indiai részvételt fogalmazta meg céljaként, országos párttá változtatta. Az önrendelkezésért indított harcot a **polgári engedelmesség megtagadásá**val – választások bojkottja, állami monopóliumok megsértése stb. – kezdte, melyhez az **erőszakmentességé**et (ahimsza) és a **felebaráti szeretetben való megtisztulás**t (brahmacsarja) választotta eszközül. Az 1921-es engedetlenségi mozgalom országos sztrájkká szélesedett. Az 1922/23-as „szatjagraha"-menet (amikor tömegek vonultak a tengerig, s pároltak ott sót, hogy a brit sómonopólium megsértésével a szigetországgal való együttműködés ellen tiltakozzanak) miatt ugyan Gandhit letartóztatták, de kiszabadulása után tovább folytatta erőszakmentes mozgalmát. 1931-ben Gandhi és India alkirálya egyezményt írt alá a polgári engedetlenség feladásáról, aminek következtében **1935**-ben a brit korona engedélyezte a **„diarchiá**"-t, vagyis a **közös kormányzás**t. Ez az autonómia irányába tett jelentős lépés azonban nem elégítette ki a másik vezető reformert, az európai gondolkodású **Dzsavaharlal Nehru**t. A háború utáni korszak főszereplőjévé váló politikus már teljes függetlenséget követelt Indiának, ami alapvetően kérdőjelezte meg bármilyen brit gyarmati politika létjogosultságát.

A világháború utáni **Kína** a köztársaság rövid történetének legsúlyosabb válságába merült. A központi kormányzat hatásköre csak Peking környékére terjedt ki, a vidéket a többszázezres magánhadseregekkel rendelkező tucsünök (hadurak) – ki-ki a saját külföldi pártfogójától támogatva – ellenőrizték. 1921-ben **Szun Jat-szen** újjászervezte a **Kuomintang**ot, s szövetségre lépett az ez évben alakult **Kínai Kommunista Párt**tal. Az 1924-es Kuomintang-kongresszuson Szun Jat-szen meghirdette a **3 népi elv**et: **a nép**

egységét (nacionalizmus), a nép jogát (demokrácia) és a nép jólétét (szocializmus). A szovjet tanácsadók és katonai szállítások segítségével létrehozott új hadsereg, melyet a paraszti rétegek és a városi munkásság támogatott, csapást csapás után mért a hadurakra. **1927** márciusában az ekkor már **Csang Kaj-sek** vezette csapatok – Szun Jat-szen 1925-ben elhunyt – már a munkásság által felszabadított Nanking és Sanghaj előtt álltak, amikor váratlan fordulat történt. Nagy-Britannia és az USA érdekeik védelmében magukra hagyták a tábornokokat, s szövetségre léptek Csanggal. A Kuomintang katonái halomra gyilkolták a sanghaji kommunista munkásokat, majd megpróbáltak leszámolni a kommunista párttal. Az angolok megszakították a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, így a fenyegetett Sztálin nem sietett kínai elvtársai segítségére. (A „kínai kérdés"-ben ekkor került sor végleges szakításra közte és Trockij, valamint Zinovjev közt.) A megalakult nemzeti kormány sikeres harcok után 1928-ra az egész országot uralma alatt egyesítette, s megkezdte a modernizálást. A konfuciánus ideológia jegyében egységesítették a gazdasági és hivatali szabályrendszereket és eltörölték a „területenkívüliség"-et. Földet azonban nem osztottak, amivel a rendszer maga ellen hangolta a lakosság 85%-át kitevő parasztságot.

A bekövetkezett eseményekből a kommunista párt kettős következtetést vont le: egyrészt el kell utasítani az osztályharc európai normáit, másrészt a mozgalom bázisául a parasztságot kell megnyerni. A párt vezetője, **Mao Ce-tung** azt hirdette, hogy **a forradalomban a városnak kell a vidékhez igazodnia**, s ennek megfelelően a kommunista bázisokat Fucsien tartomány kiosztott földjein rendezték be. Csang Kaj-sek több hadjáratban próbálta megsemmisíteni az újonnan létrehozott **Vörös Hadsereg**et, mire az Mao vezetésével 1934/35-ben a 13 ezer kilométeres ún. **hosszú menetelés** után székhelyét áttette az északi Jenan tartományba. A Kuomintang és a kommunisták közti együttműködésre csak akkor került sor, amikor 1937-ben kitört a kínai– japán háború.

Japán , a 20. század új nagyhatalma az I. világháborút a győztesek oldalán, harmadik tengeri hatalommá válva fejezte be, s a megszerzett koncessziók birtokában látványos iparfejlődést produkált. A belső viszonyokat azonban drámai módon rázkódtatta meg a konszernek, a kapitalista pénzügyi viszonyok és a nyugati típusú politikai élet megjelenése. A kormányzat a „veszélyes eszmék" ellen a hazafias nevelés, a cenzúra és a rendőri fellépés eszközeit vetette be, ám a népességnövekedés és a hadsereg antidemokratikus tevékenysége okozta feszültséget nem tudta leküzdeni. **Hirohito** (Sova – „Ragyogó", ami trónneve és a vele kezdődő korszak elnevezése) 1926-os trónra lépte után egyre hangosabban jelentkezett a két korábbi háború

sikeréből táplálkozó militáns nacionalizmus. Legjelentősebb képviselője **Tanaka** tábornok, aki miniszterelnöksége alatt **1927**-ben **memorandum**ot dolgozott ki, melyben a passzív japán külpolitika megváltoztatását sürgette. Mandzsúria és Mongólia megszerzését javasolta, hogy azokat bázisul használva behatolhassanak a hatalmas kínai piacra. A japán élettér megszerzését a nyersanyagokban szegény szigetország számára létfontosságúnak tartotta, de expanzív tervei közt jó néhány irreális is meghúzódott. „Ha már Kína minden erőforrása rendelkezésünkre áll, rátérünk India, a szigetvilág, Közép-Ázsia, sőt Európa meghódítására." – írta. A szomszédaival szemben jelentős technikai és stratégiai fölényben lévő Japán Ázsia európai és amerikai uralom alóli felszabadítását hirdette, ám pánázsiai törekvései előtt jelentős akadályok álltak. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a terjeszkedés egy idő után óhatatlanul a nagyhatalmakkal való egyidejű szembenállással, tehát hosszú távon vereséggel fenyegetett. Bár még a hadseregen belül is megoszlottak a vélemények a terjeszkedés irányát illetőleg, abban nagyjából egyetértettek, hogy az igényeket kezdetben Kínára kell korlátozniuk. A japán expedíciós seregek **1931**-ben megszállták **Mandzsúriá**t, s **Pu Ji** vezetésével létrehozták a **Mandzsukuo bábcsászárság**ot. Mikor a Népszövetség az országot elítélte agressziójáért, Japán otthagyta a világszervezetet. Bár a miniszterelnök, Konoje megpróbálta ellenőrzése alá vonni a hadsereget, az az Antikomintern paktum aláírása után lényegében szabad kezet kapott. Az 1937-ben a pekingi Marco Polo hídon lezajlott incidens után a japán csapatok megkezdték a Kuomintang elleni hadműveleteket, melyek következtében a tengerpart többsége 1938-ra ellenőrzésük alá került. Csang Kaj-sek arra kényszerült, hogy Csunkingba tegye át székhelyét, ahol viszont sikerült lábát megvetnie. A japánok számára kínos meglepetésként hatott, hogy a hatalmas ország „pacifikálása" nyomasztó fölényük ellenére is képtelenségnek bizonyult.

Egyesült Államok

Az 1919 és '29 közti időszakot az amerikai történetírás a „Big Business" („Nagy Üzlet") korszakának nevezi, mert a háborús kölcsönök visszaáramlása, valamint az európai gazdaság rekonstrukciójához nyújtott segítség elképesztő mértékben lendítette fel az USA gazdaságát. Ugyanakkor a demokrata Wilsont követő két republikánus elnök – Harding és Coolidge – szakított elődje „világjavító" szándékával és visszatért a pragmatikus külpolitikához. Ez elsősorban az európai ügyektől való távolmaradással, az izolacionizmussal volt egyenértékű. A Republikánus Párt programja világosan fogalmazta meg, hogy „ellenzi a Népszövetségbe való belépést vagy kötelezettségek vállalását a népszövetségi alapokmány alapján". Az **izolacionizmus** jó alkalmat kínált arra, hogy az ország

saját kontinensére, illetve magára figyeljen. A „népek olvasztótégelyének” nevezett Amerika ugyanis korántsem volt mentes a társadalmi problémáktól, melyek elsősorban a nagyvárosok és a vidék – míg a városok virágoztak, a magukra hagyott farmerek földjei elpusztultak, adósságuk egyre nőtt –, valamint Észak és Dél konfliktusaiban öltöttek testet.
1919 és ‘21 közt az európai események hatására az amerikai társadalomban kialakult a köznyelvben eltúlozva „nagy vörös pánikként” emlegetett forradalomellenes hisztéria, amit tovább fokozott az 1933-ig tartó **szesztilalom**. Ez utóbbi következménye a szeszcsempészet országos méretűvé válása, valamint a szervezett bűnözés megjelenése lett. Az olasz, ír és zsidó családokból álló maffia az alkoholon túl monopolizálta a szerencsejátékokat, felügyelte a prostitúciót és hatalmas vagyonokat halmozott fel. Ilyen körülmények közt tág tere nyílt a korrupciónak és egyéb törvénytelenségeknek, például a Délen újjászerveződő Ku-Klux-Klan pogromjainak. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ez a két évtized Amerika nagy korszakának, a női választójognak és munkavállalásnak, a motorizációnak, a futószalagnak, a filmnek és nem utolsósorban a jazzkorszaknak az időszaka.
1929 októberében azonban úgy látszott, hogy az „amerikai álom”-nak vége szakad. A **Wall Street** összeomlása világgazdasági válságot okozott, s nyilvánvalóvá vált, hogy az állapotokban csak akkor lesz változás, ha az USA gazdaságát sikerül rekonstruálni, de Hoover elnök takarékossági programját az üzleti világ nem fogadta el. Az 1933-ban hivatalba lépő demokrata elnök, **Franklin Delano Roosevelt** (1882-1945) országos szükségállapot meghirdetése után hozzákezdett a merőben új alapokra helyezett szanáláshoz. A **New Deal** („új osztás”-t jelent) első száz napjában leértékelték a dollárt, s becsukták az összeomlás szélére került bankokat. A mezőgazdasági reform a farmerek kárpótlása mellett csökkentette a termelést. Az iparban és a szolgáltatásokban állami beruházással teremtettek munkahelyeket – tennessee-i vízerőművek építése, erdősítés, folyószabályozás –, államilag szabályozták a munkaadók és munkavállalók viszonyát és létrehozták a társadalombiztosítás alapjait (munkaidő, betegségbiztosítás, nyugdíj stb.). Ezáltal a harmincas évek végére az állam kilábalt mély válságából.
Az amerikai külpolitika az izolacionizmusra épült, de ez nem jelentett közömbösséget a határokon túli ügyek iránt. **A multinacionális cégek az egész világot behálózták, ezért tovább erősítették a „dollárdiplomáciát”.** Több alkalommal szükség volt az európai gazdasági ügyekbe történő beavatkozásra is (Dawes- és Young-terv). A **gazdasági és stratégiai érdekeltségek védelme** a tengeri szerződéseken (1921/22) túl a latin-amerikai beavatkozást is

mindennapossá tette. A korábbi gyakorlathoz képest annyi módosulás történt, hogy Theodor Roosevelt Big Stick (Nagy bot) politikáját unokaöccsének, az érintett országokkal való együttműködést szorgalmazó Soft Word (Lágy szó) stílusa váltotta fel: az USA lemondott kubai jogairól és feladta a Haiti fölött gyakorolt védnökséget. A háború árnyékában, 1939-ben az elnök már egyenesen „pánamerikanizmusról", a kontinensen történő hódítás elvetéséről beszélt. Roosevelt politikája emellett bújtatva tartalmazta a nemzetközi együttműködésre törekvés elemeit is, amit a Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel, valamint a semlegességi törvény módosítása (1935) jelzett, s kimondta, hogy tilos a fegyverszállítás a hadviselő államoknak. A módosítás arra vonatkozott, hogy a „cash and carry" („fizess és vidd") elv alapján aki képes volt a vásárolt fegyvert elszállítani, az vásárolhatott. Az intézkedés nyilvánvalóan Nagy-Britanniát segítette, hisz a szigetország ellenőrizte a szállítási útvonalakat. Az amerikai megjelenés a nemzetközi politikában 1938-ban vált valósággá, mikor is az Egyesült Államok megkezdte a felkészülést a „törvénytelenség rendszerei" elleni harcra.

MAGYARORSZÁG 1919-39 A Horthy-korszak

A húszas évek

„Hivatásom, hogy megmentsem a nemzetet. Ennek a gondolatnak rendelek alá mindent.” *(Horthy Miklós)*

Horthy hatalomra kerülése (1919. augusztus-1920. március)
A Vörös Hadsereg sikertelen tiszai offenzívája után megbukott tanácshatalom helyén augusztus 1-jén **Peidl Gyula** alakította meg szociáldemokrata kormányát. Bár a kabinet a Forradalmi Kormányzótanács rendeletei túlnyomó részének visszavonásával megpróbált kedvezőbb pozíciót kiharcolni magának a párizsi békekonferencián, a győztesek már másnap Peidl tudomására hozták, hogy kormányát nem ismerik el. A szakszervezeti kormánytól a szegediek is sietve elhatárolták magukat, egyúttal előkészületeket tettek a **Nemzeti Hadsereg**nek a meg nem szállt Dél-Dunántúlra, illetve a későbbiekben Budapestre történő bevonulására. Horthy – aki az egyetlen számba vehető fegyveres erővel rendelkezett – helyesen ismerte fel, hogy itt az alkalom a hatalom megragadására, ám igencsak sürgette az idő.
Augusztus 4-én a román csapatok bevonultak Budapestre, lemondatták Peidl Gyulát, s támogatásukkal az önmagát kormányzónak tekintő **Habsburg József** augusztus 6-án a Károlyikormány volt hadügyi államtitkárát, **Friedrich István**t nevezte ki miniszterelnökké.
Mivel Friedrich legitimista volt, a győztesek körében kinevezését egyértelműen elutasították. Abban viszont nem igazán tudtak megegyezni, hogy ki legyen az utóda. Az angoloktól nem állt távol egy liberális kormány gondolata, ám a franciák Ábrahám Dezső akkor már felbomlóban lévő szegedi hatalmi centrumát vélték elfogadhatónak. De Horthy ekkorra már Friedrichtől és Ábrahámtól is függetlenítette magát, s parancsot adott csapatainak az indulásra. Szegedet először Prónay és Ostenburg különítményei hagyták el, majd őket követték a Nemzeti Hadsereg alakulatai. Bár a katonaság deklarálta, hogy önmagát tekinti nemzetmegmentő erőnek, s mint olyan, nyitva áll a közép- és kisbirtokos parasztság előtt, Horthy a K. u. K.-tisztek helyett jobban bízott különítményeseiben.
A hadsereg lassan, tiszteket és önkéntes legénységet toborozva soraiba haladt előre a **Dunántúlon**. A későbbiekben különös jelentőségre tett szert, hogy a Nyugat-Dunántúlon a nemzeti hadsereghez csatlakozott csapataival Lehár Antal ezredes. Az ellenőrzése alatt álló területeken az önálló hatalmi centrumként saját adminisztratív szervezettel is rendelkező fővezérség katonai körzeteket épített ki, ám ezek

parancsnokai folyamatos hatásköri vitákba keveredtek a Friedrich által a „felszabadított” területekre frissiben kiküldött kormánybiztosokkal. Friedrich így nemcsak az antanttal került szembe, hanem „a politikussal szemben a katonai vezér”-ként feltűnő Horthyval is. A fővezér inkognitóban már augusztus közepén Budapestre utazott, hogy bevonulását előkészítse. Mindez azonban a román katonai hatóságok és az antant Budapestre küldött tábornoki bizottságának jóindulatától függött, ám a jóindulat a hadsereg „szalonképességét” megkérdőjelező **fehérterror** miatt még váratott magára.
A „hivatalos” tisztogatás az internálási rendelettel indult útjára, mely előírta, hogy a bukott rendszer vezetőit táborokban különítsék el, s történjen meg felelősségre vonásuk. Ez valamelyest ugyan keretek közé szorította a megtorlást, de nem tudta megakadályozni a túlkapásokat. A tiszti különítmények – különösen **Prónay Pál** és **Héjjas Iván** tisztjei – a tisztogatások során elsősorban a főhadiszállás, **Siófok**, majd fél évvel később **Orgovány** térségében több száz „bolsevikot” gyilkoltak meg és sokakat, köztük a magyar szellemi élet számos kiválóságát, kényszerítettek emigrációba, amivel jelentősen rontották Horthy nemzetközi pozícióját. Szegedi különítményes elvbarátai, elsősorban Prónay, többször javasolták, hogy vezessen be katonai diktatúrát, ő azonban tudta, hogy csak az antant támogatásával kerülhet hatalomra. A támogatás feltétele pedig csakis törvényes eszközök használata, a politikai játékszabályok tiszteletben tartása lehetett, melynek érdekében Horthy vállalta a konfrontációt tisztjeivel. Októberben megkezdődött a román csapatok kivonása az általuk megszállt dunántúli területekről, ami után a fővezér úgy látogathatta végig a felszabadult területeket (Székesfehérvárt, Győrt, Esztergomot), hogy ott kedvező fogadtatásra talált.
Nagy-Britannia, hogy a közép-európai régióban jelentkező francia befolyást ellensúlyozza, 1919 őszén egyre gyakrabban sürgette a konszolidációt és a kormányképes magyar politikai erők összefogását. A szövetségesek közti ellentét a fővezérnek kedvezett ugyan, de csak akkor, ha hajlandó volt a terrorról lemondani és a polgári erőkkel együttműködni. Mivel a szomszédos államok hallani sem akartak valamiféle Habsburg-restaurációról, Friedrichnek mennie kellett. A Bécsből hazatért **Bethlen István** hathatós közreműködésének köszönhetően október 23-án Budapestre érkezett **Sir George Clerk** angol diplomata, hogy megkezdje tárgyalásait egy „nemzeti koncentrációs kormány” létrehozásáról és a Nemzeti Hadsereg bevonulásának feltételeiről. A számításba jöhető politikai erők közül elsősorban a **Nagyatádi Szabó István** vezette **Kisgazdapárt** és a Friedrich nevével fémjelzett, a keresztény-nemzeti erőket tömörítő **Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP)** érdemelt figyelmet: a

liberálisok és a megfélemlített szociáldemokraták szinte minden fontosabb kérdésben hozzájuk alkalmazkodtak. Bár Horthy és környezete nem kedvelte Nagyatádit és a liberálisokat, egy pártközi konferencián mégis megnyugtatta őket
– nem törekszik diktatúrára.

A fővezér jó benyomást tett Clerkre („He is a gentleman." – jelentette ki), főleg hogy elfogadta az általános választásokról, a békealáírásról, a többpártrendszerről, illetőleg a legfőbb állami méltóság betöltéséről szóló feltételeket. A megszálló csapatok – a baranyai háromszögben állomásozó jugoszlávok kivételével – fokozatosan elhagyták az országot. A kompromisszum tartalma egyértelmű volt: a fővezér nem vezet be diktatúrát, hanem engedélyezi a formális parlamentarizmust, cserébe viszont hatalomra kerülhet. A Clerk-misszió eredményeképp november 16-án Horthy admirálisi egyenruhában, fehér lovon bevonulhatott Budapestre, s bár kijelentette, hogy sem ő, sem hadserege nem bosszúálló, „tetemre" hívta a „vörös rongyokba öltözött" fővárost.

Friedrichre már nem volt szükség; a sajtó nemsokára felröpítette a hírt, hogy köze volt a Tisza-gyilkossághoz. Ennek ellenére a november 28-án hivatalba lépő kereszténypárti Huszár Károly koalíciós kormányában megőrizte a hadügyminiszteri tisztet, s továbbra is a Habsburgrestaurációban bízók (legitimisták) erős embere maradt.

A **legitimizmus** mint politikai irányzat 1919-ben jelent meg. Lényege szerint nem más, mint az uralkodóház törvényes öröklési jogának elismerése, ami Magyarországon természetesen a Habsburg-ház elismerését jelentette. A magyar legitimisták azon csoportját, amely a megkoronázott uralkodót kívánta visszahelyezni – a király nevét felhasználva –, **„karlisták"**-nak is hívták.

Az elkövetkező időszak a választási előkészületekkel telt. Héjjas és Prónay különítményei az orgoványi megtorlások mellett a főváros baloldali érzelmű polgárait is terrorizálták, de a jobboldali szervezetek **– Etelközi Szövetség, Ébredő Magyarok Egyesülete, MOVE, Kettős Kereszt Vérszövetség**reszt Vérszövetség án különítményesek támadást intéztek a Népszava székháza ellen, aminek jelentős szerepe volt abban, hogy a szociáldemokrata párt kivált a kormányból, majd visszalépett a választásoktól. Az eseményeknek különös hangsúlyt adott, hogy január 5-én elutazott Párizsba az **Apponyi Albert** vezetette magyar békedelegáció. A küldöttség főmegbízottai közt találjuk a két későbbi miniszterelnököt, **Teleki Pál**t és Bethlen Istvánt. Clemenceau hamarosan közölte a békefeltételeket, melyeket azonban a magyar kormány elfogadhatatlannak talált.

Az 1920 januárjában megtartott választásokon még a Friedrich által kiadott választójogi rendelet alapján járulhattak az urnák elé a szavazók. Választójoggal rendelkezett minden 24 év feletti, legalább

hatesztendei állampolgársággal rendelkező – nőknél olvasni tudó – személy (kb. 3 millió fő). Csak egyéni választókerületek voltak, a szavazás titkos volt és lényegében kötelező, így azután nem is véletlen, hogy az eredmények a társadalom szándékát reprezentálták. Az új nemzetgyűlés 149 képviselője közül 77 volt kisgazda („csizmás nemzetgyűlés"), míg 76 tartozott a KNEP-hez. A Clerkkel kötött megállapodásnak megfelelően a parlament első feladata az államforma kérdésének rendezése és az ideiglenes államfő megválasztása volt. Bár a törvényhozó hatalom a nemzetgyűlést illette, a fővezér erejét jól jellemezte, hogy a megoldandó feladatokat hadparancsban hozta az ország tudomására. Személye egyébként is felértékelődött azután, hogy a Nagykövetek Tanácsa üzenetében tudatta: ellenzi bármely Habsburg megválasztását.
A kiélezett helyzetben az **Ostenburg-különítmény meggyilkolta Somogyi Bélát és Bacsó Bélát**, a Népszava szerkesztőit.
Az új nemzetgyűlés 1920. február 27-én szavazta meg az I. törvénycikket, amely kimondta, hogy az államformára vonatkozó forradalmi néphatározat törvénytelen, ezért a királyság intézményének jogfolytonossága fennmarad, s a parlament az államfői hatalom végleges rendezéséig kormányzót választ, aki hatalmát a nemzetgyűlésnek felelős kormányon keresztül gyakorolja. A Gellért Szállóban várakozó Horthy március 1-jén elégedetten vehette tudomásul, hogy a tiszti különítmények jelenlétében „titkosan szavazó" honatyák döntő többsége őt választotta kormányzóvá. (141 szavazatot kapott, míg az ellenjelölt Apponyinak mindössze 7 jutott.) Teljesen nyugodt azonban mégsem lehetett, mert ugyan megkapta a kinevezés és a törvényjavaslatok egyszeri visszaküldésének jogát, valamint ő lett a „legfőbb hadúr", de nem oszlathatta fel a nemzetgyűlést és nem rendelkezett a kegyúri, előszentesítési és nemesítési joggal sem. Ugyanakkor a későbbi erőviszonyokat már jelezte az a tény, hogy a parlament elnöke, Rakovszky István – a kormányzó visszaemlékezései szerint – a választás napján a következő szavakkal fordult hozzá: „Kérem, hogy diktálja feltételeit. A nemzetgyűlés teljesíteni fogja azokat."
Az elkövetkezőkben Horthy tudatosan törekedett arra, hogy döntő politikai befolyását taktikusan használja fel és a különböző politikai erők közt egyensúlyi szerepet töltsön be. Ennek feltétele azonban a kormányzói jogkör kiszélesítése volt, aminek igénye végigkísérte majd' negyedszázados tevékenységét. Az első jogkiterjesztő cikkely már augusztusban megjelent, és lehetőséget adott a kegyelmezésre, az országgyűlés elnapolására, feloszlatására és fenyegető veszély esetén a hadsereg határokon túli bevetésére is.
A kormányzónak nem kellett számolnia azzal sem, hogy visszahívják, illetőleg működésének időtartamát korlátozzák.

A „király nélküli királyság” feje, az immáron de jure is jelentős hatalomhoz jutott Horthy hozzákezdhetett a jobboldali radikálisok rendszerébe való beillesztéséhez és a „rendteremtéshez”. „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleges baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióból.” – fogalmazta meg elképzelését. A problémák az itt jelzettnél jóval árnyaltabbak voltak: a békeszerződés aláírása, a menekültkérdés rendezése, a gazdaság rekonstrukciója ugyanúgy szerepelt köztük, mint a **„királykérdés”**.

Májusban a békekötés feltételei kedvezőnek tűntek, mert a szovjet Vörös Hadsereg offenzívába ment át, az antant pedig nyugodt felvonulási terepet szeretett volna magának biztosítani. Ebbe a koncepcióba pedig nem fért bele egy elégedetlenkedő, instabil Magyarország, már csak azért sem, mert az amerikaiak távolmaradási szándéka egyébként is túl sok zavart keltett a győztesek közt.

Május 6-án **Millerand** francia miniszterelnök levélben adta a magyar vezetés tudtára, hogy a feltételek elfogadása esetén kormánya hajlandó bizonyos területek hovatartozása ügyében a későbbiekben népszavazás kiírását támogatni, s a szerződés némely pontját revíziónak alávetni. A**alávetni. A**én a **Kis Trianon** palotában aláírt békeszerződés tragikus következményeit a lehetséges engedmény azonban vajmi kevéssé ellensúlyozhatta.

A szerteágazó, a 36. oldalon *[ld. a lábjegyzetben***]* lévő táblázatban látható következmények mellett feltétlenül meg kell említenünk azt, hogy a magyar kül- és belpolitikát összekapcsolta és mozgásterét egyértelműen leszűkítette az a tény, hogy bármely politikai erő csak akkor lehetett az ország lakossága előtt hiteles, ha vállalta a szerződés megváltoztatásának, a revíziónak a programját. Különbség csupán abban volt, hogy az etnikai egységet kívánta egy párt létrehozni, vagy a történeti határok visszaszerzésére tört. A történeti Magyarország visszaállítása – bár voltak hívei – illuzórikusnak tűnt. A revízió több magyar kormányzat eszköztárában is szerepet kapott, de nyílt vállalására csak a harmincas évek megváltozott európai légkörében került sor.

Teleki Pál miniszterelnöksége (1920. július-1921. március)

Erdélyi grófi családból származó konzervatív politikus külpolitikai szakértőként és földrajztudósként szerzett magának hírnevet. A Tanácsköztársaság alatt kezdetben az ABC tagjaként, majd a szegedi kormány külügyminisztereként tevékenykedett. Kormányra SimonyiSemadam Sándor rövid (1920. március–július) miniszterelnöksége után került. Konzervatív konszolidációt hirdetett, melynek „az állami és társadalmi rend védelme” mellett része volt a

földreform is. Mivel Horthy rendszere deklarálta, hogy nemzetépítő erőnek a birtokos parasztságot tartja, elodázhatatlanná vált a földkérdés megoldása. Ugyanerre figyelmeztetett a Tanács

*

Magyarország népesség- és területveszteségei

(az 1910. évi népszámlálás szerint)főkm^{2}Romániához5.237.981102.813A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz

az anyaországtól

Horvát-Szlavóniától 1.527.886 2.621.954

20.829

42.541Csehszlovákiához3.561.81561.645Ausztriához292.0314.020Lengyelor

maradt*7.615.13492.952

*(*A későbbi határkiigazítások következtében a bécsi döntésekig hazánk területe 93.073 km^2 volt.)*

köztársaság elhibázott agrárpolitikája, s vidéki bázisának elvesztése is. A Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter nevéhez kapcsolódó tervezet a felajánlott 948 ezer hold földből 411 ezer igénylőnek juttatott, akik közül majd' 301 ezer szegényparaszt volt. A törvény nemcsak az agrárproletariátus gondjain próbált segíteni, hanem életképesebbé kívánta tenni a rendszer támaszának tekintett középbirtokot is, ugyanakkor megőrizte a nagybirtok hagyományos struktúráját. A felajánlott föld egy részéből a Horthy által 1921-ben létrehozott **„vitézi rend"** – mivel nem nemesíthetett, így kötötte magához a rendszerének kiépítésében érdemeket szerzett híveit – tagjainak adtak vitézi telkeket. A Vitézi Szék elnöke és a rend főkapitánya maga a kormányzó volt, aki lovagi szertartások szerint avathatott újabb vitézeket.

Szeptemberben az országgyűlés elfogadta az ún. **numerus clausus** (zárt szám) törvényt, mely előírta, hogy az egyetemekre és jogakadémiákra a népfajok és nemzetiségek csak országos számarányuknak megfelelő mértékben kerülhetnek be. A törvény célja a zsidó származású hallgatók felvételének korlátozása volt, amivel nyilvánvaló engedményt tett a bolsevizmust a zsidósággal összekapcsoló „szegedieknek". Hasonló célt teljesített az 1921/III. tc., mely büntetéssel sújtott minden erőszakos osztályuralomra törekvő mozgalmat, a szélsőjobboldali radikálisok mellett illegalitásba kényszerítette az amúgy is üldözött kommunista mozgalmat is. Teleki hasonló fellépést javasolt az általa „az ország ellenségei"-nek nevezett jobboldali radikálisok ellen is, aminek eredménye a különítményes központok (pl. Britannia Szálló) Horthy beleegyezésével történő felszámolása és az ÉME működésének felfüggesztése lett. Soós Károly hadügyminiszter már 1920 júniusában elrendelte a csoportok feloszlatását, ugyanakkor Prónay és Ostenburg harcosait,

csendőrzászlóaljakká átminősítve, a vitatott Nyugat-Dunántúlra küldte. A különítmények tagjai előtt emellett nyitva állt az államapparátus is, melybe beépülve a későbbiekben jelentős mértékben átpolitizálták azt.

A KNEP-hez tartozó miniszterelnök helyzetét a jobboldali ellenzék elleni sikerek átmenetileg megerősítették ugyan, de a királykérdés súlyos belpolitikai válsággá alakulása pozíciójába került.

Az első királypuccs (1921. március)

A **királypuccsok** hátterében a nemzetközi helyzet Károly számára nyújtott lehetősége éppúgy megtalálható, mint a kormánykoalíciót alkotó legitimisták és az ún. **szabad királyválasztó** kisgazdák szembenállása. Károly tervei közt kezdetben egy osztrák–szlovén–magyar államalakulat létrehozása szerepelt, ám mikor a Nagykövetek Tanácsa egyértelművé tette, hogy nem kíván Habsburg-restaurációt, módosította elképzeléseit, s első céljaként Magyarországot jelölte meg. Álláspontját arra alapozta, hogy az országban a legitimista tábor egységes, s ezt az egységes tábort egy „egyenes, királyhű" katona vezeti. A magyar „karlizmus" azonban nem volt egységes: a „puccs-legitimisták"-tól a Teleki–Bethlen-féle óvatos erdélyi arisztokrata csoportosulásig minden árnyalatot felölelt. Ráadásul a kisgazdák makacsul ragaszkodtak a **nemzeti király** választásához, a társadalom többsége pedig közönyösen szemlélte az általa alig-alig ismert király személye körül kialakuló „királykérdést". A király számára az sem volt túlontúl biztató, hogy a politikai vezetés meglehetős homályban tartotta elkötelezettségét. Igen éles szeműnek kellett lennie annak a francia üzletembernek, aki észrevette, hogy Horthy „kedvet kapott a hatalomra és hogy nem lenne ellenére ott maradni valamilyen címen", s a magát legitimistának valló kormányzó mindent megtesz azért, hogy a legitimistákat kizárja a hatalomból (főleg a hadseregből) és a királykérdést „elnapolja".

1921 februárjában Károly – túlbecsülve a francia–angol ellentétek mélységét – puccsszerű hazatérésre szánta el magát. 1921. március 26-án Svájcból Bécs érintésével **Szombathelyre érkezett**, ahol Lehár Antal fogadta. A „véletlenül éppen a közelben tartózkodó" miniszterelnököt az érkezés hírére rögtön riasztották, s ő gépkocsin cl is indult Budapestre. Ám – bizonyára ez is véletlen – az autó útközben lerobbant, így a miniszterelnök elkerülte a fővárosi találkozót. A Horthy családot ebéd közben érte a hír Károly érkezéséről. A mintegy félórás kínos találkozáson a király a jogfolytonosságot, míg Horthy azt hangoztatta, hogy a szomszédos államok restauráció eseten azonnal támadnának. A csalódott uralkodó nem vállalta a konfrontációt, inkább távozott.

Az esetből azonban azt a tanulságot vonta le, hogy trónját csak fegyverrel szerezheti vissza. Az eset más tanulsággal is járt: a

konszolidálódni akaró hatalom hiába hirdeti magáról a jogfolytonosságot, már véglegessé vált a politikai átrendeződés. Bár a magyar politika az antantra hivatkozott, maga döntött. **Teleki**nek is engednie kellett a szabad-királyválasztóknak, ezért szembekerült saját bázisával, a KNEP-pel. Lemondását Horthy elfogadta, és április közepén Bethlen Istvánt bízta meg a kormányalakítással.

Bethlen István miniszterelnöksége (1921-31)

Bethlen István személye garancia volt arra, hogy az első világháború előtti konzervatív tendenciák fognak érvényesülni a magyar belpolitikában. A nagy múltú erdélyi család sarja jelentős politikai rutinnal rendelkezett. Az első királypuccsot a kiváló taktikus arra használta fel, hogy a „forradalmi szellem"-mel szakítva a régi hatalmi viszonyokat visszaállítsa. Kabinetje elé négy feladatot tűzött ki: a királykérdés megoldását, az egységes kormánypárt létrehozását, az MSZDP-vel való viszony rendezését, valamint a jobboldali radikalizmussal való leszámolást.

Károly távozásával a puccsveszély nem múlt el, ezért megfelelő óvintézkedéseket kellett tenni. Ezek azonban felemásra sikeredtek: a tisztikar legitimista tagjait nyugdíjazták ugyan, de a nyugati határszélen népszerű Lehárhoz ugyanúgy nem mertek nyúlni, mint ahogy a fehérterror alatt „érdemeket szerzett" Ostenburghoz vagy a „nemzetmentő" Prónayhoz. Ráadásul a Burgenland hovatartozása feletti vita kiélezte az ország és szomszédai viszonyát.

1921 tavaszán a tiszti különítmények Budapesten már nemkívánatos tagjai és a hozzájuk csatlakozott „rongyosok" vonultak be a vitatott területekre, hogy kierőszakolják az Ausztriának juttatott, de magyarlakta részek visszakapását. A kormány kezében ez volt az adu mindaddig, míg vissza nem kapja a jugoszlávok által megszállt baranyai háromszöget. Augusztus 21-én azonban a jugoszlávok távoztak, így nem volt miért tovább támogatni a burgenlandi „felkelőket". A szabadcsapatok élén ekkor már **Prónay Pál** állt, akinek a parlament megsértése miatt némi szobafogság után a fővárost el kellett hagynia. Politikai ambíciói azonban nem hagytak alább; úgy érezte, hogy a kezébe veheti a Nyugat-Dunántúl sorsának irányítását, sőt, talán Csehszlovákiára is fegyveres csapást mérhet. A lehetőségeit túlértékelve kikiáltotta a **„Lajtabánsági Köztársaság"**-ot. Horthy hiába küldte a térségbe Gömböst, nem tudta kezelni a válságot. A kiélezett helyzetben a király ismét Magyarországra érkezett.

A második királypuccs (1921. október)

1921 őszére a bizonytalan politikai helyzetben újjáéledtek a legitimista remények. Tekintélyes vezetőik – Gratz Gusztáv, Rakovszky István, Beniczky Ödön – kihasználták, hogy Bethlennek az egységes kormánypárt létrehozása érdekében közeledni kellett hozzájuk, és szinte nyíltan folytatták a szervezkedést. **Károly**, aki eddigre már

elhatározta, hogy fait accomplit (kész helyzetet) teremt, **október 20**-án repülőgéppel érkezett **Dénesfá**ra. Váratlan érkezése híveit is meglepte, így csak másnap kerülhetett sor a legitimista erők összegyűjtésére. Az új kormány Sopronban alakult meg: miniszterelnöke Rakovszky lett, s tagjai közt találjuk Andrássy Gyulát, Gratz Gusztávot és Lehár Antalt. A királyhű csapatok magját **Ostenburg különítménye** adta, Héjjas Horthy mellett foglalt állást, Prónay – sérelmei ellenére – kivárt. Másnap Ostenburg és Lehár katonáinak fedezete mellett a király vonattal indult Budapestre. A hangulat bizakodó és harcias volt. „Bethlen, lógni fogsz!" – üzente állítólag a miniszterelnöknek Rakovszky. Bethlen ekkor Pécsen tartózkodott, ahol az egységes párt érdekében agitált. Híres, később sokszor a fejére olvasott beszédében éppen arról beszélt, hogy a kormányzópártba éppúgy nem várja a detronizációra törekvőket, mint a puccsistákat, mikor Károly érkezéséről értesült.
A puccsisták csak október 23-án értek Budapest térségébe, így a kormányerőknek volt ideje felkészülni. A **Budaörs**ön vívott „ütközetben" így is kis híján alulmaradtak a helyőrség katonái és a Gömbös Gyula által nagy hirtelen toborzott egyetemi alakulatok. A királyt azonban megtörte a nem várt ellenállás és a legitimista tábor gyengeségének észlelése. Tárgyalásokat kezdeményezett, ezzel lehetőséget adott a vidéki, kormányhű alakulatok beérkezésére. Az immár reménytelenné váló helyzetben Károly Tatára távozott, ahol nemsokára őrizetbe vették, majd Tihanyba szállították.
A kisantant államai – elsőként Csehszlovákia – a restaurációs kísérlet hallatán ultimátumot küldtek, de a nagyhatalmak megálljt parancsoltak. A sikertelen kísérlet gyümölcsét így Horthy szakíthatta le: **november 6**-án a parlament a kényszer hangsúlyozása mellett megszavazta a **Habsburg-ház trónfosztásá**t. A puccs résztvevői amnesztiában részesültek (csak Ostenburg különítményét internálták), hisz a kormányzó és a szabad-királyválasztó nemzeti erők hatalma így is egyértelműen megerősödött. A Benes által küldött háborús fenyegetés sokáig jól jött Horthynak és Bethlennek, mikor arról beszéltek, hogy „a királykérdés nem időszerű". A terveiben csalatkozott királyt angol felügyelet mellett **Madeira sziget**ére szállították, ahol 1922 áprilisában elhunyt.
A belpolitikai viszály lezárása kedvező helyzetbe juttatta a Velencében Nyugat-Magyarország hovatartozásáról folyó vitán részt vevő magyar delegációt. Az antant ígéretet tett, ha a szabadcsapatok kiürítik a megszállt területeket, engedélyezik **Sopron**ban és környékén a népszavazást. Horthy ultimátumot küldött Prónaynak, melynek hatására a kiürítés megtörtént. A december 14-16-án tartott népszavazáson a lakosság többsége a Magyarországhoz való csatlakozás mellett döntött, és Sopron elnyerte a „leghűségesebb

város" címet.

A bethleni konszolidáció (1922-26)

A királypuccsok legfontosabb belpolitikai következménye a fő kormányerő, a KNEP „lejáratódása" és bomlása lett. Bethlen helyesen ismerte fel, hogy az új kormánypártot a kisgazdákból kell létrehoznia, ezért csatlakozott a Kisgazdapárthoz. Belépése után hamarosan szétzilálta a párt hagyományos szervezetét, majd saját szolgálatába állította azt. Az **1922 április**ában létrehozott Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) lényegében a kisgazdákra és a KNEP Bethlennel rokonszenvező tagjaira épülő, túlnyomó erejű kormánypárttá, s mint olyan, a dualista tradíciók folytatójává vált. Elnöke **Nagyatádi Szabó István**, míg alelnöke **Gömbös Gyula** lett. Az **Egységes Párt** létrejöttével megszűnt a magyar parasztpárt, ugyanakkor a legitimista erők is kiszorultak a kormányzásból. Ez utóbbiak ezután arisztokratikus „társaskörökbe" húzódva próbálták az idők folyamán fokozatosan kiüresedő eszmét fenntartani.

A pártszervezés alatt a miniszterelnök, hogy kormánya nemzetközi pozícióján tovább javítson, rendezte viszonyát a szociáldemokratákkal. A szakszervezeti vezetőkkel, elsősorban Peyer Károllyal és Farkas Károllyal folytatott egyeztetés után **1921 december**ében született meg a Farkas által aláírt, de mégis **„Bethlen–Peyer paktum"**-nak elkeresztelt megállapodás. Ennek értelmében a szociáldemokraták lemondtak a politikai sztrájkról, megszakították kapcsolatukat az emigrációval, vállalták, hogy, aktív külpolitikai propagandát folytatnak a kormány mellett, Ugyanakkor nem szervezkednek a földmunkások és a közalkalmazottak körében. Az engedményekkel szemben a párt nyereségként könyvelhette el a legalitást, a letartóztatott párttagok amnesztiáját, valamint a választásokon való részvétel lehetőségét.

Bethlen attól tartott, hogy a Friedrich-féle választójogi rendelet nem kedvezne pártjának. A törvénykezési munkálatokat azonban addig halogatta, míg a parlament mandátuma le nem járt. A választójogi módosítások így ismét rendeletként láttak napvilágot. A rendelet visszalépést jelentett, mivel emelte a műveltségi cenzust, s ezzel alapvetően csökkentette a vallásos vidékiekre építő legitimisták bázisát. Budapest, valamint a törvényhatósági jogú (önkormányzattal rendelkező, vármegye joghatósága alá nem tartozó) városok kivételével visszaállította a **nyílt szavazás** rendszerét. Ennek és a jobboldali propaganda eredményeképp a választásokon a 245 tagú nemzetgyűlésben az Egységes Párt 143 szavazattal megszerezte az **abszolút többség**et, míg a keresztény pártoknak 43, a szociáldemokratáknak pedig 25 mandátum jutott.

Figyelmet érdemel, hogy a radikális jobboldalt is sikerült kiszorítania

a konzervatív, dualizmuskori kormányzati modellt visszaállítani igyekvő Bethlennek. A győztes párt tekintélyét tovább emelte, hogy tagjai a „Bethlen-gazda" által juttatott pozícióik révén az élet számos területén döntő befolyással bírtak.
A politikai konszolidáció következő lépéseként a miniszterelnök a pártbeli tekintélyét veszélyeztető jobboldali radikálisok ellen lépett fel. A Népszövetségtől felveendő kölcsön ügyében kirobbant parlamenti vita és egy szétvert MOVE-tüntetés következtében a **Gömbös–Eckhardt Ferenc–Bajcsy-Zsilinszky Endre** csoport 1923-ban elhagyta az Egységes Pártot, hogy új szervezetet, a **Magyar Nemzeti Függetlenségi** (másként **Fajvédő**) **Párt**ot hozza létre.
A radikálisok kivonulása után Bethlen megszabadult liberális ellenzékétől is. 1924-ben a miniszterelnök elhatározta, hogy szigorítja a házszabályt. Ennek következtében a liberálisok – Nemzeti Demokrata Párt, Kossuth Párt – és az MSZDP létrehozták a szorosabb együttműködést célzó, **Vázsonyi Vilmos** vezette **Országos Demokratikus Szövetség**et. A szövetség ez év novemberében az „Eskütt-ügy" miatt kivonult a parlamentből. (Eskütt Lajos Nagyatádi mellett volt államtitkár, s amikor a minisztériumban panamázási botrány robbant ki, ő is belekeveredett.)
Bethlen azonban jobban szerette volna a Ház falain belül látni ellenfeleit, ezért titokban támogatta az 1925 áprilisában **Vági István** által létrehozott **Magyarországi Szocialista Munkáspárt**ot, amelyet joggal tekintettek az illegális kommunista párt fedőszervének. A Demokratikus Szövetség megrettent a baloldali konkurenciától, ezért visszatért a parlamentbe, sőt, a fővárosi választásokon mindjárt többséget is szerzett.
Bethlen parlamenti sikereit az ún. **frankhamisítási botrány** sem tudta megingatni. 1925 decemberében Hollandiában magyar arisztokratákat tartóztattak le, akiknél nagy tömegű hamis frankot találtak.
Az ügyből nemzetközi botrány kerekedett, mivel olyan nevek is kompromittálódtak, mint Windischgrätz Lajos herceg, Teleki Pál volt miniszterelnök vagy Nádosy Imre, Budapest rendőrfőkapitánya.
A konszolidációt az események nem zavarták meg, sőt, az 1926-os választásokon a kormánypárt fölénye tovább nőtt. Később (1928-ban) maga Gömbös is belátta, hogy „fasiszta ideát nem lehet megvalósítani", így visszatért az Egységes Párt soraiba. Hatalmát kihasználva Bethlen **1926** novemberében a felsőház megszervezésével visszaállíttatta a kétkamarás parlamentet. A felsőházba a Habsburg-ház magyar honos tagjai, a főrangú családok képviselői és az egyházi méltóságok mellett bekerültek a különböző intézmények képviselői, területileg választott, illetve a kormányzó által kijelölt személyek is.
A konszolidáció kezdetén még nemzetgyűlésnek nevezett testület ezután ismét országgyűlés lett. A miniszterelnök az eseményeket a

nemzeti egység helyreállásaként kommentálta, s úgy vélte, hogy az ország számára elérhető közelségbe került a külpolitikai nyitás.

Gazdasági konszolidáció

Magyarország az I. világháború és a forradalmak után a politikai problémáknál is súlyosabb gazdasági helyzetet örökölt. 1921-ben az ipari termelés az 1913-as évinek mindössze 47, a mezőgazdasági pedig 41%-a volt.

A Monarchia korábbi gazdasági rendszere darabokra hullott, a korábbi belső piac 80%-a „külfölddé" változott. Emellett drámai módon változott meg a nyersanyagok és a feldolgozásukra hivatott kapacitás aránya. Míg a kohászat 31%-a maradt a trianoni Magyarországon, addig a vasérckészletnek csupán 11%-a; a 68 millió q gabona őrlésére képes malomiparnak pedig csak 28 millió q gabona állt rendelkezésére; a vasúri gépgyártás négyötöde az ország központi részeire települt, ám a trianoni határokon belülre a hálózatnak csupán 38%-a került.

Az előállt helyzet csakhamar kijelölte a lehetséges gazdaságpolitikai alternatívát: exportlehetőségeket kellett keresni, hogy az ország megfelelő devizabevételekhez juthasson. Ennek a termelés fellendítése volt az előfeltétele, ami a felgyorsuló infláció mellett kezdetben gyors eredménnyel kecsegtetett.

Bethlen **gazdasági koncepciójá**nak középpontjában épp ezért a **protekcionizmus** és az ezzel összefüggő **importkorlátozás** állt. A bankóprésnek köszönhetően 1924-re 1 békebeli aranykorona már majdnem 20 ezer papírkoronát ért. A pénzbőség alkalmas volt a bankok és a befektetések finanszírozására, de rövid idő múlva a fedezetlen pénztömeg már komoly problémákat okozott. A pénzügyi szanálás kezdő lépését 1923-ban a Jóvátételi Bizottság által jóváhagyott, húsz év alatt törlesztendő 200 millió aranykoronás jóvátétel kifizetésének elősegítésére tett intézkedések jelentették. **A Népszövetség 250 millió korona stabilizációs kölcsönre vállalt garanciát** 20 évnyi futamidőre, emellett kötelezte a magyar kormányt arra, hogy hozza létre a bankjegy-kibocsátási monopóliummal rendelkező **Nemzeti Bank**ot. A korona árfolyamát az angol fonthoz igazították, majd **1927**-ben bevezették az **új pénznem**et, a pengőt. A kölcsön negyedét az államháztartás hiányának fedezésére, a többit pedig olyan beruházásra fordították, melynek jelentős része – sokszor politikai indíttatástól vezetve – az oktatás, illetve az infrastruktúra színvonalát emelte. Ugyanakkor a felhalmozás szintje végig alacsony maradt, ezért a gazdaságfejlesztést továbbra is egyéb hitelekből kellett megoldani. 1927-re a gazdaság teljesítménye már elérte a háború előtti szintet, ám ennek nagy ára volt: 1931-re a tartozások összege már meghaladta a 4,3 milliárd pengőt. Ez mindaddig nem jelentett gondot, míg a nemzetközi pénzpiacon szinte korlátlanul lehetett

hitelekhez jutni, amikor azonban kitört a gazdasági válság, a hitelrendszer összeomlása magával rántotta a gyenge lábakon álló gazdaságot.

A bethleni külpolitika

A magyar külpolitika a trianoni békeszerződés aláírása után merőben új feltételek közé került. A Millerand-levél azt az illúziót erősítette, hogy megfelelő belső feltételek megteremtése esetén van mód a békés revízióra. Ehhez társult még a Horthy által is sugallt hit, hogy Magyarország a bolsevizmus elleni védőbástya szerepét is eljátszhatja, ami ugyan a kisantant létrejöttével illúziónak bizonyult, de a kormányzó makacsul ragaszkodott hozzá.

Bethlen hatalomra kerülése után helyesen ismerte fel, hogy Magyarországnak, ha revíziót akar, el kell ismernie Versailles normáit. „... be kell illeszkednünk az európai politika nagy irányelveibe" – fejtette ki egyik választási beszédében –, hogy a nagyhatalmakhoz kötött külpolitikánk révén kivívjuk az európai elismerést, s a nagyhatalmak kisantanttal szembeni pártfogását. Az elsődleges célt, a **Népszövetségbe való belépést 1923**-ban sikerült elérni, de az országra még négy évig nyomasztó súllyal nehezedett az antant gazdasági és politikai ellenőrzése.

A függetlenség elnyerésével párhuzamosan a magyar külpolitika megkezdte a realitásokat figyelembe vévő szövetségelkeresést. A balkáni viszonyok megváltoztatására törekvő **Mussolini**ban sikerült megfelelő partnert találni, hisz mindkét ország érdekelt volt Jugoszlávia meggyengítésében. Románia ellenében Bethlen a Szovjetunióra is számított, de a kapcsolatteremtésen túl más nem igazán történt. A miniszterelnök a német–olasz egymásra találásban is bizakodott, mert úgy vélte, hogy ebben az esetben Magyarország a mérleg nyelvének szerepét játszhatná, az Ausztria kérdésében mutatkozó ellentét azonban ekkor még távol tartotta egymástól a két államot. Így aztán a bethleni külpolitika nem tehetett mást, mint hogy támogatta Stresemann elképzeléseit, s igyekezett fenntartani a jó viszonyt az olaszokkal. Emellett a kormány folyamatosan épített a hagyományosan jó lengyel–magyar kapcsolatokra.

A „hivatalos" külpolitika mellett igen jelentős szerepet játszottak a különböző revíziós szervezetek, elsősorban a nagy tekintélynek örvendő **Revíziós Liga**, mely a teljes etnikai revízió mellett fejtett ki propagandát. Bizalmát az angol felsőház magyarbarát tagjába, lord Rothermere-be helyezte, aki felkarolta a magyar ügyet, melyet a liga kiadványok és előadások sokaságával népszerűsített.

A gazdasági válság és a Bethlen-kormány bukása (1931)

Az 1929 októberében New Yorkban kirobbanó hitelválság alapjaiban rázta meg a nyugati világ gazdasági rendszerét. A pénzügyi válság szakaszosan és az egyes régiók sajátosságainak megfelelő

változatokban terjedt és érkezett meg 1931-ben Magyarországra, amit agrárjellege miatt elsősorban a mezőgazdaságban érték a kedvezőtlen hatások. A termelés stagnálása mellett látványosan estek az agrárárak, megakadt a tőkeimport, s ami különösen súlyos tehertételt jelentett, az exportárak több mint 10%-kal lettek alacsonyabbak az importáraknál. Emellett általános problémát okozott, hogy a gabona ára 64%-kal csökkent két esztendő alatt, ugyanakkor az iparcikkek árai nem követték ezt a változást – 70%-kal lassabban estek –, ezért kinyílt az „agrárolló". 1932 végén már a paraszti birtokok mintegy 60%-át terhelte adósság, s közülük éves átlagban körülbelül hétezret árvereztek el. A mezőgazdasági termékek iránti világpiaci kereslet visszaesésének eredménye az agrárszférában mintegy félmillió munkanélküli lett.

Az ipart a mezőgazdaságihoz hasonlítható válság nem érte. A dotált könnyűipar a protekcionista intézkedések következtében átvészelte a nehéz éveket, ám a többi szektorban nem volt ilyen rózsás a helyzet. 1933-ban a megszorítások miatt a munkások 40%-a már napi 2 pengő alatt keresett, s egyedül Budapesten 184 ezer fő számított az „ínségesek" közé. A válság a pénzügyi szférát sem kímélte, s a hitelek 1931-es elapadásával a kormányzat arra kényszerült, hogy mintegy 200 millió pengőnyi tartozást fizessen ki két hónap alatt. Bethlennek 1931 júliusában arra is utasítani kellett a bankokat, hogy a külföldi fizetési moratórium mellett háromnapos „bankszünetet" is tartsanak. Ez az intézkedés megrendítette a pénzügyi körök bizalmát, így közrejátszott a miniszterelnök bukásában.

A negatív folyamatok miatt nemcsak a gazdaság, hanem az „alkotmányos egypártdiktatúra" (ahogy Bethlen rendszerét nevezte) is megrendült. A baloldal helyesen ismerte fel, hogy az európai politikai folyamatok nem a parlamenti harcnak, hanem a tömegmozgalmaknak és az utcának kedveznek. Az 1930-ban hazatért Garami Ernő módosított a szociáldemokrata párt taktikáján, és a Szakszervezeti Tanáccsal együtt **1930. szeptember 1**-jére **harcos tüntetés**re hívta a munkásokat, amit aztán csak nagyarányú karhatalmi fellépéssel lehetett szétverni. A szociáldemokráciával párhuzamosan kezdték meg egy új párt szervezését az együttes kormányzással elégedetlen kisgazdák. Ennek eredményeképp **1930** decemberében zászlót bontott a Gaál Gaszton és Szijj Bálint vezette **Független Kisgazda-, Földműves- és Polgári Agrárpárt**.

Bethlen rendszerét azonban nemcsak kívülről, hanem az erős kéz politikáját kívánó kormánypárt soraiból is számos támadás érte. A jobboldali radikálisok, az 1929-től már honvédelmi miniszter Gömbös vezetésével, nem is titkolták, hogy szükségesnek tartják a politikában a diktatórikus fordulatot. Hatásukra Horthy két, 1931 kora tavaszán tartott ún. **koronatanács**on – a kormányzó, a miniszterelnök és

meghívott miniszterek vettek rajta részt – követelte a statárium bevezetését, és csak Bethlen nyomatékos kérésére állt el ettől. Az ez évben tartott általános választásokon a kormány-pár! megőrizte ugyan pozícióját, ráadásul Bethlen a felhatalmazási törvény értelmében rendeletekkel kormányozhatott, 1931 augusztusában mégis benyújtotta lemondását. Döntésének hátterében valószínűleg az húzódott meg, hogy úgy érezte, politikai döntésekkel már nem képes a gazdasági folyamatokat kordában tartani. Nem szándékozott véglegesen távozni, inkább csak úgy gondolta, hogy kivárja a nehéz idők elmúltát, aztán visszatér. Az elkövetkező politikai történések azonban más irányt szabtak az ország sorsának, mint ahogy azt Bethlen remélte.

Károlyi Gyula kormányzata (1931-32)

A harmincas évek

Gróf **Károlyi Gyula**, a „szegediek" közé tartozó konzervatív arisztokrata a kormányzó bizalmából és Bethlennek abból a feltevéséből kapott megbízatást, hogy a gazdasági szanálás népszerűtlen feladatát elvégezve hamarosan lemond. Hogy kormánya a különböző politikai erők kompromisszumára épült, arra biztosíték volt az, hogy **Keresztes-Fischer Ferenc** – Horthy tekintélyes és tapasztalt munkatársa – ült a **belügy**, míg Gömbös a hadügyminiszteri székben. A bethleni út továbbvitelére pedig az jelentette a garanciát, hogy a pártelnöki széket a bukott miniszterelnök megtartotta magának, így a háttérben továbbra is a konzervatív politika erős, a kormányzót döntéseiben befolyásoló alakja maradt.
A kormány első intézkedése a pénzügyi rekonstrukció Népszövetségi felügyelet alatt történő megindítása volt. 1931. szeptember 13-án **Biatorbágy**on **Matuska Szilveszter** merényletet követett el a bécsi expressz ellen. A kormány a hisztériát a radikális csoportok, elsősorban a kommunisták ellen használta fel, mert bevezette a statáriumot. 1932-ben letartóztatták, majd a statáriumot alkalmazva kivégezték Sallai Imrét és Fürst Sándort.
A miniszterelnök szigorú monetáris (pénzügyi) politikája és az elsősorban a közalkalmazottakat érintő megszorítások hamarosan megosztották a kormányt, s az általános elégedetlenség lehetőséget nyújtott a szélsőjobboldali szervezeteknek (pl. Böszörményi Zoltán kaszáskeresztes mozgalmának), hogy tömegbázisukat növeljék. A kedvezőtlen helyzeten külpolitikai eredmények változtathattak volna, de Bethlen – lényegében a kezében maradt a külügy – továbbra is az olasz–osztrák irányra és a revízióra helyezte a hangsúlyt. Így Tardieu francia miniszterelnök javaslata a dunai országok kooperációjáról süket fülekre talált. A hagyományos franciaellenesség mögé azonban

már nem sorakozott fel a magyar politikai élet minden irányzata. A volt fajvédő, Bajcsy-Zsilinszky Endre körül kezdett kikristályosodni egy olyan csoport, amely úgy vélte, hogy az országot inkább fenyegeti a német expanzió, mint a francia kisantantpolitika.
A kormánnyal szembeni bizalomvesztést Bethlen arra akarta felhasználni, hogy visszatérjen a kormányzatba, ám 1932 szeptemberében a lemondott Károlyi helyett Horthy váratlanul az eddigi hadügyminisztert, Gömbös Gyulát nevezte ki miniszterelnökké.

Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932-36)

„Érzésem és elgondolásom az,
hogy az egész nemzet lelkét át kell formálni…
Én az új generációnak építőmunkása és vezére akarok lenni.”
(Gömbös)

A murgai evangélikus tanító fiának miniszterelnöksége nem egyszerűen kormányváltozást jelentett, hanem új színt a keresztény-konzervatív értékrendben. Alakja a **tekintélyelvű – autokrata –, modernizációra törekvő jobboldali radikalizmus** hatalomra kerülését jelképezte. Gömbös egyike volt azoknak, akik a politikával 1918 traumája után kerültek kapcsolatba, így nem a „boldog békeidőket” álmodták vissza, hanem egy új Magyarországot akartak felépíteni. A háborús vereséget és Trianont az internacionalizmusnak és a baloldali „zsidó-szabadkőműves” rétegek művének tulajdonították. Velük szemben a keresztény és nemzeti Magyarország alternatíváját fogalmazták meg, melynek felépítésében a romlatlan parasztságra és a középosztályra számítottak.
Ennek megfelelően a **faji gondolat** és az **antikapitalizmus** már 1919-ben fontos szerepet játszott Gömbös eszmerendszerében.
A vezérkari százados még 1918 végén bekapcsolódott a MOVE működésébe, később tagja lett az Anti-Bolsevista Comiténak (ABC), majd részt vett a Nemzeti Hadsereg szervezésében. A Tanácshatalom bukása után belépett a Kisgazdapártba, ahol körötte tömörültek a harcos „fajvédők”. Horthy egy idő után már nem igazán tartotta szalonképesnek ezt a csoportot, de sosem felejtette el, hogy Gömbös a második királypuccs idején kiállt mellette. 1922-ben olyannyira aktívan vett részt az Egységes Párt szervezésében, hogy megkapta a párt ügyvezető elnöke címet. A konszolidáció alatt azonban személye terhessé vált Bethlennek. Gömbös – ezt érzékelve – pozícióinak elvesztése után 1923-ban kilépett a kormánypártból, és Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt megalapította a Fajvédő Pártot. Hamarosan fel kellett azonban ismernie, hogy Bethlen rendszerében nincs számára (és „fasiszta ideája” számára sem) megfelelő mozgástér, ezért visszatért az Egységes Pártba. Jutalmul államtitkár lett a honvédelmi minisztériumban, majd 1929 októberében Horthy honvédelmi miniszterré nevezte ki.

Miniszterként várt rá a feladat, hogy a Trianon után apatikussá lett katonai vezetést felrázza, a hadsereg szervezetét korszerűsítse és a tisztikart megfiatalítsa. A kormányzó – bár tartott Gömbös autokrata hajlamaitól és attól, hogy saját embereit helyezi a hadsereg vezetésébe – ekkorra már egyetértett azzal, hogy a katonai és a politikai célokat össze kell hangolni és a hadsereget be kell vonni a politikai döntéshozatalba. Az **1928**-ban felállított **Legfelsőbb Honvédelmi Tanács** – a kormányzó mellett a miniszterelnök és az illetékes tisztek (a vezérkari főnök és a honvédség főparancsnoka) voltak tagjai – a politikai kérdések megvitatásában egyre nagyobb teret kapott, hogy aztán a háborúra a legfőbb döntéshozó szervvé nője ki magát. Honvédelmi miniszterként Gömbös nagy népszerűséget vívott ki magának, ugyanakkor tartózkodott a szélsőséges politizálástól. Valószínűleg mindkettő közrejátszott abban, hogy mikor Horthy „erős embert" keresett, rá esett a választása.
Az 1932. október 1-jén megalakult Gömbös-kabinetben Bethlen konzervatív hívei – Kállay Miklós, Keresztes-Fischer stb. – voltak többségben, s ez eleve kétségessé tette radikális programjának maradéktalan végrehajtását. Ugyanakkor a kormány személyi összetétele lehetővé tette a színvonalas kormányzati munkát: a pénzügyet **Imrédy Béla**, a kultusztárcát **Hóman Bálint**, míg a külügyet hamarosan **Kánya Kálmán** kapta. A hadügyi tárcát Gömbös magának tartotta fenn.
Elődeivel ellentétben a miniszterelnök írásos programot terjesztett a parlament és a sajtón keresztül a nyilvánosság elé. A 95 pontból álló ún. **Nemzeti Munkaterv**, amit Gömbös és közvetlen baráti köre dolgozott ki, számos propagandisztikus elemet tartalmazott ugyan, de legalább „program" volt. Fő célként „az öncélú nemzeti állam" létrehozását és a társadalmi jólét megteremtését tűzte ki, ami a külpolitikában revíziót, a belpolitikában pedig korporatív – az osztályellentéteket feloldó – antikapitalizmust jelentett. Ennek érdekében erős kormányzatot, az állam intézményeinek racionalizálását, titkos választásokat, új típusú gazdaság- és kultúrpolitikát, hitelt, illetményrendezést, munkaalkalmat, földreformot, illetőleg szociális gondoskodást ígért. Egységes, kormányzata mögé felsorakozó társadalomról vizionált, amelyben a homogén nemzeti társadalom megteremtése szükségszerűen vonta volna maga után az eltérő csoportok érdekeit reprezentáló parlamentarizmus felszámolását és az „egységes magyar világnézet" – hogy ezen mit ért, azt pontosan nem fogalmazta meg – kialakítását. Gömbös mindenkinek ígért valamit, de a program pontjai keresztezték egymást, így aztán egy elképzelést eleve csak egy másik rovására lehetett volna megvalósítani (pl. nem lehet egyszerre a pénzügyi válságot felszámolni és a szociális juttatásokat növelni).

Ha programja irreális volt is, Gömbös jó érzékkel ismerte fel, hogy az ellenforradalmi rendszer strukturális átalakítása, modernizációja létfontosságú ahhoz, hogy az ország kilábaljon a gazdasági válságból. Mivel politikájának bázisa a középosztály volt, nem hirdetett olyan radikális „népi forradalmat", mint Mussolini, de idegen volt tőle Hitler faji mítoszon alapuló eszmerendszere is. Bár ezt utóbb sokan vitatták, nem vezéri szerepre törekedett; munkáját inkább a kiszélesített kormányzói jogkörre s a parlamentet korlátozó tekintélyuralmi eszközökre kívánta építeni, mintsem a totális diktatúrára.

Gömbös külpolitikája

Az új miniszterelnök első éveiben látványos, az ország nemzetközi presztízsét is növelő politikai sikereket ért el. A statáriumot feloldotta, majd, hogy hátteret teremtsen a belpolitikai átalakításnak, aktív külpolitikába kezdett. A meghirdetett protekcionista gazdaságpolitika által fellendített, exporttámogatással segített termelésnek piacokat kellett szerezni. Mivel Anglia lassan kivonult a kontinensről, az „elmagányosodó" Franciaország befolyásának csökkenésével fordított arányban növekedett a magyar önbizalom. A jóvátétel eltörlése (1932) után színre lépő gazdasági diplomácia a kereskedelmi forgalom fellendítését előirányzó „ **pótegyezmény**t" írt alá **NémetországNémetország** ban baráti látogatást tett **Mussolini**nál és a **Vatikán**ban. Mindkét fél tüntető szívélyességgel fogadta, s Mussolinival hamarosan sikerült is közös álláspontra jutni a jugoszláv kérdésben. Mindkét ország érdekelt volt a délszláv destabilizációban, s ennek érdekében az olasz diktátor hajlandó volt Magyarországot titkos fegyverszállítmányokkal is támogatni. A Németországgal kapcsolatos revíziós várakozások azonban csalódást keltettek.

Gömbös 1933 júniusában tett látogatást a kancellárnál, akit nem igazán lelkesített az osztrák–magyar jó viszony, ráadásul a magyar miniszterelnök értésére adta, hogy Németország csak a Csehszlovákia elleni revíziót támogatja, míg Jugoszlávia és Románia esetében a status quo fenntartásában érdekelt. A **vezérkar főnöké**nek, **Rátz Jenő**nek berlini bemutatkozása után azonban korántsem voltak aggályai. „Most már világos, hogy Németország oldalán a helyünk, mert csak itt várhatunk előnyöket." – jelentette ki, s a politikusok értésére adta, hogy ezért a „fegyverbarátságért" akár a teljes revízió programját is érdemes lenne felülvizsgálni. Mikor Horthy 1936 augusztusában találkozott Hitlerrel, sietett hangsúlyozni, hogy túlbuzgó tábornokával szemben még mindig a teljes revízió híve. Az esetből a Führer felismerte, hogy a magyar katonai és politikai vezetés közt a revízió kérdésében nézetkülönbség húzódik, s e felismerését a későbbiekben nem is habozott a maga javára kamatoztatni.

Bár Gömbös és Kánya Kálmán abba az illúzióba ringatta magát, hogy országunk közvetítő szerepet játszhat a németek és az olaszok között,

az Anschluss miatti nézeteltéréseket ekkor még nem sikerült áthidalni. Ezek után nem maradt más hátra, mint a kivárás. Magyarország átmeneti időszakra a katonailag általa erősebbnek vélt Olaszország mellé állt. 1934 márciusában aláírták a feleket konzultációra kötelező **„római jegyzőkönyvek”**-et, amelyek szorosabbra fűzték az osztrák–magyar–olasz gazdasági kapcsolatokat. A piacszerzés vágya még az ideológiai ellentéteket is elfedte: 1934-ben a kormány a **Szovjetunióval** is felvette a diplomáciai kapcsolatot. A biztató kezdetek után azonban váratlanul jött a kiábrándító elszigeteltség. Mikor a **marseille-i merénylet** után kiderült, hogy Magyarországnak köze volt az eseményekhez – a baranyai Jankapusztán is képeztek ki terroristákat –, Gömbös hiába számított „szövetségesei” megértésére. Szerencsére a Népszövetség a magyar kormányra bízta az ügy kivizsgálását, így a felelősök megúszták, s Jugoszlávia tiltakozásánál több végeredményben nem történt. A barátságtalan légkörben azonban a magyar diplomácia mozgástere jelentősen leszűkült.

Kísérlet a politikai rendszer átalakítására

A Gömbös-kormány helyzete 1934-re – részben külpolitikai aktivitása miatt – jelentős mértékben konszolidálódott. A gazdasági válság megszűnt, a mérsékelt konjunktúra lehetőséget teremtett a szociális állapotok javítására, így a miniszterelnök elérkezettnek látta az időt arra, hogy politikai reformjait megvalósítsa. A parlamentben 1933-ban elérte, hogy újra kiterjesztették a kormányzói jogkört. Horthy lehetőséget kapott az országgyűlés elnapolására, berekesztésére, illetve feloszlatására, tehát megfelelő körülmények esetén segíthette Gömböst programja végrehajtásában. Ennek központjában a modern tömegpárt megteremtésére irányuló kísérlet állt, mely egyszersmind Bethlen híveinek kiszorítását is jelentette volna a hatalomból.

1932 októberében az Egységes Párt átalakult, s felvette a **Nemzeti Egység Pártja** nevet, majd megkezdte a tagság toborzását. Gömbös a szervezést a közigazgatás helyi képviselőire, a főispánokra és a melléjük kinevezett „élharcosokra” bízta. Ők azt a feladatot kapták, hogy minden helységben alapítsanak alapszervezetet, s az működjön folyamatosan. A hagyományos „választási pártok” azonban gyanakodva figyelték a nagy szervezkedést, s a kisgazdák kivételével – még gróf Festetich Sándor Nemzeti Szocialista Pártja is – ellenzékbe vonultak. A miniszterelnök, hogy tömegbázisát megnövelje, titkos paktumot kötött (1934) a kisgazda vezérrel, **Eckhardt Tibor**ral, melyben a választási támogatásért cserébe megígérte az általános választójogot. Ezzel párhuzamosan az olasz Carta del Lavoro (Munka Kartája) mintájára megkezdődött a munkavállalókat és a munkaadókat tömörítő kamarák szervezése. A **korporációs** (hivatásrendi) **szerveződés** lett volna hivatott kiküszöbölni az osztályellentéteket, de a szakszervezetek nem adták fel önállóságukat,

így az érdekképviseleti rendszer átalakítása rövidesen befulladt.
1935-ben Gömbös Bethlen híveinek kiszorításával átalakította kabinetjét, majd a kormányzó támogatásával 22 tábornokot is nyugdíjaztatott. Azt is elérte, hogy Horthy feloszlassa a Házat és új választásokat írjon ki. A váratlan lépésre reagálva Bethlen és frakciója elhagyta a pártot. Hogy a nyílt szavazás előnyeit utoljára felhasználhassa, a választásokat a miniszterelnök még a választójogi törvény elfogadása előtt íratta ki, s gátlástalan politikai terror alkalmazásával, nagytőke és liberalizmus elleni kampánnyal bonyolította le. A megmérettetésen a konzervatívok súlyos vereséget szenvedtek, annál nagyobb sikert értek el a kormánypártiak: a szavazatok háromötödét kapta a NEP, s 170 képviselőjéből 98 volt Gömbös új embere. (Így szó szerint és Bethlenhez hasonlóan „leváltotta" a kormánypártot!) Ezek után a pártszervezéssel párhuzamosan megkezdődött a civil szférát a pártnak alárendelő, sporttal, kultúrával foglalkozó **Nemzeti Egység Szervezeté**nek létrehozása.
A munkálatok – már csak azért sem, mert Gömbös nem alkalmazta Hitler vagy Mussolini módszereit – azonban nem hozták meg a várt sikert, ráadásul a „nemzetiszocializmussal való kacérkodás" (Bethlen) aláásta az ellenforradalmi rendszer stabilitását is. Gömbös reformterveihez nem kapta meg a megfelelő támogatást, pedig olasz és német kortársaival szemben **nem ledönteni kívánta a régi rendszert, hanem „csak" korszerűsíteni**. Mivel szüksége volt a hagyományos politikai elit támogatására, eleve szűkebb mozgástérre volt kárhoztatva, mint az európai diktátorok. Csak ott tudott változtatni, ahol éppen lehetőséget látott rá, ám a fél évtizedes kísérletezéssel eljátszotta a konzervatív, Horthyra még mindig hatni tudó elitnek, de magának a kísérletezéssel eljátszotta a konzervatív, Horthyra még mindig hatni tudó elitnek, de magának a tól már kénytelen volt Németország barátságát keresni, s ezzel Magyarország számára szertefoszlott a két fasiszta hatalom közti egyensúlyi szerep illúziója. A berlini követtől, Sztójay Dömétől egyre sürgetőbb hangok hallatszottak a Németország melletti elkötelezettségről, de erre Gömbös már nem látszott alkalmasnak. Amikor 1936 októberében Münchenben elhunyt, már bukott politikusnak számított, s csak Horthy együttérzéséből volt még Magyarország miniszterelnöke.
Darányi Kálmán miniszterelnöksége (1936-38)

A világháború előtt

Marínyi Kálmán miniszterelnöki kinevezésének fő oka az az igény volt, hogy Gömbös jobboldali radikalizmusa után helyreálljon az ellenforradalmi rendszer megingott kül- és belpolitikai stabilitása. A

konzervatív birtokosok közé tartozó Darányi alkalmasnak látszott arra, hogy a politikai erők közt sikeres kompromisszumok árán egyensúlyt teremtsen. Elsődleges feladatának az **alkotmányjogi reform végrehajtásá**t tekintette, melynek két legfontosabb összetevője a kormányzói jogkör újabb kiszélesítése és a titkos választások bevezetése volt.
Emellett a kormány kísérletet tett a **jobboldal megfékezésé**re és Gömbös híveinek a kormánypártból történő kiszorítására is.
Rőder Vilmos honvédelmi miniszter parancsot adott a MOVE fegyvereinek bevonására, amit a **Szálasi Ferenc** vezérkari őrnagy által szervezett **Nemzeti Akarat Pártjá**nak betiltása és a vezetők letartóztatása követte (azonban rövidesen szabadlábra kerültek). A jobboldal elleni fellépésnek kedvezett, hogy a polgári és baloldali erők az SZDP főtitkára, Mónus Illés javaslatára 1936-ban jelentős erőfeszítéseket tettek valamiféle magyar „népfrontpolitika" kialakítására. Lényegében ennek következményeként **1937. március 15**-én baloldali értelmiségiek és a Gömbössel 1934-ben sikertelenül egyezkedő népi írók megalakították a Márciusi Frontot, mely 12 pontjában hitet tett a sajtó- és szólásszabadság, az általános és titkos választások, valamint a földkérdés megoldása mellett. A **Márciusi Front** a jobb-, illetve baloldali alternatívák közt egyfajta sajátságos „magyar út"-ban vélte meglelni a nemzet jövőjét. Az ideológiai különbségek azonban a mozgalom soraiban idő előtti bomlást eredményeztek, melynek következtében a **népi írók** – Féja Géza, Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Péter és Szabó Pál – kiváltak, és **1939-ben megalapították a Nemzeti Parasztpárt**ot.
A fasizmus elleni harc másik lehetőségét a kommunisták találták meg. A spanyol polgárháborúban kb. ezren harcoltak a nemzetközi brigádokban, köztük a hősi halált halt **Zalka Máté**, valamint a háború után meghatározó szerepet játszó Rajk László, Mező Imre valamint Münnich Ferenc. A magyarországi kommunisták mellett több Moszkvából érkezett magyar emigráns – néhányan, mint Gerő Ernő, kétes szerepben – is részt vett a harcokban. Fő megbízatásuk gyakorta nem a fasiszta agresszió elleni harc, hanem a sztálini vonaltól eltérő kommunisták megfigyelése, esetenként likvidálása volt. (A magyar kommunista mozgalmat a háború után megosztó ellentétek jórészt ekkorra keltezhetőek.)
1937-ben az országgyűlés – jelentős mértékben a német befolyás miatt aggódó legitimisták befolyására – elfogadta a **kormányzói jogkör kiszélesítésé**t, mely lehetővé tette Horthy számára, hogy kétszer is visszaküldjön törvényeket, éljen feloszlatási jogával, valamint maga jelölje ki utódát.
Bár a katolikus klérus tiltakozott ellene, itt lényegében burkolt kísérlet történt a Horthydinasztia megalapozására. A politikai stabilizáció

betetőzéseképpen még ez évben feloszlatták a Szálasi és Böszörményi híveiből alakult **Magyar Nemzetiszocialista Párt**ot (jelképük a nyilaskereszt volt) és letartóztatták vezetőit. A külpolitikai helyzet gyökeres változása azonban arra kényszerítette Darányit, hogy 1937-től engedményeket tegyen a szélsőjobboldali erőknek.

A miniszterelnök kezdetben arra törekedett, hogy Gömbös nyomdokain haladva fenntartsa a német orientációt, de közben próbált figyelni London állásfoglalásaira is. A németek számára hamar nyilvánvalóvá vált a magyar külpolitika „kétkulacsossága”, s Rosenberg a Völkischer Beobachterben figyelmeztette Magyarországot, hogy a határok kiigazítása szükséges ugyan, de nem minden irányban. Darányi értett a szóból, s inkább megpróbálta rendezni viszonyát a kisantant államokkal, mintsem hogy teljesen felajánlkozzon Németországnak. A hűvösebb német–magyar viszony idején persze kapóra jött volna a „jól bevált” olaszbarátság, de Mussolini 1937-ben kilépett a Népszövetségből, s elfogadta az Anschlusst, Nagy-Britannia új miniszterelnöke, Chamberlain pedig a megbékéltetési politika jegyében szabad kezet adott Hitlernek. Budapesten megértették, hogy a revízió útja Berlinen keresztül vezet. Darányi külügyminisztere, Kánya Kálmán társaságában a német fővárosba látogatott, ahol megegyeztek abban, hogy Magyarországot Csehszlovákia elleni terveiben támogatja a birodalom, ha hajlandó viszonyát normalizálni Jugoszláviával és Romániával. Ezzel lényegében a hadsereg radikálisainak álláspontja győzedelmeskedett. Magyarország megkezdhette katonai erejének felkészítését a várható erőpróbára. Több nagyléptékű tervezet után Darányi **1938**. március 5-én **Győr**ben tartott beszédében bejelentette, hogy a hadsereg 1 milliárd pengőt – amit az Imrédy Béla vezette Nemzeti Bank biztosít – kap fejlesztésre. A kormány ezzel párhuzamosan előkészítette a titkos, de a cenzus emelését is tartalmazó választójogi tervezetét, ugyanakkor tárgyalásokat kezdeményezett a féllegális nemzetiszocialista mozgalommal. Áprilisban Darányi a képviselőház elé terjesztette az **I. zsidótörvény** javaslatát, amit azzal indokolt, hogy a német faji törvényekhez hasonló súlyosságú intézkedéseket kívánja megelőzni. A javaslat értelmében zsidónak számított az, aki izraelita vallású, de azok is, akik 1919 után keresztelkedtek ki. A tervezet szerint a sajtó-, ügyvédi, mérnöki és orvosi kamara tagjai, valamint az üzleti és a kereskedelmi alkalmazottak csak 20%-ban lehetnek zsidók. Miután kitudódtak a nyilasokkal folytatott tárgyalásai, Darányi, akitől a bethleni viszonyok visszaállítását várták, Horthy elégedetlensége hallatán lemondott.

Imrédy Béla miniszterelnöksége (1938-39)

... forradalmat csinálunk, de csodás forradalmat, melyet ... a történelemben példaként fognak emlegetni, mint a huszadik század

nagy magyar csodáját."
(Imrédy)
A kormányzó azért bízta meg Imrédy Bélát a kormányalakítással, mert úgy vélte, hogy a gyengekezű Darányi helyett az angol kapcsolatokkal rendelkező, a pénzvilágban kitűnő szakembernek tartott bankelnök képes a politikai viszonyokat konszolidálni. Az új miniszterelnök közgazdasági praxisa mellett komoly politikai múlttal is rendelkezett. Gömbös alatt pénzügyminiszterként tevékenykedett, azután részt vett a győri program kidolgozásában, majd a Darányi-kabinetben a kifejezetten számára létesített közgazdasági tárca nélküli miniszteri tisztet töltötte be.
Az Imrédy-kabinet programjában a **győri program** végrehajtása és a **szélsőségekkel való leszámolás** töltötte be a központi szerepet. Hogy el ne idegenítse a zsidó tőkét és biztosítsa az állam működését, a kormány rendeletben tiltotta meg az állami és köztisztviselőknek, hogy szélsőjobboldali szervezetek, illetve a szociáldemokrata párt tagjai legyenek.
Az állami és társadalmi rend erőszakos megváltoztatásáról szóló 1921/III. tc. értelmében Imrédy az akkor önmagát éppen „**hungaristá**nak" nevező nyilas párt ellen is felléphetett. Júliusban zajlott Szálasi Ferenc pere, melynek eredményeképp a vezér háromesztendei fegyházbüntetést kapott. A kormány ezután sem hagyott kétséget afelől, hogy a rendet megvédi: december elején tízezer főnyi nyilastüntetést vert szét Budapesten. Ugyanakkor azonban – bár Imrédy „fantasztáknak" nevezte őket – a nyilasoknak, a hadseregnek és a jobboldali középosztálynak tett engedményként kihirdette az I. zsidótörvényt. A szélsőségekkel szemben a hagyomány megtartó erejét szimbolizálta Szent István emlékének törvénybe iktatása, valamint a májusban Budapesten tartott **Eucharisztikus Világkongresszus**, melyen megjelentek a katolikus világ jeles személyiségei.
Első külpolitikai lépésként a miniszterelnök Olaszországba látogatott, ahol megpróbálta Mussolinit rábeszélni egy jugoszlávellenes szövetségre. A duce azonban értésére adta, hogy a balkáni kérdésekben a német irányvonalat mérvadóbbnak tekinti, mint a magyar elképzeléseket. Annál nagyobb változást hozott Horthy 1938. augusztusi németországi látogatása, ahol a magyar vezetők a Csehszlovákia elleni akcióban felajánlották országuk katonai segítségét. Azt azonban kikötötték, hogy a magyar csapatok csak a német offenzíva után lépik át a határt. Ez lehetőséget nyújtott ugyan némi taktikázásra, de óvatosságra intette Hitlert. Mindenesetre a Führer nagyszabású parádékat rendeztetett vendégei tiszteletére, melyek meggyőzték Imrédyt arról, hogy a német út követendő példa.
A hazatérő miniszterelnök új, a korábbiakkal számos esetben szakító programot hirdetett meg. „Csodálatos forradalom"-ról, szociális

átalakításról, „magyar igazság”-ról beszélt, melynek megvalósítását kb. 400 ellenzéki sajtótermék megjelenési jogának megvonásával kezdte. Október elején bejelentette, hogy szükségesnek tartja a rendeleti kormányzás bevezetését, mire minisztertársainak egy része lemondással fenyegette meg.
Az **első bécsi döntés** azonban a külpolitikára terelte a figyelmet: a november 2-ai német– olasz határozat következtében az ország 12 ezer négyzetkilométernyi, 870 ezer lakosú felvidéki területet kapott vissza. Az „országgyarapításban” a kormányzóval osztozó miniszterelnök ismét elérkezettnek érezte az időt a teljhatalom megszerzésére, de csak a frissen visszaszerzett területekre kapta meg. Autokrata lépéseinek következtében a kormánypárti képviselők jelentős része elhagyta a NEP-et, s egy ügyrendi kérdésben leszavazta a kormányfőt, aki bejelentette lemondását. Horthy először elfogadta a döntést, majd Teleki Pál és a budapesti német követ közbenjárására megváltoztatta álláspontját. Imrédy többsége is helyreállt a felvidéki képviselők parlamenti behívásával.
1939 kora tavaszán a magyar külpolitika homlokterébe a stratégiai okokból is fontos **Kárpátalja megszerzése**, a lengyel–magyar határ megteremtése került. Mivel a bécsi döntés erről nem rendelkezett, végrehajtásához feltétlenül szükség volt a német jóindulatra. Januárban a minisztertanács döntött az antikomintern paktumhoz való csatlakozásról, s tervbe vette a Népszövetségből való kilépést. Ribbentrop örömmel nyugtázta a magyar lépést, s biztosította Imrédyt országa további támogatásáról. A kényszerpályára térő magyar külpolitika belső következménye a háborús készülődés felgyorsítása lett. Bartha Károly honvédelmi miniszter beterjesztette a honvédelmi törvényt, mely háborús veszély esetén lehetővé tette a kivételes hatalmat és a rendeleti úton történő kormányzást.
Az új feltételekhez való igazodás jeleként elkészült a **II. zsidótörvény** tervezete, mely nem vallási, hanem faji alapon határozta meg, ki zsidó. A zsidó hitfelekezet tagjain túl azokat is zsidónak minősítette, akiknek egyik szülője, illetőleg két nagyszülője az. A javaslat kirekesztette őket az állami és közhivatalokból, s a korábban előírt 20%-os arányukat a kamarákban 6%-ra csökkentette. Az intézkedés nem is titkolt célja volt, hogy a zsidó tőke „keresztény irányítás” alá kerüljön. Imrédy jól tudta, hogy diktatórikus hatalmi terveit megfelelő bázis nélkül nem tudja végrehajtani, ezért 1939 elején kísérletet tett egy új politikai mozgalom megszervezésére. A nemzetiszocializmus, a vezérelv, a keresztény erkölcsiség, a csodaszarvassal jelképezett ősi magyar múlt és az új magyar élet látomása sajátos elegyként keveredett a **Magyar Élet Mozgalmá**nak ideológiájában.
Imrédy miniszterelnökségének utolsó heteiben a parlamenti botrányok és a nyilasok provokációi (pl. a Dohány utcai merénylet)

megrendítették a kormány helyzetét, s mikor kiderült, hogy néhány törvényjavaslata benyújtásakor a kormányfő nem kérte ki Horthy jóváhagyását, elvesztette az államfő bizalmát. A hatalomhoz ragaszkodó Imrédy azonban mindaddig nem mondott le, míg Rassay Károly be nem bizonyította, hogy dédanyja zsidó volt.
Bár kényszerűségből 1939 februárjában lemondott, a Magyar Élet Pártjában (ekkor már így nevezték a kormánypártot), a sajtóban és a gazdasági életben megőrizte befolyását.

Politikai és ideológiai irányzatok Magyarországon (1919-39)

„Magyarország ma nem hatalmi tényező: Európa sorsának intézésébe nem szólhat bele. De mint erkölcsi tényező egy jobb jövőn – ha az idő engedi – közreműködhet."
(gróf Teleki Pál)
A trianoni békeszerződés és az ezt követő, a status quo megőrzésére irányuló nagy- és kisantant-politika több évtizedre meghatározta Magyarország helyzetét Kelet-Közép-Európában. A béke igazságtalansága és az ország „megcsonkítása" miatt érzett csalódás mély strukturális és tudati krízisben csúcsosodott ki, ami azután döntő befolyással bírt a politikai gondolkodás alakulására. Ennek leglátványosabb jele a kialakult helyzet provizórikusságának hirdetése és a revíziós propaganda lett. Bár az ország egyértelműen nagyhatalmi alárendeltségbe került, hivatalos külpolitikája kifejezte igényét arra, hogy – legalább kulturális téren – **szupremáciá**t (felsőbbséget) gyakoroljon a Kárpát-medencében. A tekintetüket egy majdani Magyarországra vető politikusok sokszor estek abba a tévképzetbe, hogy a csonka ország megújítására kár energiáikat fecsérelniük. Ahelyett, hogy az ország demokratikus átalakításán munkálkodtak volna, a múlt századból örökölt tradíciók megőrzésére és a reformok elodázására törekedtek, amihez természetesen jó ürügyül szolgált a bukott proletárdiktatúra.
A konzervatív tradíciók fenntartásának feltétele a tekintélyelvű kormányzás megvalósítása volt, ami a kormányzói jogkör kiterjesztésével, az erős miniszterelnöki hatalom megteremtésével be is következett. A különböző politikai erőket az államérdekre való hivatkozással, a rendszer korábbitól eltérő jelentős „átideologizálásával" és a keresztény egyházak támogatással végrehajtandó „lelki rekonstrukció"-val próbálták kordában tartani. A hivatalos propaganda ellenforradalmi, liberalizmusellenes és nacionalista volt; nemzetfenntartó erőnek a **birtokos parasztság**ot és a **keresztény középosztály**t tekintette, amely csupán annyiban volt „keresztény", hogy nem volt zsidó. A „király nélküli királyság"

vezetése a dzsentri-katonatiszt-államhivatalnoki réteg kezébe került, amely visszanyúlt a dualizmuskori arisztokrácia tradícióihoz és külsőségeihez. A jobboldali, fajvédő radikálisok szövetsége jól jött az 1919-es esztendőben, a későbbiekben azonban főleg Bethlen igyekezett tőlük megszabadulni. Pozícióikat azonban, melyek főként a tiszti kaszton belül voltak jelentősek, időről időre sikerült visszaszerezniük, sőt a harmincas évek közepére megerősíteniük.
Az önmagát **ellenforradalmi**nak deklaráló rendszer eszmerendszerének középpontjában az ún. **szegedi gondolat** állt. Bár soha nem vált hivatalos ideológiává, alapelemei meghatározták a „hivatalos" Magyarország arculatát. A szegedi gondolat tengelyében a **keresztény és nemzeti állam** megteremtésének igénye helyezkedett el, melyben a „keresztény" volt hivatva érzékeltetni, hogy a kurzus liberalizmus- és demokráciaellenes, valamint esetenként – főleg a Tanácsköztársaság megítélésének tekintetében – **antiszemita**. **A „nemzeti" az „internacionális" ellentéte**ként jelentkezett, s azt a szándékot jelezte, hogy a rendszer elhatárolódjon a nemzetközi szociáldemokrácia, illetve a kommunizmus eszmerendszerétől. A nemzeti jelleg hangsúlyozottan azonosult jobboldalisággal és konzervativizmussal, tehát aki baloldali és liberális volt, nem lehetett valódi hazafi.
A kormányzat nem igazán vett tudomást arról, hogy Magyarország hatalmi szerepe Trianonnal leáldozott, sőt azt hirdette, hogy a „csonka" ország kulturális fölényénél fogva képes a Kárpát-medence népeinek kohézióját biztosítani. **Klebelsberg Kunó** kultuszminiszter, a húszas évek kultúrpolitikájának nagy hatású személyisége „honvédelmi tárcának" tekintette minisztériumát, és mindent megtett azért, hogy a propagált „kultúrfölényt" valósággá tegye. A kultúrfölény gondolata összekapcsolódott az aktualizált **Szent István-i állameszmé**vel, mely szerint a teljes revízió után a magyar államnak újra magában kell foglalnia a történelmi Magyarország népeit. E célból a miniszter „osztályok feletti" kollektív nacionalista neveléspolitikát hirdetett meg. Az 1926-os „népiskolai törvény" hatására kb. 3500 tanterem épült, az analfabetizmus 10%ra csökkent, de jelentős fejlődés következett be a közép-, illetve felsőoktatásban is. A középiskolákat differenciálták (pl. reáliskolák), nagyobb hangsúlyt fektettek a természettudományok és az élő nyelvek oktatására, ezzel párhuzamosan beindult a tanítás a Kolozsvárról (Szeged), illetve a Pozsonyból (Pécs) átköltöztetett egyetemeken is, de az elitképzést számos külföldön létrehozott kulturális intézet is segítette.
Az a nézet, hogy a nemzet sorsa nemcsak a kultúrán, hanem a „nemzetfenntartókon" is múlik, óhatatlanul elősegítette olyan nézetek megerősödését, amelyek az „etnikai lényeg", a birtokos parasztság megvédésére törekedtek. **Szabó Dezső**, a kor népszerű írója Elsodort

falu című regényében már egyenesen a parasztság fajfenntartó szerepéről és arról beszélt, hogy a jövő csak „magyar fajforradalom" után képzelhető el. Ezzel párhuzamosan éledt újjá az agrárvilágról forradalmi szellemben író Ady kultusza is. A **„fajvédők"** egyik vezéralakja, **Bajcsy-Zsilinszky Endre** a megújulást egy dzsentri-militarista, ugyanakkor autokrata (tekintélyelvű) állam keretein belül képzelte el, míg a katolikus irányzatok – pl. Prohászka Ottokár – a fajvédelmet **keresztényszocializmussal** és a **kozmopolitizmus elleni harc**cal ötvözve jelölték ki az utat. A **„magyar út"** és az agrárius gondolat a paraszti radikalizmus mellett a konzervatív eszmerendszerekben is helyet kapott. **Szekfű Gyula** történész **Három nemzedék** című művében (1920), Széchenyi nyomdokain járva, a forradalmak után a radikalizmus helyett **konzervatív reform**ot és a középosztály megerősítését javasolta, ugyanakkor elutasította az általa „neobarokknak" nevezett magyar társadalom anakronizmusait (hierarchikusság, címkórság stb.). Az eszmei sokszínűség vázolásakor feltétlenül meg kell emlékeznünk arról, hogy a klasszikus liberalizmus jelentősen visszaszorult, de ekkorra már a **Századunk** köré csoportosuló **polgári radikalizmus** is inkább kulturális, mintsem társadalmi jelenség jegyeit mutatta.

A hárommillió koldus országa

Oláh György közíró 1928-ban kiadott könyvéből származik ez az elhíresült kifejezés, s bár a kormányzat általában tagadta és demagógiának bélyegezte, az igazságtól nem járt messze. A harmincas évek Magyarországán a lakosság harmada számított agrárproletárnak, ami a paraszti lakosság 67%-át tette ki. Legsúlyosabb helyzetben az uradalmi cselédek és az időszaki munkások voltak, de a szegénység a városokban is mindennapos jelenség volt. Egy 1930-as statisztika szerint a lakóházak 74%-a vályogból épült, de olyan vidékek is akadtak, ahol arányuk majd' 100% volt. A lakáshiány égető voltát mi sem érzékelteti jobban, mint hogy száz megkérdezett személyből 48 azt válaszolta, hogy nincs saját ágya, s még Budapesten is 3,5 személy jutott egy szobára. A Népszövetség egészségügyi bizottságának megállapítása szerint az országban húsból, tejből és gyümölcsből az iparosodott Nyugat átlagainak felét, de például cukorból az angolok 70, míg a magyarok csupán 10,5 kilogrammot fogyasztottak. Az egészségügyi állapotokat jól mutatta, hogy az erőfeszítések ellenére főleg a fiatalok közt nem csökkent a tuberkulózis magas aránya, de általában is megdöbbentő a gyermekhalandóság. Ennek ellenére – hogy a kisbirtokokat egyben tartsák – számos régióban dívott az „egykézés", de az idősek és munkaképtelenek arzénos „megétetése" is. A szegényparasztság körében kitűnő táptalajra találtak a jobb- és baloldali szélsőséges eszmék: **Böszörményi Zoltán**nak, a kaszáskeresztes vezérnek 1936-ban több tízezer kaszát-kapát ragadó

agrárproletárt sikerült Budapest felé indítania, hogy a kormányt megdöntsék.

A harmincas évek közepére már minden józanul gondolkodó politikus számára világos volt, hogy a „közélet legfontosabb problémája” a földkérdés. Az agrárország 16 millió holdnyi földvagyona ugyan 160 ezer tulajdonos közt oszlott meg, de igen aránytalanul. A tulajdonosok majd’ 40%-ának kezében volt 1 hold alatti „birtok” (összesen 236 ezer hold), de ugyanennyivel rendelkezett herceg Esterházy Pál is. A katolikus egyház 850 ezer, míg a református 100 ezer holdat birtokolt, hasonló nagyságú területek tartoztak egyes városokhoz (pl. Debrecen), illetve részvénytársaságokhoz is. A Nagyatádi-féle földreform e helyzeten már csak azért sem tudott gyökeresen változtatni, mert a kormánypártban a nagybirtok és a nagytőke egyaránt képviseltette magát. Előremutató földreformtervvel csupán a Független Kisgazdapárt rendelkezett, ám súlya ekkor még nem volt elegendő arra, hogy elképzelései mellé komoly erőket sorakoztasson fel. Így aztán Magyarország továbbra is a hárommillió koldus országa maradt.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ 1939-45 A második világháború eseménytörténete

A kontinens lerohanása (1939. szeptember 1-1941. június 22.)

A „villámháború” időszaka (1939. szeptember 1-1940. június 22.)

A háború diplomáciai előkészítése

Hitler stratégiai célja az európai francia hegemónia megszüntetése és a bolsevizmus, a Szovjetunió felszámolásával a keleti élettér megteremtése volt. Csehszlovákia szétverése után Hitler Lengyelországot szemelte ki következő áldozatának. A német közvélemény is a versailles-i békeszerződés ilyen irányú revízióját várta. **Németország követelései** a következők voltak (1938. október): a németek lakta Danzig (Gdansk) „szabad város” visszaadása, valamint extraterritoriális német autópálya és vasút építésének engedélyezése az ún. lengyel korridoron keresztül Kelet-Poroszország felé. Lengyelország – erejét túlbecsülve – visszautasította a követeléseket.

Csehszlovákia felszámolásával Németország túlment azon a ponton, amit a chamberlaini megbékélési politika még Versailles jogos „jóvátételének” tarthatott. Mivel a briteknek nem volt említésre méltó szárazföldi hadseregük, Franciaországnak erősítésre, szövetségesekre volt szüksége a kontinensen, így Lengyelország – mint második front lehetősége – felértékelődött. **Lengyelország garancia- és szövetségi szerződést kötött Nagy-Britanniával** (1939. április) és Franciaországgal (1939. augusztus/szeptember). **1939 nyarán kudarcba fulladtak a brit–francia– szovjet tárgyalások** egy németellenes szövetségről, mert ehhez Sztálin kérte, hogy szükség esetén csapatait Lengyelország átengedje területein. A lengyelek bízva a nyugati támogatásban és tartva attól, hogy a Szovjetunió megtartaná a túlnyomóan ukránok és beloruszok lakta keleti területeket, amelyeket a lengyelek az 1921-es háborúban szereztek meg, visszautasította a szovjet kérést, így meghiúsult a brit–francia–szovjet szövetség.

Hitler még április végén felmondta a Lengyelországgal kötött megnemtámadási szerződést és az 1935-ös brit–német flottaegyezményt, s ezzel újabb kihívást intézett a nyugati demokráciák számára. Mivel mindenáron el akarta kerülni a kétfrontos háborút, újabb diplomáciai manőverezésbe kezdett. Májusban szövetségi és barátsági szerződést írt alá Olaszországgal (Acélpaktum – Stahlpakt), amely kölcsönös katonai és gazdasági segítségnyújtást irányzott elő háború esetére. Az Antikomintern paktum ütőképes szövetséggé alakítása elől Japán kitért, mivel csak a britek és franciák európai nehézségeit akarta kihasználni a Távol-Keleten, és a korábbi szovjet–japán határkonfliktusok idején semmiféle

segítséget nem kapott Németországtól. Végül a brit–francia–szovjet tárgyalások kudarca megkönnyítette Hitler számára, hogy lokalizálja a lengyel konfliktust. A háborút elsőként és egyedüliként elkerülni akaró Szovjetuniónak paktumot ajánlott. Az **1939. augusztus 23-án** megkötött **Molotov–Ribbentrop paktum** nem szövetség volt, csak egyszerű, kölcsönös megnemtámadási és semlegességi szerződés. Hogy az ideológiai ellentétek ellenére a két nagyhatalom ilyen gyorsan meg tudott egyezni egymással, megdöbbentette a világot. Egy titkos záradékban – melynek létét a Szovjetunió évtizedekig tagadta – meghatározták az érdekszférákat is; ezt a megegyezési módot Sztálin később másokkal is szívesen alkalmazta. Finnország, Észtország, Lettország és Besszarábia a szovjet érdekszférába tartozott, Litvánia a németbe. Lengyelországot – melyet Sztálin Versailles „szörnyszülöttjének” nevezett – a Curzon-vonal mentén kettéosztották.

Lengyelország lerohanása és a „furcsa háború” Nyugaton

1939. szeptember 1 -jén a német haderő – bármiféle ultimátum vagy hadüzenet nélkül – támadást indított Lengyelország ellen. A gyengén felszerelt lengyel hadsereg ellenállását a Wehrmacht két hét alatt megtörte, s a megmaradt erők Varsóba, illetve az ország délkeleti részébe húzódtak vissza, még mindig a nyugati segítségben – utánpótlásban vagy egy szövetséges offenzívában – bízva. Ehelyett **szeptember 17**-én keletről szovjet csapatok nyomultak be, megpecsételve Lengyelország sorsát. A lengyel kormány Romániába menekült, ahol internálták; Párizsban Wladyslaw **Sikorski** tábornok vezetésével emigráns kormány alakult. Szeptember 27-én Varsó is elesett, és a győztesek másnap már ki is jelölték a német–szovjet demarkációs vonalat. Ekkor ismerték el a németek szovjet érdekszférába tartozónak Litvániát is.

Nagy-Britannia és Franciaország még szeptember 3-án hadat üzent Németországnak – de mást nem is tett, nem is tehetett, mivel Franciaország egyedül nem kockáztathatta meg a támadást, és a Brit Expedíciós Erők átszállítása a kontinensre még meg sem kezdődött (**„furcsa háború”** vagy „Sitzkrieg” – ülőháború). Amikor szeptember végén, Lengyelország összeomlása után Hitler a keleti hadsereg nagy részét nyugatra irányította át – jóllehet Németország tartalékai kimerültek a lengyel hadjáratban –, végképp megszűnt az esélye, hogy a szövetségesek sikerrel indítsanak támadást. Úgy gondolták, elég csak megtartaniuk határaikat, fenntartaniuk a blokádot, és a német gazdaság hamarosan összeomlik. Az áldozatok nélküli győzelem illúziójában ringatták magukat, és a blokád is inkább csak a szövetségesek reményeiben élt, mint a valóságban. Hitler a lengyel hadjárat után erőt gyűjtött, hogy legyőzze Franciaországot, kiszorítsa Nagy-Britanniát a kontinensről, és szövetségese veresége után békére kényszerítse.

A szovjet–finn háború (1939. november-1940. március)

Lengyelország hátbatámadása után Sztálin megkezdte a Hitlerrel kötött paktum titkos záradékában neki juttatott területek megszerzését. A határain felsorakozott szovjet csapatok nyomására Észtország, Lettország és Litvánia „kölcsönös segítségnyújtási szerződést" kötött a Szovjetunióval (1939. szeptember–október), és e kényszeregyezmények értelmében hozzájárultak, hogy szovjet csapatok állomásozzanak területükön.

Sztálin, hogy a szovjet határ Leningrádtól távolabb kerüljön (néhány kilométer volt csupán), területcserét ajánlott Finnországnak. A Balti-öböl melletti területekért a Kola-félszigeten ajánlott – bár területileg nagyobb, de értéktelenebb – földeket. Amikor a finnek visszautasították a szovjet követeléseket, **a Vörös Hadsereg** hadüzenet nélkül **megtámadta az országot**. A **Mannerheim** tábornagy vezette csapatok – a Mannerheim-vonal védelmét kihasználva és a hagyományos csatatereken alkalmazott stratégiát a szokatlan gerillataktikával ötvözve – visszaverték az ötszörös túlerőben lévő szovjetek első támadását (november–december). Az agresszióért a Szovjetuniót kizárták a **Népszövetség**ből (december 14.).

A szovjet hadsereg februárban újabb, nagyobb erőkkel indított támadást, amellyel szemben a kis ország már nem tudott új erőket mozgósítani, és hogy az egész ország megszállását elkerüljék, **Finnország** – 50 ezer négyzetkilométer és félmillió lakos átengedésével **– békét kötött** (1940. március). A háború hevességét mutatta, hogy a Vörös Hadsereg kb. 200 ezer, a finn kb. 25 ezer katonát vesztett. Most mutatkoztak meg az 1937-39-es, a hadsereg tisztikarát lefejező „csisztka" („tisztogatás") következményei és a szovjet hadsereg felkészületlensége egy háborúra.

Dánia és Norvégia lerohanása (1940. április-június)

A megbékéltetési politika nyilvánvaló kudarca Franciaországban Daladier bukását eredményezte (1940. március 20.). Utóda a Németországgal szembeni keményebb fellépés híve, **Paul Reynaud** lett. Hamarosan cselekvési lehetőség is nyílt a szövetségesek előtt, amikor elhatározták a norvég kikötők elaknásítását. Norvégia és Svédország deklarálta semlegességét a nagyhatalmak konfliktusában, és ez Hitlernek is megfelelt. Németország nagymértékben függött az Észak-Svédországból érkező vasérctől, amit télen a norvégiai Narvik jégmentes kikötőjén keresztül szállítottak, amikor a Balti-tenger befagyott. Az a lehetőség, hogy elvágják a svéd vasérctől és angol expedíciós csapatok szállhatnak partra Norvégiában, gyors cselekvésre sarkallta Hitlert. **Alig egy nappal azután, hogy az angolok megkezdték a semleges norvég kikötők elaknásítását**, 1940. április 9-én **a német csapatok** hadüzenet nélkül **egy nap alatt elfoglalták**

Dániát, és deszantegységeik lerohanták Norvégiát.
Az időközben partra szállt angol–francia csapatok sikertelenül próbálták meg feltartóztatni a németeket. Két hónappal a támadás kezdete után, június 9-én kivonták a brit hadsereg utolsó egységeit is Norvégiából, VII. Haakon király és kormánya Londonba menekült, és a brit kikötőkbe szökött a norvég flotta nagyobb része is. Dániát protektorátussá nyilvánították, Norvégiában szövetségesük, **Quisling** őrnagy, a helyi fasiszta párt vezetője alakított kormányt, akinek a neve köznévvé, a „hazaáruló” rokon értelmű kifejezésévé vált.
Dánia és Norvégia meghódításával, Svédország elszigetelésével újabb villámháborús sikert ért el Hitler. Dániából fontos élelmiszerekhez jutott, ráadásul a dán partokról ellenőrzése alatt tudta tartani a Skagerrakon és Kattegaton át vezető tengeri útvonalakat. Norvégián keresztül akadálytalanul juthatott a svéd vasérchez, fához és cellulózhoz, és az idetelepített titkos üzemekben az atomfegyver-kutatásokat is folytatták. De még ennél is fontosabb volt számukra, hogy a norvég fjordok kitűnő természetes kikötőit a német tengeralattjárók nagyszerűen használhatták a brit hajózás, különösen pedig a murmanszki kikötőbe vezető hajóút ellen.
A kiemelkedő stratégiai jelentőségű Norvégia elvesztése megpecsételte Chamberlain sorsát is. Lemondása után, 1940. május 10-én megalakult **Winston Churchill** koalíciós kormánya. Három nappal később az alsóházban tömör programot adott. „Semmi mást nem ígérhetek, csak vért és gyötrelmet, könnyeket és verejtéket...” - mondotta Churchill.

A franciaországi hadjárat a Benelux országok lerohanásától a francia kapitulációig (1940. május-június)

I 910. május 10-én **Erich von Mannstein** tábornok „Sárga terve” (Fall Gelb) alapján 136 német hadosztály – 2,7 millió katona, közel 2500 harckocsival és 3100 repülőgéppel – indított hadüzenet nélküli támadást a semleges Belgium, Hollandia, Luxemburg elfoglalására és Franciaország legyőzésére. A szövetségesek 137 hadosztálya – mintegy 3300 harckocsija, 2600 repülőgépe és 3 millió katonája – állt velük szemben. Mindeközben Németország keleti határait 10 gyengén hadra fogható hadosztály őrizte.
A Svájctól a belga határig húzódó **Maginot-vonal** védelmében 34 hadosztály helyezkedett el. Az Ardennek erdős hegyvidékén, ahol hetekre becsülték a páncélos- és gépesített német csapatok átjutását, csak gyenge gyalogos- és lovashadosztályok álltak, a francia és a brit expedíciós főerők a francia-belga határ flandriai szakaszán állomásoztak. Amikor **Guderian** tábornok páncélosai két nap alatt áttörtek az Ardenneken, és a Meuse-ön átkelve akadálytalanul nyomullak a szövetségesek hátában nyugat, a La Manche felé, Franciaország sorsa megpecsételődött. Most már nem az volt a kérdés, hogyan juthatnak a szövetségesek Belgiumba, hogy megvédjék, hanem

az, hogyan jutnak ki belőle.

Közben – a támadás ötödik napján – Hollandia kapitulált, majd súlyos harcok után Belgium is. A holland királynő és kormánya s velük együtt úgyszólván az egész holland hadi- és kereskedelmi flotta átmenekült Angliába, hogy onnan folytassák tovább a küzdelmet. A németek május végére mintegy félmillió katonát – angol–francia–belga–lengyel csapatokat – zártak a **dunkerque-i katlan**ba. Egyetlen kiútjuk a britek uralta tengeren való menekülés lehetett. Minden szállításra képes hajójuk felhasználásával a britek május 27-e és június 4-e között 338 ezer katonát mentettek ki, akik minden felszerelésüket hátrahagyták. Egy nappal a dunkerque-i katlan elfoglalása után a döntő fölénybe került németek dél-délkeleti irányban folytatták hadműveleteiket („Vörös terv” – Fall Rot). Június 10-én **Mussolini** hadat üzent a franciáknak, mert nem akar lemaradni a biztos győzelemről. Párizsba, amelyet nyílt, vagyis katonai erővel nem védelmezett várossá nyilvánítottak, június 14-én vonultak be a németek.

A vereségek hatására a kormány fegyverszünetet kért, erre Reynaud lemondott, és a köztársasági elnök **Pétain** marsallt, a miniszterelnök-helyettest nevezte ki új miniszterelnökké. **1940. június 22**-én Franciaország képviselői a **compiegne-i erdő**ben aláírták a **fegyverszünet**et. Hogy a franciák megaláztatása teljes legyen, Hitler a párizsi hadtörténeti múzeumból szállíttatta ide azt a vasúti kocsit, amelyben 1918. november 11-én a németek aláírták a fegyverszüneti szerződést.

Németország annektálta Elzász-Lotaringiát, Észak- és Nyugat-Franciaország megszállás alá került. A meg nem szállt **Dél-Franciaország** (Vichy központtal) **bábállam**má vált, vezetője az alkotmányozó és végrehajtó teljhatalommal felruházott, 84 éves **Pétain** marsall lett.

De nem minden francia kollaborált (működött együtt), a németekkel. A megszállás után kibontakozott a francia ellenállási mozgalom, vezéralakja Reynaud utolsó kormányának honvédelmi államtitkára, a londoni emigrációba vonult **Charles De Gaulle** tábornok lett. Innen szólította Lotaringia vörös keresztjével díszített zászlaja alá – amellyel egykoron az orléans-i szűz is harcolt egy szabad Franciaországért – a „szabadfranciákat”.

Magyarország 1940 júniusáig

A Teleki-kormány

Amikor Imrédy Béla reformelképzelései túlmentek a nagybirtok és a nagytőke által szükségesnek tartott mértéken, majd meghirdette a Magyar Élet Mozgalmat, és az Antikomintern paktumhoz való csatlakozással szorosabban kötötte az ország sorsát a fasiszta hatalmakhoz, a kormányzó lemondásra szólította fel. 1939. február

16-án gróf **Teleki Pál** lett az új miniszterelnök, azzal a szándékkal, hogy elhárítsa a rendszert belülről fenyegető veszélyeket és folytassa a békés revízió valóra váltását. Az ország a **fegyveres semlegesség** politikáját követve próbált a világháborúból kimaradni, hogy katonai erejét megőrizze a háború utáni rendezés idejére (tanulva a 1918/19-es évek tapasztalatából), és elkerülje, hogy konfliktusba keveredjen a nyugati demokráciákkal.
Magyarország – kihasználva Csehszlovákia széthullását – 1939. március 14. és 18. között megszállta Kárpátalját. Ezzel 12 171 km^2-rel növekedett az ország területe. Az ott élő közel 496 ezer lakos közül azonban csupán 63 ezer (12,7%) volt magyar anyanyelvű, a többség rutén (ruszin) volt.
1939 május ában az országgyűlés elfogadta „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló törvénycikket (az ún. **2. zsidótörvény**t), amelyet még Imrédy miniszterelnöksége idején terjesztettek be. Az új, faji törvény alapján zsidónak minősült vallásától függetlenül mindenki, akinek legalább egyik szülője vagy legalább két nagyszülője zsidó vallású volt. A törvény alapján zsidókat állami vagy közintézményben nem alkalmazhattak, nem lehettek lapszerkesztők, lapkiadók, nem vezethettek színházat és mozit; arányukat az értelmiségi és művészeti pályákon 20%-ról 6%-ra kellett csökkenteni 1943-ra.
Az 1939 májusában rendezett választásokon a kormánypárt a parlamenti helyek 70%-ával biztos többséget szerzett. A legerősebb ellenzéket a 19%-ot elért szélsőjobboldal jelentette, a kisgazdák 5%-ot, a szociáldemokraták 2%-ot szereztek.
A Teleki-kormány távol akart maradni a lengyel hadjárattól, mivel a részvétel bármiféle formáját elutasította volna a lengyelbarát közvélemény, és a beavatkozás biztos szakítást jelentett volna a nyugati hatalmakkal. Így a kormány a német csapatokat nem, csak a hadianyagokat engedte át a Lengyelország elleni támadáshoz a kassai vasútvonalon. Bár a csapatok átvonulását is engedélyezték volna, ha Hitler viszonzásul lehetővé teszi, hogy Magyarország megtámadhassa Romániát, de Németország a lokalizált háborúban, így a délkelet-európai nyugalomban volt feltétlenül érdekelt. Szeptember–október folyamán több mint 100 ezer lengyel menekült Magyarországra vagy Magyarországon keresztül.
Anglia egyedül (1940. június 22-1941. június 22.)
Az angliai (légi) csata (1940. augusztus-szeptember 15.)
Franciaország összeomlásával nem következett be az, amire Hitler számított, Nagy-Britannia egyedül is folytatta a harcot a világ legerősebb hadseregével szemben. A legfontosabb az volt, hogy tengeren és levegőben megvédje magát. A brit légierő még mindig uralta Anglia légterét, és ami még ennél is fontosabb, a brit flotta ura

volt az Angliát körülvevő tengereknek.
Hitler inkább békét szeretett volna kötni Churchill-lel, mint vállalni egy kockázatos inváziót. Az első villámháborús év minimális áldozatokkal példátlan sikereket hozott. Megfelelő flotta hiányában az invázió óriási német veszteségekkel járt volna, a brit birodalmat pedig az Egyesült Államok, illetve Japán szerezte volna meg, miközben a Churchill-kormány – valószínűleg – az Egyesült Államokba menekülő légi- és tengeri flottával emigrációból is folytathatta volna a küzdelmet. Amikor az elfogadhatatlan békefeltételeket – hogy a britek azt is adják oda, amit még el sem vesztettek (balkáni befolyásukat és az első világháború előtti német gyarmatokat) – visszautasították, **Hitler tengeri és légiháborúval akarta megtörni Angliát.** Abban bízott, hogy invázióra nem is lesz szükség, mert a hatalmas és ellenállhatatlan **Luftwaffe** tönkre fogja bombázni Nagy-Britanniát. A **tengeralattjárók** pedig, amelyek új támaszpontokkal rendelkeztek Norvégiában és Franciaországban, megbénítják majd a brit hajózást, és megtörik a nyersanyagokból és élelmiszerekből behozatalra szoruló szigetország ellenállását.
Hitler 1940 augusztusában megkezdte az angliai partraszállás, a „Seelöwe" (Oroszlánfóka) haditerv megvalósítását. A Hermann Göring irányította Luftwaffe mintegy négyszeres számszerű túlerőben volt a **brit légierő**vel **(RAF)** szemben, de a RAF jobb gépekkel és képzettebb legénységgel vehette fel a küzdelmet. Az első három héten a kikötőket, repülőtereket és irányítási központokat támadták a németek, majd amikor ez sikertelennek bizonyult, megkezdték a **brit városok terrorbombázását**. Azt várták, hogy a bombázásoktól szenvedő angol lakosság szembefordul a hadviselő kormányzattal, és megegyezésre kényszeríti kormányát Hitlerrel.
A RAF, a légvédelem, a radar, a ballonzár és – a németek titkos kódjának megfejtésével –
A RAF, a légvédelem, a radar, a ballonzár és – a németek titkos kódjának megfejtésével – én meghatározatlan időre elhalasztotta a tervezett inváziót, és ezután már csak a városok éjszakai terrorbombázására futotta erejükből. Ezzel a németek elszenvedték első vereségüket a világháborúban.
A briteknek mindeközben sikerült megőrizniük a számukra létfontosságú atlanti-óceáni és földközi-tengeri útvonalak szabadságát is. Olaszország hadba lépésével, Norvégia és Franciaország vereségével számottevően megnőtt a tengelyhatalmak haditengerészeti erőinek a súlya, új kikötőkhöz és hajóépítő üzemekhez is jutottak. A brit hajóhad és légierő azonban hamarosan a tengereken is bizonyította fölényét. Még 1940 júliusában elsüllyesztették a francia flottának az összeomlás idején Oranba menekült hajóit, amelyek a vichyi Franciaországot ismerték el. A francia hajóhad Toulonban állomásozó

maradéka ezután már nem jelentett erőt. Ez év novemberében és a következő év márciusában sikerült a briteknek az olasz felszíni flottát két ütközetben úgy meggyengíteni, hogy ezután már csak az olasz tengeralattjárók zavarták a földközi-tengeri utánpótlási útvonalakat.
A brit hajóhad 1941 nyarára nagyrészt diadalmaskodott a konvojokat fenyegető német cirkálók felett is, de a német tengeralattjárók 1943 nyaráig még komoly fenyegetést jelentettek.

A Baltikum szovjet bekebelezése és a román válság (1940 nyara)
1940 június ában a **szovjet** kormány **ultimátum**ban követelte Romániától Besszarábia és Észak-Bukovina átadását (kb. 51 ezer km^2, 4 millió fő), majd júliusban lemondásra kényszerítette a balti államok kormányait. A szovjetek által hatalomra segített kommunista bábkormányok egypárti választásokat rendeztek, amely után az új, sztálini típusú törvényhozó testületek kérték a balti államok felvételét a Szovjetunióba.
Magyarország felhasználva a kínálkozó lehetőséget – a szovjet követelés keltette román válságot –, és a mintegy 500 ezer fős hadsereg tiszántúli összevonásával gyakorolt nyomást Romániára, hogy elismertesse revíziós igényét Erdélyre. Németország ellenezte a Romániával szembeni magyar fellépést, ez ugyanis zavarhatta volna az angol garanciát felmondó Károly királyt az ország stabilizálásában. A németek tudtul adták, hogy fegyveres konfliktus esetén Magyarország nem számíthat rájuk, de a békés területi revíziót Olaszországgal együtt támogatják.
Mivel a magyar–román erőviszonyok még a kezdeti magyar sikereket is kétségessé tették, a magyar kormány hazardírozni kezdett. A mozgósítás fenntartása mellett tárgyalásokat kezdtek a román kormánnyal. Amikor ezek eredménytelenül megszakadtak, közölték a németekkel, hogy Magyarország fegyveres beavatkozásra szánta el magát. Ekkor a román kormány német– olasz döntőbíráskodást kért. **1940. augusztus 30**-án hirdették ki a **második bécsi döntés**t: Magyarország visszakapta **Észak-Erdély**t és **Székelyföld**et (43 591 km^2, 2 millió 185 ezer lakos, ebből magyar 1 millió 123 ezer, azaz 51,4%, román 42,1%). Bulgária is kihasználta Románia széthullását, hogy visszaszerezze Dél-Dobrudzsát (szeptember 7.).
Románia felbomlása belpolitikai válságot eredményezett. II. Károly teljhatalommal ruházta fel a fasiszta **Ion Antonescu** tábornokot (szeptember 4.), aki két nappal később lemondatta II. Károlyt (szeptember 6.), utóda **I. Mihály** lett. Antonescu tábornok-miniszterelnök fölvette a „Conducator” (az állam vezetője) címet, majd német „tanhadosztályokat” engedett az országba, és csatlakozott a fasiszta államok szövetségéhez (november). Azonban amikor 1941-ben a **fasiszta Vasgárda** felkelést robbantott ki a teljes hatalom

megszerzésére, a kormány szétverte a szervezetet. A romániai német befolyás biztosítéka az itt állomásozó német hadosztályok és az Antonescu-rezsim maradt.

Mivel Erdély egy része Németország jóvoltából, döntőbíráskodás útján került vissza Magyarországhoz, várható volt, hogy a németek benyújtják ezért a számlát. További nyugtalanságot keltett a magyar vezető körökben a román fordulat, Antonescu hatalomátvétele, hangsúlyozott tengelybarát politikája és a román hadsereg átszervezése német tancsapatok odavezénylése révén. A magyar katonai vezetés úgy vélte, az ily módon szerzett román előnyök csak erőteljesen tengelybarát politikával ellensúlyozhatók. Megkezdődött a magyar–román „versenyfutás" a németeknél a revízió megtartásáért, illetve a revízió revíziójáért.

A diplomaták háborúja: a háromhatalmi szerződés

1940. szeptember 27 -én **Németország**, **Olaszország** és **Japán** az „új rendszer" bevezetésére Európában és a „nagy-ázsiai térségben" megkötötte a 10 évre szóló **háromhatalmi egyezmény**t. 1941 decemberében azzal egészítették ki a szerződést, hogy egyetlen tag sem köthet békét vagy fegyverszünetet a szerződő partnerek jóváhagyása nélkül.

1940 november ében **Teleki** is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, hogy kifogja a szelet kormánya külső és belső ellenzékének a vitorlájából. Ezzel **feladta a fegyveres semlegességet**, de továbbra is azt remélte, hogy kimaradhat egy esetleges balkáni konfliktusból. Két napon belül Románia és Szlovákia, majd 1941 márciusában Bulgária, és Jugoszlávia széthullása után Horvátország is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez.

Magyarország, hogy rést hagyjon a német „élettérből" az angolszász világ felé, **1940 decemberében örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával**. Teleki a háborús veszély csökkentését, a balkáni béke megőrzését várta a szerződéstől, amelyet az erősen németbarát és revíziós ambíciójú hadseregben korántsem fogadtak kitörő örömmel.

Az Egyesült Államok 1941 előtt

Az elszigetelődési politikának a háború kezdetétől tekintélyes hívei voltak az Egyesült Államokban. Az amerikai semlegességi nyilatkozat (1939. szeptember 5.) ellenére **Roosevelt** elnök egyre inkább elkötelezte magát Nagy-Britannia mellett. A francia kapituláció után tartott egyik beszédében minden segítséget megígért a durva erőszak ellen küzdő nemzeteknek, és bejelentette azt is, hogy az Egyesült Államok katonailag is felkészül a létét fenyegető veszélyekre. 1940 szeptemberében 50 kiselejtezett torpedórombolóját adta Nagy-Britanniának cserébe különböző brit tulajdonban lévő tengerészeti támaszpontok 99 éves bérletéért. Az 1940 őszén tartott elnökválasztáson a külpolitikai kérdésekben teljes volt az azonosság a

két elnökjelölt és pártjaik között, és amikor Rooseveltet harmadízben is elnökké választották, 1941 januárjában az amerikai kongresszus elé terjesztette a **kölcsönbérleti törvényre (Lend and Lease Act)** vonatkozó javaslatát.

Az **1941 március**ában elfogadott törvény felhatalmazta az elnököt, hogy hadianyaggal támogassa azokat az országokat, amelyeket az Egyesült Államok biztonsága szempontjából létfontosságúnak tekintett. Bár mindez egybeesett a brit pénzügyi források kimerülésével, az amerikai segítség tette lehetővé, hogy Nagy-Britannia folytathassa a háborút.

De súlyos árat kellett fizetniük a briteknek a segítségért. Az Egyesült Államok megszerezte Nagy-Britannia aranytartalékait, tengerentúli befektetéseit, korlátozták exportját, és amerikai üzletemberek nyomultak a brit piacokra, vagyis a németekkel tovább vívott **háború ára NagyBritannia nagyhatalmi szerepének elvesztése** volt.

Háború Észak-Afrikában és a Balkánon

1940. augusztus 4-én az olaszok félmillió katonájukkal nagy hadműveletekbe kezdtek Észak-Afrikában. Szeptemberben támadást indítottak az alig százezer angol katonával védett Egyiptom ellen. Ám hamarosan elakadtak, és a britek decemberi ellentámadása 1941. március végére a líbiai El-Agheiláig szorította vissza az olaszokat, és csak azért nem tovább, mert kisszámú csapataik felét Görögország védelmére rendelték. 1941 elején három hónap alatt felszámolták a kétszeres túlerőben lévő olaszok szomáliai és etiópiai uralmát is.

Egy könnyű győzelem, valamint egy Egyiptom elleni hídfőállás reményében 1940 októberében Mussolini csapatai megtámadták Görögországot. A tél végére itt is teljes kudarcot vallottak, és a görög csapatok már Albánia felét is felszabadították, amikor Hitler elhatározta, hogy beavatkozik a mediterráneumban vívott háborúba.

Már hónapok óta folytak egy Szovjetunió elleni támadás előkészületei, amikor **Mussolini sorozatos kudarcai** miatt Hitlernek komoly erőket kellett bevetnie a mediterráneumban. Mielőtt megtámadta volna a Szovjetuniót, biztosítania kellett a támadás déli, balkáni szárnyát, ahol mind Nagy-Britannia, mind a Szovjetunió jelentős befolyással rendelkezett.

Ezt megelőzően 1941 februárjában Hitler csapatokat küldött **Erwin Rommel** parancsnoksága alatt **(Afrika-Korps)** Észak-Afrikába, amelyek a következő hónapban már ellentámadásba is lendültek, és a briteket nagyon gyorsan vissza is szorították egyiptomi területre.

Hitler 1940-ben állandóan fokozta az idegek háborúját a balkáni országokban és Magyarországon. A német terveknek nem mert ellenszegülni sem Magyarország, sem Románia, sem Bulgária. Csak Jugoszlávia és Görögország dacolt a német fenyegetéssel. Jugoszláviára 1941 februárjától egyre erősebb német nyomás

nehezedett, s végül is március végén csatlakozott a háromhatalmi szerződéshez. A kormányt két nappal később katonai államcsíny buktatta meg. Az új kormány semmisnek nyilvánította a csatlakozást a háromhatalmi szerződéshez, s barátsági és megnemtámadási szerződést kötött a Szovjetunióval (április 5.), de ez már nem léphetett életbe, mert **1941. április 6**-án a **Wehrmacht** és a **fasiszta olasz csapatok lerohanták Jugoszláviát**. A papíron nagy és jól felszerelt hadsereggel rendelkező **Jugoszlávia** mindössze tizenegy napig tudott ellenállni, majd a külső agressziótól és belső feszültségektől sújtott ország **darabjaira hullott**.
A Teleki-kormánytól Hitler katonai együttműködést és az átvonulás engedélyezését kérte csapatai számára a Jugoszlávia elleni támadáshoz. A miniszterelnök sikertelenül próbálta visszatartani a kormányzót a tervezett akciótól, és a hadsereg is (**Werth Henrik** vezérkari főnök) egy újabb revíziós lehetőséget látott a csatlakozásban. A Koronatanács csak Jugoszlávia megszűnése és a délvidéki magyarok veszélyeztetettsége esetén látott lehetőséget a fegyveres részvételre. Már javában folyt a német csapatok átvonulása, amikor Teleki üzenetet kapott a várható brit reagálásról: Magyarország a diplomáciai kapcsolatok megszakítására számíthat, sőt a hadüzenet sincs kizárva, ha Németország oldalán belép a háborúba. Ebből a helyzetből **Teleki Pál** nem látott más kiutat, mint az öngyilkosságot (1941. április 3.). Utóda a miniszterelnöki székben **Bárdossy László** lett.
Gyors sikereik után a tengelyhatalmak államjogilag megszűntnek nyilvánították Jugoszláviát, és államokra (Horvátország, Szerbia és Montenegró) darabolták. Amíg Horvátországot (**Ante Pavelic** usztasa rendszerét) formálisan a tengely szövetségesének tekintették, addig Montenegró olasz ellenőrzés alá került, Szerbiát pedig legyőzött ellenségként kezelték. Szlovénián Németország és Olaszország osztozkodott, Bosznia-Hercegovinát Horvátországhoz csatolták, Macedóniát Bulgária szállta meg. Nyugat-Macedónia és Kosovo-Metohija az olaszok megszállta Nagy-Albánia része lett. 1941. április 11-én – egy nappal a „független” Horvátország kikiáltása után – **Magyarország** is megkezdte a **Bácska**, a **baranyai háromszög** és a **Mura-vidék** megszállását.
Két héttel a bevonulás után a Bárdossy-kormány elrendelte, hogy a visszacsatolt Bácskában az 1918 decembere után betelepülteknek – mintegy **150 ezer nem magyar nemzetiségű embernek – el kell hagyniuk az ország területét**.
Az olaszokkal szemben sikeres görögök és a 60 ezres, de gyengén felszerelt brit és nemzetközösségi (ausztrál és új-zélandi) hadsereg nem tudott ellenállni a Wehrmacht hadigépezetének, és **a németek három hét alatt Athénban voltak**. A görög és a brit hadsereg

maradványai **Krétá**ra vonultak vissza, de a németek május 20-án végrehajtották a modernkori hadtörténelem első nagyobb arányú **ejtőernyős-invázió**ját (Merkúr-terv), amellyel június 1-jére az utolsó görög föld is megszállásuk alá került. A súlyos veszteségek miatt többé nem vállalkozhattak ilyen hadműveletekre. A hadsereg kapitulációja után a nácik bábkormányt neveztek ki.

A háború kiszélesedése

Támadás a Szovjetunió ellen

A tengelyhatalmak újabb offenzívája és a fordulat (1941. június 22-1942/43)

1941 tavaszán Hitler három lehetőség közül választhatott. Teljes erővel rávethette volna magát Nagy-Britanniára és a brit birodalomra, megszerezhette volna magának a Földközi-tenger keleti medencéjét, megnyitva ezáltal a Közép-Keletre (Irak, Irán) vezető utat, és végül a harmadik lehetőség a Szovjetunió elleni hadjárat volt. Úgy vélte, Nagy-Britannia is csak azért áll ellen, mert szövetségesekre számít, és ezek nem lehettek mások, mint az Egyesült Államok és/vagy a Szovjetunió. Hitlernek nem volt terve arra, hogy mi történjen, ha a világ legerősebb gazdasági hatalma ennek megfelelő hadsereget épít ki, és megjelenik vele a britek védelmében Európában. Azt tervezte, hogy egy újabb villámháborúval szétzúzza a Szovjetuniót, megfosztva ezzel potenciális szövetségesétől Nagy-Britanniát, mielőtt az az Egyesült Államok segítségével támadást kezdhetne Németország ellen. Sőt abban bízott, hogy a Szovjetunió bukásával olyannyira megváltoznak Németország javára az erőviszonyok, hogy a reményét vesztett Anglia is békét köt, de legalábbis megosztja Nagy-Britannia és az Egyesült Államok demokratikus közvéleményét a bolsevizmus elleni „keresztes háborúja”. A Szovjetunió, a bolsevizmus elleni támadása Hitler egész politikai pályájából, a nemzetiszocialista eszmékből (Lebensraum) is következett. Már 1940 decemberében megkezdték a támadás tervének kidolgozását **(Barbarossa-terv)**.

Hitler **1941. június 22**-én indította meg a második világháború legkockázatosabb vállalkozását. Németország kétségtelen katonai fölényben volt ekkor. Nagy segítséget jelentett Hitler számára, hogy igénybe vehette szövetségesei és csatlósai erőtartalékait, sőt igen nagy mértékben emberanyagát is. Németország ipari és katonai szempontból egyaránt a világ legjobban megszervezett hatalmai közé tartozott, és háborús céljai szolgálatában felhasználhatta a meghódított Európa minden elképzelhető erőforrását. Mivel nyugat felől ekkor még nem kellett támadástól félnie, a Szovjetunió ellen megindított háború elején sokkal nagyobb és főként sokkal jobban felszerelt haderőt tudott mozgósítani, mint megtámadott ellenfele.

Sztálin azt feltételezte, hogy Hitler támadására csak Nagy-Britannia leverése után kerül sor. Ezért provokációnak tartotta és nem is vette figyelembe a brit, az amerikai és a szovjet titkosszolgálatok pontos információit a közelgő német offenzíva időpontjáról. A Szovjetunió nem készült fel a támadásra, és ezért is lehettek olyan sikeresek a németek az első hónapokban.
Hitler annyira biztos volt a könnyű győzelemben, hogy nem is keresett „nehézsúlyú" szövetségeseket – nem akart osztozni a zsákmányon. Mussolinit lebeszélte, hogy csapatokat küldjön a keleti frontra, Japánt pedig dél felé „terelte", a brit Szingapúr elleni támadásra biztatta. A németek 150 hadosztályát a (finn, román, szlovák és magyar) szövetségesek mintegy 30 hadosztálya egészítette ki (összesen kb. 3 millió katona), akiket a Sztálin által elvett területek visszaszerzésére (finnek, románok), illetve a háború utáni rendezéshez érdemek szerzésére küldtek ki a frontra vezetőik (magyarok, románok, szlovákok). A németek 3350 harckocsijával és 3000 repülőgépével szemben a szovjetek 25 ezer, döntően elavult páncélosa és 6000, ugyancsak elavult repülőgépe állt.
A **németek** három nagy hadseregcsoport felhasználásával **három irányból** indultak a Szovjetunió ellen. Fenn **északon von Leeb** tábornok parancsnoksága alatt a német csapatok a balti államokon keresztül Leningrád ellen vonultak. A cári Oroszország, Lenin és a bolsevik forradalom egykori fővárosa ellen északról is megindult a támadás, a finnek négy nappal később csatlakoztak a Szovjetunió elleni hadjárathoz. A második nagyobb arányú támadás **von Bock** tábornok vezetése alatt egyenes irányban **Moszkva ellen**, végül a harmadik és a legnagyobb sikerű **délen** kezdődött **von Rundstedt** tábornok hadműveleteivel.
Az első napokban leírhatatlan **káosz** uralkodott **a szovjet oldalon**. Már az offenzíva első néhány órájában (a földön) megsemmisítették a szovjet légierő 1200 gépét, és a szovjet légtér felett a Luftwaffe lett az úr. Moszkvából nem jött egyéb parancs, mint az, hogy nincs visszavonulás, mert Sztálinnak nem volt világos elképzelése arról, hogyan tovább. Ő a Szovjetunió előterében akarta megvívni a háborút, ezért is tolta 200-300 kilométerrel nyugatabbra a határait 1939 után. Tíz nap múlva a bolsevik vezér összeszedte magát, és életében először rádióbeszédet intézett a néphez, megdöbbentve hallgatóit grúz akcentusával.
Súlyos áldozatok árán július végére a megsemmisítő „határcsatákat" a Wehrmacht megnyerte, és 1941 kora őszén megkezdhette a három nagyváros, Leningrád, Odessza és Moszkva nyerte, és 1941 kora őszén megkezdhette a három nagyváros, Leningrád, Odessza és Moszkva december 6.) a főváros elfoglalására. November végéig kimerítették minden erőtartalékukat a moszkvai védővonalak elleni hiábavaló

támadásokban. December 7-én Zsukov marsall 25 „télálló”, jól felszerelt távol-keleti hadosztályával ellentámadásba kezdett, és 80-300 kilométer távolságra visszaszorította a németeket Moszkvától. **Sztálin** megtehette, hogy távol-keleti hadosztályait most bevesse, mert **1941 áprilisában semlegességi egyezményt kötött Tokióval**, és Richard Sorge szovjet hírszerző még október közepén jelezte, hogy Japán dél felé támad. **Moszkva alatt a Wehrmacht elszenvedte első vereségét**, a villámháború véget ért.

Magyarország belép a háborúba

A német vezetés a Szovjetunió elleni háború kezdetén nem számolt tényleges magyar katonai részvétellel, de nem zárta ki annak igénylését. Hitler nem akarta hivatalosan kérni a magyar hadsereg részvételét, mert – a korábbi esetek alapján – attól tartott, hogy a magyar kormány újabb területi követelésekkel lépne fel. A politikai és katonai vezetés a „revízió revíziójától” tartott, ezért úgy vélték, itt az alkalom, hogy Hitlernél jó pontokat szerezzenek a háború utáni időkre. Hiszen világos volt, hogy a kelet-európai határok nem örökérvényűek. Azt, hogy Németország közelinek és könnyűnek remélt győzelme után miképpen és főleg kinek a javára módosulnak a határok Kelet-Közép-Európában – szerintük –, a magyar, a román, a szlovák és a horvát csapatok keleti fronton szerzett érdemei alapján kell majd megállapítani. Már csak egy jó ürügyre volt szükség, hogy igazolhassák a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozást. **1941. június 26**-án máig ismeretlen eredetű gépek **bombázták Kassát, Munkácsot**, illetve „meggéppuskáztak” egy gyorsvonatot Rahó közelében. Bár Molotov még 23-án közölte a moszkvai magyar követtel, hogy a Szovjetuniónak nincsen követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben és nincsen észrevétele Magyarország erdélyi revíziós törekvéseivel kapcsolatban, a szovjet kormány pedig 27-én tagadta, hogy köze lett volna a légitámadáshoz, **Horthy Miklós**, a kormányzói hatalom adta lehetőséggel élve **– a Bárdossy-kormány támogatásával –, azonnali válaszcsapást rendelt el**. Amikor **1941. június 27**-én Bárdossy László az Országgyűlés Képviselőházában bejelentette a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval, a **magyar királyi légierő** gépei szovjet területeket támadtak, és néhány nap múlva az ún. **Kárpát-csoport**ba összevont erők is átlépték a magyar–szovjet határt.

1941. augusztus 8 -án kihirdették az ún. **III. zsidó- (faji) törvény**t, amely megtiltotta a nem zsidók és zsidók közötti házasságot; „fajgyalázásnak” minősítette és büntetendőnek nyilvánította a nem zsidók és zsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot.

1941. november 29-én Nagy-Britannia – Sztálin követelésére – ultimátumban felszólította Magyarországot (Finnországgal és Romániával egy időben) csapatai haladéktalan visszavonására

(december 5-ig). Miután Magyarország ezt nem teljesítette, az USA budapesti nagykövete átadta a Nagy-Britanniával beállott hadiállapotot kimondó jegyzéket. December 12-én Magyarország elvágta az utolsó szálat is a Nyugat felé, hadat üzent az Egyesült Államoknak (egy nappal a német hadüzenet után).

Kié lesz a Közel- és Közép-Kelet?

Stratégiai jelentősége volt , hogy ki szerzi meg a Földközi-tenger partjától Indiáig húzódó térség feletti uralmat. Ha a tengelyhatalmak befolyása tovább erősödött volna Szíriában, Irakban és Iránban, ha ellenőrzésük alá vonták volna a Közel-Kelet hatalmas **kőolajforrásai**t, ha elvágták volna a Szovjetunióba vivő **szövetséges utánpótlási útvonalak**at, ha az oldalukon a háborúba kényszerítették volna a semleges Törökországot és ha közvetlenül **fenyegethették volna Indiát**, beláthatatlan következményekkel járt volna. A cionizmus, a zsidó–palesztin konfliktus miatt a nemzetiszocialista antiszemitizmusnak, Németországnak számos híve akadt az arab világ vezető köreiben. Döntően **a britekre hárult, hogy elhárítsák** ezeket a **veszélyeket** is.

1941 májusában a brit csapatok megszállták Irakot, és angolbarát kormányt segítettek hatalomra. Júniusban Palesztinán és Irakon át benyomultak Szíriába, ahol rövid, de heves harcok után legyőzték a vichyi kormányhoz hű francia haderőket, és a hatalmat a „szabadfranciáknak” adták át. Amikor pedig a Szovjetunió hadba lépésével életbevágóan fontossá lett, hogy a Perzsaöbölből közvetlenül juthasson el a segítség a Szovjetunióba, Irán északi részét a szovjet, a délit pedig a brit csapatok szállták meg (1941. augusztus), a németbarát Reza Pahlavi sahot fia javára lemondásra kényszerítették, és internálták.

Az Atlanti Charta

1941. augusztus 14 -én – egy Új-Foundlandnál horgonyzó amerikai cirkálón – **Roosevelt és Churchill** közös szándéknyilatkozatot tett **a háború utáni béke alapelveiről**. Az aláírók a következő alapelvekben értettek egyet: nem fogadják el a területi változásokat, kivéve, ha a lakosság önrendelkezése igazolja; a népek szabadon választhatják meg alkotmányukat és kormányukat; biztosítják a kereskedelem és a tengeri közlekedés szabadságát; elhatározták, hogy a világháború után egy általános biztonsági békerendszert teremtenek meg, s kiépítéséig lefegyverzik az agresszor nemzeteket.

Mivel a Chartához csatlakozott a Szovjetunió és a többi, a tengelyhatalmakkal hadban álló ország is, ez lett a háború alatt a szövetséges együttműködés elvi alapja.

Japán expanzió a csendes-óceáni térségben

Mivel 1937 elején ismét válság fenyegette az országot, s ennek

hatására megerősödött az ellenzék, a kormány a Kína elleni háború kirobbantásával teremtett új helyzetet. A háborús kaland lendülete néhány év alatt kifulladt, az ellenzék azonban erősen meggyengült, s 1940-ben fel is oszlatták a politikai pártokat. Helyükbe az Egységes Nemzeti Párt lépett, s most már nem maradt erő, amely megakadályozhatta volna a háromhatalmi egyezmény megkötését (1940).
Az 1941 áprilisában a Szovjetunióval kötött megnemtámadási szerződés északról fedezte Japán kelet-ázsiai, óceániai terjeszkedését. Júniusban megszállta Francia-Indokínát, majd augusztusban Thaiföldtől követelte, hogy bocsásson rendelkezésére katonai támaszpontokat és biztosítsa számára a nyersgumi-, az óntermelés és a rizstermesztés fölötti ellenőrzés jogát. A további terjeszkedés módja megosztotta a japán katonai-politikai elitet. Amikor a Konojekormány, amely tárgyalásokkal akarta szentesíttetni az amerikaiakkal az addigi és a későbbi hódításait, megbékélési politikájával kudarcot vallott, augusztusban lemondott. A Kvantunghadseregtörzs főnökének, az imperializmus legfőbb képviselőjének, **Todzso Hideki**nek októberben megalakult kormánya azonnal hozzálátott az Egyesült Államok elleni háború gyorsabb előkészítéséhez.
1941. december 7 -én a Hawaii-szigeteken fekvő **Pearl Harbor**, az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának főtámaszpontja ellen **Jamamoto** tengernagy repülőgépei meglepetésszerű támadást intéztek, de az amerikaiak mindhárom, nyílt tengeren tartózkodó repülőgép-anyahajója, a hajógyárak és a dokkok elkerülték a pusztulást. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Hollandia Japánnak küldött hadüzenetét (december 8.) követte a német–olasz hadüzenet az Egyesült Államoknak (december 11.).
A Pearl Harbornál, majd három nappal később Szingapúr közelében a brit flotta két hatalmas hadihajójának elsüllyesztésével elért sikerek, ha átmenetileg is, jelentős katonai fölényhez juttatták Japánt a Csendes-óceánon. A térségben megmaradt brit–amerikai szövetséges flotta és légierő nem volt már alkalmas arra, hogy útját állja a japán expanziónak, amely a Pearl Harbor-i támadással egyidejűleg indult meg a térség legfontosabb pontjain.
Pearl Harbort **Japán diadalmas 150 napja** követte. A három irányba indított **offenzíva fő iránya** a **Fülöp-szigetek** és **Holland-India** (Indonézia) volt. A Jáva mellett vívott tengeri csatában (február 27-28.) megsemmisítették az amerikai–brit–holland hajóhadat, és március 8-án már Batáviában (ma Jakarta) is felhúzták a Felkelő Nap Országának zászlaját. A japán légierő már az észak-ausztráliai Darwint bombázta. Május elején felszámolták az utolsó amerikai ellenállási pontot is a Fülöp-szigeteken.
Az előrenyomulás fő irányának **jobbszárnya** az ázsiai kontinens ellen

irányult. Még december 25-én bevették **Hongkong** brit tengerészeti támaszpontját, 1942. február 15-én elesett **Szingapúr**, a Kelet Gibraltárja. A Tokiónak önként behódoló **Thaiföld** területéről kiindulva április végére elfoglalták **Burmá**t, a stratégiai fontosságú „burmai út” elvágásával elszigetelték a Nemzeti-Kínát a szövetséges utánpótlástól, és már közvetlenül fenyegették a brit Indiát.

Az előrenyomulás fő irányának balszárnyát az „ **Óceánia felé irányuló sugaras előretörés**sel” fedezték. Lerohanták Guamot és a Wake-szigetet, partra szálltak Új-Guineában és az Aleut-szigeteken. Május elején Ausztrália partjai előtt, a **Korall-tengeren** csapott össze a japán és az amerikai hajóhad. A történelemben most először küzdött két flotta egymástól mintegy 200 mérföldes távolságból, anélkül, hogy látták volna egymást. A nagy csatahajók ideje lejárt; a repülőgép-anyahajók vették át az uralmat a tengerek felett. A japánok 77 repülőgépet és egy könnyű, az amerikaiak egy nehéz repülőgép-anyahajót vesztettek a 66 repülőgépük mellett. Jamamoto azonban abbahagyatta a hadműveleteket, és ezzel kifulladt a japán előrenyomulás.

Az 1942-es német nyári offenzíva a keleti fronton és Észak-Afrikában

Miután 1942 tavaszán a Vörös Hadsereg három offenzíváját (leningrádi, harkovi, krími) is visszaverték, a németek június végén indították meg támadásukat. Hitler célja a kaukázusi, a bakui olajmezők és a kubáni gabonaföldek megszerzése, a stratégiailag (és lélektanilag is) fontos Sztálingrádnál az észak–déli, volgai vízi út elvágása volt, hogy ezzel biztosítsa a kaukázusi támadó ék hátát. További terve, hogy Sztálingrádból északnak fordulva Moszkvát elfoglalja, illetve a Kaukázuson átjutva csapatai a Perzsa-öbölnél egyesüljenek Rommel seregével.

A német csapatok két hónap alatt a **Kaukázusig**, illetve a **Volgáig** nyomultak előre, de Sztálingrádot nem sikerült teljesen bevenniük, Bakut pedig meg sem közelítették. Ettől kezdve **Sztálingrád ostroma** kezdett az első világháborús Verdunre emlékeztetni, mind nagyobb német erőket vonzott magához és mind kevesebbet ért volna a bevétele. Ahogy egyre több erőt csoportosítottak a németek a sztálingrádi frontszakaszra, úgy gyengült a Don melletti hosszú, északi szárnyuk, amelyet a csekély katonai értékű román és magyar csapatokra bíztak.

1942 májusában **Rommel** nagy erejű **ellentámadást indított**, hogy elfoglalja Egyiptomot és a Szuezi-csatornát. A kezdetben sikeres offenzíva az egyiptomi **El-Alameinnél**, 100 km-re Alexandriától **kifulladt**. „Az erőnk kimerült” – írta haza Rommel, és néhány tucat páncélosával várta az amerikai hadiszállításokkal napról napra erősödő brit 8. hadsereg ellentámadását, amelynek új parancsnoka a

legjobb brit hadvezér, Bernard L. **Montgomery** tábornok lett.

A fordulat

Csata a Csendes-óceánon (1942. június 3-7.)

A Korall-tengeren döntetlenül végződött csata után a japán vezérkar azt tervezte, hogy lehetőleg egyetlen döntő ütközetben megsemmisíti az amerikai flottát; elfoglalva a stratégiai fekvésű Midway-, majd a Hawaii-szigeteket, kiszorítja az amerikaiakat a Csendes-óceánról. Ezért vonult fel szinte a teljes japán flotta június elején a **Midway-szigetek** ellen. A japán rejtjelkulcsot ismerő amerikaiak nem törődtek az Aleut-szigetek ellen indított elterelő akcióval, de még így is látszólag nyomasztó hátrányban voltak **Nimitz** tengernagy erői. A radart nem használó japánok viszont sötétben tapogatóztak, s ez lett a vereségük oka. Amikor számukra váratlanul megjelentek a feleakkora amerikai flotta repülőgépei, és néhány perc alatt megsemmisítették a japánok négy anyahajóját, egy nehézcirkálóját és ezekkel együtt több mint 330 repülőgépet, a japán flotta megszakította a hadműveletet, és visszafordult támaszpontjai felé. Az. amerikaiak csak egy repülőgép-anyahajót, egy torpedórombolót és mintegy 150 repülőgépet vesztettek.

Ezzel **megszűnt a japán fölény a Csendes-óceánon**, és mivel Japán csak több ezer kilométeres tengeri útvonalakkal biztosíthatta a katonai utánpótlást és az ipari nyersanyagokat, **stratégiai helyzete megrendült**. Még néhány hónapig reménykedhettek ugyan, hogy a németek európai sikerei, esetleg győzelmük a Szovjetunió felett kompromisszumos békére kényszerítheti az Egyesült Államokat, ám a stratégiai kezdeményező szerepüket elvesztették.

El-Alamein (1942. október); Eisenhower partraszállása Észak-Afrikában

Észak-Afrikában már nyár óta készült a két fél a döntő összecsapásra, melyet Churchill „a kezdet végének” nevezett, és valóban fordulópontot jelentett a világháborúban ezen a fronton. Amikor megkezdődött az ütközet, 230 ezer brit katona állt szemben a tengelyhatalmak 80 ezrével, és 1440 harckocsi a 260 német és a 280 elavult olasz tankkal szemben.

Az **el-alameini csatá**ban (**1942. október** 23–november 4.) **Montgomery** brit csapatai felőrölték a tengelyhatalmak erőit, és **Rommel** a tunéziai határig vonult vissza. Időközben (november 8.) Dwight **Eisenhower** amerikai tábornok parancsnoksága alatt **brit és amerikai csapatok szálltak partra** a Vichyhez hű Francia **Észak-Afrikában**, Casablancában, Oranban és Algírban (Fáklya-hadművelet).

Az észak-afrikai szövetséges partraszállás ellensúlyozásaképpen – és hogy megelőzzön egy dél-francia inváziót – Hitler elrendelte egész Franciaország katonai megszállását, de nem sikerült megszereznie a Toulonban állomásozó francia hadihajókat, mert a franciák inkább

elsüllyesztették azokat. 1942/43 telén már csak Tunézia maradt a tengelyhatalmak kezén ÉszakAfrikában.
Mialatt a szemben álló felek erős állásokat építettek ki Tunézia és Algéria határán, és mialatt Montgomery 8. brit hadserege nyugat felé szorította Rommelt, **Churchill és Roosevelt** a brit és az amerikai hadsereg vezető tábornokaival tanácskozásra gyűlt össze **Casablancában**, hogy megvitassák az elkövetkező hónapokban esedékes haditerveket, a szicíliai és itáliai partraszállás terveit. Itt állapodtak meg abban az alapelvben, hogy a legyőzött ellenségtől nem fogadnak el mást, csak a „feltétel nélküli kapitulációt".
A sztálingrádi csata és Leningrád blokádjának áttörése
A szovjet hadsereg 1942. november 19-én indított támadása a **sztálingrádi katlan**ba zárta **Paulus** több mint 300 ezer fős 6. hadseregét. Miután hiábavalónak bizonyult **Manstein**nek, a Dél hadseregcsoport főparancsnokának decemberi felmentési kísérlete, és januárban **a szovjet csapatok áttörték a doni frontot is – megsemmisítve** az itt lévő **magyar** és **román hadsereget –**, a német 6. hadsereg sorsa megpecsételődött. 1943. január 31-én Paulus, akit kevéssel korábban neveztek ki tábornagynak, megadta magát, és az utolsó német csapatok február 2-án követték a példáját. A 91 ezer fogságba esett németből mindössze 6000 tért haza valaha is.
A sztálingrádi vereség után a védhetetlenné vált kaukázusi frontról a német csapatok gyors ütemben vonultak vissza, és 1943 márciusában már ismét ott voltak, ahonnan 1942 nyarán elindultak. 1943 januárjában a szovjet csapatok megkezdték a Leningrádot körülvevő blokád áttörését.
Magyarország: a voronyezsi katasztrófa és a Kállay-kormány
1942 januárjában Ribbentrop német külügyminiszternek és Keitel vezértábornagynak, a Wehrmacht főparancsnokság (OKW) vezetőjének budapesti látogatásán Bárdossy megígérte, hogy Magyarország egy hadsereget küld a keleti frontra. Már az új miniszterelnök, **Kállay Miklós** küldte ki júliusban a főleg idősebb tartalékosokból és tartalékos tisztekből álló **2. magyar hadsereg**et, 200 ezer katonát és 50 ezer munkaszolgálatost a **Don-kanyar**ba.
A villámháború kudarca keleten óvatosabb politizálásra késztette Horthyt, aki még 1941 szeptemberében menesztette a feltétlen németbarát honvéd vezérkari főnököt, **Werth Henrik** vezérezredest, és helyébe **Szombathelyi Ferenc**et nevezte ki. Az új politika új miniszterelnököt kívánt. 1942 márciusának elején „saját kérésére" lemondatta Bárdossy Lászlót, és helyette hű emberét, Kállay Miklóst nevezte ki (március 9.). Jóllehet az új kormány szóban továbbra is a német szövetség hívének vallotta magát, **Kállay** 1942 nyarától titokban, de Horthy támogatását bírva, igyekezett lazítani a németekhez fűződő kapcsolatokon és a lehető legkisebb

megrázkódtatással kivezetni az országot a háborúból. Az angolszász hatalmakkal való kiegyezést támogató erők egyik vezetője, a **különbéke-kísérletek** irányítója Horthy legbefolyásosabb tanácsadója, **Bethlen István** volt.
A korlátozott lehetőségek miatt ha szórványosan is, de a háborúba lépést követően nyíltan megjelent az **antifasiszta, háborúellenes tiltakozás**. 1941. október 6-án a budapesti Batthyány-örökmécsesnél, november 1-jén a Kerepesi temetőben Kossuth Lajos és Táncsics Mihály sírjánál tüntettek, majd 1942. március 15-én a **Magyar Történelmi Emlékbizottság** többezres tömeg részvételével rendezett háborúellenes tüntetést a Petőfi-szobornál. Az Emlékbizottság a történelmi hagyományok ápolására, az antifasiszta és náciellenes erők tömörítésére alakult meg legálisan 1942 februárjának közepén. Elnöke Szekfű Gyula, majd lemondása után a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, Kovács Imre lett; tagjai az antifasiszta ellenállás valamennyi irányzatát képviselték (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Darvas József, Illyés Gyula, Kállay Gyula, Szakasits Árpád, Tildy Zoltán stb.). Miután a rendőrség április 2-án letartóztatta a Magyar Történelmi Emlékbizottság elnökségének néhány tagját, a bizottság beszüntette működését.
A **Jány Gusztáv** parancsnoksága alatt álló **2. magyar hadsereg az 1943. január 12**-ét követő néhány napban – a sztálingrádi csata mellékhadszínterének számító Don-kanyarban, **Voronyezs**nél – megsemmisítő vereséget szenvedett, 41 ezer katona elesett, illetve megfagyott, 28 ezer fogságba esett.
1943 elején a Kállay-kormány Törökországban, Svédországban és Svájcban kapcsolatot teremtett brit diplomatákkal, hogy a fegyverszünet feltételeiről tárgyaljon. Az angolbarát erők tévesen értékelték a helyzetet, amikor az angolok balkáni frontjára számítottak.
A második világháború mellékhadszínterének számító Balkánon nem voltak meg egy brit offenzíva feltételei, mint az antant 1918-as hadjáratakor, de az angolszászok is erősítették ezeket az illúziókat, hogy ezzel is megkönnyítsék a Franciaországban tervezett partraszállásukat.
Fordulat a keleti fronton

Az antifasiszta koalíció ellentámadása (1942/43-1944. június 6.)

1943 legnagyobb ütközetére **Kurszk** közelében került sor július 5. és 12. között, s a háború egyik döntő ütközetének bizonyult. Az offenzívát németek indították a kurszki szovjet kiszögellés felszámolására, majd 12-én megindult a szovjet ellentámadás. Mindkét oldalon 1500 harckocsi csapott össze – ez volt a **történelem**

legnagyobb tankcsatája, és az is maradt egészen az 1973-as közel-keleti háborúig. Németország először szenvedett harctéri (nyílt terepen vívott ütközetben) vereséget. A Wehrmacht elvesztette körülbelül 500 ezer katonáját, 3000 lövegét, 1500 harckocsiját és 3700-nál több repülőgépét.

A totális mozgósítással összeszedett tartalékok jelentős része alig két hónap alatt megsemmisült. Ettől a pillanattól kezdve már nem a győzelem, hanem az időnyerés volt Hitler célja és egyetlen reménye.

A „zsidókérdés” és az „Endlösung”

A varsói gettófelkelés

A náci terror fokozódása és a varsói gettó lakosságának megsemmisítő táborokba hurcolása miatt kitört a varsói gettófelkelés (1943. április 19-május 8.). Megközelítően 60 ezer zsidó felkelő esett el a harcban. A gettót lerombolták, az életben maradottakat koncentrációs táborokba szállították.

Bár **Németországban** a zsidó származású polgárokat **erőszak és megkülönböztetés** sújtotta már 1933 óta, de **a világháború kitörése után** emelkedett fokozatosan az állami politika és gyakorlat szintjére **szisztematikus megsemmisítésük**. Lengyelország lerohanása után sor került az első **tömeggyilkosságok**ra, a túlélőket az emberi lét minimális feltételeit sem biztosító **városi gettók**ban zsúfolták össze. 1941 nyarán, a Szovjetunió elleni inváziót követően az **Endlösung**, a „végső megoldás” **népirtás**sá **(genocídium)** vált. Megkezdődött a zsidók tömeges, szervezett legyilkolása, amelyet a különlegesen kiképzett halálbrigádok (Einsatzgruppe) gyakran a helybeli rendőrség és a kollaboránsok segítségével hajtottak végre.

1942 januárjában konferenciát tartottak **Wannsee**ben, hogy összehangolják a „zsidókérdés végleges megoldását Európában”, amely Heinrich **Himmler**nek, az SS „birodalmi vezetőjének” irányítása alatt akkor már folyamatban volt. Már a harmincas években felállítottak **koncentrációs táborok**at Németországban a nemzetiszocialista rezsim ellenfelei számára, a leghírhedtebbek Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen voltak.

Most új, **megsemmisítő táborok**at létesítettek Treblinkában, Sobiborban, Majdanekben; Auschwitzban kibővítették a tábort, vasútvonalat, gázkamrákat építettek, hogy egész Európából szállíthassanak oda zsidókat. A deportáltakat érkezésük után szétválasztották, egy részük – akik és amíg alkalmasak voltak rá – **rabszolgamunkás**ként dolgozott, a többieket elgázosították. Csak Auschwitzban több mint 2 millió embert semmisítettek meg.

Az európai zsidóság embervesztesége a második világháború idején becslések szerint **meghaladta a 6 milliót**, ez **az európai zsidóság 60%**-a volt. Ez volt a **Holocaust** (görög: „teljes tűzáldozat”) vagy **Soá** (héber: „katasztrófa, szerencsétlenség”).

Ugyanakkor romák százezreit is megölték, mint ahogy több mint százezer olyan németet és lengyelt is, akiket a nácik az **eutanáziaprogram** alapján szellemileg vagy fizikailag súlyosan fogyatékosnak ítéltek. Hárommillió nem zsidó lengyel polgári személyt és egymillió szerbet, valamint a megszállt országok rabszolgamunkásainak száz- és százezreit gyilkolták meg, vagy haltak meg az éhezéstől, illetve a rossz bánásmódtól. Legkevesebb 4 millió szovjet hadifogoly vesztette életét a német táborokban a kivégzések, az élelemhiány és az egészségügyi ellátás hiánya miatt.
Több millió ember tömeges meggyilkolását tehát bürokratikusan és technikailag szinte tökéletesen szervezték meg és hajtották végre az „új rend Európájában”, és mivel Németországban, a csatlós és megszállt országokban néhány millió ember vett részt ebben, akik nagyon is tisztában voltak vele, hogy a deportáltak útja közvetve vagy közvetlenül a halálba vezet, **minden társadalomnak szembe kell néznie második világháborús szerepével**, a felelősség kérdésével. Nem lehet mindezt egy személy (Hitler), egy-két szervezet (NSDAP, SS) vagy csak egy nép bűneként megmagyarázni. De azok a társadalmak sem háríthatják el maguktól teljes mértékben a felelősséget, amelyek nem fogadták be a biztos halál elől menekülőket, mondván: „a csónak megtelt”.
De e nélkül is minden képzeletet messze felülmúlt a második világháború kegyetlensége. A fasiszta párthadsereg, a fegyveres SS alakulatain kívül **tömegesen követtek el szörnyűségeket a Wehrmacht, a szovjet, a japán, a horvát, a magyar, a román hadsereg katonái vagy akár a partizánok is**. A hadseregek rendszeresen és tömegesen – gyakran egész falvakat kiirtva – a polgári lakosságon torolták meg az őket ért támadásokat (Lidice, Oradour stb.).
A sztálini Szovjetunióban kollaboráció vádjával vagy csak gyanújával egész népeket deportáltak évtizedekre (krími tatárok, csecsenek, volgai németek). A **Gulagok világa** várta a német fogságból szabadult szovjet hadifoglyokat, mert megadták magukat, a „felszabadítottak”, kollaboránsok vagy csak a gyanúsak tömegeit, akik közül sokan nem tértek vissza.
Csak a hadifogolytáborokban, az **NKVD** börtöneiben meghalt lengyelek száma meghaladja a 750 ezret, a **katyni tömegsírok** több mint 4000 tiszt holttestét rejtették, akik 1939-ben kerültek szovjet hadifogságba. Mint ahogy örökre eltűnt az 1945-ben a szovjetek fogságába került egymillió japán legtöbbje is.
A **japánok kegyetlenkedései** a megszállt területek lakosságával semmivel sem maradtak el az európaiakétól. Egyes becslések szerint a japánok Kínában tízmillió embert öltek meg. A japán kézre került nyugati hadifoglyok a busidó erkölcsi normáknak, különféle

kegyetlenkedéseknek – éheztetésnek, „tudományos” kísérleteknek, kényszermunkának és a bombázások célpontjai körüli táborokban való fogva tartásnak – voltak kitéve. A megszállt területeken 200 ezer nőt kényszerítettek a hadsereg bordélyházaiba.
1941 után egyik hadviselő félnek sem voltak fenntartásai a nagy lélekszámú települések támadását illetően. A városok nagyfokú bombázásának következtében például Németországban 600 ezer, Japánban 500 ezer, Nagy-Britanniában 60 ezer polgári lakos vesztette életét. Rengeteg ember a frontok elől menekülve vagy idegen hadseregektől elüldözve halt meg.

Az ellenállási mozgalmak

Kétségtelenül minden országban akadtak, akik hajlandóak voltak a németekkel való együttműködésre, egyes országokban többen, máshol kevesebben. De a náci terror, a deportálások, az önzetlen hazafiság vagy az antifasiszta meggyőződés sokakat késztetett arra, hogy részt vegyenek az **ellenállás**ban a Wehrmacht által elfoglalt területeken. A legtöbb országban a **kommunisták** és a **szocialisták** vállalták a legnagyobb áldozatokat. A szervezésben, az anyagi és politikai támogatásban **Nagy-Britanniá**nak volt jelentős szerepe.
A **Szovjetunió** megszállt területein a többiekéhez nem hasonlítható **partizánháború** alakult ki. A partizánmozgalom emberi bázisát azok a szovjet tisztek és katonák alkották, akik, miután „elrobogott” mellettük a front, nem adták meg magukat, hanem behúzódtak a hatalmas erdőségekbe. Számukat gyarapították a megszállt területek párt- és szovjet funkcionáriusai, akik nehezen tudták volna eltitkolni kilétüket (a Vörös Hadsereg politikai tisztjeire az azonnali likvidálás várt Hitler hírhedt „komisszárparancsa” alapján).
A későbbiekben a **példátlanul brutális megszállás** mind több embert tett partizánná vagy az ellenállók támogatójává. 1941/42-ben, amikor a Szovjetunió az élethalálharcát vívta, az ellenállás még szórványos és szervezetlen volt, ráadásul hiányoztak hozzá az anyagi feltételek (fegyver, élelmiszer, gyógyszer). 1942/43 tele nemcsak a fronton hozott fordulatot, hanem a partizánmozgalomban is, amely 1943-ra kiszélesedett, tömegméreteket öltött, jól szervezetté vált. Moszkva mind több hadianyagot tudott eljuttatni légi úton hozzájuk. A mozgalom tetőpontján, 1943/44-ben a Szovjetunióban legalább félmillió fegyveres partizán harcolt.
A nácizmus „új rendje” legkíméletlenebbül **Lengyelország**ban mutatkozott meg. **A lengyel zsidók millióit legyilkolták**, az életben hagyottakat rabszolgamunkára **deportálták, gettókba zárták**, az országot kirabolták, **a városokat lerombolták**. Mindezek ellenére sem tudták megtörni a lengyel ellenállást, sok ezer lenyel katona menekült el az ország területéről, és folytatta a harcot a németek ellen Észak-Afrikában (Tobruk), Norvégiában (Narvik), Olaszországban (Monte

Cassino) és Franciaországban, de százezrek harcoltak odahaza is.
A megszállás első napjaiban már megkezdődött az ellenállás megszervezése. Itt tűnt ki **Grot-Rowecki** tábornok, a **Honi Hadsereg** későbbi parancsnoka. A Honi Hadsereget (Armia Krajowa) a **londoni emigráns kormány** kezdeményezésére szervezték meg 1942 februárjában. Ugyanígy megszerveződött a földalatti közigazgatás is, amely **Sikorski** tábornok emigráns kormányának volt alárendelve. Amikor 1942 januárjában megalakult a Lengyel Munkáspárt (kommányának volt alárendelve. Amikor 1942 januárjában megalakult a Lengyel Munkáspárt (kom ben a Népi Gárda egységei, egyesülve a Vörös Hadsereg oldalán harcoló 1. Lengyel Hadsereggel, létrehozták a **Népi Hadsereg**et (Armia Ludowa). A háború utolsó fázisában 600 ezer lengyel (ebből 200 ezer emigrációban) harcolt a németek ellen, ezzel a lengyelek alkották az ötödik legnagyobb németellenes erőt.
Jugoszlávia 1941 áprilisi lerohanása után a hegyekben azonnal elkezdődött az a fajta elkeseredett **gerillaháború**, amelyet a szerbek évszázadokon át vívtak a törökök ellen. Az ellenállás első vezetője az emigráns kormánnyal együttműködő, katonatisztből partizánvezérré lett Dragoljub (Drazsa) **Mihajlovic** volt. Szabadcsapatai, a **csetnikek** szerb nacionalizmusra építve vették fel a harcot a megszállókkal, de 1941 őszére a német terrorral szemben a nacionalista szerb ellenállás már csak árnyéka volt önmagának. A németek neves túszok tömeges kivégzésével zsaroltak, és némely parancsnok a harcok beszüntetésére kényszerült, csak hogy életben maradhasson. De ekkor már kibontakozóban volt egy másfajta ellenállás, amelyet semmilyen erőszak, megtorlás sem tudott elrettenteni. A **partizánok**, akiket **Josip Broz Tito** vezetett, kérlelhetetlen harcot indítottak a megszállók ellen, de a túlélésük fejében megalkuvó csetnikek és a kollaboráns horvát **usztasák** ellen is. Csakhamar igen súlyos veszteségeket okoztak a németeknek, és nagy körzeteket vontak ellenőrzésük alá. Amikor 1943 őszén az olasz hadsereg szétesett, Tito partizánjai lefegyverezték az olasz csapatokat, és most már negyedmilliós hadsereget alkottak. Mivel ténylegesen csak a partizánok harcoltak a németek ellen, a csetnikek pedig nem, 1943 végére már minden rendelkezésre álló hadianyagot Titónak dobtak le a britek, és nem sokkal később Mihajlovictól is megvonták az elismerést.
1943 novemberében Tito a boszniai Jajcéban megtartotta mozgalmának politikai kongresszusát, és „a jugoszláv nemzet képviseletére egyedül jogosult” **ideiglenes kormányt állított fel**. 1944 májusának végére – túl későn – tudott csak úrrá lenni belső válságán a londoni jugoszláv emigráció. II. Péter király felmentette a kormányt, amelynek a kompromittálódott Mihajlovic tábornok volt a hadügyminisztere, és a háború kezdete óta egyesült államokbeli

emigrációban élő Subasicot, a volt horvát bánt nevezte ki miniszterelnökké, de ennek már nem volt igazi jelentősége.
1944 őszén a Vörös Hadsereg balkáni előrenyomulása megteremtette Jugoszlávia felszabadulásához a feltételeket. A Népi Felszabadító Hadsereg nagyszabású offenzívát indított, a Vörös Hadsereggel „versenyt futva” felszabadította Belgrádot (október 20.), és 1945. május 15-ére – kiszorítva a megszálló csapatokat, szétverve a csetnikeket és usztasákat – az országot is.
Franciaország ban az **ellenállást (Résistance)** különböző irányzatú mozgalmak képviselték; egyesek közülük, mint a kommunista beállítottságú Nemzeti Front, harci egységeket létesítettek, amelyek **gerilla- és szabotázsakciók**at hajtottak végre. A legaktívabban a **kommunisták** vezette „Szabadcsapatok és partizánok” harcoltak a megszállók és kollaboránsok ellen. A németországi kényszermunkára deportálás elől sok fiatal menekült Dél-Franciaország hegyeibe, erdőibe, és szerveződött partizáncsapatokba **(maquisard-ok)**. Londonban **De Gaulle** vezetésével megalakult a **„Szabad Franciaország”-mozgalom**, amelyhez egyes francia gyarmatok is csatlakoztak.
A Résistance számos csoportja 1943 májusában egyesült az Ellenállás Nemzeti Tanácsában, amely demokratikus antifasiszta programot fogadott el. Ezzel közel egy időben alakította meg Algériában De Gaulle a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottságot (1943. június), a leendő Francia Köztársaság ideiglenes kormányát, amelynek élén 1944 augusztusában visszatért Franciaországba. A francia ellenállás mintegy 500 ezer tagja komoly segítséget jelentett a szövetségeseknek a második front megnyitása után. Jóllehet a dél-francia Maquis-felkelést másfél hónapos kemény harcok után a németek leverték, de a **párizsi felkelés (1944. augusztus)** az ellenállási mozgalom legnagyobb sikere lett.
A partizánmozgalmakat egyetlen országban sem sikerült felszámolniuk a **németek**nek, bár mindenütt a legbrutálisabb eszközökkel próbálták meg letörni ezeket. Az **ártatlan polgári lakosságon torolták meg** az ellenállás akcióit, túszokat szedtek, akiket agyonlőttek **(Hitler „Éjszaka és köd”-parancsa)**. Legfőképpen az **SS** és az **SD**, de a **Wehrmacht**, a **szövetséges hadseregek** és a **kollaboráns milíciák** is részt vettek a népirtásokban és a lakosság terrorizálásában. A Szovjetunióban partizán(gyanús) falvak százait rombolták le, és a birodalmi helytartó, Heydrich ellen 1942. május végén elkövetett prágai merénylet megbosszulására lerombolták a cseh Lidicét, amelynek neve – a francia Oradour-sur-Glane-nel – a náci barbárság szimbóluma lett.
A szövetségesek előnyomulása Észak-Afrikában és Olaszországban

1943. május közepére sikerült megtörni az olajból, sőt az élelemből is hiányt szenvedő német és olasz erők ellenállását Tunéziában, de túl késő volt már a szövetséges haderő átcsoportosítására egy franciaországi offenzívához. Július 10-én partra szálltak az amerikaiak és a britek Szicíliában, és a fasiszták által meggyengített maffiát is felhasználva, gyorsan elfoglalták a szigetet. Olaszország katonailag gyenge volt, és a súlyos kudarcok hatására a fasizmus politikai szervezete felbomlott. Churchill Olaszországot a tengely létfontosságú elemének tartotta, és arra számított, amit aztán az események megcáfoltak, hogy az olasz vereség döntő változást eredményezhet az erőegyensúlyban.
A fasiszta rendszer a szicíliai vereség után gyorsan összeomlott. A **Fasiszta Nagytanács** szembefordult **Mussolini**vel, mire a király, III. Viktor Emmanuel megfosztotta miniszterelnöki tisztétől, elrendelte letartóztatását (1943. július 25.), és Pietro **Badoglio** marsallt nevezte ki a kormány élére. Feloszlatták a fasiszta pártot, vezetői elmenekültek, milíciájuk ellenállás nélkül fölbomlott.
Szicília elfoglalása után a szövetségesek megkezdték csapataik és deszantjárműveik visszavonását Angliába egy 1944-es franciaországi partraszállás előkészítésére. Szeptember elején **Badoglio** titokban **fegyverszüneti szerződést** írt alá, amely feltétlen fegyverletételt ígért. A szövetségesek azonban néhány nappal később váratlanul nyilvánosságra hozták a fegyverszünetet. Rómában teljes volt a káosz, a parancs nélkül maradt olasz csapatokat a németek lefegyverezték, Badoglio és a király elmenekült.
Amikor másnap a szövetségesek partra szálltak Salernónál, **Kesselring** tábornagy Wehrmacht-csapatainak erős ellenállásába ütköztek. Otto **Skorzeny** SS-ezredes kommandóakcióval **kiszabadította** az internált **Mussolinit**, aki szeptember 15-én **Salóban** kikiáltotta **bábállam**át, az „Olasz Szociális Köztársaságot". Ettől kezdve Olaszország a második világháború mellékhadszínterévé vált, és frontja csigalassúsággal araszolt előre.

Az ázsiai és csendes-óceáni háború 1943-ban

Mivel mind Churchill, mind Roosevelt Németország legyőzését tekintette a legfontosabbnak, korlátozott erőforrásaikkal az ázsiai, csendes-óceáni hadszíntéren a további japán expanzió megakadályozására csak a stratégiai fontosságú helyeken törekedtek. A Csendes-óceán középső térségében **Nimitz** admirális erői visszafoglalták a Gilbert-szigeteket és északon az Aleutszigeteket; a Csendes-óceán délnyugati részén **MacArthur** tábornok vezetésével megkezdték Új-Guinea és a környező szigetvilág felszabadítását. MacArthur „békaugrás"-stratégiájával kiÚj-Guinea és a környező szigetvilág felszabadítását. MacArthur „békaugrás"-stratégiájával ki ban sorra elestek anélkül, hogy súlyos áldozatokkal járó közvetlen

rohamot indítottak volna ellenük. A délkelet-ázsiai hadszíntéren a **Mountbatten** parancsnoksága alatt álló szövetséges erők feladata volt, hogy megakadályozzák a japánok India elleni támadását.

A teheráni konferencia (1943. november 28-december 1.)

1943 végén Teheránban találkozott először **Churchill, Roosevelt és Sztálin**. Itt született meg a végső döntés az Overlord (Hűbérúr) hadműveletről, a második front megnyitásáról 1944 májusában Észak-Franciaországban. Ennek támogatására a szövetségesek Dél-Franciaországban (Üllő-, később Sárkány-hadművelet), a szovjetek a keleti fronton indítanak offenzívát. Elismerték Sztálin 1939-es lengyel szerzeményét, és a tervek szerint Lengyelország határait Németország rovására az Odera folyóig „eltolták" nyugati irányba – valakinek fizetnie kellett. Megegyeztek abban is, hogy Németországot valamilyen formában több részre tagolják. Sztálin kötelezettséget vállalt, hogy az európai háború befejeződése után a Szovjetunió hadba lép Japán ellen, és ezért csak a Kuril-szigeteket és Dél-Szahalint kérte. Rooseveltet megnyugtatta, hogy nem az amerikaiaknak kell megküzdeniük a japán szárazföldi hadsereg zömével.

Magyarország

Magyarország és szomszédai

A második bécsi döntés után az **Észak-Erdély**ben berendezkedő magyar hatalom elől mintegy 100 ezer román – főleg tisztviselő, értelmiségi – menekült délre. A román menekültek száma 1944-ig 200-220 ezerre emelkedett. A szeptember elején bevonuló magyar hadsereg nem ütközött katonai ellenállásba, mégis **több incidens** történt, Ippen és Ördögkúton román lakosokat gyilkoltak meg. Ugyanekkor Dél-Erdélyből mintegy 100-150 ezer magyar menekült ÉszakErdélybe vagy Magyarországra, miután ott is diszkriminációs intézkedésekre, bebörtönzésekre és más jogfosztásokra került sor. Megkezdődött az ún. **kölcsönösségi nemzetiségi politika**, melyben kiutasításra a másik oldalon kiutasítással, internálásra internálással, iskolabezárásra iskolabezárással válaszoltak.

Amikor 1944 őszén a szovjet csapatok után bevonult Észak-Erdélybe a román közigazgatás, az ún. **Maniu-gárdisták vérengzések**et követtek el a Székelyföld egyes falvaiban, főleg Szárazajtán, Szentdomonkoson, de másutt is, így a Kolozsvár környéki Egresen vagy Biharban. A megtorlások olyan méretűek voltak, hogy a szovjetek 1944 novembere és 1945 márciusa között eltávolították Észak-Erdélyből a román közigazgatást.

1942 januárjában Dél-Bácská ban a magyar csendőri és katonai alakulatok vadászatot indítottak egy mintegy 40 fős partizánosztag felszámolására. Miután az egységet megsemmisítették, nagyszabású, megtorló akciót kezdtek a helyi szerb polgári lakosság ellen. A **razzia** során 1000 szerb polgári lakost öltek meg Zsablyán és 3340 embert –

döntően szerbet – **Újvidéken**, kiknek holttestét a Duna jegébe vágott lékekbe taszították. Bár a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Bethlen István követelésére indított vizsgálat bebizonyította a tömeggyilkosság tényét, a kormányzó megszüntette az eljárást a katonatisztek ellen, és amikor 1943 végén új eljárást indítottak, a felelős tiszteknek lehetőségük volt, hogy Németországba szökjenek.
A legsúlyosabb megtorlásokra szintén Jugoszláviában került sor 1944 végén-1945 elején, egy olyan nemzeti felszabadító és polgárháború végén, amelynek addigra már közel 1,7 millió áldozata volt. Azokkal a kisebbségekkel szemben, amelyeknek anyaországa részt vett Jugoszlávia földarabolásában, a **legdurvább retorziók**at alkalmazták. Több mint 30 ezer magyart gyilkoltak meg, tízezreket hurcoltak munkatáborokba.
A Kállay-kormány és a német megszállás
Az olasz események és a németek újabb kudarcai a keleti fronton a demokratikus erők aktivizálódását hozták 1943 nyarán. Komoly érdeklődés kísérte az **1943. augusztus** végi – egyhetes – **balatonszárszói ifjúsági és értelmiségi találkozó**t is. A több mint 600 résztvevővel megrendezett megbeszéléssorozaton a népi írók tartottak előadásokat. Szinte az egész társadalom „képviseltette" magát a találkozón, a kommunistáktól a katolikusokig, a szociáldemokratáktól a népi írókig, a protestáns diákoktól az „urbánus értelmiségiekig". A többség a kisgazdapárti és szociáldemokrata vezetők álláspontjához közel álló **harmadikutas** felfogást támogatta.
Májusban a Komintern föloszlatta önmagát, hogy nagyobb önállóságot és rugalmasságot tegyen lehetővé a kommunista pártoknak minden antifasiszta erő összefogásához, valamint azért, mert a háborús körülmények között a szervezet központilag irányíthatatlan volt. Ez egyben Sztálin gesztusát is jelentette nyugati szövetségesei számára.
Júniusban a Kommunisták Magyarországi Pártja is bejelentette feloszlását. A **kommunisták** – a politikai irányvonal legkisebb módosítása és szervezeti változások nélkül – **Békepárt** néven új pártot alapítottak, hogy a további üldözést elkerüljék, s elfogadható szövetségesek legyenek a többi antifasiszta erő számára.
1943 szeptemberében a Kállay-kormány megbízottja Isztambulban átvette az angol kormány képviselőjétől az előzetes fegyverszüneti feltételeket, amelyek szabályozták brit–magyar együttműködést arra az esetre, ha valóban a brit csapatok érnék el a magyar határokat. A németeknek kezdettől fogva pontos információik voltak az angolok és a botcsinálta magyar ügynökök tárgyalásairól. Így tisztában voltak azzal, hogy, a magyar kormány arra törekszik, hogy „lehetőleg olcsón", a legkisebb társadalmi, politikai, katonai áldozat árán veszítsen. Mivel a **stratégiai helyzetű Magyarország** kiugrása összeomlással fenyegette a balkáni fronton és a keleti front déli részén

harcoló német csapatokat, ezért Mussolini bukása, majd az azt követő kapituláció után a németek azonnal **kidolgozták Magyarország megszállásának tervét (Margaretheterv)**. A következő hónapokban alaposan felkészültek a terv tökéletes végrehajtására, hiszen egy elsietett akció – egy Kárpátokon belüli káosszal – komoly kockázatot is rejtett volna magában, illetve fölöslegesen kötött volna le német erőket. A megvalósítás akkor vált sürgetővé Hitler számára, amikor a Vörös Hadsereg a Kárpátok előterébe érkezett.
Már napok óta folytak az ország megszállásának előkészületei, amikor Hitler Klessheimbe hívta Horthyt. Többször megszakadó tárgyalások után **Horthy elfogadta**, hogy a helyén marad és új, Hitler bizalmát élvező kormányt fog kinevezni, ezért cserébe a német megszállás „ideiglenes" lesz.
1944. március 19 -én a **németek** ellenállás nélkül **megszállták Magyarországot**. Az ellenállásnak semmi esélye sem lett volna, a hadsereg felkészületlenül állt, az országot német erők vették körül, és valószínűleg a szlovák és román csapatok is segítettek volna a magyar ellenállás felszámolásában. A magyar lakosság rezignáltan vette tudomásul a fordulatot. Horthy, Hitler teljhatalmú megbízottjával és rendkívüli követével, **Veesenmayer**rel lefolytatott többnapos vitája után **Sztójay Dömé**t, a berlini követet nevezte ki miniszterelnökké (március 22.).
A polgári pártokat, a kisgazdapártot és a szociáldemokrata pártot feloszlatták, a baloldali és demokratikus lapokat betiltották. A megszálló csapatokkal érkezett Gestapo és a Biztonsági Szolgálat (SD) – a magyar politikai rendőrség támogatásával – baloldali és ellenzéki politikusokat tartóztatott le, közöttük a fegyveres ellenállást tanúsító Bajcsy-Zsilinszky Endrét.
Elkezdődött a zsidókérdés hitleri „megoldása" is: a sárga csillag, a vagyonelkobzás, a gettósítás, majd májusban megindult **a vidéki zsidóság megsemmisítő táborokba deportálása**. A korabeli ország területéről 437 ezer zsidószármazású magyar állampolgárt deportáltak, **közülük közel 320 ezren haltak meg**. A kormányzó – nemzetközi nyomásra – július elején leállíttatta a további deportálásokat, megakadályozva ezzel a főváros kb. 200 ezer zsidó lakosának elhurcolását.
Az európai frontokon 1944-ben

A fasiszta hatalmak összeomlása (1944. június 6-1945. szeptember 2.)

1944 januárjában Leningrád felszabadult a 900 napos ostrom alól. Ezzel véget ért a modern történelem leghosszabb városostroma, amelynek időtartama alatt több mint egymillió ember halt éhen.

Júniusban **a Vörös Hadsereg áttörte a finnek Mannerheim-vonalát**, és a Ladogatótól északra indított hadműveletükkel kettészakítással fenyegették Finnország területét. A **finn kormány** szeptember első felében **fegyverszünetet kér**t az oroszoktól, és bár ezt megkapta, az itt állomásozó német csapatok még hónapokig védekeztek.
A feltűnően mértékletes békefeltételek lehetővé tették a szabad, demokratikus Finnország megmaradását.
A Vörös Hadsereg 1944-es nyári offenzívája gyors sikert hozott a németek legerősebb pontján. A „Közép"-hadseregcsoport ellenállását megtörve, öt hét alatt több száz kilométert megtéve a Vörös Hadsereg július végére Varsó alá ért, ahol a németek megállították a szovjet előrenyomulást. Ennek tragikus következménye: a londoni emigráns kormány, amely már hosszú ideje készült arra, hogy még a szovjet csapatok megérkezése előtt fölszabadítja Varsót, mint ahogyan De Gaulle is megelőzte az amerikaiakat Párizsban, kirobbantotta a **varsói felkelés**t (1944. augusztus 1–október 2.). A heves német ellenállásba ütköző Vörös Hadseregnek – hirtelen megnyúlt utánpótlási útvonalaival – hosszabb időre volt szüksége ahhoz, hogy újabb támadást indítson, és az is kétségtelen, hogy Sztálin sem bánta, ha a háború előtti Lengyelország feltámasztásáért küzdő emigráns kormány Honi Hadseregét a németek megtörik. A felkelés elfojtása brutális volt, az egyenlőtlen küzdelemben 180 ezer polgári lakos és 22 ezer felkelő esett el, Varsó megmaradt lakosságát kitelepítették, a várost módszeresen lerombolták.
1944 késő tavaszán – a normandiai partraszállás taktikai alátámasztásaként – megélénkültek a szövetségesek hadműveletei **Olaszország**ban. Miután áttörték a **Gusztáv-vonal**at, szabaddá vált az út **Rómá**ba, melyet a németek „**nyílt város**nak" nyilvánítottak, lemondva a város védelméről és az ezzel egyértelmű elpusztításáról. A németek az Arno folyó mentén kiépített állásaikba **(Gót-vonal)** vonultak vissza, és a szövetségesek június 4-én harc nélkül vehették birtokba Rómát.
1944. június 6-án (D-nap) indították meg a szövetségesek a történelem legnagyobb partraszállási hadműveletét (fedőneve **„Overlord"**) **Normandiában**. A nap végére – 10 ezer főnyi veszteséggel – 130 ezer ember öt hídfőállást létesített a normandiai part 80 km hosszú szakaszán. Két mesterséges kikötőt vittek magukkal, hogy a páncélozott járműveket és a nehézlövegeket partra tehessék. A **második front**, a szövetséges csapatok főparancsnoka az amerikai Dwight D. (Ike) **Eisenhower** tábornok lett, de a partraszállást közvetlenül Montgomery tábornok irányította.
A németek dezorientálása tökéletesen sikerült. Már javában folyt a normandiai invázió, amikor **Rundstedt**, a nyugati hadszíntér főparancsnoka még Calais-nál várta azt. Ám hamarosan fölismerte a

helyzet reménytelenségét, és ennek hangot is adott, gyorsan le is váltották. Néhány főtiszt úgy ítélte meg, most van az utolsó esély, hogy Hitler eltávolításával elkerüljék Németország végső összeomlását, de **von Stauffenberg** ezredesnek a rastenburgi főhadiszálláson elkövetett **bombamerénylete** (1944. július) sikertelennek bizonyult Hitler ellen, aki véres bosszút állt a résztvevőkön.

A D-napot követő három hét heves harcai után tudták csak elfoglalni a kikötővárost, Cherbourg-t (június 27.). Amikor Omar **Bradley** tábornok tankjai áttörték a német védelmet, megnyílt az út **Patton** tábornok 3. amerikai hadserege előtt Párizs felé. Eisenhower kikerülte volna Párizst, hogy megkímélje, de a francia ellenállás fölkelést robbantott ki. Hitler parancsot adott a város elpusztítására, de Párizs német parancsnoka nem engedelmeskedett. Ekkor kapott parancsot Leclerc tábornok, hogy csapataival foglalja el a várost (augusztus 25.). A szövetségesek szeptember elején felszabadították Brüsszelt, ezután átlépték a német határt, ám ekkor néhány hónapra elakadt az offenzíva.

Bár Hitler sokat remélt tőlük, már a német csodafegyverek sem hoztak csodát. Alig egy héttel a normandiai partraszállás után a németek megkezdték Dél-Anglia és London bombázását a **V-1** (Vergeltungswaffe-1, Megtorlófegyver-1) néven ismert kisméretű, szárnyas, pilóta nélküli repülőgépekkel, amelyek 850 kg hatékony robbanóanyagot szállítottak. 1944 szeptembere és 1945 márciusa között vetették be a **V-2** rövidítésű, kivédhetetlen, de viszonylag pontatlan ballisztikus rakétákat. A V-1-ből 5823-at, a V-2-ből 1054-et indítottak Anglia ellen. A lakóépületekben okozott óriási pusztításon és a polgári lakosságban keltett félelmen kívül katonai eredménye ezeknek a támadásoknak nem volt, az események menetét nem változtathatták meg.

A román vezetés már 1943 nyara óta folytatott tárgyalásokat az angolszászokkal, hogy a megfelelő pillanatban „kiugorhasson” a háborúból, elhagyva német szövetségesét, amelynek csak területi felosztását, hadseregének sztálingrádi pusztulását és gazdasági kirablását „köszönhette”. Ion **Antonescu** marsall, a „Conducator” a döntő pillanatban visszariadt attól, hogy Romániát Sztálinnak engedje át. Nem akart korábbi szövetségesei ellen fordulni, és abban bízott, hogy a németek közeljövőre beígért „csodafegyvere”, a V-1 rövid időn belül eldönti a háború sorsát. De ekkor már a királyi udvar kezében volt a kezdeményezés, ahol felismerték, elkerülhetetlen, hogy a Szovjetunió előtt tegyék le a fegyvert. 1944. június közepére **II. Mihály** beleegyezett a fegyverszünet megkötésébe, amelyet a legnagyobb titokban készítettek elő.

A liberális párt (Bratianu), a parasztpárt (Maniu), a kis létszámú

szociáldemokrata párt és a még kisebb létszámú, alig 1500 tagot számláló kommunista párt részvételével koalíciós kormány alakításába kezdtek. 1944 nyarán a hadsereg felső vezetéséből – óvatosan, hogy szövetségesének ne tűnjön fel – eltávolították a németbarát tábornokokat. Amikor **Malinovszkij** (2. Ukrán Front) és **Tolbuhin** (3. Ukrán Front) marsall csapatai a Jasi–Kisinyov-vonalon áttörték a német–román állásokat, **II. Mihály király letartóztatta Antonescut**, és a hadsereg egyik királyhű tábornokát nevezte ki miniszterelnökké **(augusztus 23.)**. Két nappal később Románia – Bukarest bombázása miatt – hadat üzent Németországnak, és csapatai most már a Vörös Hadsereggel harcoltak tovább.

A németeket váratlanul élte a román király és hadserege átállása. Antonescu bukása után senkire sem támaszkodhattak, hogy az események menetét visszafordítsák, mert a fasiszta Vasgárdát még Antonescu verte szét az 1941-es januári puccsuk miatt. A védhetetlennek bizonyuló Romániát a németek gyorsan kiürítették. A románok „választását” az is segítette, hogy a szövetségesek semmisnek tekintették a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó részét, és a fegyverszüneti egyezmény Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) Romániának ígérte, amennyiben részt vesz a Németország és Magyarország elleni további küzdelemben. A román csapatok embervesztesége a következő hónapokban 111 ezer halott és sebesült lett, amelyben szerepet játszott az is, hogy a szovjet hadvezetés emberpazarló módon bánt szövetségeseivel is, az előreláthatóan súlyos veszteséggel járó feladatokat nekik adva.

A Szovjetunió számára a román átállás jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy megnyitotta a Déli-Kárpátok hágóit, értékes segítséget jelentve az előrenyomuló nyugati szövetségesekkel való – Európáért folytatott – versenyfutásban. Románia nyilvánvaló célja az volt, hogy a háborút a győztesek oldalán fejezze be, enyhítve ezzel a Szovjetunió elleni hadjárata miatti felelősségre vonást, és visszaszerezze elvesztett területeit. Az egyedüli – Románia számára nem csekély – nyereség, amit az átállással szerzett, Észak-Erdély visszacsatolása volt.

A román kiugrás megpecsételte a balkáni német csapatok sorsát is. Amikor szeptember elején Tolbuhin csapatai Romániából **bolgár** földre léptek, **antifasiszta felkelés** döntötte meg a németbarát kormányt, és most már a bolgár–szovjet csapatok eredtek a gyors ütemben visszavonuló németek nyomába. 1944. október közepén **brit csapatok** szálltak partra **Görögországban**, ahol az országot felszabadító ellenállási mozgalom arra készült, hogy egy radikális köztársaságot hozzon létre. Churchill nyilvánvaló célja az volt, hogy a konzervatívokat támogatva (sőt a korábbi kollaboráns erőket is felhasználva) megakadályozza a baloldali fordulatot.

A **németek**, hogy javítsanak pozícióikon, augusztus 29-én a Tiso-

kormánnyal történt megegyezés alapján **megkezdték Szlovákia megszállását**. Ezután kirobbant a **szlovák nemzeti felkelés** (1944. augusztus 29–október 27.). Több mint 80 ezer felkelő mintegy 20 ezer km^2-en vette fel a harcot a német túlerővel, és amikor elesett Besztercebánya – a felkelés központja –, a hegyekbe húzódva folytatta az ellenállást.

A szövetségesek konferenciái 1944-ben

A **Dumbarton Oaks**-i konferencián **(1944. augusztus–október)** az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Kína elhatározták, hogy a Népszövetséget felváltják az **Egyesült Nemzetek Szervezeté**vel. Itt dőlt el az is, hogy a közgyűlésen valamennyi állam egy-egy szavazattal rendelkezik, de az csak ajánlásokat és nyilatkozatokat tehet. A **Biztonsági Tanács** feladata lett, hogy ha békés úton nem rendezhető a konfliktus, akkor erővel is gondoskodjék a rendezésről. Sok vitát váltott ki a szavazás rendje a BT-ben, de csak abban tudtak megegyezni, hogy ötödik hatalomként Franciaországot is beveszik az állandó tagok közé. Az értekezlet megállapodás nélkül ért véget.

Quebec ben **(1944. szeptember) Churchill és Roosevelt** megállapodtak abban, hogy az európai háború befejeződése után Nagy-Britannia teljes erejét beveti a Csendes-óceánon, de addig is a szövetséges légierők visszatérnek eredeti feladatukhoz, a német olajipar és közlekedési hálózat elleni támadásokhoz. Elfogadtak egy, utóbb rövid életűnek bizonyult tervet is, amely megsemmisítette volna Németország iparát, és a megcsonkított országot agrárországgá sorvasztotta volna (Morgenthau-terv). Churchill szerette volna elérni, hogy összehangolják a Szovjetunió elleni politikai stratégiát, de mivel Roosevelt ebbe nem egyezett bele, ezért úgy határozott, hogy maga mérkőzik meg Sztálinnal.

Churchill és Sztálin moszkvai megbeszélésén (1944. október 9-18.) a szovjet generalisszimusz örömmel állt rá az **érdekszférák elhatárolásá**ra, ami mindig is alapvető politikai módszere volt. Churchill egy fél ív papírra felírta:

„Románia 90% orosz, 10% a többiek; Görögország 90% Nagy-Britannia (az USA-val

„Románia 90% orosz, 10% a többiek; Görögország 90% Nagy-Britannia (az USA-val 50%”.

Sztálin elolvasta, majd kék ceruzájával vastagon kipipálta a feljegyzést. Churchill megjegyzésére, hogy túl cinikus így osztozkodni és talán el kéne égetni a papírt, Sztálin azt válaszolta: „Ne, tartsa csak meg”. Másnap mégis elküldte Molotovot, hogy a magyarországi és bulgáriai hányadot 80%-ra változtassák meg a Szovjetunió javára. Ugyancsak könnyen megegyeztek a Szovjetunió csatlakozásáról a Japán elleni háborúhoz. A **lengyel kérdés**ben csak annyi eredmény

született, hogy az emigráns kormány odarendelt vezetőjére, Mikolajczykra rákényszerítették a Curzon-vonal elfogadását.

Magyarország sikertelen „kiugrási kísérlete” és a nyilas uralom

Á román kiugrás másnapján, augusztus 24-én Horthy lemondatta Sztójayt, és **Lakatos Géza** tábornok vezetésével hivatalnokokból álló kormányt nevezett ki a kiugrás előkészítésére. Augusztus 25-én a szovjet csapatok átlépték a magyar határt, a budai Várban pedig egyik titkos tanácskozás a másikat követte. A sikeres román kiugrás után a magyar vezetés tisztában volt azzal, hogy a német és olasz garanciával elért területi revíziók immár nem sokat érnek. Mivel Csehszlovákia és Jugoszlávia a kezdetektől a szövetségesek oldalán állt, csak Romániával szemben lehetett esély területek megtartására. Így újrakezdődhetett a versenyfutás Erdélyért, de most már a szövetségesek oldalán és a románok előnyével.

Miközben Magyarország szűkebb és tágabb környezetében felgyorsultak az események, Horthy és köre még mindig nem tudta elszánni magát a kiugrásra, illetve annak előkészítésére, mivel az angolszászok egyértelműen közölték, hogy a Szovjetunióhoz kell fordulniuk. Szeptember 5-étől a 2. magyar hadsereg reménytelen kísérletet tett Dél-Erdély elfoglalására, hogy megakadályozza a szovjet és román csapatok benyomulását Erdélybe a Déli-Kárpátok hágóin keresztül. A koronatanács csak szeptember 7-én döntött a fegyverszünet mellett, amikor az angolszász csapatok már elérték a német határt, Németország pedig további két szövetségesét (Bulgária, Finnország) is elvesztette. Ám a **Faragho Gábor** vezérezredes vezette hivatalos delegáció csak szeptember 28-án indult útnak, amikor már öt napja harcoltak szovjet csapatok a trianoni Magyarország határain belül.

A román kiugrás pillanatától készültek a németek a Magyarország feletti teljes hatalom átvételére. A nyilasok felfegyverzésével párhuzamosan megkezdték egy katonai akció előkészítését is. Budapestre érkezett **Otto Skorzeny és Bach-Zelewski** SS-tábornok, a varsói felkelés leverője, hogy megakadályozzák a kiugrást. A Faragho vezette delegáció már október 11-én este aláírta a fegyverszüneti szerződést, de Horthy csak 15-én szánta rá magát arra, hogy az ország közvéleményét tájékoztassa. **Október 15-én** reggel Skorzeny emberei foglyul ejtették ifj. Horthy Miklóst, **a kormányzó** erről mit sem tudva **bejelentette a fegyverszünetet** a koronatanácsnak, majd ezt közölte Veesenmayerrel is. A proklamáció délután egy órakor hangzott el a rádióban. A nyilas érzelmű és németbarát tisztek letartóztatták Horthyhoz hű társaikat, és ezzel megakadályozták, hogy a Legfőbb Hadúr hadparancsát továbbítsák az 1. és 2. hadsereghez. Közben a németek birtokukba vették a főváros stratégiai pontjait. Este 9 órakor a rádió már **Szálasi** hadparancsát sugározta. Az éjszaka folyamán

Horthy maga és családja részére német oltalmat kért és kapott, majd ennek fejében másnap aláírta a harc további folytatására buzdító kiáltványt, Szálasi miniszterelnöki megbízását és saját lemondását.
Szegedet, Túrkevét, Hajdúszoboszlót, Nagyváradot és Kolozsvárt már elfoglalta a Vörös Hadsereg, október 9-e óta pedig Debrecen térségében hatalmas páncéloscsata dúlt, amikor sor került a **nyilas hatalomátvétel**re. Szálasi „nemzetvezető" és a nyilas állam mégis az **értelmetlen harc folytatásá**ra kényszerítette a társadalmat, aminek csak újabb százezrek halála és az ország pusztulása lett a következménye. A nyilas állam felállította a **Nemzeti Számonkérő Szék**et a rezsim ellenfeleivel való leszámolásra. Nemre való tekintet nélkül elrendelte minden 17 és 70 év közötti magyar állampolgár hadkötelezettségét, és együttműködött a németekkel az ország kirablásában.
A **nyilasok** – a Magyarországra visszatért **Eichmann**-nal, a megszállt keleti országok zsidó lakosságának deportálását szervező SD-vezetővel együttműködve – megkezdték a Budapesten maradt, mintegy **250 ezer zsidó likvidálását**. November közepétől a VII. kerületben kijelölt és palánkokkal elzárt gettóba zsúfolták össze őket. A gettón kívül élő, svéd, svájci vagy portugál menlevelekkel rendelkezőket – semmibe véve a menleveleket –, gyakran elfogták és sokakat közülük a Dunába lőtték. Mintegy 50-70 ezer zsidó polgárt gyalogmenetben indítottak Hegyeshalom felé, hogy az SS-nek átadva erődítési munkákban vegyenek részt. A pesti gettó felszabadításakor (január 18.) a Vörös Hadsereg alakulatai többségében csontig lesoványodott, testileg-lelkileg meggyötört mintegy 70 ezer embert találtak a gettóban, további 30-35 ezren élték túl a nyilasok uralmát az ún. védett házakban.
Az 1943-45-ös háborús esztendőkben, azon túlmenően, hogy zsidó honfitársaink pusztultak el tömegesen, **ezzel a magyar kultúrát is pótolhatatlan veszteségek érték**. E rövid idő alatt származása miatt több neves magyar írót küldtek a halálba (Bálint György, Radnóti Miklós, Rejtő Jenő, Salamon Ernő, Szerb Antal és mások), mint ahány száz vagy kétszáz évvel korábban összesen létezett.
A magyar zsidók tízezreit megmentő diplomaták közül a svéd **Raoul Wallenberg**é emelkedik ki, de voltak magyarok is, akik segítettek üldözött embertársaiknak. Ilyen volt például Slachta Margit, aki rendházában számos üldözöttet bújtatott el.
Még **1944. június** elején **Magyar Front** néven megalakult a népfront (tagjai a Független Kisgazdapárt, az SZDP, a kommunista Békepárt, a legitimista Kettős Kereszt Szövetség és a Nemzeti Parasztpárt), melyen belül a fegyveres ellenállás megszervezésére és irányítására november elején létrejött a **Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága**. Vezetője **BajcsyZsilinszky Endre** lett, akit a kormányzó parancsára

október 14-én bocsátottak szabadon más politikai foglyokkal együtt. A nyilasok azonban a szervezkedést két héten belül fölszámolták, a vezetőket (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kiss János, Nagy Jenő, Tartsay Vilmos) elhurcolták, és kivégezték.

1944/45 fordulója

Még 1943 novemberében megindult az **amerikai offenzíva** a Csendes-óceán középső részén **(Nimitz)**, amelynek célja a japán utánpótlási útvonalak elvágása, előretolt bázisok létesítése volt a japán szigetek bombázásához (Eniwetok, Saipan, Guam). A **MacArthur** haderejével való egyesülés és a Leyte-öbölbeli tengeri csata (október) után visszahódították a Fülöp-szigeteket (1944. október-1945. február). A Leyte-öbölben vívott nagy csata után a japán haditengerészet nem volt többé ütőképes erő a szövetségesek előrenyomulásával szemben. Az Egyesült Államok már 1943-ban megszerezte a légi fölényt, és 1945 márciusára **Japán** annyira meggyengült, hogy tehetetlen volt a **nagyvárosait pusztító légitámadások**kal szemben. Az amerikai tengeralattjárók súlyos csapásokat mértek a japán kereskedelmi flottára, és lassanként **megbénították a szigetország gazdaságát**. 1944 elején a brit és szövetséges csapatok Imphalnál megállították az Indiába betört japánokat, majd az ellenoffenzívájuk felszabadította Burmát, és újra megnyitották a burmai utat (november–május).

December közepén Hitler még egy utolsó ellentámadásra szánta el magát a nyugati fronton. Célja az volt, hogy Brüsszel és Antwerpen elfoglalásával kettévágja a brit és az amerikai csapatokat, és egy „második Dunkerque”-kel különbékére kényszerítse az angolszászokat. **Von Rundstedt**re bízták a **Wehrmacht ardenneki offenzíváj**át, de ez már nem lehetett a négy évvel azelőtti hadjárat megismétlése.

A sebtében összeszedett, üzemanyaghiánnyal küzdő csapatok keményen ellenálló amerikaiakkal találták szembe magukat. Míg 1940-ben a németek három nap alatt elérték a Meuse-t, most tíz nap alatt is csak 6 kilométerre tudták megközelíteni, miközben Bastogne-ban tartották magukat a bekerített amerikaiak és délről **Patton** nyomult előre a felmentésükre. Január végére pedig az amerikaiak minden elvesztett területet visszaszereztek.

A jaltai konferencia

1945 februárjának elején (február 4-11.) a Krím-félszigeti **Jaltá**ban találkozott **Churchill, Roosevelt és Sztálin**, ahol már a közelgő győzelem utáni kérdésekkel foglalkoztak. A **német kérdés**t kívánták megoldani. A világbéke tartós biztosítékának Németország „nácitlanítását” és demilitarizálását tekintették. Megegyeztek a megszállási övezetekben, amelyekből egyet Franciaországnak jelöltek ki. A Németország által üzemleszerelések és munkaerő rendelkezésre bocsátásával teljesítendő jóvátétel megállapítását egy bizottságra bízták, mert a Szovjetuniónak fizetendő német jóvátétel pontos

nagyságában nem tudtak megegyezni.
A három hatalom a **„Nyilatkozat a megszállt Európáról”** című dokumentumban kötelezte magát, hogy a felszabadított területeken demokratikus kormányok létrehozását segíti elő. Elfogadták, hogy **Lengyelország** keleti határa a Curzon-vonalat fogja követni, ezért északi és nyugati német területekkel fogják kárpótolni, de ezeket még nem jelölték ki. Éles vita alakult ki a lengyel kormány összetételéről. Végül a nyugatiak is elfogadták, hogy emigráns politikusok bevonásával a kommunista kormány közös lengyel kormánnyá alakul. Sikerült megállapodniuk az **Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ)** működési alapelveiben és a San Franciscó-i alapító konferencia összehívásában. Sztálin megígérte, hogy az európai háború befejezése után három hónappal **a Szovjetunió belép a Japán elleni küzdelembe**, ezért cserébe a Kuril-szigeteket, Dél-Szahalint, Kínában az 1904 előtti orosz pozíciókat és a mongóliai status quo elismerését kérte.

A magyarországi harcok befejeződése

1944 decemberének utolsó napjaiban a 2. és a 3. Ukrán Front (**Malinovszkij és Tolbuhin** marsall) csapatai bezárták az ostromgyűrűt a fővárosban maradt 50 ezer német és 30 ezer magyar katona körül. Miután **Hitler Budapestet „erőddé”** (Budapest-Festung) **nyilvánította**, melyet „háztól házig” kell védeni, a második világháború befejező szakaszának egyik legdrámaibb, időben és térben is legkiterjedtebb csatája zajlott le a következő hat hétben. A németek felmentő támadásai sorra kudarcot vallottak, és a szovjet csapatok január 18-ára elfoglalták Pestet. Február 10-én már csak a Várat és a Citadellát tartották a németek, amikor – Hitler határozott tiltása ellenére – **Pfeffer-Wildenbruch** tábornok a védőseregéből megmaradt 43 900 katonájával a kitörés mellett döntött, de csak kevesebb mint 800-an érték el közülük a német vonalakat. **Február 13**-án befejeződött a Budapestért vívott csata. Néhány hetes erőgyűjtés után március elején a Balaton és a Velencei-tó között a németek megindították a világháború utolsó jelentős ellentámadását (Frühlingserwachen – Tavaszi ébredés). Az offenzíva hamarosan elakadt, a 68 tonnás Királytigrisek megrekedtek a sárban, de arra is volt példa, hogy az üzemanyaghiány miatt leállt páncélosaikat maguk a németek robbantották fel, nehogy azok a szovjetek kezére kerüljenek. A német támadás tizedik napján Tolbuhin marsall megindította nagy offenzíváját Bécs ellen. Április 4-én, Nemesmedves elfoglalásakor a szovjetek bejelentették „Magyarország fasiszta iga alóli felszabadítását”, bár az ország csak 1945. április 12-e és 15-e között jutott teljes egészében a Vörös Hadsereg kezére. Ekkor már Bécs fölött is vörös lobogót fújt a szél.

Az európai háború vége

A Gót-vonal 1944 augusztusától 1945 áprilisáig tartóztatta fel a szövetségesek itáliai előrenyomulását. Amikor megindult az offenzíva, a fő cél már csak az észak-olasz események ellenőrzése volt. Az Észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság általános sztrájkot és népfelkelést hirdetett, és még a szövetséges csapatok megérkezése előtt felszabadította a nagyvárosokat. A német csapatok április 29-én kapituláltak, ugyanezen a napon fogták el a partizánok a visszavonuló németekkel menekülni akaró Mussolinit, akit szeretőjével együtt kivégeztek, és holttestüket Milánóban fejjel lefelé föllógatva közszemlére tették.
A Vörös Hadsereg előrenyomulásával a Német Birodalom keleti területeiről **milliók kísérelték meg a nyugatra menekülést** a – 20 °C-os januári hidegben. A szárazföldi utakat ellepték a menekülők, akiket repülőgépekről lőttek, miközben a Balti-tengeren a történelem legnagyobb kiürítési akciója zajlott. Itt a szovjet flotta vadászott a menekülőkkel és katonákkal zsúfolt hajókra.
Az egyik hajó, a Wilhelm Gustloff elsüllyesztésekor több mint 7000 ember veszett a tengerbe, ez volt eddig a legtöbb áldozattal járó hajókatasztrófa. Amikor a szovjet katonák betörtek a kelet-porosz területekre (Königsberg), közülük sokan szabad folyást engedtek évek alatt felhalmozódott gyűlöletüknek.
Az **1944-45 telén** végrehajtott **ardenneki** és a **márciusi dunántúli német ellentámadás** után, 1945 tavaszán már a német vezetés legmagasabb körei előtt is nyilvánvaló lett, hogy a háború elveszett. A szövetségesek keleten és nyugaton is Németország 1938-as határait elérve nyomultak előre. Az angolszász légierő megbénította az ország iparát és infrastruktúráját. A **német városok elleni terrorbombázások** csúcspontját Drezda lerombolása jelentette. A légvédelem nélküli, sziléziai menekültek százezreivel zsúfolt várost február 13-áról 14-ére virradó éjszaka a britek a földdel tették egyenlővé. A gyújtóbombáktól lángtengerré változtatott lakónegyedekben legalább 60 ezer ember lelte halálát, de 245 ezer áldozatig terjedő becslések is vannak.
Március 19-én adta ki Hitler a „Nero” parancsot az infrastruktúra teljes elpusztítására és a végsőkig való harcra, de ezt a vezetés józanabbul gondolkodó tagjai (pl. Schacht) elszabotálták. Utolsó napjaiban a Führer kijelentette, hogy ha a német népben nincs elég erő a győzelemhez, akkor meg sem érdemli, hogy túlélje a háborút.
Már a Birodalmi Kancellária körül folytak a harcok, amikor április 29-én Hitler feleségül vette barátnőjét, Eva Braunt, majd másnap mindketten öngyilkosok lettek. Május 2-án Berlin kapitulált a szovjet csapatok előtt. Hitler politikai végrendeletében Karl **Dönitz** nagyadmirálist nevezte ki államfővé, akinek megbízásából **május 7**-én **Jodl** vezérezredes Reimsben Eisenhowernek, a nyugati szövetségesek

főparancsnokának főhadiszállásán aláírta az egész német haderő **fegyverletétel**ét, amit **május 9**-én **Keitel** vezértábornagy a szovjet főparancsnokságon megismételt. Május 23-án a britek letartóztatták a Dönitz-féle birodalmi kormányt és a haderő főparancsnokságát, ezzel Hitler „ezeréves” Harmadik Birodalma tizenkét év után összeomlott.
lott.
én felkelést robbantott ki a cseh ellenállási mozgalom Prága felszabadításáért. A szövetségesek még távol voltak a fővárostól és a keményen ellenálló németeknek már ezrek estek áldozatul, amikor a **Vlaszov-hadsereg** a felkelők oldalára állt. Az utolsó német egységek ellenállását a szovjet csapatok május 12-ére számolták fel. Andrej **Vlaszov**, a Vörös Hadsereg egyik legfiatalabb tábornoka, a Szovjetunió Hőse 1942-ben esett a németek fogságába, és itt antikommunistává válva, orosz hadifoglyokból szovjetellenes hadsereget szervezett, melyet be is vetettek a keleti fronton. Vlaszovot elkésett vezeklése sem mentette meg, majd hiába választotta az amerikai fogságot, átadták a szovjeteknek. Hazaárulásáért számos tiszttársával együtt akasztófán végezte 1946-ban.
Az. európai háború befejeződésével újabb konferenciára gyűlt össze **Potsdam**ban **(1945. július 17-augusztus 2.)** a három nagyhatalom vezetője. A személyi összetétel nagyrészt megváltozott, az áprilisban elhunyt Roosevelt helyét alelnöke, **Truman** vette át, a választásokon megbukott konzervatív **Churchill** helyett pedig az új munkáspárti miniszterelnök, **Attlee** vett részt a tárgyalásokon július 28-ától. Megerősítették, hogy **felszámolják a nácizmust**, a háborús bűnösöket felelősségre vonják, a nácikat eltávolítják a társadalmi és gazdasági életből, és feloszlatják szervezeteiket. **Németországot (és Berlint) 4 megszállási övezetre osztották.** Nehezen tudtak megegyezni a német jóvátétel kérdésében, valamint a hadi- és kereskedelmi flotta felosztásán. Határozatot hoztak a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt **németek kitelepítésé**ről. Éles vita után megegyeztek abban, hogy Lengyelország nyugati határa az **Odera–Neisse-vonal** lesz. A békeszerződés előkészítésére létrehozták az öt hatalom (az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína) Külügyminiszteri Tanácsát.

Japán kapitulációja

Bár a szövetségesek tengeri, légi és szárazföldi erőfölénye nyomasztó volt, **a japánok minden fronton fanatikus ellenállást tanúsítottak**. MacArthur tábornok úgy becsülte, hogy mintegy ötmillió katona és egymillió civil életét követeli majd Japán megadásra kényszerítése.
1945 nyarára az amerikaiak elkészítettek három atombombát. Senki sem tudta, hogy milyen lesz az új fegyver hatása, de remélték, hogy pusztító ereje megadásra kényszeríti a japánokat, megkímélve a szövetségeseket a további áldozatoktól. Az **atomfegyver** bevetésének

máig vitatott motívumai között tartják számon, hogy **Truman** elnök a jelentkező konfliktusok miatt figyelmeztetni akarta Sztálint az Egyesült Államok erejére, illetve igazolni akarta, hogy nem volt hiábavaló az atomkutatásra fordított óriási költség. Az első bomba sikeres kísérleti felrobbantása után egy nappal összeült potsdami konferencián felszólították Japánt a feltétel nélküli fegyverletételre, amit Tokió visszautasított. 1945. augusztus 6-án az Enola Gay nevű B29-es bombázó **Hirosimá**ra atombombát dobott. Hetvenezer ember halt meg azonnal. Az épületek kétharmada romba dőlt. Azokat, akik később haltak meg a sebesülések, égések és a sugárzások következtében, sohasem számolták össze. Miután a japán katonai vezetés tovább akarta folytatni a háborút, hogy „tisztes feltételeket" csikarjon ki, augusztus 9-én **Nagaszaki**ra ledobták az amerikaiak utolsó – bár ezt a japánok nem tudták – atombombáját, mely nyolcvanezer embert pusztított el.
A **Szovjetunió hadüzenete** (augusztus 8.) után a Vörös Hadsereg azonnal megkezdte az egymilliós **mandzsúriai Kvantung-hadsereg** szétzúzását. Visszavonásukra semmi esély sem volt az amerikaiak uralta tengeren, kilátástalanná vált a további ellenállás.
Augusztus 10-én Japán jelezte megadási szándékát, és 15-én **Hirohito** császár **bejelentette a kapitulációt**. Két hétre volt szüksége MacArthurnak, hogy a Fülöp-szigetekről Japánba érjen. Ez idő alatt a Vörös Hadsereg lefegyverezte a Kvantung-hadsereget, bevonult Koreába, megszállta a Kuril-szigeteket és Dél-Szahalint. **1945. szeptember 2-án a Tokiói-öbölben** a Missouri hadihajó fedélzetén **MacArthur** tábornok, a szövetséges főparancsnok előtt a japánok aláírták az okmányt a feltétel nélküli megadásról. MacArthur engedélyével a délkelet-ázsiai japán erők kapitulációját **Mountbatten** fogadta el Szingapúrban **szeptember 12-én**.

EGYETEMES TÖRTÉNET 1945-69 Nemzetközi kapcsolatok a II. világháború után

Erőviszonyok

A II. világháború végéhez közeledve nemcsak az látszott egyre világosabban, hogy melyik fél lesz a győztes, hanem az is, hogy a 20. század második felének nemzetközi kapcsolatait elsődlegesen a győztesek, közülük is a legerősebbek fogják meghatározni. A háború utáni viszonyok „megtervezésére" már a háború alatt kísérletet tettek az antifasiszta koalíció tagjai. Fő kérdéssé az vált, hogy a polgári demokráciák és a Szovjetunió között kialakult **együttműködés** átmenthető-e a közös cél elérése, azaz a Németország legyőzése utáni

időszakra. A roosevelti békeelképzelések a „Három Nagy” tartós együttműködését feltételezték, a háborút követő hónapok eseményei azonban, a győztesek eltérő gazdasági és politikai helyzete, a korábbi hatalmi egyensúlyok felborulása végül is az egyre élesedő **szembenállás**, a hatalmi elkülönülés, a zárt érdekszférák kialakulása irányában hatottak. A két legnagyobb súlyú hatalom, az USA és a Szovjetunió között olyan nagy volt az érdekellentét, a történelmi tradíciók, ideák és életformák eltérése, hogy ez, bár a kooperáció a háború végéig megmaradt, törvényszerűen vezetett a közös ellenség kiiktatása után a szembefordulásho.

A nemzetközi kapcsolatokban elindult folyamatok nagymértékben attól függtek, hogy a győztes hatalmak megerősödve vagy meggyengülve kerültek-e ki a II. világháborúból. Legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy 1945 után lezárult a világtörténelem európai dominanciája. Az öreg kontinens elveszítette a már a két világháború között megrendült vezető szerepét, s a világpolitika irányítása más földrészek nagyhatalmainak, kezébe került. **Európa hanyatlása** következtében ugyanakkor a világ számos pontján hatalmi vákuum keletkezett, s ez messze vezető események feltételeit teremtette meg a gyarmati területeken. Az I. világháború döntő eseményei Európában zajlottak, a másodikban a különböző kontinensek hadszínterei szorosan kapcsolódtak egymáshoz, így a háború befejezésekor az erőviszonyok módosulása is világdimenzióban jelentkezett.

Az antifasiszta koalíció két legjelentősebb hatalma, amelyeknek egyértelműen főszerep jutott a 20. század második felében, az USA és a Szovjetunió volt. Helyzetükben azonban ezen túlmenően jelentős különbségek mutatkoztak. Az USA ipara robbanásszerűen fejődött a háborús évek alatt, termelése az 1939-es évinek duplájára emelkedett, ráadásul úgy, hogy a civil gazdaság hasonlóan növekedett. Ez volt az egyetlen olyan állam, ahol az egyéni fogyasztást alig kellett visszafogni, s a lakossági pénzmegtakarítások mellett is gyors életszínvonal-növekedés indult meg 1945 után. **Itt állították elő a világ ipari termékeinek felét, a világexport harmada innen származott**, melyet a világ legnagyobb tengeri flottája szállított. A tengeri háború elvágta Dél-Amerikát európai kereskedelmi partnereitől, így az **Egyesült Államok vetélytárs nélküli szilárd érdekszférát építhetett ki magának** az amerikai kontinensen. Ennek jegyében született meg 1947-ben a Riói Paktum, s jött létre 1948-ban az **Amerikai Államok Szervezete** (OAS). A megnövekedett gazdasági erő tükröződött a katonai szférában is, ráadásul az USA nemcsak a hagyományos fegyverzetek tekintetében vált világelsővé, hanem különleges helyzetet biztosított számára az „óceánpajzs” által védett, akkor még megtámadhatatlan területe, valamint az atombomba kifejlesztése és bevetése is.

Mindezek következtében, valamint a hagyományos hatalmi rendszer felbomlása és a hatalmi vákuumok kitöltésének szükségessége miatt 1945-ben az Egyesült Államok nem tért vissza az izolációs politikához, mint ahogy tette az I. világháború után. A világgazdasági válság és a világháború okainak elemzése arra ösztönözte az USA politikusait, hogy egy világdimenziójú „New Deal”-t alakítsanak ki, s a világbéke garanciájának, a gazdasági depressziók és a diktatórikus rendszerek ellenszerének a szabad kereskedelemre épülő liberális világgazdasági és demokratikus politikai rendszereket tekintették. **Az USA a háború során szerzett gazdasági vezető szerepét fenn akarta tartani, illetve bővíteni akarta annak előnyeit.** Ezt a célt szolgálták a még a háború alatt, 1944-ben megkötött Bretton Woods-i egyezmények, melyeknek keretében létrehozták a Nemzetközi Valutaalapot (IMF) és a **Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankot** (IBRD, „Világbank”). Határozat született még a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (ITO) megalakítására is, melynek feladata az országok közötti korrekt kereskedelem szabályainak lefektetése lett volna. Ez az elképzelés azonban nem valósult meg, helyette csak a jóval korlátozottabb hatáskörű **Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény** ben Genfben. Ezek az intézmények nemzetközi jellegűek voltak ugyan, de az amerikai vezető szerep oly mértékben megkérdőjelezhetetlen volt, hogy a Szovjetunió, noha az előkészítő tárgyalásokon részt vett, végül a szervezetekhez nem csatlakozott.
Ami a háború utáni világ politikai berendezkedését illeti, az amerikai elképzelések ebben a vonatkozásban még korábban, az Egyesült Államok elnökének és Nagy-Britannia miniszterelnökének közös nyilatkozataként 1941. augusztus 14-én kiadott Atlanti Chartában megfogalmazódtak. Eszerint: „Először: országaik nem törekednek semmiféle területi vagy egyéb növekedésre. Másodszor: nem kívánnak semmiféle olyan területi változásokat, amelyek nem egyeznének meg az érdekelt népek szabadon kitejezett óhajával. Harmadszor: tiszteletben tartják minden nép jogát arra, hogy megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar, kívánják továbbá, hogy állítsák vissza mindazoknak a népeknek szuverén jogait és önkormányzatát, amely népeket ettől erőszakkal megfosztottak. Negyedszer: fennálló kötelezettségeik kellő tiszteletben tartása mellett győztes vagy legyőzött egyenlő feltételekkel vegyen részt a világkereskedelemben és jusson hozzá a világ nyersanyagforrásaihoz, amelyekre gazdasági virágzásához szüksége van.” Emellett azonban Roosevelt elnök a világbéke fő garanciáját a „négy világcsendőr” koncepciójában látta, vagyis abban, hogy a fő katonai erőket koncentráló államok – az USA, NagyBritannia, a Szovjetunió és Kína – kooperáljanak egymással. A négy nagyhatalom formális egyenlőségét a nekik juttatott vétójog

fejezte ki.
A **Szovjetunió** az 1920-as évektől a világpolitika periferikus hatalma volt. Az első világháború és a polgárháború óriási veszteségei következtében gazdaságilag gyenge, belpolitikai berendezkedése következtében befelé forduló, elzárkózó államot a nyugati hatalmak is kizárták a nemzetközi hatalmi rendszerből. A sztálini külpolitika az egykori cári birodalomról elszakadt nyugati területek visszaszerzésének első adandó alkalmát megragadta a Ribbentrop–Molotov paktumban, majd a Finnország elleni háborúval és a Romániának küldött Besszarábiaultimátummal többé-kevésbé visszaállították az 1917 előtti határokat. Amikor a Szovjetunió elleni német támadással gyökeresen megváltozott a politikai helyzet, Sztálin arra törekedett, hogy ezeket az új határokat új szövetségeseivel, az antifasiszta koalíció tagjaival is tudomásul vétesse.
A nyugati hatalmak kezdetben nem fogadták megértéssel a szovjet követeléseket, de a katonai helyzet szorításában gyakorlatilag tudomásul vették az 1941-ig kialakult területi viszonyokat. A szovjet vezetést politikai tapasztalatai arra a meggyőződésre vezették, hogy a biztonság elengedhetetlen feltétele a Kelet-Közép-Európa feletti szovjet hegemónia, az egykori „cordon sanitaire" helyébe egy szovjetbarát nyugati „előtér" megteremtése. Ennek a célnak alárendelték az angolszászokkal való együttműködés folytatását is. A sztálini Szovjetunió a **birodalomépítés** jegyében már a békekonferenciák előtt a II. világháború legnagyobb területi nyertesévé vált, annexióit a nyugati hatalmak részben támogatták, részben tudomásul vették.
Az Odera elérése és Berlin bevétele után Sztálin már a háború első számú európai győztesének tekintette magát, s ennek értelmében fogalmazta meg hatalmi törekvéseit. Mivel a keleti front döntő szerepet játszott a hadi eseményekben, a brit erőforrások nem tették lehetővé a részvételt a Balkán és Kelet-Közép-Európa felszabadításában, az amerikaiak pedig kezdettől érdektelenséget mutattak a térségben, a Szovjetunió erős alkupozícióhoz jutott hatalmi érdekeinek érvényesítéséhez. Churchill 1944-es moszkvai látogatásán az amerikai támogatást nélkülözve próbált meg a helyzeten valamit menteni. Ennek jegyében született az ún. százalékos egyezmény, amely azonban, mint később néhány hónap alatt kiderült, nem volt több, mint egy semmire nem kötelező papírcetli.
Katonai értelemben a Szovjetunió valóban Európa első számú szárazföldi hatalmává vált a háború végére. Ez a hatalmi helyzet azonban az új katonai-stratégiai helyzeten nyugodott, s hátterében éles kontrasztként a háború által leginkább sújtott, végigtarolt gazdaság állt. A szovjet társadalom – nem utolsósorban a sztálini hadvezetési módszerek miatt – iszonyú emberveszteséget szenvedett el, ami több generációra kiható demográfiai törést és óriási

munkaerőhiányt okozott. Ezért vált a hadifoglyok tömege mellett a „malenkij robotra" hurcoltak ezreinek és a nőknek a kíméletlen munkába állítása a gazdasági modell szerves részévé. Az anyagi veszteségek miatt a lakosság példátlanul nélkülözött, a lakásállomány pusztulása miatt milliók voltak hajléktalanok. Ez a katasztrofális gazdasági állapot azt eredményezte, hogy a szovjet hadsereg nyugati előrenyomulása egyet jelentett az érintett országok részben központilag szervezett, részben magántevékenységgel folytatott kíméletlen kirablásával. Az óriási károkat szenvedett szovjet gazdaságnak a legyőzöttektől az elérhető legmagasabb jóvátételre és nagy amerikai hitelekre volt szüksége. Így a helyreállításnak feltétele volt a kooperáció és a béke.

A két legfőbb győztes a háború után tehát korántsem volt azonos súlycsoportban. Helyzetüket, egymáshoz való viszonyukat nagyfokú kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Míg az Egyesült Államok egyre inkább az izoláció végleges feladását választotta, addig a Szovjetunió ismét a befelé fordulás, az elzárkózás útjára lépett, de most már nem egyedül, hanem új, „kis szövetségeseivel" együtt. Az USA számára elegendő volt hatalmas gazdasági fölénye ahhoz, hogy Nyugat-Európa életébe domináns módon beavatkozhasson. A Szovjetuniónak ugyanezen eredmény eléréséhez katonai erejének felhasználására volt szüksége Kelet-Közép-Európában.

Ami a harmadik győztest illeti, **Nagy-Britannia** számára a II. világháború, kimenetele ellenére, egyet jelentett a 19. század végén megindult hanyatlás és visszaszorulás betetőzésével. A szigetország, amelyet már területén is érintett a háború, végérvényesen másodrendű hatalom lett, a korábbi világelső a győzelem után a harmadik helyre szorult. Mivel a Szovjetunióval szemben már nem volt képes saját erejéből helyreállítani az európai hatalmi egyensúlyt, nem tudta nélkülözni az USA támogatását, s pszichológiailag is hozzá kellett szoknia a „másodhegedűs" szerephez. A II. világháború nemcsak azért jelentett számára óriási megrázkódtatást, mert a Csatorna már nem tudta megvédeni területét az ellenséges támadástól, hanem mert 1940-től a háború végéig harcolt a világ számtalan pontján Németország és szövetségesei ellen, ráadásul egy évig teljesen egyedül. A győzelem nem jelentette a korábbi pozíciók visszaszerzését, NagyBritannia elvesztette külső piacainak jó részét, exportja kétharmaddal csökkent, az import pedig egyre növekedett. A „fizess és vidd" időszakában az aranykészletek az USA-ba vándoroltak, a német légitámadások és egyéb háborús veszteségek elpusztították a nemzeti vagyon harmadát. Washington, amely 1945 augusztusában leállította a „lend lease" programot, egyáltalán nem méltányolta a britek hat évi hősies helytállását. A fizetési mérleg hiányának helyreállítására nyújtott kölcsön feltételei (a preferenciális Commonwealth vámrendszer

leépítése, s a konvertibilitás érdekében a sterling blokk 1947-ig történő megszüntetése) a Brit Birodalom gazdasági vázát rombolták szét. (Emellett a brit választók szintén nem voltak hálásak Churchillnek és pártjának, az 1945-ös választásokon a győzelmet a Munkáspárt szerezte meg.)

Az 1947-es évben három olyan területről szorultak ki az angolok, amelyek hagyományosan a brit hegemónia bástyái voltak: fel kellett adni a görög jobboldal támogatását, Indiában tudomásul kellett venni a függetlenség kikiáltását, Palesztinában pedig a mandátum megszűnését. A tradicionális angol politika, a „külső kiegyenlítő szerep" Európa vonatkozásában sem volt folytatható, az európai stabilitás is Moszkva és Washington erőviszonyának függvénye lett. Ahogy Churchill keserűen megfogalmazta: „Nem ez a felszabadított Európa az, amiért harcoltunk!"

A korábbi Európa másik hagyományos nagyhatalma, mely a Párizs környéki békék megkötésekor leginkább érvényesítette súlyát az európai viszonyok rendezésében, a II. világháborúban hihetetlenül gyorsan összeomlott. A katonai vereség után **Franciaország** nagy része megszállás alá került. A meg nem szállt részen kollaboráns bábrendszer alakult ki, s a De Gaulle vezette ellenállás csak az afrikai területekre támaszkodhatott. A német uralom évei és a felszabadító harcok óriási károkat okoztak a francia gazdaságnak, 1944/45-ben lényegében szünetelt a francia export, a nemzeti jövedelem az 1938-as felére esett vissza. **Franciaország gazdaságilag még Nagy-Britanniánál is nagyobb mértékben kiszolgáltatottá vált az Egyesült Államoknak.** A belpolitikai életben előretört a baloldal. A kommunisták, akik az ellenállási mozgalomban legitimálták nemzeti szerepüket, a ‘45-ös választásokon a szavazatok 26%-át érték el.

Noha Franciaország hozzájárulása a közös győzelemhez nagyságrendekkel kisebb volt az angolszászokénál, brit nyomásra mégis visszakapta az erősnek járó jogokat. Megszállási övezetekhez jutott Németországban, Berlinben és Ausztriában, valamint vétójogot szerzett az ENSZben. A nagyhatalmi státus gazdasági alapzata azonban igencsak ingatagnak bizonyult, ráadásul a francia politika képtelen volt tudomásul venni gyarmatain a megváltozott helyzetet. Ez óriási erőfeszítést kívánó háborúkhoz és komoly katonai kudarcokhoz vezetett, a válsággal küszködő IV. Köztársaság 12 éves fennállása alatt 23 kormányalakítást ért meg.

A győztes oldalon tehát **két „szuperhatalom"** kiemelkedését eredményezte a II. világháború lezárása, a másik oldalon ezzel szemben a nagy, expanzív hatalmak teljes összeomlása következett be. A szövetségesek a totális háborúban totális győzelemre törekedtek, Roosevelt és Churchill már 1943-ban **Casablancában a feltétel nélküli kapituláció formuláját fogalmazták meg**.

A háború nem a legyőzöttek határainál, hanem fővárosaiban ért véget, területüket légitámadások pusztították végig, sőt Japánban két város atomtámadás áldozatává is vált. A háborús pusztítások mellett a nagy jóvátételi kötelezettségből fakadó gyárleszerelések (különösen Németország keleti részén) a termelés példátlan visszaesését eredményezték.

A legyőzöttek katonai igazgatás alá kerültek, s ez átmenetileg szuverenitásuk elvesztését jelentette, korábbi szövetségeik felbomlottak, s nem lehettek tagjai az új nemzetközi szervezeteknek sem. A lakosságra infláció, élelem-, lakás- és fűtőanyaghiány várt, területi veszteségeik, illetve a kitelepítések miatt óriási menekültáradat nehezítette a helyzetüket. Ráadásul a kollektív bűnösség kimondásával megbélyegzett népeknek a morális összeomlás okozta feszültségeket is fel kellett dolgozniuk.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy az amerikai és szovjet csapatok elbai kézfogása évtizedekre lezárta a világtörténelem európai dominanciájú korszakát. Európa ugyan továbbra is a világesemények centruma maradt, de 1945 után inkább elszenvedője, mintsem alakítója volt a világtörténelemnek. Ennek a helyzetnek a kialakulásához a kontinens két világháború alatti veszteségei, az Európán kívüli erőközpontoknak (USA, Japán) már az előző évszázad végén látható dinamikus fejlődése, s a gyarmati rendszer gyors szétesése egyaránt hozzájárult. Európa, mely az első világháború utáninál nagyobb mértékben szorult külső pénzügyi-katonai segítségre, beékelődött a két világhatalom közé, ezek határterületévé, ütközési zónájává vált. Az USA és a Szovjetunió hatalmi viszonyainak kiegyensúlyozatlansága vagy kiegyensúlyozottsága határozta meg alapvetően a térség helyzetét, s ez a dualista világrend Európa számára fél évszázados békekorszakot eredményezett. A nagyhatalmi ellentétek fegyveres kisülései regionális konfliktusokra korlátozódtak, s ezek nem érintették az öreg kontinens területét. A két szuperhatalom fegyverkezési versenye, mely az emberi élet többszörös elpusztítására elégséges arzenált halmozott fel, a ‘60-as évekre a két pólus globális katonai erőegyensúlyát teremtette meg.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete

A II. világháború utáni korszak legátfogóbb jellegű nemzetközi szervezete megalapításának gondolata már a háború idején megszületett. A szövetségesek 1942-ben a tengelyhatalmak ellen hadat viselő „26 nemzet nyilatkozatában" nevezték magukat **Egyesült Nemzetek**nek. A következő évben, a moszkvai külügyminiszteri konferencián döntöttek úgy, hogy a „béke és a biztonság szavatolására" nemzetközi szervezetet hoznak létre, melynek alapszabályát az 1944. augusztus–októberben tartott **Dumbarton Oaks**-i konferencián dolgozták ki az USA, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Kína képviselői. Ezt a jaltai konferencián azzal egészítették ki, hogy a Biztonsági Tanács állandó tagjai vétójoggal rendelkeznek. Az ENSZ megalakulására, az **Egyesült Nemzetek Alapokmányá**nak ötven állam általi aláírására **1945. június 26**-án került sor.

Az Alapokmányban lefektették a világszervezet céljait, melyek a következők: a világbéke biztosítása, az emberi jogok védelme, valamennyi nép egyenjogúsága és a világ általános életszínvonalának növelése. A tagok kötelezték magukat, hogy békés eszközökkel, politikai vagy gazdasági szankciókkal, illetve a tagok által felállított fegyveres erők bevetésével tevékenyen részt vesznek a béke biztosításában. Regionális biztonsági szerződések segítségével is elismerik a többi állam önvédelmi jogát. Más államok belügyeibe nem avatkoznak be. (A náci Németország politikájának tanulságai miatt fogalmazódott meg ez az elv, ám ezzel lényegében lemondtak arról, hogy megvédjék az emberi jogokat a totalitárius vagy autoriter államokban. Az 1948 decemberében kihirdetett Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata nem vált kötelező érvényűvé.) Teljesítik az ENSZ-tagsággal járó kötelezettségeket a „hűség és a bizalom" elve alapján, elsősorban lemondanak a fenyegetés és az erőszak alkalmazásáról. Elvileg tagja lehet minden olyan állam, amelyik ezen Alapokmányt elfogadja, s az ebben foglaltakat kész teljesíteni.

Az ENSZ legfontosabb szervei a **Közgyűlés** és a **Biztonsági Tanács**. A Közgyűlés a rendkívüli ülésektől eltekintve általában évente egyszer ülésezik, 1952 óta New Yorkban, rendszerint szeptembertől decemberig. Minden tag maximum öt küldöttet delegálhat, de csak egy szavazattal rendelkezik. Határozatai ajánlás jellegűek, csak az azokkal egyetértő tagok számára kötelező. A Közgyűlés választja két évre a Biztonsági Tanács nem állandó tagjait, a főtitkárt, valamint az összes tanács és a Nemzetközi Bíróság tagjait. A Biztonsági Tanácsnak öt állandó (USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína) és hat időről időre választott tagja van. Mint a legfontosabb, állandóan

ülésező szerv, gondoskodik a béke biztosításáról. Határozatai (a 11-ből legalább 7 szavazat kell hozzá) kötelezőek, hozzájárulása szükséges a politikai akciókhoz, alapszabály-változtatásokhoz és új tagok felvételéhez. A BT dönt a békefenntartó erők felállításáról és bevetéséről. Az öt állandó tag **vétójog**a azt jelenti, hogy a BT csak olyan kötelező érvényű határozatot hozhat, amelyben az öt nagyhatalom egyetért vagy legalább tartózkodó állásponton van. A koreai háború óta abban az esetben, ha a Biztonsági Tanácsot vétó bénítaná meg, az esetleges támadó elhárításához szükséges csapatok és eszközök készenlétbe helyezéséről az Uniting for Peace Resolution (Határozat az összefogásról a békéért) alapján a Közgyűlés dönt. A BT ajánlására öt évre választott főtitkár áll a titkárság élén, melynek mintegy 4500 hivatalnoka van. Az ENSZ költségvetését és a tagállamok hozzájárulását a GDP arányában évente állapítják meg.
Gazdasági kérdésekkel, az életszínvonal általános emelésének problémáival foglalkozik a regionális albizottságokkal rendelkező **Gazdasági és Szociális Tanács**. A korábbi népszövetségi mandátumterületeket függetlenségük eléréséig a **Gyámsági Tanács** igazgatta. Az ENSZ keretein belül működik a hágai **Nemzetközi Bíróság**, amely 15, kilenc évre választott bíróból áll, s amely felkérésre hoz ítéletet jogvitákban. Az ENSZ-szervekkel és -szakbizottságokkal szorosan együttműködnek a nemzetközi szerződésekkel szabályozott független különszervezetek (pl. IMF, Világbank, WHO, UNESCO stb.).

A kooperációtól a konfrontációig (1945-47)

A nemzetközi kapcsolatok története

A második világháború idején a sztálini Szovjetunió és az angolszász államok szövetségét a náci Németország provokálta ki azzal, hogy 1941-es támadásával a szovjeteket mintegy átlökte az USA és Nagy-Britannia oldalára. Ennek megfelelően az antifasiszta koalíció legfontosabb összetartó eleme az „ellenségem ellensége a barátom” elv volt, s amikor a szövetségesek fő háborús céljukat, ellenfeleik feltétel nélküli kapitulációját elérték, gyakorlatilag összeroppant a háborús győzelemre szerveződött koalíció is. A Roosevelt által remélt háború utáni együttműködés ellen ható tényezők már a kooperáció időszakában megvoltak, illetve éppen a polgári demokrácia és a bolsevik diktatúra szembenállása tekinthető „normális” jelenségnek, s az antifasiszta koalíció a rendkívüli körülmények eredményének. A győzelem utáni Európára vonatkozó, háború alatti tervek és megegyezések részben a katonai helyzet politikai konzekvenciáinak tudomásulvételét jelentették, azt, hogy a Szovjetunió igényt tarthat és igényt is tart Kelet-Közép-Európára, mint biztonsági övezetére.

Ugyanakkor az angolszászok arra törekedtek, hogy Sztálin ne kezelhesse kizárólagos érdekszféraként a térséget. Ám az ezt szolgáló lépések, mint pl. a Sztálinnal elfogadtatott „Nyilatkozat a felszabadított Európáról”, nem jelentettek valódi garanciát a szovjet katonai jelenlét által érintett térség bolsevizálása ellen.
A háború alatt a „Három Nagy” találkozásain a katonai potenciál, az egyes frontok jelentősége és a hadosztályok száma volt a meghatározó, s a katonai egymásrautaltság következtében a felek egyenrangúnak számítottak. A háború befejeztével azonban a gazdaság teljesítőképessége és az újjáépítés feladatai kerültek előtérbe, s ebben a tekintetben a Szovjetunió és az Egyesült Államok már nem lehettek egyenlő partnerek. Így 1945 után a két hatalom között fennálló **óriási aszimmetria** következtében a kapcsolatokat az egyoldalúság, a fölény és a kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Az Elbánál két gyökeresen eltérő életforma, két alapvetően különböző történelmi tradíció találkozott, s e kettő szembenállása, összeütközése elkerülhetetlennek látszott akkor, amikor az iszonyú háború után a béke és a biztonság garanciái központi kérdésekké lettek. Egyáltalán nem csodálható, hogy a két fél alapvetően másként képzelte el a **béke garanciái**t. A Szovjetunió biztonságpolitikájának kulcseleme a klasszikus birodalmi érdekszférapolitika lett, az Egyesült Államok pedig a szabad világkereskedelmet, a „nyitott kapuk elvét” helyezte külpolitikájának tengelyébe. Sztálin nem kívánta elfogadni azt az amerikai elképzeléseken alapuló világrendet, amely a Szovjetunió számára csak másodhegedűsi szerepkört biztosított, konkrét kérdésekben azonban 1947-ig még nem az azonnali konfrontációt választotta. Ennek jegyében alakította ki a Szovjetunió által ellenőrzött térség bolsevizálásának menetrendjét is; a stratégiai szempontból elsőrendűen fontos államokban támogatta az azonnali kommunista hatalomátvételt, míg más országok kommunistáit önmérsékletre, a polgári pártokkal való népfrontos jellegű együttműködésre, parlamentáris keretek között megmaradó taktikázásra buzdította.
Ebben a kérdésben került először szembe a jugoszláv kommunistákkal, akik Tito vezetésével a hatalom azonnali megragadását tervezték és hajtották végre. Az USA pedig, bár csak 1947-ben deklarálta, már 1945-től arra törekedett, hogy a SZU ne tudjon tovább terjeszkedni, s ehhez felhasználta az atomfegyver ekkor még kizárólagos birtoklását is. Nemcsak kipróbálta, hanem kétszer be is vetette az **atombombá**t, amit már Potsdamban is a politikai nyomásgyakorlás eszközeként használt.
Az 1945 és ‘47 közötti időszakban a nagyhatalmak figyelmét több **regionális konfliktus** kötötte le, amelyek, bár térben messze zajlottak egymástól, mégis összekapcsolódtak abban a tekintetben, hogy hozzájárultak az antifasiszta koalíció szétesséséhez, a korábbi

szövetségesek ellenféllé válásához. Európa mellett a Közép- és Közel-Kelet térsége, illetve az ide vezető stratégiai útvonalak váltak neuralgikus pontokká.

Olajlelőhelyei és közlekedési útvonalai miatt kiemelkedő fontosságú volt a Földközi-tenger keleti medencéje, ahol a nyugati hatalmak semmiféle engedményt nem kívántak adni a Szovjetuniónak. Miután a szovjet csapatok a megadott határidőre (1946. március 2.) nem vonultak ki a háború alatt közösen megszállt Irán északi részéből, az USA a Biztonsági Tanácsot használta fel, ekkor első ízben, arra, hogy nyomást gyakoroljon Sztálinra. Az amerikaiak, akik a két világháború között a szaúd-arábiai olajüzletbe szálltak be, egyértelműen a Kreml tudomására hozták, hogy nincs keresnivalója a térségben.

A másik kérdés a török határokat érintette. Sztálin a fekete-tengeri szorosok kérdését többször is felvetette a nyugati hatalmaknak, s miután azok nem reagáltak megfelelően, a Szovjetunió 1945-46 folyamán közvetlenül a török kormányhoz fordult. Az Ankarához intézett szovjet jegyzékek szovjet–török határkiigazításokat, közös szovjet–török erődrendszer tervét a Dardanellákban és a szorosok közös védelmét tartalmazták. Mivel Románia és Bulgária a szovjet tömb része volt, s a Fekete-tenger mintegy szovjet beltengerré vált, valamint a földközi-tengeri status quo megőrzésében leginkább érdekelt Nagy-Britannia látványosan meggyengült, nem tűnt reménytelennek a szovjetek számára a hatalmi űrbe való benyomulás. Ezt az elképzelést szolgálta az 1946 elején kibontakozott **görög polgárháború**val kapcsolatos szovjet politika, mely ugyan kifejezetten nem támogatta, de nem is tiltotta a jugoszláv segítséget élvező görög kommunisták ellenállását. A „keleti kérdés" korábbi epizódjaiban még Anglia vonultatta fel a térségben a flottáját, ám a II. világháború után erre már nem volt képes, így Washingtonnak akadályozta meg azt, hogy a Szovjetunió zavartalanul kijusson a Földközi-tengerre. Ebből a célból jelent meg 1946-ban a Földközi-tenger keleti medencéjében a 6. amerikai flotta.

Európai vonatkozásban 1945 és '47 között leginkább a **német kérdés** foglalkoztatta a nagyhatalmakat. Németország békekorszakbeli jövőjéről már a háború alatt folytak előkészítő tárgyalások, ennek ellenére a legfontosabb problémák még a potsdami konferencia után is megmaradtak. Nem dőlt el például az, hogy meddig tartson a katonai megszállás vagy hogy mennyi legyen a jóvátétel összege. A háború alatti-utáni hónapokban több elképzelés is megfogalmazódott ezekben a kérdésekben, de nyilvánvaló volt, hogy a megvalósulás a nagyhatalmi erőviszonyok függvénye lesz. (A legszélsőségesebb elképzelést az amerikai Morgenthau-terv tartalmazta, mely szerint Németországot részállamokra kell bontani, s a nagy jóvátételek révén agrár-ipari országgá kell alakítani.)

1945-46 hideg tele után nyilvánvalóvá vált, hogy amennyiben nem történik valami a német gazdaságpolitikában, akkor a lakosságra tömeges éh- és fagyhalál vár, amiért a nyugati zónában élők a megszálló hatalmakat tehetik felelőssé, s fogékonnyá válhatnak a kommunista propagandára. (A Moszkvából hazatért kommunisták Walter Ulbricht vezetésével tevékenységüket egész Németországra kiterjesztették.) Ugyanakkor Sztálin nem akarta stabilizálni a német gazdaságot, a Szovjetunió nem is volt abban a helyzetben, hogy erre kísérletet tegyen, ellenkezőleg, abban volt érdekelt, hogy minél jobban „kisöpörje" az általa megszállt területeket.
A potsdami konferencián megállapodtak a természetbeni jóvátételben, vagyis – tanulva a versailles-i rendelkezések hibájából, miszerint Németország az adott évi termelésből nem fizette a hadisarcot – a megszállók a német ipari kapacitások azonnali leszerelésére és elszállítására kaptak felhatalmazást. Az USA ugyanakkor egyre világosabban látta, hogy a német gazdaság az európai stabilizáció kulcskérdése, s ha nem akarja, hogy a német lakosság nyomorának politikai következményei legyenek, akkor vagy eltartja őket saját adófizetői pénzéből, vagy támogatást nyújt a gazdaság stabilizációjához. Így a Szovjetunió és az amerikaiak között egyre élesebb viták dúltak a német jóvátétel körül, ami egyre inkább a viszony megromlásához, s az össznémettel szemben a részmegoldás előtérbe helyezéséhez vezetett. Az 1947. január 1-jétől életbe lépett Bizónia (az angol és az amerikai megszállási zónák egyesítése) nyílt elismerése volt annak, hogy nem lehet közös gazdaságpolitikát kialakítani a Szovjetunióval (s ekkor még Franciaországgal sem, amely a közös gazdaságirányítási rendszerhez csak 1948-ban csatlakoztatta az általa megszállt területeket, s ekkor jött létre Trizónia).

A hidegháború „klasszikus" korszaka

A Truman-doktrínától Sztálin haláláig (1947-53)

1947-ben fordulat következett be a nemzetközi kapcsolatok történetében. Ekkor fogalmazták meg és hirdették ki a nagy hidegháborús elméleteket: a **Truman-elv**et, a **Marshall-terv**et, valamint válaszképpen a Zsdanov–Sztálin-féle **„két tábor" teóriát**. 1947 tavaszáig a győztes hatalmak között egyre feszültebbé vált a kapcsolat, ám a vitás kérdések még a tárgyalóasztaloknál dőltek el. Ülésezett a Külügyminiszterek Tanácsa, működtek a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok, s a megkötendő békeszerződéseket még együtt készítették elő az antifasiszta koalíció tagjai.
A nemzetközi kapcsolatok történetét egészen az 1980-as évek végéig elkísérte a **hidegháború** jelensége, noha voltak átmeneti **enyhülési periódusok**. A fogalom maga a nemzetközi kapcsolatok befagyasztását jelenti, a politikai, a gazdasági, és a kulturális kapcsolat minimumra csökken a szemben álló felek között. Az ellentétes érdekű

nagyhatalmak tömböket szerveznek maguk köré, s ezek éles szembenállása elképesztő mértékű **fegyverkezési verseny**ben realizálódik. Ennek eredményeképpen minden képzeletet felülmúló méretű és technikai színvonalú arzenál halmozódik fel az ellentétes oldalakon, amely hovatovább alkalmas lesz az emberi élet teljes elpusztítására.

A mindennemű szervezett és spontán kapcsolatok (pl. turizmus, egymástól elszakadt családok találkozása stb.) hiánya növeli a hivatalosan is gerjesztett félelmet, mindkét oldalon kiformálódik az ördögien gonosz ellenség képe, s az ezzel szembeni védekezés szükségszerűsége nemegyszer hisztérikus formákban jelentkezik. Ugyanakkor a „hideg" jelző azt is kifejezi, hogy a két szuperhatalom között a szembenállás soha nem realizálódott direkt, egymás elleni fegyveres konfliktusban. A „forró" háborúk mind regionális konfliktusok voltak, amelyekben az USA és a Szovjetunió természetesen a maga módján egyaránt részt vett, de gondosan ügyeltek arra, hogy soha ne kerüljenek hadiállapotba egymással. Ahol az egyik fél hadserege szervezetten és nyíltan megjelent, oda a másik fél katonai szakértőket, gazdasági segítséget, fegyverszállítmányokat és hírszerzőket küldött, és viszont. A legfeszültebb pillanatokat éppen az jelentette ebben a történelmi korszakban, amikor fennállt a két szuperhatalom közvetlen összecsapásának veszélye. Ám pontosan a kockázat minden eddigit felülmúló nagysága miatt, az emberiség szerencséjére, ezt a konfliktust mindeddig sikerült elkerülni.

A Szovjetunióhoz való viszony gyökeres átértékelése az Egyesült Államokban már 1945/46 fordulóján bekövetkezett. 1946. február 22-én kelt **George F. Kennan**nak, a moszkvai amerikai nagykövetség egyik befolyásos diplomatájának a szovjet külpolitikát elemző, ún. hosszú távirata, amely Churchill két héttel később elhangzott **fultoni beszéd**ével együtt a hidegháború angolszász megalapozását jelentette. Mindkét megnyilatkozás abból indult ki, hogy a szovjetkommunizmus, csakúgy, mint a nácizmus, egyaránt totális rendszer, s eredendően agresszív, expanzív jellegű. Az a fanatikus hit, hogy a „rothadó kapitalizmus" halálra van ítélve, szemben a szocializmussal, lehetetlenné teszi a normális, kiegyensúlyozott és tartós együttműködést a szovjet birodalommal.

Ennek a külpolitikai irányváltásnak a hátterében természetesen meghúzódtak az amerikai gazdaság háborús termelésről béketermelésre való átállításának gondjai is. A szovjet veszély túlértékelése felhasználható volt azon politikai erők ellen, amelyek az izolációs politika visszatérését óhajtották, mert szükségessé tette a magas kormányzati (hadi) megrendelések fenntartását, s ezáltal lehetővé tette a foglalkoztatási szint fenntartását. Így a hidegháború elősegítette az amerikai gazdasági kapacitások kihasználását, a

konjunktúra fenntartását is. Ugyanakkor az amerikai külpolitika keményedése igazából nem veszélyeztette azt a befolyási övezetet, amelyet a Szovjetunió a háború végére létrejött demarkációs vonalon belül kialakított. Bár a diplomáciai nyomásgyakorlás eszközeivel Washington már 1945 tavaszától rendszeresen számon kérte a Jaltai Nyilatkozat demokratikus alapelveinek megsértését, egyben azt is világossá tette, hogy gyakorlatilag tudomásul vette a Kelet-Közép-Európában kialakult status quót. A „mellékvesztesekkel" (Olaszország, Finnország, Magyarország, Románia, Bulgária) kötött 1947. februári békeszerződések szintén az érdekelhatárolódás irányába mutattak. Ugyanakkor nem sikerült diplomáciai úton elhatárolni az érdekeket a német kérdésben, s a közös megszállás miatt ez kenyértöréshez, Németország kettészakításához vezetett.

A gyakorlatban már 1946-ban alkalmazott **feltartóztatási politika** Truman elnök 1947. március 12-i kongresszusi beszédében nyert hivatalos megfogalmazást. Az alkalmat erre az adta, hogy Nagy-Britannia hatalmi súlyvesztése következtében képtelen volt támogatni a görög polgárháború jobboldali erőit, s ez a kommunisták előretöréséhez, a hatalmi viszonyok felborulásához, vagyis a „görög dominó" eldőléséhez vezethetett. Mind London, mind Truman biztatására a görög kormány Washingtonhoz fordult segítségért.

A Truman-elvben az az amerikai politikai koncepció nyert megfogalmazást, miszerint **az Egyesült Államok nem tűri el a II. világháború után kialakult status quo szovjet részről történő megváltoztatását**.

A **Truman-doktrína** „feltartóztatási" koncepciója gazdasági szempontból a **Marshallterv**ben fogalmazódott meg. Nyilvánvaló volt, hogy igazán hatásos feltartóztatási stratégiáról csak akkor lehet szó, ha az USA gazdasági segélyprogramok keretében hozzájárul a Szovjetunió által nem ellenőrzött térség gazdasági felvirágoztatásához. Így az életszínvonal gyors emelkedésével megszűnik a nyomor forradalmasító hatása, s a „szabad" társadalmak nem lesznek fogékonyak a kommunista propagandára. Emellett az is világossá vált, hogy a nyugat-európai gazdaságok képtelenek önerőből talpra állni, s összeomlásuk, összekapcsolódva az USA túltermelési válságával, egy 1929-33-hoz hasonló mély depressziót eredményezhet.

Az 1947. június 5-én meghirdetett **Európai Újjáépítési Program** (közismert nevét kidolgozójáról, George C. Marshallról, az amerikai külügyminiszterről kapta) keretében az Egyesült Államok mintegy 10 milliárd dollár értékű nyersanyaggal, áruval és tőkével járult hozzá az európai gazdaság reorganizálásához. Bizonyos vonatkozásaiban közvetlen amerikai érdekeket is szolgált (pl. mezőgazdasági terméket csak az USA-ból lehetett vásárolni, amerikai hajókon kellett szállítani stb.), ugyanakkor amerikai feltétel volt az is, hogy az újjáépítés ne

külön, nemzetállami keretekben, hanem koordinált csomagtervben, a kereskedelmi korlátokat leépítve folyjék. Ezzel a Marshall-terv a nyugat-európai **gazdasági integráció** egyik elindítója lett. A segélyprogram elvileg és formailag egész Európának szólt, beleértve a Szovjetuniót is, sőt Molotov, népes szovjet delegáció élén, még részt vett a párizsi előkészítő tárgyalásokon is, Sztálin mégis a segély elutasítása mellett döntött. A következményeket illetően veszélyesnek ítélte az amerikai gazdasági behatolást, s elfogadhatatlan volt számára, hogy a segélyt a magántulajdonon alapuló piacgazdaság reorganizálására kellett fordítani. A világgazdaságtól elzárkózó, autarkiára berendezkedett szovjet gazdaság természetesen azt sem engedhette meg, hogy az általa kontrollált terület országai igénybe vegyék a segélyprogramot, így amikor 1948 áprilisában a Marshall-segély szétosztására megalakult az **Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet** (OECC), ebben Európa keleti felének államai már nem vettek részt.
1947 szeptemberében a lengyel-sziléziai Szklarska Porebában létrehozták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját, a **Kominform**ot, gyakorlatilag a Komintern utódszervezetét. Az ezen alkalomból **Sztálin és Zsdanov** által megfogalmazott „két tábor" elmélet, miszerint a világ két, egymással ellentétes táborra bomlott, tekinthető a Marshall-tervre adott szovjet válasznak. A **Tájékoztató Iroda** határozata a nemzetközi kommunista mozgalomban éles fordulattal véget vetett a népfrontos parlamentarizmusnak, bár a népfrontos kormányok nyugaton már korábban, még a Marshall-terv meghirdetése előtt széthullottak. Kelet-Közép-Európa pár hónap alatt **homogén szovjet blokk**á változott, a kommunista pártok azokban az országokban, ahol erre még nem került sor, megteremtették a sztálini típusú proletárdiktatúrákat.
A keleti tömb felépítéséről, struktúrájáról alapvetően eltérő elképzelései voltak azonban Sztálinnak és a Jugoszláviát önállóan felszabadító partizánvezér Titónak, aki, mivel a Vörös Hadsereg nem szállta meg országát, jóval önállóbban politizálhatott, mint a többi térségbeli állam. Kettejük viszonya már a proletárdiktatúra kiépítésének menetrendje körüli ellentét miatt feszültté vált, amikor azonban Tito egy Balkán-, illetve Duna-konföderáció megteremtése érdekében gyakorlati lépéseket is tett, betelt a pohár.
A jugoszláv kommunistákat már Szklarska Porebában sikerült szembefordítani a többi testvérpárttal, amikor Sztálin rájuk bízta, hogy vegyék éles bírálat alá a korábban éppen általa sugalmazott és támogatott óvatos, népfrontos taktikázást. 1948 elején Moszkvába rendelték a bolgár és a jugoszláv pártvezetést, hogy leállítsák a konföderációs elképzeléseket, **Tito** azonban nem engedelmeskedett. Ezzel elkerülhetetlenné vált a nyílt szakítás, hazarendelték

Jugoszláviából a szovjet tanácsadókat, megszakították a diplomáciai kapcsolatokat, gazdasági blokád alá vették a renitens országot, sőt háborúval fenyegették. Sztálin tekintélyén hatalmas csorbát ejtve vették a renitens országot, sőt háborúval fenyegették. Sztálin tekintélyén hatalmas csorbát ejtve as évek szovjet gyakorlatához hasonló tisztogatási hullám söpört végig a szovjet blokk országain. Jugoszlávia pedig, kitörni akarván a kettős elszigeteltségből, közeledett az Egyesült Államokhoz, megkötötte a Balkán-paktumot Görögországgal és Törökországgal, majd a volt gyarmati térség függetlenedő országai felé fordult.

Mindez igazolni látszott azt a sztálini tételt, miszerint Tito „az imperialisták láncos kutyája".

Ezekben a hónapokban komoly félelmek éltek Finnországban, hogy ők is hasonló sorsra jutnak, ám ez nem következett be. Az 1948 áprilisában kötött szovjet–finn barátsági szerződés értelmében az ország sajátos helyzetbe jutott, semleges maradhatott, de politikájában figyelembe kellett vennie a hatalmas szomszéd érdekeit. Így pl. nem fogadta el a Marshall-segélyt, s 1971-ig nem ismerte el egyik Németországot sem. Sztálint a finnekkel való különleges bánásmódra az a feltételezés késztette, hogy egy esetleges kommunista fordulat a térségben amerikai szövetségessé teheti Svédországot.

A Marshall-segéllyel, valamint a titói regionális föderációkkal szemben Sztálin a **Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtás Tanácsá**t kínálta alternatívaként (1949). Ennek keretei között a kelet-közép-európai államok gazdasága a Szovjetuniótól való általános függés helyzetében a szovjet újjáépítési és katonai szempontoknak rendelődött alá. Ugyanakkor az egyoldalú gazdasági függésbe került államok nem integrálódtak, valódi kooperáció nem alakult ki közöttük, ellenkezőleg, mindegyikük önellátásra, autarkiára törekedett.

Miközben Európa keleti felén a fent vázolt folyamatok zajlottak, a nagyhatalmak viszonya végletesen kiéleződött a **német kérdés**ben. Az ebben a vonatkozásban kidolgozott amerikai elképzeléseket az 1948. februári–márciusi londoni konferenciákon konkretizálták. A határozatok szerint a nyugati német zónákat a Marshall-tervbe való bevonással talpra kell állítani, mivel a felfutó német gazdaság közvetve az európai újjáépítést is szolgálja. Válaszul a Szovjetunió kivonult az Ellenőrző Tanács munkájából, s ezzel formálisan is megszűnt a nagyhatalmi együttműködés Németország kontrolljában. Az a potsdami határozat, miszerint a négy főparancsnok Németországot gazdasági egységként kezelje, egy pillanatra sem valósult meg, hiszen a négy katonai adminisztráció mindegyike igyekezett a zónákat a maga képére formálni. A hagyományos munkamegosztás a nyugati és a keleti zónák között gyakorlatilag megszűnt, s bár Németország kettészakítását nem tervezték meg, a

nagyhatalmi viszonyok, az 1945-től megtett lépések egyenesen vezettek az elhatárolódáshoz.
A nyugati zónák stabilizálásához elkerülhetetlenül hozzátartozott a **valutareform**. A hiperinfláció miatt teljesen elértéktelenedett birodalmi márka helyett 1948. június 20-án vezették be az USA-ban titokban előállított új márkát a nyugati zónában, illetve Nyugat-Berlinben, ám erről Moszkvát előzetesen nem tájékoztatták. A hidegháborús korszak első nagy kelet–nyugati krízise éppen ebben a kérdésben bontakozott ki. Sztálin számára, miután a Szövetséges Ellenőrző Tanács beszüntette tevékenységét, felesleges és zavaró lett az angolszász jelenlét a német fővárosban, azonban ennek megszüntetéséhez a status quo gyökeres megváltoztatására lett volna szükség. Hogy megakadályozza a nyugati zónák gazdasági talpra állását és beilleszkedését a nyugat-európai gazdasági integrációba, a Szovjetunió a keleti megszállási zónába ékelődött ellenséges sziget, **Nyugat-Berlin blokádjá**val próbálkozott. Sztálin utasítására 1948 júniusában lezárták a város nyugati zónáiba vezető útvonalakat, arra számítva, hogy az ellátatlanul maradt lakosság nyomására a nyugatiak megtörnek, s feladják a győztes jogán nekik jutott berlini pozícióikat. Az angolszász légierő azonban képes volt az ún. **légihíd**on biztosítani a város ellátását, közel egy éven át. A Szovjetunió végül belátta a blokád értelmetlenségét, így 1949. május 4-én visszaállították a korábbi helyzetet, Nyugat-Berlin kérdése azonban továbbra is a nagyhatalmi viszonyok ütközőpontjában maradt.
Az **első berlini válság**nak mindkét oldalon óriási lélektani hatása volt. Alig három évvel a kapituláció után a nyugat-berlini lakosság a korábban halált hozó angolszász pilótákban megmentőit láthatta, az egykori győztesek és vesztesek egymásra találtak. Sztálin és a Szovjetunió számára pedig a kudarc újabb óriási presztízsveszteséget hozott. A német területek szétválása is felgyorsult, a kettős valutarendszer gazdaságilag, a külön megtartott választások és a két alkotmány politikailag osztotta meg Németországot.
1949 májusában magalakult a **Németországi Szövetségi Köztársaság** (NSZK), majd októberben a **Német Demokratikus Köztársaság** (NDK); az egykori demarkációs zónahatár belnémet frontvonallá, s egyben két világ határává is vált.
A berlini blokáddal a Szovjetunió paradox módon ösztönzőjévé vált Nyugat-Európa nyugatnémeteket is befogadó integrációjának, valamint annak, hogy az USA végérvényesen feladta az izolációt, és létrehozta a globális politizálás intézményrendszerét, a **Nemzetbiztonsági Tanács**ot és a **Központi Hírszerző Ügynökség**et (CIA). 1949. április 4-én pedig megalakult Washingtonban az **Észak-atlanti Szerződés Szervezete** (NATO). Tagjai a Benelux államok, Dánia, Franciaország, Izland, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország,

Portugália, valamint az Egyesült Államok és Kanada lettek. A szervezet célja a közös védelem alapján a demokratikus szabadságjogok megőrzése és a tagok között a politikai és gazdasági együttműködés biztosítása.
A berlini válságtól kezdve Sztálinnak meggyőződésévé vált, hogy a háború az Egyesült Államokkal elkerülhetetlen, s ekkor vette kezdetét a mintegy négy évtizedes fegyverkezési verseny. Ennek kezdetén a Szovjetunió kétségtelen hátrányban volt az **atommonopólium** birtokosával, az USA-val szemben, ezért Sztálin **Kurcsatov** vezetésével mozgósította az egész szovjet tudományos kapacitást, s nemkülönben a szovjet hírszerzést a gyors utolérés érdekében. Amikor Molotov 1947-ben azt a kijelentést tette, hogy „az atomtitok már nem titok”, még blöffnek lehetett tekinteni, ám 1949 szeptemberében felrobbantották az első szovjet atombombát, s ez katonai szempontból új helyzetet teremtett.
Sztálin magabiztosságát tovább növelte a kínai kommunisták **Mao Ce-tung** vezetésével aratott győzelme, s a **Kínai Népköztársaság** 1949. október 7-én történt kikiáltása. Ez a világ legnépesebb országának szövetségét jelentette Moszkva számára, amit 1950 februárjában barátsági szerződésben is rögzítettek. Az USA, melynek politikai vezetését szinte sokkolta a kínai fordulat, nem ismerte el az új kínai kormányt, helyette a Kuomintang **Tajvan** (Formoza) szigetére evakuált, Csang Kai-sek vezette államát tekintette törvényesnek, mely 1971-ig az ENSZ-ben is betöltötte Kína helyét.
Az ázsiai változások hamarosan újabb hidegháborús válsággócot teremtettek, ezúttal **Koreá**ban. A félsziget a háború végére kettős – északon szovjet, délen amerikai – megszállás alá került, a demarkációs vonal a 38. szélességi foknál húzódott. Északon Moszkvából hazatért koreai kommunisták vezetésével népfrontbizottságok jöttek létre, délen amerikai katonai igazgatást vezettek be. A tervezett választások ellenőrzésére az USA ENSZ-bizottság létrehozását javasolta, ennek beutazását azonban az észak-koreaiak nem engedélyezték. Így 1948-ban a választások nyomán állandósult az eltérő politikai berendezkedés, és létrejött a Koreai Köztársaság délen, valamint a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság – Kim Ir Szen vezetésével – északon. Ám mindkét fél igényt tartott az egész félsziget birtoklására, s ez vezetett 1950-ben a koreai háborúhoz, mely az északiak támadásával indult. Amikor Dél-Korea segítséget kért, Truman elnök parancsot adott az amerikai csapatok bevetésére, a Biztonsági Tanács pedig – melynek munkájában ekkor a Szovjetunió a kínai kérdés miatt nem vett részt – agresszornak nyilvánította ÉszakKoreát, s az ENSZ-tagállamokat Dél-Korea támogatására szólította fel. Amikor a **MacArthur** tábornok vezette ENSZ-erők elérték a koreai–kínai határt, kínai „önkéntesek” százezreivel találták magukat szemben. Az egy

évig előre-hátra mozgó front végül az eredeti demarkációs vonalnál stabilizálódott, patthelyzet alakult ki. Az 1953-ban megkötött **panmindzsoni fegyverszüneti** egyezmény végül a 38. szélességi foknál véglegesítette Korea megosztottságát. Családok ezreit szakította szét az átjárhatatlan határ, a viszontlátás minden reménye nélkül.
A koreai háborúban csakúgy, mint az első berlini válság alkalmával, a szemben álló felek kerülték a teljes konfrontációt, hogy elkerüljék a harmadik világháború kirobbanásának kockázatát. Az angolszászok nem törték át a berlini blokádot, a szovjetek nem lőttek a légihíd gépeire. A Szovjetunió nem vett részt a koreai hadműveletekben, Kína formálisan csak „önkénteseivel" támogatta Észak-Koreát, Truman pedig 1951-ben leváltotta a harcias MacArthur tábornokot. A hidegháborúnak a későbbiekben is egyik fő jellegzetessége volt a konfrontációnak a kritikus, világháborús szint alatt tartása, az atomfegyverzet bevetésének elkerülése.
A koreai háború közvetlen hatására kötötték meg az **ANZUS-paktum**ot, azaz a Csendesóceáni Biztonsági Szerződést, Japánnal a különbékét és az amerikai–japán biztonsági szerződéseket (1951. szeptember). Az amerikai biztonsági garanciát kiterjesztették Tajvanra, s a 7. amerikai flotta hajói felvonultak a Tajvani-szorosba. A Moszkva–Peking tengellyel szembeni amerikai biztonságpolitika arra törekedett, hogy Japánt erős szövetségesévé tegye, bár az 1952-ben teljes szuverenitását visszanyert szigetország remilitarizálása helyett az USA vállalta át haditámaszpontokért cserében (pl. Okinawa) az ország védelmét (atomernyő). Ugyancsak a koreai háború indította el a **SEATO** (Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete, 1954), valamint a **CENTO** (Központi Szerződés Szervezete, 1955) megszervezését, valamint meggyorsította a magyar Teller Ede vezetésével folyó amerikai **hidrogénbomba**-kutatásokat.
Az első amerikai H-bombát 1952 novemberében robbantották fel, és az anyahajóépítésiprogram is beindult, hogy az óceánok felől is fenyegethessék a „vörös világot". Az USA számos bilaterális katonai szerződést is kötött, bővítették a NATO-t, a gazdasági háború keretében pedig egyre szigorodó **COCOM**-listákat tettek közzé (ezek tartalmazták azon csúcstechnológiával készült termékeket, melyekre eladási tilalmat rendeltek el a nyugati tömbön kívüli országok felé). Az 1952-es amerikai elnökválasztási kampányban a republikánus **Eisenhower** a „feltartóztatás" helyett meghirdette a „visszafordítás" politikai stratégiáját.
A távol-keleti helyzet Európára is hatással volt. Németország nyugati felének gazdasági talpra állítása után az ország remilitarizálása is kezdetét vette, mégpedig egy felállítandó európai haderő keretében. 1951-ben létrehozták a bonni külügyminisztériumot, s még ugyanebben az évben – Robert Schuman francia külügyminiszter terve

keretében – megalakult az európai integráció első pillérének számító **Montánunió**, az Európai Szén- és Acélközösség. Miután a három nyugati győztes 1951 júliusában közös nyilatkozatban bejelentette a Németországgal való hadiállapot megszűntét, a következő évben a bonni szerződések keretében az NSZK visszanyerte teljes szuverenitását. Sztálin német békeszerződés-tervezetet javasolt, mely egy semleges Németország megteremtését jelentette volna, feladva az első „német munkás-paraszt államot" is, ám sem a nyugati hatalmak, sem a nyugatnémetek nem foglalkoztak érdemben a szovjet javaslattal.

Az ötvenes évek első éveiben lezárult az a folyamat, melynek eredményeként véglegessé vált a Churchill által Fultonban emlegetett **„vasfüggöny"**. Kétségtelen, hogy mindkét blokkformáló erő törekedett a saját táborán belül függőségi viszonyok kialakítására, ám míg az **USA vezető szerepe** csak **korlátozott hegemóniát jelentett**, addig a **Szovjetunió** hermetikusan elzárt **érdekszféráján belül korlátlan uralmat valósított meg**, s az élet minden vonatkozásában érvényesítette akaratát szövetségesei felett. A nyugati tömb országainak csak katonai fenyegetéstől kellett tartaniuk, ideológiai kihívástól nem, ezzel szemben a szovjet blokk antidemokratikus és legitimitáshiánnyal is küzdő proletárdiktatúrái számára halálos veszélyt jelentett a nyugati ideológia. A szigorú határzár, a vasfüggöny, a nyugati rádióadások zavarása, falépítés, szigorú útlevél-rendelkezések, levelek ellenőrzése stb. ennek a félelemnek a következményei voltak. Az ötvenes évek éles propagandaküzdelmei azonban mindkét oldalon tartós **ellenségképek** kialakulásához vezettek, végletekig polarizálódott a világpolitika, s mindez pszichikai gátjává lett a később meginduló kooperációs törekvéseknek. A vasfüggönnyel elzárt keleti tömb országaiban a kapitalizmust igyekeztek a legsötétebb színekkel ábrázolni, hogy a keleti valóság rózsaszínűbbnek tűnjék. Zajlottak az éberségi kampányok, folyt az öndicsőítés, és minden mértéket felülmúlt Sztálin személyi kultusza. Hetvenedik születésnapján, 1949-ben hatalma csúcsára érkezett a „Népek Barátja", a „Történelem Leghatalmasabb Géniusza", az „Emberiség Egén Ragyogó Nap". Ám az Elbától Kínáig terjedő, kíméletlen erőszakkal összekovácsolt birodalmat csak a Vörös Hadsereg szuronyai tartották össze. Amikor Sztálin 1953. március 5-én meghalt, egy sor lezáratlan nemzetközi kérdést és számtalan belső problémát hagyott maga után. Bebalzsamozott holtteste mellett pedig megkezdődött a hatalmi rivalizálás lehetséges utódai – Malenkov, Berija és **Hruscsov** – között.

Sztálin halálától a második berlini válságig (1953-58)

Ebben az időszakban véglegesen lezárult a blokk-képződési, érdekszféra-elhatárolási folyamat. Nyilvánvalóvá vált Nyugat-Európa

tradicionális hatalmainak súlyvesztése, s a két legnagyobb és legveszélyesebb arzenállal (atom- és hidrogénbomba, rakétafegyver) rendelkező ún. szuperhatalom körül bipoláris nemzetközi struktúra alakult ki. Világossá vált az is, hogy a belátható jövőben nincs esély multipoláris, de akár még tripoláris hatalmi rendszer kialakulására sem, s ezen az sem változtatott, hogy a Biztonsági Tanácsnak öt, vétójoggal rendelkező tagja volt.

Sztálin halála, annak ellenére, hogy – már csak a generalisszimusz életkora miatt is – nem volt váratlan, megszakított egy újabb, küszöbön álló tisztogatási hullámot (ún. orvos-pereket) és átmeneti **hatalmi bizonytalanság**ot eredményezett. A bolsevik diktátor olyan magasan állt a többi szovjet vezető fölött, hogy egyszerűen nem akadt „második ember", aki átvehette volna az irányítást. A hatalom legfelsőbb köreiben folyó küzdelem csak az ötvenes évek második felére dőlt el egyértelműen Hruscsov javára, s ez a belső bizonytalanság a szovjet külpolitikát is fordulatossá tette, különösen az '53 és '56 közötti években.

Hruscsov arra törekedett, hogy mind a Szovjetunión belüli, mind a blokkországokban kiéleződött feszültségeket csökkentse. A birodalmon belül két kérdés jelentett azonnal megoldandó problémát: a GULAG, valamint a lakosság élelmiszer-ellátása. A táborokban felkelésekre került sor, s egyre inkább elkerülhetetlennek látszott a sztálini terror áldozatai egy részének rehabilitálása. Az élelmiszer-termelés növelése érdekében megkezdték a kazahsztáni és a nyugatszibériai szűzföldek feltörését. Ugyancsak a belső feszültségek csökkentését szolgálta az ipari beruházások struktúrájának változása, a korábbi egyoldalú nehéziparosítás rovására forrásokhoz jutott a könnyűipar és az infrastruktúra fejlesztése is. A szellemi élet is szabadabbá vált, korábban elhallgattatott, háttérbe szorított művészek és tudósok, feltételekkel ugyan, de megnyilvánulási lehetőséget kaptak. Sztálint el lehetett ítélni, de a rendszert nem.

A **hruscsovi reform** volt az első kísérlet arra, hogy a szocialista rendszer anomáliáit kiküszöbölje anélkül, hogy a diktatúra alapjait érintené. Az ő és követőinek kudarca azonban azt bizonyítja, hogy a struktúra felszíni vonásai sem reformálhatóak, hogy egy diktatúrával kikényszerített berendezkedés csak diktatórikus módszerekkel tartható fenn. Ráadásul a rendszer legfőbb haszonélvezői, az „apparátcsikok" a felszíni reformoknak is ellenálltak. A sztálini szigor után a hruscsovi nyitás azonban nem várt következményekhez, **társadalmi robbanások**- hoz, kitörési kísérletekhez vezetett a nyugati peremvidéken. Ennek első megnyilvánulása az 1953. június 17-ei **kelet-berlini felkelés** volt, amelyet szovjet tankokkal kellett leverni. Hatására azonban Moszkva csökkentette az NDK-ban állomásozó Vörös Hadsereg megszállási költségeit, leállította a keletnémet

jóvátétel-fizetést, sőt még kölcsönt is nyújtott a konszolidáció megteremtéséhez.
Hruscsov az ötvenes évek közepére felismerte, hogy a Szovjetunió erőforrásai nem elégségesek a fegyverkezés és a nehézipar fejlesztéséhez, s az életszínvonal ezzel párhuzamos növeléséhez. Ahhoz azonban, hogy forrásokat tudjanak átcsoportosítani a könnyűipar és a mezőgazdaság fellendítésére, mérsékelni kellett a nemzetközi feszültségeket, hogy csökkenthetők legyenek a fegyverkezési kiadások. Ennek jegyében zárták le a koreai fegyverszüneti tárgyalásokat Panmindzsonban, született meg Genfben 1954. április–július folyamán a négyhatalmi külügyminiszteri konferencia határozata Laosz, Kambodzsa és Vietnam szuverenitásának elismeréséről (az utóbbit a 17. szélességi fok mentén kettéosztották), s kezdődtek meg a tárgyalások az **osztrák államszerződés** ügyében.
Ausztria háború utáni helyzetét az 1943-as moszkvai deklaráció (az ország szuverenitásának helyreállításáról) és az 1945-ös zónafelosztás határozta meg. Ennek keretében – Németországhoz hasonlóan – megszállási zónákra osztották a területet, a fővárost pedig, a belváros kivételével, négy szektorra. Ugyanakkor azonban Ausztriának lehetett törvényhozása, kormánya, és részesülhetett a Marshall-segélyből. Amikor Hruscsov 1955 áprilisában moszkvai látogatásra hívta **Raab** kancellárt, a Szovjetunió azon készségét fejezte ki, hogy az osztrák semlegesség fejében kész kivonulni általa megszállt területről. A nagyhatalmak – Moszkva kezdeményezésére – hajlandónak mutatkoztak a II. világháború utáni helyzet ezen vonatkozását módosítani, az osztrák diplomácia pedig mindent megtett a teljes szuverenitás visszanyeréséért. 1955. május 15-én aláírták az osztrák államszerződést, majd október 26-án kinyilatkoztatták Ausztria **önként vállalt örök semlegesség**ét. Ennek értelmében a második Osztrák Köztársaság kötelezettséget vállalt, hogy nem lép be egyetlen katonai tömbbe sem, s végleg lemond a Németországgal való egyesülésről. Ezzel Ausztria – a másik semleges alpesi köztársasággal, Svájccal együtt – semleges ékként vágta el a NATO északi és déli szárnyát, ugyanakkor lehetetlenné tette a konfrontációt Európa közepén.
Az osztrák semlegesség elfogadása és az NSZK remilitarizálásának veszélye arra késztette a Szovjetuniót, hogy érdekszféráját katonai szövetségi rendszerrel fűzze szorosabban magához. Nyugat-Németország 1955 májusában a NATO tagja lett, az osztrák államszerződés aláírása pedig azzal a következménnyel járt volna, hogy az 1947-es békeszerződések értelmében a szovjet megszálló csapatokat 90 napon belül ki kellett volna vonni Magyarországról és Romániából. A szovjet kelet-közép-európai katonai jelenlét

legalizálását is szolgálta tehát az 1955. május 14-én létrehozott multilaterális jellegű **Varsói Szerződés**, mely az addigi bilaterális szerződések helyébe lépett. A két német állam katonai tömbökbe való betagolása véglegesítette Európa kettészakadásának, az érdekszférák éles elhatárolódásának folyamatát.
Ezzel párhuzamosan – 1955 áprilisában – konferenciára gyűltek össze a volt gyarmati országok képviselői az indonéziai **Bandung**ban. A függetlenné vált államok azzal léptek a világpolitika színpadára, hogy megfogalmazták az ún. Tíz Elvet, mely az egy évvel korábbi **Pancsa Silá**nak (Öt Elv), Nehru indiai és Csou En-laj kínai miniszterelnök nyilatkozatának a továbbfejlesztése volt. Mindkét dokumentum a nemzetközi kapcsolatok kívánatosnak tartott normáit tartalmazta. A részt vevő államok többsége egyik tömbhöz sem kívánt csatlakozni, s magukat ezért **„el nem kötelezettek”**-nek nevezték. Legtekintélyesebb vezetőik az indiai **Nehru**, az egyiptomi **Nasszer** és az indonéz **Sukarno** voltak, hozzájuk közeledett a szocialista tömbben megbélyegzett **Tito** is. Hruscsov, aki elvetette a sztálini két tábor elméletet, a nemzetközi kapcsolatokban fel akarta használni a tömbön kívülieket, ahogy ő nevezte: a **harmadik világ** országait. (Formálisan az „el nem kötelezettek mozgalma” 1961-ben alakult meg Belgrádban.)
Az 1955-ös év egyéb eseményei (a Szovjetunió és a Németország közötti hadiállapot megszüntetése és Hruscsov belgrádi „Canossa-járása”) olyan nemzetközi légkört teremtettek, hogy a háború után tíz évvel, 1955 júliusában ismét legmagasabb szintű **négyhatalmi tárgyalások**ra került sor Genfben. Bár tartós áttörést az enyhülés irányában ez még nem jelentett, mégis a konfrontáció évei után a kooperációs készség megjelenéséről tanúskodott. Mindezt további rugalmas szovjet lépések követték; kivonták a katonai erőket a Helsinkit sakkban tartó porkkalai támaszpontról, valamint a kínai Port Arthur kikötőjéből. 1955 decemberében 16 államot – közöttük Ausztriát, Bulgáriát, Magyarországot, Olaszországot, Portugáliát, Romániát és Spanyolországot – vettek fel az ENSZ-be.
1956 februárjában ülésezett az **SZKP XX. kongresszusa**, amely a sztálini külpolitikával szemben meghirdette a két világrendszer **békés egymás mellett élés**ét és gazdasági versenyét. Az új irányvonal három alapvető pilléren nyugodott: a szovjet rakétatechnika nagyarányú fejlesztésén, mely az ötvenes évek második felére már lehetővé tette, hogy áttörjék az USA-t védő óceánpajzsot; a tőkés világot differenciáltan átértékelő, annak ellentéteiből hasznot húzni kívánó ún. rubeldiplomácián; s a gyarmati felszabadító mozgalmak eredményeként létrejött független államok Nyugat-ellenességének kihasználásán. Míg Sztálin a Szovjetunió biztonságára csak a túlerőltetett katonai programokban látott garanciát, s

elkerülhetetlennek tartotta a háborút, addig Hruscsov, bár a katonai szempontok elsődlegességét fenntartotta, rugalmasabb, az erő mellett a párbeszédnek és a kompromisszumoknak is teret adó külpolitikai gyakorlatot teremtett meg.
1956 áprilisában – főleg jugoszláv ösztönzésre – megszüntették a Tájékoztató Irodát, októberben pedig közös nyilatkozatot tettek közzé a Szovjetunió és Japán közötti hadiállapot megszüntetéséről. Mindennek a pár nappal később kibontakozott **magyar és egyiptomi válság** vetett véget. Már a kelet-berlini felkelés jelezte 1953-ban, hogy a térség feletti szovjet kontroll – bár a SZU hatalmában tartotta a területet – bizonytalan. 1956 nyarán a lengyelországi **Poznan**ban került sor felkelésre, melynek hatására szinte az egész, katonai intervenciót is fontolgató szovjet vezetés ellátogatott Varsóba. Végül is elfogadták a „lengyel Tito", **Gomulka** személyét, a lengyel születésű, ám szovjet marsall, Rokosszovszkij hadügyminiszter menesztését és a „nemzeti kommunizmus" irányvonalát, mivel a lengyelek garantálták, hogy az ország a blokkon belül marad. A szovjet belpolitikai viták, a desztalinizálás és a Titóval való gyors kibékülés hozzájárult a régió destabilizálódásához, Ausztria példája pedig azt bizonyította, hogy nem lehetetlen a szovjet kivonulás egy megszállt területről.
A párhuzamosan futó magyar és egyiptomi válság idején a Kreml elbizonytalanodott, hiszen úgy tűnt, hogy a Dunánál és a Nílus mentén egyaránt kenyértörésre kell vinni a dolgot. Ezt tükrözte a válság napjaiban a szovjet politikai barométer ingadozása, a „húzd meg – ereszd meg" irányvonalak váltakozása. **Budapest**en október 23-án egy békés tüntetésből fejlődött ki, nem utolsósorban a hatalmon lévők vaksága és kapkodása miatt, fegyveres forradalom és szabadságharc. Ezt az első szovjet katonai intervenció (23-áról 24-ére virradó éjjel) a kelet-berlini tapasztalatok alapján kívánta elfojtani. Mikor ennek eredménytelensége kiderült, úgy tűnt, hogy Moszkva végül is engedni fog, mint ahogy egy évvel korábban engedett osztrák pozíciójából is. Ezt sugallta az október 30-ai békülékeny szovjet kormánynyilatkozat is, amely a kapcsolatok új alapokra helyezését ígérte. Az október 29-én kirobbant **szuezi válság** azonban új fordulatot adott az eseményeknek.
Az angolbarát Faruk király hatalmát megdöntő „szabad tisztek forradalma" után hatalomra került Nasszer egyiptomi elnök, miután az asszuáni gát felépítéséhez nem kapott világbanki segélyt, a Szuezi-csatorna állami tulajdonba vételére határozta el magát. Ez a lépése Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael támadását váltotta ki 1956. október 29-én. Ezzel a nagyhatalmi politika homlokterében Szuez vette át az első helyet, a magyar kérdés háttérbe szorult, s Magyarország elszigetelődött. Ez kiváló alkalmat adott arra, hogy a szovjet vezetésen belüli viták a magyar forradalom kérdésében az

intervencionisták javára dőljenek el. A gyors katonai beavatkozást megkönnyítette, hogy a korábbi lengyel válság miatt Délnyugat-Ukrajnában jelentős szovjet erőket mozgósítottak. A katonai fellépés mellett érvelt **Zsukov** és a vezérkar is, mely nem akart lemondani Magyarország geostratégiai előnyeiről (innen már közepes hatótávolságú rakétákkal is elérhető volt a legközelebbi NATO-tagállam, Olaszország), s ezt támogatta Kína és Jugoszlávia is. Így már lényegében az október 30-31-ére virradó éjszakán megindult a Konyev marsall irányította második szovjet intervenció, a **„Forgószél” hadművelet**, melynek során november 4-én a támadók Budapestet is elfoglalták, s Nagy Imre kormánya helyébe **Kádár János** rendszerét segítették.
A magyar kérdésben a Nyugat már október 23-a után tartózkodó álláspontot foglalt el. Bár hivatalos nyilatkozatai és többéves propagandája azt sugallták, hogy a vasfüggöny mögött élő „rab népek” szabadságuk kivívásában számíthatnak a polgári demokráciák segítségére (s ezt közvetítették az októberi napokban az amerikaiak által fenntartott Szabad Európa Rádió adásai is), hamarosan kiderült, hogy mindez lényegében „blöff”. Az USA, tartva a szovjet atompotenciáltól, a III. világháború kockázatától, tétlen maradt, s moszkvai követe útján arról tájékoztatta a szovjet vezetést, hogy nem tekinti Lengyelországot és Magyarországot lehetséges katonai szövetségesének. A Kreml ezzel szabad kezet kapott a térségben.
Szuez ügyében mindkét szuperhatalom a támadók ellen lépett fel, s ez, bár katonailag egyértelmű vereséget szenvedett, megmentette Nasszer rendszerét. Az USA és az ENSZ elítélte Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael akcióját, a SZU pedig közvetlen katonai beavatkozást helyezett kilátásba (Bulganyin november 5-ei, rakétafenyegetésre alapozott ultimátuma). Mindez azt támasztotta alá, hogy a meghirdetett „visszafordítási stratégia” helyett a nukleáris patthelyzetben a **status quo megőrzése**, a világbéke fenntartása áll az Eisenhower elnök vezette amerikai kormányzat külpolitikájának középpontjában. A Közel-Kelet vonatkozásában az vált nyilvánvalóvá, hogy a térség viszonyait a hagyományos nagyhatalmak, még az 1952-ben az atomklub tagjává vált Nagy-Britannia sem tudják befolyásolni. A hatalmi vákuumba részben az Egyesült Államok – melynek térségbeli fő támogatottjává Izrael vált –, részben pedig a Szovjetunió, mint Egyiptom és az arab világ legfőbb patrónusa, nyomult be.
A szuezi válság, Bulganyin rakétaultimátuma felgyorsította a **nyugat-európai integrációs folyamat**ot, ugyanis tudatosította a térség nukleáris fenyegetettségét. Nyugat-Európa erőteljes fegyverkezésbe kezdett – mivel az Egyesült Államok nem állt ki szövetségesei mellett a szuezi konfliktusban – és saját maga megerősítésére törekedett. 1957 márciusában Franciaország, Olaszország, az NSZK és a Benelux

államok aláírták az ún. Római Szerződéseket, vagyis létrehozták az **Európai Atomenergia-közösség**et (EURATOM) és az **Európai Gazdasági Közösség**et (Közös Piac, EGK), 1958-ban pedig Strasbourgban megalakult az **Európa Parlament**.

A rakétafejlesztés sikere, az első **interkontinentális ballisztikus rakéta** hadrendbe állítása, az első **mesterséges hold** (szputnyik) kilövése (1957), s általában a szovjet űrkutatás átmeneti fölénye arra sarkallta Hruscsovot, hogy a kellően sokkolt Nyugattal szemben politikailag kamatoztassa a katonai fölényt. A Nyugat-Berlin státusának módosítására indított diplomáciai offenzíva, a 2. Berlini válság Walter Ulbricht 1958. október 27-ei bejelentésével vette kezdetét, miszerint „egész Berlin az NDK területén fekszik, s a felségjogok a szuverén NDK-t illetik meg". Egy hónappal később maga Hruscsov intézett jegyzéket a nyugatiakhoz, mely természetellenesnek nyilvánította, hogy 13 évvel a háború befejezése után a szuverén NDK kellős közepén nyugati csapatok állomásozzanak. Javaslata szerint Nyugat-Berlint demilitarizált „szabad várossá" kell alakítani. Kilátásba helyezte, hogy amennyiben hat hónapon belül nem fogadják el a javaslatot, akkor különbéke-szerződést köt az NDK-val, s ráruházza a Nyugat-Berlinbe vezető útvonalak feletti felügyeleti jogot. Ez a nyugatiak számára de facto az NDK elismerését jelentette volna. Az Egyesült Államok kormánya decemberben visszautasította az ultimátumot.

A Berlin-ultimátumtól a karibi válságig (1958-62)

A második berlini válság hónapjai alatt a szovjet diplomácia előkészítette az első szovjet– amerikai, **Hruscsov–Eisenhower csúcstalálkozó**t, melyre 1959 szeptemberében került sor. (A Berlin-ultimátum határideje közben lejárt, de semmi érdemleges lépés nem történt a kérdésben.) A történelmi látogatást – Hruscsov volt az első szovjet pártfőtitkár, aki az USA-ban járt – úgy időzítették, hogy három nappal az első szovjet holdrakéta célba érése után vegye kezdetét. (A szovjet vezető ennek a rakétának a kicsinyített mását adta ajándékba az amerikai elnöknek Camp Davidben.) A találkozó semmi kézzelfogható eredményt nem hozott azon felül, hogy megerősödött a két szuperhatalom hallgatólagos megállapodása az európai érdekszférákról, s ez magában foglalta Németország kettészakítottságának tudomásulvételét is.

A szovjet rakétafejlesztés arra késztette az Egyesült Államokat, hogy részben lépéseket tegyen a rakétaprogramban való lemaradása felszámolására, részben pedig igyekezzen ellenőrizni Hruscsov bombasztikus kijelentéseit a szovjet rakétapotenciál növekedéséről. Ennek érdekében korszerű **kémrepülőgépek**et küldtek a SZU területe fölé, majd 1958 januárjában fellőtték az **első amerikai műhold**at, s ezzel megkezdődött az **űrfelderítés** korszaka. 1960-ban már folytak

egy, az 1955-ös genfi mintájára szervezett négyes csúcstalálkozó előkészületei Párizsban, sőt a delegációk is megérkeztek, amikor május 1-jén Szverdlovszk közelében 20 ezer méter magasságban a szovjet légvédelem egy föld-levegő rakétával lelőtt egy amerikai U2-es kémrepülőgépet. (A pilóta, Powers katapultált, később egy elfogott szovjet hírszerzőért kicserélték.) Hruscsov az Eisenhowerrel való párizsi találkozását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az amerikai elnök kérjen nyilvánosan bocsánatot a szovjet légtér megsértéséért. Eisenhower először tagadta a tényt és egy eltévedt meteorológiai repülésről beszélt – mert a CIA szerint a gépnek fel kellett volna robbantania magát és így bizonyíték a felderítésre nem lehetett –, de mikor bemutatták a nyilvánosságnak az élve maradt pilótát, aki beszámolt feladatáról, beismerte a kémkedést. A szovjet főtitkár elutazott Párizsból, a csúcstalálkozó elmaradt, s szovjet részről lemondták az amerikai elnök Moszkvába tervezett látogatását is. A szuperhatalmak viszonya ismét fagyossá vált.
Ennek ellenére Hruscsov alkalmat talált arra, hogy még ez év őszén az Egyesült Államokba utazzon. Az ENSZ szeptemberi ülésszakára utazó szovjet delegációt nem Gromiko külügyminiszter, hanem személyesen ő maga vezette, s mivel nem hivatalos amerikai látogatásról volt szó, a Fehér Ház ezt nem tagadhatta meg. Ezen a közgyűlésen – miközben keményen ostorozta az imperializmust – lehetett tanúja a világ a szovjet pártvezető a diplomáciai szabályokat felrúgó, gyakran durva, obstrukciós magatartásának. (Tévénézők milliói láthatták, amikor Hruscsov levetett cipőjével verve a szónoki asztalt, így nyomatékosítva tiltakozását.) Ennél lényegesebb azonban, hogy a szokatlanul hosszú, háromhetes New York-i tartózkodás alatt a pártfőtitkár számos, nemrégen függetlenné vált ország küldöttségével találkozott, közöttük a kubai **Fidel Castró**val is.
A Karib-tengeri szigetország, csakúgy, mint **a térség egésze**, a századforduló óta **az Egyesült Államok érdekszférájába tartozott**, ahol az USA felváltva alkalmazta az „ágyúnaszád- és a dollárdiplomácia” eszközeit. Az Amerika-barát **Batista** korrupt diktatúrája ellen gerillamozgalom bontakozott ki Fidel Castro vezetésével, mely többéves küzdelem után 1959. január 1-jén, bevonulva Havannába, győzelmet aratott. (Ebben a harcban tűnt ki a világhírű „forradalomcsináló”, a bolíviai Che Guevara is.) Az amerikai diplomácia meglehetős elbizakodottsággal kezelte a kérdést, úgy vélte, hogy diplomáciai, majd gazdasági nyomással meg tudja buktatni vagy engedékenységre tudja kényszeríteni az új, a kommunizmustól ekkor még igen távol álló rendszert. A lekezelő, a teljes gazdasági kiszolgáltatottságra alapozó bánásmód azonban, amely az óriási földrajzi távolságban bízva egyáltalán nem számolt Moszkva szerepével, szabályosan a Szovjetunió „karjaiba lökte” Castro Kubáját.

Ahogy éleződött a kubai–amerikai viszály, úgy értékelődött fel a távoli kis ország a Kreml számára, s amikor az USA 1961 januárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a szigetországgal, Castróék számára létkérdéssé vált a szovjet kapcsolat. A Szovjetunióval és Kínával megkötött kereskedelmi egyezmények hatástalanná tették az amerikai gazdasági nyomást, s lehetővé vált, hogy a kubai vezető a megszerzett hatalmat külső támogatással megtartsa. A szovjet blokkból már **fegyverszállítmányok** is érkeztek, amikor 1961. április 17-én kubai emigránsok a CIA támogatásával partraszállást hajtottak végre a **Disznó-öböl**ben. A lakosság döntő többsége által támogatott, s hevesen „jenki-ellenes" kubai milíciák azonban 72 óra alatt meghiúsították a kísérletet. Mindez öt nappal azután történt, hogy a Szovjetunióban sor került **Gagarin** űrutazására, s ez még inkább felerősítette az amerikai kudarc hatását.

Ilyen előzmények után került sor 1961 júniusában az újabb szovjet–amerikai csúcstalálkozóra a semleges Bécsben. Ezen már az új amerikai elnök, a demokrata **John F. Kennedy** volt Hruscsov tárgyalópartnere. A fő kérdés ismét Nyugat-Berlin volt, ám a megbeszélések megint nem hoztak eredményt. Kennedy deklarálta a szilárd amerikai álláspontot: a nyugati csapatok a helyükön maradnak, biztosítani kell a városba vezető útvonalakat, valamint Nyugat-Berlin életképességét és önrendelkezését. A következő hónapok eseményeit lényegesen befolyásolta az a körülmény, hogy a szovjet főtitkár a lényegesen fiatalabb és ezért tapasztalatlanabbnak vélt amerikai elnököt határozatlannak és bizonytalannak találta. Úgy vélte, hogy erőpolitika alkalmazása esetén Kennedy „megijed", és végül is engedni fog. Ennek következtében szánta el magát a szovjet és a keletnémet vezetés egy titokban előkészített, egyoldalú lépésre, az NDK területéről Nyugat-Berlinen át az NSZK-ba irányuló menekültáradat feltartóztatására és a nyugati letéről Nyugat-Berlinen át az NSZK-ba irányuló menekültáradat feltartóztatására és a nyugati án egyetlen éjszaka alatt lezárták a nagyváros átkelőpontjait, majd először drótkerítéssel, később **egyre áthatolhatatlanabb fal**lal vették körül Berlin nyugati zónáit. Németország kettészakítottsága ezzel vált teljessé, Berlin pedig „frontváros" lett. A fal véget vetett a „legális utat" használó menekültáradatnak, s a belnémet határt őrző katonák lőparancsot kaptak. Látványos bizonyíték volt ez arra, hogy a „létező szocializmus" nem tud meglenni vasfüggöny nélkül, sem gazdaságilag, sem politikailag nem képes a nyugati kapitalizmus „szívóhatását" kivédeni. Az amerikai vezetés ugyan éles hangon ítélte el a korábbi berlini megállapodások durva megsértését, s nem ismerte el, hogy Kelet-Berlin az NDK része, a kész tényeken azonban nem kívántak változtatni, a visszaszorítás politikája ezúttal is retorikának bizonyult.

Az újabb berlini válság által generált hidegháborús légkörben azonban

hamarosan újabb, s az európainál is veszélyesebbnek bizonyuló válsággóc alakult ki a Karib-tenger térségében. 1962 júliusában Raul Castro vezetésével katonai delegáció látogatott Moszkvába, s itt véglegesítették azokat a titkos döntéseket, melyeken a szovjet vezérkar már hónapok óta dolgozott. Ennek értelmében többek közt öt közepes hatótávolságú rakétaezredet és négy motorizált lövészezredet kívántak áthajózni a NATO-országok által ellenőrzött tengerszorosokon Kubába. Az amerikai légi felderítés észlelte a megnövekedett hajóforgalmat, s a fegyverszállítmányokról is tudtak, de úgy vélték, hogy ezek csak védelmi eszközök. Támadó nukleáris fegyvereket addig a Szovjetunió nem helyezett el nemzeti határain kívül. Csak október 15-én készültek olyan fényképfelvételek Kuba fölött, amelyekről az amerikai hadvezetés egyértelműen felismerte, hogy a szigetre telepített fegyverek **támadó, közepes hatótávolságú atomrakéták**.
Kennedy elnök válságstábot hozott létre a válaszlépések kidolgozására. A korábbi időszakkal ellentétben a Szovjetunió ezúttal közvetlenül konfrontálódott az Egyesült Államokkal, s annak biztonságát mintegy 150 km-es távolságból fenyegette, miközben a szovjet vezetők a Biztonsági Tanácsban rágalomnak nevezték a rakétákról készített amerikai fényképfelvételeket. Az eddig feltárt források alapján Hruscsov indítékai a következők lehettek a **kubai „párducugrás”** megtételében: az erődemonstrációval javítani akarta alkupozícióját a tárgyalóasztalnál, egyben bizonyítani kívánta a szovjet katonai felzárkózást; az amerikai terület fenyegetése válaszlépést jelentett az amerikai Jupiter-rakéták 1959-es törökországi telepítésére; végül pedig egy esetleges amerikai támadás Kubában a SZU-nak is szabad kezet adhatott volna egy Nyugat-Berlin elleni erőszakos fellépésre.
Szerepet játszott a válság létrejöttében a SZU és Kína elmérgesedő viszonya, s az ebből fakadó erődemonstrációs kényszer is. A kínai kommunisták nem értettek egyet a XX. kongresszuson meghirdetett szovjet politikával, s egyre élesebben bírálták azt a kommunista és munkáspártok értekezletein. Amikor pedig az India és Kína között 1959-ben kirobbant határháborúban, s a ‘62-es határincidensek idején a szovjetek India mellé álltak, kiderült, hogy nemcsak ideológiai, hanem hatalmi ellentét is van a két legnagyobb kommunista állam között.
Az amerikai elnök a rendkívül feszült, hisztérikus légkörben a Kuba köré vont 500 km sugarú **tengeri blokád** mellett döntött, amely csak fegyvereket nem engedett át, tehát nem volt teljes. Nemcsak az amerikai flottát mozgósították, hanem a NATO-t és az USA egyéb szövetségeseit is riadókészültségbe helyezték. Ugyanez történt a Varsói Szerződésen belül is. A karibtengeri vesztegzár 1962. október 24-én lépett életbe, és 13 napig tartott, mialatt az emberiség a II. világháború befejezését követő legdrámaibb időszakot élte át. Végül **U**

Thant ENSZ-főtitkár közvetítése eredményeként Hruscsov utasítást adott, hogy a szovjet hajók ne próbálják meg áttörni az amerikai zárlatot, majd az úton lévő flotta visszafordulásra is parancsot kapott. Új fegyverek tehát már nem jutottak be Kubába, továbbra is fennállt azonban a kérdés, hogy mi legyen a már ott lévőkkel. Kennedy elnök félreérthetetlenül a moszkvai vezetés tudomására hozta, hogy amennyiben nem vonják ki rakétáikat, az USA preventív csapást mér a szigetre. Többszöri levélváltás után október végére született meg a kompromisszum a két szuperhatalom között. Hruscsov végül elismerte, hogy támadó fegyverekről van szó, és beleegyezett a kivonásukba, ennek fejében Kennedy megígérte, hogy nem indít támadást Kuba ellen. Így az amerikaiak által „idegen testnek", a szovjet hatalom előretolt bástyájának tekintett szocialista állam fennmaradhatott a Karib-tenger térségében.

Az átmenet évei a hidegháborútól a békés egymás mellett élés felé (1962-69)

„Ha levágják a fejet, a hajat már nem siratják. Uraim, mi ezért mondjuk azt, hogy éljünk békében!" *(Hruscsov)*

Hruscsov már 1959-ben, Camp Davidben így fogalmazott, de igazából a karibi válság nyomán tudatosult a szuperhatalmak vezetőiben a **nukleáris patthelyzet**, vagyis az a tény, hogy „aki ezt a fegyvert elsőnek beveti, az másodikként hal meg". Így az elkövetkező években a nemzetközi kapcsolatokban a Kelet–Nyugat-antagonizmus mellett egyre nagyobb teret nyert a mindennél fontosabb közös érdek: a nukleáris háború elkerülése. A hidegháborús korszak négy nagy válsága (a berlini blokád, a koreai háború, a Berlin-ultimátum és a karibi válság) azt a közös, alapvető tanulságot szolgáltatta, hogy nem szabad az ellenfelet olyan választás elé állítani: vagy totális háború vagy totális kapituláció. A nagyobb presztízsveszteség nélküli visszavonulás lehetőségét nyitva kell hagyni, s az eseményeket mindvégig **politikai kontroll** alatt kell tartani, a végső szó nem lehet a katonáké. Mivel a konfliktusokat az atomkorszakban már nem lehet hagyományos nagyhatalmi háborúval feloldani, egyre nagyobb szerepet kapott a világpolitikában a **„krízismenedzselés"**. A szuperhatalmak a hatvanas évek elejére eljutottak annak felismeréséhez, hogy a világpolitikai stabilitás alapja egymás létfontosságú érdekövezeteinek kölcsönös respektálása. Így a 20. század két világháborújának epicentruma, Európa, ahol a világtörténelem legfélelmetesebb haderői állomásoztak, a század második felére a legbékésebb kontinenssé vált. A nagyhatalmi térfélmódosítás lehetőségének, s ezzel a helyi, **„helyettesítő háborúk"** sorozatának színtere pedig a „harmadik világ" lett. Az 1960-as évekre mindezek mellett más szempontból is jelentősen

megváltozott a nemzetközi kapcsolatok rendszere. A nyugat-európai államok gyarmatbirodalmainak széthullása miatt a globális nemzetközi rendszer **decentralizálódott**ralizálódott nál is több szuverén állam egyben ennyiféle nemzeti érdeket és törekvést is jelentett, ami relatíve tovább növelte a szuperhatalmak súlyát. Az évtized folyamán egyfelől erősödött ezek versengése a harmadik világ térségében, másfelől Moszkva és Washington közös érdekévé vált az itteni konfliktusok kontroll alatt tartása.
A karibi válság sokkhatása éppen abban állt, s ebben különbözött a korábbi „éles helyzetektől", hogy kis híján lehetetlenné vált a folyamatok ellenőrzés alatt tartása. Ebben a légkörben a kezdőlépésre Kennedy szánta el magát, amikor 1963 júniusában a Washington Egyetemen elmondott békebeszédében önvizsgálatra szólította fel honfitársait. Szükségesnek mondta a megrögzött ellenségképen való változtatást, s bár hangsúlyozta ellenszenvét a kommunista rendszerrel szemben, kifejezte az Egyesült Államok készségét a **párbeszéd**re. Pár nappal ezután a Kreml és a Fehér Ház között közvetlen távíró-összeköttetés, **„forró drót"** létesült, két hónappal később pedig az USA, Nagy-Britannia és a SZU képviselői aláírták az **atomcsend-egyezmény**t, amely csak a földalatti nukleáris robbantásokat engedélyezte.
A két szuperhatalom korszakos jelentőségű lépései a **békés egymás mellett élés** felé azonban jelentős belső ellenállást váltottak ki mindkét oldalon. **Kennedy 1963** novemberében **Dallas**ban **politikai gyilkosság** áldozata lett. A merénylet körülményei mindmáig tisztázatlanok, ám tény, hogy előtte az amerikai jobboldal és a kubai emigránsok részéről súlyos támadások érték az elnököt, akinek a rovására írták Kuba „vörös" szigetté változását. Hruscsovot hivatalosan 1964 októberében távolította el posztjáról az SZKP Központi Bizottsága, ez a lépés azonban egy – **Leonyid Brezsnyev** vezetésével már hosszabb ideje szervezett – **palotapuccs** utolsó mozzanata volt. A főtitkár szerintük mind bel-, mind külpolitikai téren kudarcot vallott, a mezőgazdaság továbbra is eredménytelen maradt, a karibi válságból a SZU meggyengülve került ki, s ekkorra már egészen elmérgesedett a viszony Kínával. A pártapparátus azért fordult Hruscsov ellen, mert létszámleépítést és a kiváltságok megnyirbálását tervezte.
A **szovjet–kínai kapcsolatok** a XX. kongresszust követően folyamatosan romlottak. A kommunista világstratégia eltérő megítélése, a szovjet–amerikai közeledés, az atomkutatási eredmények megtagadása Kínától, majd a gazdasági segélyprogramok leállítása azzal a következménnyel járt, hogy Kína az imperializmus előtti kapitulációval vádolta Hruscsovot. (A kínai vonalat Európában Albánia képviselte, 1962-ben kilépett a KGST-ből, majd '68-ban a

Varsói Szerződésből is.) Érzelmi vonatkozásban hozzájárult a kapcsolatok rombolásához az is, hogy 1961 októberében eltávolították Sztálin szarkofágját a Lenin-mauzóleumból, ezt a lépést sem a szovjet sztálinisták, sem Kína, sem Albánia nem tudták elfogadni. 1964 októberében a kínaiak saját erőből végrehajtották első kísérleti atomrobbantásukat, ám belépve az „atomklubba”, Franciaországhoz hasonlóan nem csatlakoztak az atomcsendegyezményhez.

Ugyanekkor vették kezdetüket a szovjet–kínai **határincidensek** is, mivel a cári korszak egyenlőtlen szerződéseire hivatkozva Mao Ce-tung 1,5 millió négyzetkilométernyi területet követelt vissza a Szovjetuniótól. Mindezzel párhuzamosan az ázsiai nagyhatalom belpolitikáját a „**kulturális forradalom**nak” nevezett kíméletlen politikai tisztogatás jellemezte. Ekkor dolgozta ki Mao az ún. **három világ teóriá**t is, miszerint az első világba a szuperhatalmak, a másodikba a középhatalmak, a harmadikba pedig a többi állam tartozik, s Kína ezek elhivatott vezetője kívánt lenni. Peking elutasított mindenféle hegemonizmust, ám bírálata elsősorban az ún. szociálimperializmusnak szólt. Ezt az erősödő keleti feszültséget, ami értelemszerűen a Vörös Hadsereg területi elhelyezésének módosulását is maga után vonta, a Szovjetuniónak a nyugati enyhülés fenntartásával kellett ellensúlyoznia. Ezért nem következett be látványos, éles fordulat Hruscsov eltávolítása után a Nyugat felé irányuló politikában.

A háttérben azonban sok minden megváltozott. A brezsnyevi vezetés a karibi válságból azt a következtetést vonta le, hogy gyorsan növelni kell a Szovjetunió katonai potenciálját. Ezért
– miközben a politikai szólamok terén megmaradt a békés egymás mellett élés célkitűzése – a katonai lobby nyomásának engedve elkezdték az **interkontinentális rakétaállomány** minőségi és mennyiségi fejlesztését, valamint megindult a **Gorskov** tengernagy nevéhez fűződő flottaépítési program. Ennek keretében a korábbi partmenti szovjet flottát nagy óceáni hajóhaddá fejlesztették, s összekapcsolták az atomtengeralattjáró- és az atomrakéta-technikát. Ezzel a flotta vált az USA-t és Nyugat-Európát fenyegető legveszélyesebb fegyverré, s ugyanakkor az utánpótlási vonalak, kikötési lehetőségek biztosítása miatt is fokozódott a szovjet érdeklődés a harmadik világ térségében. Mindezek fényében válik érthetővé, hogy a két szuperhatalom a hatvanas évek két legjelentősebb helyi konfliktusában – a **vietnami háború**ban és az **arab–izraeli ellenségeskedés**ben – miért támogatta, a végső eszközök bevetésétől eltekintve minden erővel, a szemben álló feleket.

Ami az európai kontinens helyzetét illeti, a hatvanas években két világpolitikai jelentőségű fejlemény bontakozott ki. Az egyik az 1958-tól **De Gaulle tábornok** vezette francia V. Köztársaság új stílusú

politizálása volt. A tábornok-elnök, aki belpolitikájában az Egyesült Államok rendszeréhez hasonló prezidenciális rendszert építette ki Franciaországban, jelentős fordulatot hajtott végre a külpolitikában is. A „grandeur és gloire" szellemében újra vezető európai és világhatalommá kívánta tenni országát, s ennek legnagyobb akadályát az USA-ban látta. Ezért az **Adenauer** nyugatnémet kancellárral kialakított rendszeres konzultációs kapcsolatot az 1963-as **Elyseé-szerződés** keretében Nyugat-Európa egyik legszorosabb együttműködésévé formálták át. A francia–német ellenségeskedés, az „ősellenség" szemlélet fokról fokra való leépítése, ami a 20. század egyik csodájának számított, ekkor vette kezdetét. Emellett a katonai ütőerő és akciószabadság növelése érdekében önálló francia atomerőt építettek ki (1960), kivonták a francia flottát a NATO fennhatósága alól (1963), majd kiléptek a NATO katonai szervezetéből (1966). Ugyanakkor, hogy az önálló francia külpolitikát ezzel is demonstrálja, De Gaulle 1966 júniusában hivatalos látogatást tett a Szovjetunióban.
A vasfüggöny másik oldalán a Brezsnyev-féle szovjet vezetés a hruscsovi reformok fokozatos felszámolását, az engedmények visszavonását, általában a rendszer szigorodását jelentette. (A korabeli vicc szerint Brezsnyev bozontos szemöldöke Sztálin bajusza magasabb színvonalon.) Az új szovjet irányítás nem tolerálta a tömbön belüli, a függőség lazítására és a szocializmus egyéni, nemzeti sajátosságainak hangsúlyozására irányuló kísérleteket. Ezzel szemben fogalmazódott meg az ún. **Brezsnyev-doktrína**, mely szerint a szocialista országok szuverenitása csak addig terjed, amíg nem sérti a szocialista közösség érdekeit. Az elv gyakorlati alkalmazására **1968** augusztusában került sor, amikor a Varsói Szerződés intervenciója vetett véget **Csehszlovákiá**ban a **Dubcek** nevével fémjelzett „emberarcú szocializmus" kiépítésére irányuló politikának. Ugyanekkor megkezdődött a Moszkva által eddig is kelletlenül űrt, s a belső, balos ellenzék által élesen támadott magyar gazdasági reform lefékezése is. Mindez azonban nem vetette vissza tartósan a nemzetközi légkör enyhülését. Mivel A Brezsnyev-doktrína alkalmazására tömbön belül került sor, s az európai status quo nem változott meg, a Nyugat csak formálisan tiltakozott, s viszonylag hamar napirendre tért a Csehszlovákiában „ideiglenesen állomásozó" szovjet haderő felett. Zavartalanul működött tovább az 1968 júliusában létesített Moszkva–Washington légijárat, 1969-ben pedig megkezdődtek a **stratégiai fegyverek korlátozásá**ról szóló szovjet–amerikai tárgyalások (SALT).

A nyugati államok a II. világháború után

A II. világháború után kialakult kétpólusú világ nyugati felén mindenhol megszilárdultak a polgári demokratikus viszonyok. A

szélsőséges mozgalmak eltűntek; vagy adminisztratív eszközökkel felszámolták őket, vagy maguktól vettek fel mérsékeltebb irányvonalat. A háborúból minden tekintetben rendkívüli mértékben megerősödve kikerült Amerikai Egyesült Államok segítsége révén újjáépültek a megrokkant gazdaságok, egyre inkább lebomlottak a kereskedelmi korlátok, s Európa nyugati felén megtették a gazdasági integráció első lépéseit. A társadalmi feszültségek látványosan enyhültek, s a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan megszületett a **jóléti állam**, illetve a **fogyasztói társadalom** fogalma, amely az életkörülmények állandó javulását, a mindenki számára lehetővé váló, egyre bővülő fogyasztást, az anyagi javakban való mind szélesebb körű részesedést ígérte és biztosította polgárai számára. A két világrendszer között leereszkedő vasfüggöny nyugati oldalán a **„szabad világ”** lakói részvétteljes borzongással kísérték figyelemmel a túloldalon élő **„rab nemzetek”** sorsát, de politikai szólamokon és alkalmanként megnyilvánuló segélyakciókon kívül semmit nem tudtak tenni értük.

A háború túlélésének eufóriája, az egyre javuló életfeltételek fölött érzett öröm azonban az idő múlásával vesztett erejéből, s a nyugati világban a hatvanas években újabb mozgalmak születtek, amelyek szembefordultak a fennálló értékrenddel, s új problémákat felvetve új megoldásokat kerestek. **Herbert Marcuse** filozófiáját követve elvetették a fogyasztói társadalom eszméjét, s nemegyszer szélsőséges formában kerültek szembe a kialakult renddel. Mindenekelőtt a fiatal nemzedékekre hatottak, akik a materiális fogyasztás és a hagyományos kultúra helyett új értékeket kerestek. A legkülönbözőbb eszmei áramlatok bontakoztak ki ezen a talajon a hippi-mozgalomtól kezdve, a keleti kultuszok követésén keresztül az anarchizmusig, az újbaloldalig sőt, ezen túl, a fennálló renddel való szembefordulás terrorisztikus eszközeit alkalmazó politikai csoportokig (Vörös Hadsereg Frakció, azaz a Baader–Meinhof-csoport, Vörös Brigádok stb.)

Az Amerikai Egyesült Államok

Mint korábban már láttuk, az USA a legerősebb gazdasági és katonai hatalomként került ki a II. világháborúból, s politikai vezető körei nem tértek vissza a hagyományos izolacionista politikához. A háborús viszonyokból a békébe való átmenet azonban itt is feszültségeket okozott, az 1946-ban kitört sztrájkhullámot csak a törvényhozás és az elnök szigorú fellépésével lehetett megtörni. Politikai és rendészeti intézkedésekkel korlátozták a kommunisták tevékenységét, akik ugyan nem jelentettek tömeges veszélyt, de a Szovjetunió lehetséges ügynökeinek tartották őket. **Truman** második elnöki periódusában (1948-52) a szovjet atomrobbantás sokkolta az amerikai társadalmat, a kémelhárítás szovjet ügynököket leplezett le. 1950-ben kémkedés

gyanújával letartóztatták a **Rosenberg házaspár**t, akiket az atomtitok elárulásával vádoltak. Az esküdtszék által bűnösnek találva, 1953-ban kivégezték őket.

A kommunista tábor növekedésének hatására növelték a hadsereg létszámát és a hadi költségvetést. A korszak sajátos jelensége volt a Joseph **McCarthy** szenátor vezette **Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság** működése, amely széles körben hajtott végre tisztogatásokat kommunista tevékenység vádjával egészen 1954-ig. Ekkor a szenátus véget vetett működésének. 1952-ben a republikánusok jelöltjét, Eisenhower tábornokot választották elnökké, aki a nevéhez fűződő doktrína ellenére a koreai háború befejezése után békében tartotta az Egyesült Államokat, s így lehetséges volt a belső gondok felé fordulni. Ezek közül az egyik legfontosabb az **afroamerikaiak** polgárjogi problémája. 1954-ben ugyan a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek nyilvánította a faji megkülönböztetést, de a törvénynek ekkor még nem lehetett mindenütt érvényt szerezni.

1962-ben ismét demokrata elnöke lett az USA-nak **John F. Kennedy** személyében, aki az addigi legfiatalabb elnök volt, s aki új kormányzati stílust vezetett be. Személyes irányításával tanácsadó testületként működött az elnöki hivatal. Sikeres gazdaságpolitikája következtében komoly támogatást tudott nyújtani a tudományos-technikai forradalom kibontakozásához. 1963-ban törvényjavaslatot terjesztett elő a faji kérdés átfogó rendezésére, mivel attól tartott, hogy a **Martin Luther King** lelkész vezette békés polgárjogi mozgalom kudarca esetén az erőszak fog felülkerekedni a fekete lakosság körében. A fejlődő országok támogatására **segélyprogramok**at dolgoztak ki (Szövetség a Haladásért, illetve Élelmiszerrel a Békéért), és létrehozták a **Békehadtest**et, melynek fiatal, egyetemet végzett önkéntesei a fejlődő országok kormányainak felkérésére végezték munkájukat. Kennedy 1963. november 22-én, 34 havi elnökség után a Texas állambeli Dallasban merénylet áldozata lett, melynek körülményei és okai máig tisztázatlanok.

Utóda alelnöke, **Lyndon B. Johnson** lett, akinek elnöksége idején, 1964-ben született meg a **polgárjogi törvény**, amelyet kiegészítettek a minden polgár gazdasági boldogulását szavatoló, illetve a színesbőrűek választójogának megtagadását tiltó törvényekkel. Igaz, ezzel még nem zárult le a kérdéskör, ‘66-ban újabb faji zavargásokra került sor, ‘68-ban szélsőségesek merényletének lett áldozata Martin Luther King, s az afroamerikaiak helyzete mindmáig komoly problémákat okoz az USA egyes államaiban. Mindezek ellenére a Kennedy által elindított kezdeményezések alapján Johnson meghirdette a törvényességen és szabadságon nyugvó **„Nagy társadalom”** programját.

Nagy-Britannia

A brit társadalom sajátosan „jutalmazta” a konzervatív kormány háborús erőfeszítéseit és győzelmét, az 1945 júliusában rendezett választásokon az **Attlee** vezette **Munkáspárt** került kormányra. Az új kormány államosítások révén növelte az állam gazdasági szerepét, megvalósította az általános biztosítást és létrehozta a Nemzeti Egészségügyi Szolgálatot. A nehéz gazdasági körülményekre való tekintettel a szakszervezetek beleegyeztek a bérek befagyasztásába, s a takarékosság kényszere miatt az élelmiszereket adagolták (a kenyeret egészen 1948-ig). A **Marshall-segély** éppen akkor lendítette fel az ország gazdaságát, amikor a társadalom tűrőképessége határáig jutott.
A konzervatívok ezen idő alatt korszerűsítették programjukat, elfogadták a jóléti állam eszméjét, s az állam gazdasági szerepvállalásának szükségességét. Így a kormányzásba belefáradt Munkáspárttól 1951-ben ismét a toryk vették át a vezetést. A bel-, illetve a gazdaságpolitikában nem jelentett váltást a kormányváltozás, folytatták a jóléti állam kiépítését, biztosították a gazdasági növekedést, valamint a tudományos és a hadászati kutatásokat. (Nagy-Britannia 1952 óta rendelkezik atombombával.) A brit lakosság életszínvonala az ‘50-es években folyamatosan emelkedett. 1952-ben uralkodóváltásra került sor, ekkor koronázták meg a máig a trónon ülő **II. Erzsébet**et.
A II. világháború után világossá vált, hogy nem tartható fenn a **gyarmatbirodalom**. Az angolok már nem igyekeztek erőszakkal megakadályozni volt gyarmataik függetlenedését, inkább arra törekedtek, hogy az elszakadt területekkel fennmaradjanak a kapcsolatok. Írország hivatalosan is kivált a brit szövetségből, 1949-ben létrehozták az **Ír Köztársaság**ot, s törvényben szabályozták **Észak-Írország** politikai státusát, 1957 és ‘64 között pedig függetlenné váltak az afrikai brit gyarmatok. Mindezek hatására a ‘60-as évek elején Nagy-Britannia közeledni próbált az Európai Gazdasági Közösséghez, belépését azonban 1963-ban a franciák vétója megakadályozta. 1964-ben a Munkáspárt váltotta fel a konzervatívokat, de Harold Wilson kormánya nem tudta kezelni a kezdődő gazdasági problémákat.

Franciaország

A II. világháborút csak a **De Gaulle** tábornok vezette ellenállási mozgalom jóvoltából fejezte be a győztes oldalon, s ennek következtében vehetett részt Németország és Ausztria megszállásában, valamint a Biztonsági Tanács munkájában. Így természetes volt 1944 augusztusában, hogy az ellenállás vezetőiből alakuljon meg az **„egyetértés kormánya”**, mely súlyos körülmények között kezdte meg munkáját. A háborús károk helyrehozatalára megindították az állami újjáépítési programot, államosították a bankokat, a szénbányákat, s egy sor fontos iparágat. Az infláció megszüntetése céljából

bankjegycserét hajtottak végre és megadóztatták a tőkét. Azonnal megkezdődött – számos esetben „népítélettel” – a Vichy-rendszer híveinek és a kollaboránsoknak a felelősségre vonása is.
Az 1945-ös alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a szavazatok 25%-át az ellenállási mozgalomban jelentős szerepet játszó kommunisták szerezték meg, a második helyezett szocialista párt azonban csak úgy volt hajlandó koalícióra lépni velük, ha harmadikként a kereszténydemokraták is bekerülnek a kormányba. A következő évben kidolgozott alkotmány egy sérülékeny, politikai vitáktól megbénított kormányzatot teremtett, ennek tudható be, hogy 1946 és ‘58 között az országnak 24 kormánya volt. De Gaulle, miután nem volt ereje megakadályozni a kialakult helyzetet, lemondott, és átmenetileg visszavonult a politikai életből.
1947-re a gazdaságban válsághelyzet alakult ki, sztrájkok sorozata indult meg, s a kommunista miniszterek – a bérstop és az Indokínára szánt katonai költségvetés elleni tiltakozásképpen – kiléptek a kormányból. A feszültségekkel teli légkörben a **Marshall-segély** jelentett mentőövet, a gazdasági fellendülés elcsitította az ellentéteket. A gazdaságban lezajlott a szerkezetváltás, a termelékenység és a bérek emelkedni kezdtek, s majdnem teljes volt a foglalkoztatottság.
A IV. Köztársaságot végül a **sikertelen gyarmati politika** döntötte romba. Háború árán sem sikerült megtartani Indokínát, a **„Francia Unió”** keretein belül elképzelt együttműködés sem valósult meg az anyaország és volt gyarmatai között. Az 1954-ben kirobbant **algériai háború** és a szuezi válság tovább fokozták a belpolitikai gondokat. A francia társadalom Algéria kérdésében kettészakadt, s a gyarmati uralom hívei egyre inkább De Gaulle-ban látták a helyzet megoldásának kulcsát. 1958-ban katonai puccsot hajtottak végre Algériában, majd felszólították a politikától visszavonult tábornokot a hatalomátvételre. A kormány tárgyalásokat kezdett De Gaulle-lal, aki ennek eredményeként fél évre rendkívüli hatalmat kapott, s ezalatt kidolgoztatta az új alkotmány tervezetét. Ez a tervezet, amely népszavazáson 80%-os támogatást kapott, rendkívüli mértékben megnövelte a köztársasági elnök jogkörét, s ezzel ún. **elnöki demokráciá**t hozott létre Franciaországban. Az 1958 őszén tartott nemzetgyűlési választásokon a kommunisták elvesztették korábbi támogatóik harmadát, a decemberi elnökválasztás pedig De Gaulle győzelmével ért véget. Ezzel kezdetét vette az **V. Köztársaság**.
Az új elnök felismerte az algériai helyzet kilátástalanságát, s elismerte az algériai nép önrendelkezési jogát, majd, miután leverte az ott állomásozó katonák felkelését, 1962-ben megkötötte az eviani egyezményt, mely lezárta az algériai háborút. A külpolitika más vonatkozásában Franciaország megerősítésére, s az **„amerikai gyámság”** alóli felszabadítására helyezte a fő hangsúlyt. Ennek

érdekében hozták létre a francia atomerőt, visszautasították az atomcsendegyezményt és Nagy-Britannia belépését az EGK-ba, végül kiléptek a NATO katonai szervezetéből. Ugyanakkor De Gaulle súlyt helyezett a **német–francia kapcsolatok német–francia kapcsolatok** ban a két ország együttműködési szerződést írt alá, valamint megpróbálta felújítani a hagyományos francia–orosz kapcsolatokat is.

A De Gaulle-korszak évtizedes belső nyugalmának **1968**-ban a nanterre-i és a **párizsi diákok lázadása** vetett véget. A diáksághoz – amelynek egyik legismertebb vezetője, Daniel CohnBendit a fogyasztói társadalom erőszakos halálát jósolta – csatlakoztak a szélsőbal által vezetett munkások, akik gyárakat szálltak meg, és felgyújtották a „kapitalizmus templomát”, a tőzsdét. A szinte polgárháborús helyzetben az elnök egyrészt katonaságot vont Párizs köré, másrészt szociális és közigazgatási reformtervekkel fordult a szakszervezetekhez. Miután elcsitult a belső nyugtalanság, s a tárgyalásokon is megállapodások születtek, De Gaulle népszavazást rendezett a reformjavaslatokról, ám mivel nem tudta megszerezni a többség támogatását, 1969 áprilisában lemondott.

A Németországi Szövetségi Köztársaság

Németország 1945-ben romokban hevert, 7 millió lakosa veszítette életét, s további milliók lettek rokkantak, illetve kerültek hadifogságba. Területét ellenséges csapatok szállták meg, s ez egyben megosztottságot is eredményezett. Az országban folyt a **„nácitlanítás”**, a háborús szövetségesek együttműködésének utolsó megnyilvánulásaként 1945-46 folyamán **Nürnbergb**en felelősségre vonták a háborús főbűnösöket. A keleti és a nyugati zónában lezajlott folyamatok – mint korábban már láttuk – Németország kettészakítását eredményezték.

1949-ben fogadták el az NSZK új alkotmányát, majd választást írtak ki, melyen a **Kereszténydemokrata** és a **Keresztényszociális Unió (CDU, CSU)** lett az első, a második a Szociáldemokrata (SPD), a harmadik pedig a Szabaddemokrata Párt (FDP). A kancellár a 73 esztendős kereszténydemokrata **Konrad Adenauer** lett, a szövetségi parlament megválasztotta az NSZK elnökét, s ideiglenes fővárosnak Bonnt jelölte ki. Az ‚új” országot felvették az Európa Tanácsba, részesülhetett a Marshall-segélyből, s ennek nyomán **Ludwig Erhardt** gazdasági miniszter vezetésével kialakították a szociális piacgazdaságot. Az 1950-es évek elejére az ország visszanyerte szuverenitását, létrehozhatta külügyminisztériumát és diplomatahálózatát.

A nyugati államok sorra megszüntették a hadiállapotot, s miután az NSZK elismerte a háború előtti német adósságokat, engedélyezték német kereskedelmi hajók építését, és beszüntették a német ipari üzemek jóvátétel fejében való leszerelését. 1955-ben az ország a

NATO-nak is tagja lett.
Az '50-es évek közepétől a német **szociáldemokraták** is átértékelték politikájukat. Ebben a folyamatban irányító szerepe volt **Willy Brandt**nak, aki felismerte a német munkásság helyzetének alapvető megváltozását, a réteg polgárosodását. 1959-ben a **Bad Godesberg**ben rendezett rendkívüli pártkongresszuson fogadta el az SPD az új programot, amely szakított a marxizmussal. A külpolitikában pedig az újraegyesítés kérdése elé helyezték az NSZK nyugatra támaszkodó biztonságpolitikáját.
A '60-as évek elejére az adenaueri politika – minden sikere ellenére – a hosszan tartó kormányzásra jellemző fáradtság jeleit mutatta. 1963-ban a 87 éves kancellár lemondott, megfelelő utódot azonban nem sikerült találni. Erhardt, a remek gazdaságpolitikus kancellárként csődöt mondott, s ugyancsak kudarcot vallott a keresztény pártok és az SPD nagykoalíciója. 1969-ben végül az SPD és a szabaddemokraták alakítottak kormányt Willy Brandt vezetésével.
Olaszország
A náci Németország legjelentősebb európai szövetségese a háború végét antifasiszta koalíció oldalán érte meg, a szövetségesek elismerték átállását, így a békeszerződésnek nem voltak súlyos követelményei. Csak Rijeka (Fiume) került Jugoszláviához, Trieszt azonban Olaszországé maradt. A diktatúra vezetőit kivégezték, s itt is, mint Franciaországban, sor került népítéletekre, lincselésre. A kormány a **kereszténydemokrata De Gasperi** vezetésével alakult meg a demokratikus pártokból és a kommunistákból. Az 1946-ban tartott általános választásokon a szavazók a köztársasági államforma mellett döntöttek, a kereszténydemokrata párt nyerte el a legnagyobb támogatottságot. A kommunisták 1947-ben szorultak ki a kormányhatalomból, a szocialista pártból pedig kivált egy szociáldemokrata csoport, amely később koalícióra lépett a kereszténydemokratákkal.
Olaszország is részesedett a Marshall-segélyből, ami gazdasági fellendülést indított el, s az '50-es években átlag 7-8%-os termelésnövekedéssel az ország ipari nagyhatalommá vált. Továbbra is megmaradt azonban a hagyományos különbség észak és dél gazdasága között. A gazdaság fejlődése ugyanakkor nem teremtett **politikai stabilitás**t, ugyanis mind a jobb, mind a baloldal meglehetősen szétforgácsolt erőkkel rendelkezett, s egy-egy párt vagy csoport politikai iránymódosítása gyakran **kormányválság**hoz vezetett. Ugyanakkor megmaradtak a hagyományos politikai problémák is, pl. a szervezett bűnözés (maffia), illetve a szélsőséges mozgalmak terrorakciói.
A '60-as években a olasz kommunista mozgalom eltávolodott a Szovjetuniótól. Különösen jelentős mértékben hatott ebben az

irányban az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás, melynek kapcsán **Enrico Berlinguer** kezdeményezésével megfogalmazták a Moszkvától független, az európai értékeket tiszteletben tartó „**eurokommunizmus**” eszméjét. Ez az elgondolás később hatással volt más európai államok – így Spanyolország és Portugália – kommunistáira is.
Az évtized másik jelentős eszmei megújulása a katolikus egyházhoz és **XXIII. János pápa** személyéhez fűződött, s ez hatással volt az olasz kereszténydemokratákra is. A „reformpápa” **Pacem in Terris** kezdetű enciklikája, s az általa kezdeményezett **II. vatikáni zsinat** (1962-65) eredményeként „modernizálódott” az egyház és a világ viszonya, megújult a liturgia, s megkezdődött a válaszok keresése a 20. század második felének egyetemes problémáira.

A keleti tömb országai

A II. világháború végére – mint azt korábban már láttuk – a diplomáciai alkuk és a katonai helyzet alakulása következtében eldőlt, hogy **Kelet-Közép-Európa** a **Szovjetunió érdekszférájá**ba kerül. Hogy ennek mi lesz a következménye a térség országainak berendezkedésére és nemzetközi kapcsolataira nézve, azt akkor még sem az érintett államok, sem a nyugati szövetségesek nem látták világosan. Sztálin erre vonatkozó elképzelései azonban már többé-kevésbé kialakultak. „Ez a háború nem olyan, mint az előzőek. Most az diktálja a maga politikai rendszerét, akié a terület. Mindenki addig a földrajzi határig terjedően teheti meg kötelező mintának a saját szisztémáját, ameddig hadserege előretör. Így van, és másként nem is lehetséges.” – idézte fel Milovan Gyilas jugoszláv kommunista politikus a szovjet pártvezér elképzelését Európa politikai térképéről. Nyitott kérdésnek csak az bizonyult, hogy mikor kívánatos egy-egy országban a kötelező mintára való áttérés, azaz a Moszkvából hazatért vagy az onnan irányított helyi kommunista vezetők mikorra építsék ki a **monolitikus hatalmi berendezkedés**t.
Tekintettel arra, hogy a nemzetközi megállapodások a felszabadított országok vonatkozásában a szabad választások megtartását, s a minden demokratikus erő bevonásával kialakított kormányzatok létrehívását írták elő, Sztálin is ehhez igazította elképzeléseit. Nem állt szándékában ekkor még a nyugati szövetségesekkel nyíltan szembefordulva az egész általa ellenőrzött térségben egyszerre kommunista fordulatot kierőszakolni. Ennek megfelelően alakult ki a stratégiailag fontos, azonnal, és a kevésbé fontos, lassú lépésekben szovjetizálandó országok köre. Erre vezethető vissza az a jelenség is, hogy a háború után megalakult kormányok – Jugoszlávia és Lengyelország kivételével – **koalíció**n alapultak, majd az ún.

álkoalíciós időszak következett. Ennek jellegzetessége az volt, hogy formálisan még működött a pártok kormányzati szövetsége, de gyakorlatilag már kizárólag kommunista befolyás érvényesült. Az álkoalíciót váltotta fel a monolitikus hatalmi berendezkedés, azaz a kommunista pártállam időszaka. (A rendszer azokban az országokban sem volt más jellegű, ahol formálisan fennmaradt a többpártrendszer.) 1945 és 47 között ennek az elképzelésnek a jegyében intette türelemre és visszafogottságra Sztálin a hatalom azonnali megragadását követelő kommunista politikusokat, és vállalta fel az első konfliktust a jugoszláv pártvezetéssel. A Vörös Hadsereg jelenléte, a szovjet irányítású SZEB működése, valamint a kormányban és az igazgatásban megszerzett kulcspozíciók (pl. belügy, rendőrség, gazdaságirányítás stb.) ugyanakkor kellő súlyt biztosítottak a kommunista pártoknak a koalíciós időszakban is.

Ha az egyes országok tekintetében vizsgáljuk a történéseket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az „eredendő" koalíció **Csehszlovákiá**ban körülbelül három évig (1945. április-1948. február), **Magyarország**on két és fél évig (1944 december-1947 május), **Romániá**ban hat (1944. augusztus-1945. március), **Bulgáriá**ban pedig mindössze négy (1944. szeptember-1945. január) hónapig tartotta magát. **Lengyelország**ban és **Jugoszláviá**ban valódi koalíció egyáltalán nem jött létre. Az előbbi esetében a megszálló szovjet hatalom „beengedte" ugyan a nyugati emigránsokat képviselő parasztpárti Mikolajczykot az ún. lublini kommunista kormányba, de a politikai életet továbbra is a kommunisták uralták. Az emigráns polgári kormány híveinek ellenállását, amely szinte polgárháborús helyzetet teremtett Lengyelországban, 1947-re sikerült legyőzni. A januári választások után kialakult helyzet, az ún. Demokratikus Blokk győzelme pár hónap múlva emigrációba kényszerítette Mikolajczykot, majd a kommunista és a szociáldemokrata párt összeolvadásával létrejött Lengyel Egyesült Munkáspárt Bierut vezetésével megteremtette a proletárdiktatúrát. Jugoszláviában az 1945. március–szeptember közötti időszakban a kormányban volt ugyan néhány nem kommunista miniszter, de a tényleges irányítás Titóék kezében volt. Az országot külső segítséggel, de önálló hadsereggel felszabadító partizánmozgalom vezére a sztálini elképzelésekkel szemben már pár hónap múlva monolitikus hatalmat épített ki. Az álkoalíciós időszakot az egyes országokban 1947 végén, 1948 elején váltotta fel az egypárti diktatúra. Ebből a szempontból Csehszlovákia számított kivételnek, itt ugyanis nem volt álkoalíciós időszak, a Klement Gottwald vezette kommunisták 1948 februárjában a koalíciót felszámolva ragadták meg a hatalmat. A román kommunistákat Petru Groza és Gheorghiu-Dej, a bolgárokat Georgi Dimitrov vezette. Németország keleti zónájában, mint azt korábban már láttuk, a nemzetközi kapcsolatok alakulásával szoros

összefüggésben formálódott ki az egypártrendszer. A Walter Ulbricht vezette kommunisták és a szociáldemokraták egyesülésével létrejött Német Szocialista Egységpárt választási győzelme után a Néptanács 1949 októberében kiáltotta ki a **Német Demokratikus Köztársaság**ot.
Az egyes országokban bekövetkezett döntő fordulat, a monolitikus hatalmi struktúra létrejötte összefüggésben állt a **Kominform** megalakulásával, a szovjet–jugoszláv viszony megromlásával, a hidegháború kiteljesedésével. A Szovjetunió politikai befolyását az egyes országokkal kötött kétoldalú szerződésekkel biztosította, gazdasági téren pedig – miután megakadályozta a Marshall-segélyben való részesedésüket – az 1949-ben létrehozott **Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtás Tanácsa** keretében kapcsolta össze az érdekszférájába tartozó államokat. A szovjet katonai és politikai befolyás valósággal uniformizálta a térség országait, általánossá vált az „élenjáró" Szovjetunió másolása az élet minden területén. A politikai struktúra azonossága mellett hasonlóak voltak a hatalom gyakorlásának módszerei és külsőségei is.
Ennek megfelelően mindenhol áttértek a **tervgazdálkodás**ra, az erőltetett **iparosítás**ra, mindenhol érvényesült a **mennyiségi szemlélet**, a **voluntarizmus** és az **önellátás**ra törekvés. A társadalom ellenőrzésére, a párton kívüli, majd a párton belüli „ellenség" elleni harcra mindenhol megszervezték az erőszak apparátusait, s a sztálini mintát követve **koncepciós perek**re, **tisztogatások**ra került sor. Kialakult a „tévedhetetlen" vezetők személyi kultusza, akik az egyes pártok élén Sztálin „tanítványaiként" működtek. A vasfüggöny mögött élő, a Nyugattól hermetikusan elzárt, gazdasági problémákkal és ellátási zavarokkal küszködő, megfélemlített társadalmakban hamarosan súlyos feszültségek alakultak ki.
1953-ban Sztálin halála, majd az azt követő **hatalmi harc** a szovjet pártvezetésben lehetőséget teremtett arra, hogy egyes országokban nyíltan felszínre törjön az **elégedetlenség**. Erre előbb az NDK-ban (1953), majd Lengyelországban és Magyarországon (1956) került sor. Bár a helyi vezetésnek és szovjet támogatóiknak mindegyik mozgalmat sikerült elfojtani, az események hatása többé-kevésbé mindegyik tömbországban jelentkezett. A **hruscsovi reformok** mintájára felszámolták a sztálinizmus durva megnyilvánulásait, a személyi kultuszt és a nyílt terrort.
A rendszer azonban alapjaiban, csakúgy, mint a Szovjetunióban, érintetlen maradt, s a **desztalinizálás** mértéke is eltért az egyes szocialista államokban. Nagy különbség volt az egyes országok polgárainak biztosított jogok között is (utazási lehetőségek, **„morgás joga"** stb.).
A hatvanas években két országban indult meg újabb reformfolyamat

annak ellenére, hogy a Szovjetunióban Brezsnyev hatalomátvételével és a Brezsnyev-doktrína meghirdetésével visszalépés történt. Amíg azonban Magyarországon a megújítási törekvések a gazdaság területére korlátozódtak, addig Csehszlovákiában a reformfolyamat Alexander Dubceknek, a párt első titkárának vezetésével már kiterjedt a társadalmi élet területére is. A „prágai tavaszt”, mint korábban láttuk, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása zárta le 1968-ban.
A térség országainak II. világháború utáni történetét, hol lappangva, hol nyíltan, végigkísérte a múltból öröklött probléma, a nemzetiségi kérdés. A szocialista rendszerek a propaganda szintjén természetesen a lenini nemzetiségi politika érvényesülését, a nemzeti érdek és az internacionalista testvériség megvalósulását hirdették, ám a valóságban erről szó sem volt. A korszak kezdetén a németek és egyes területeken a magyar lakosság kitelepítése okozott súlyos anyagi és lelki sérelmeket az érintetteknek. A későbbiekben pedig a kisebbségek erőszakos beolvasztására, nyelvhasználatuk, anyanyelvű iskoláik, nemzeti és esetenként vallási megnyilvánulásaik durva korlátozására került sor a térség országaiban. Ugyanakkor a többségi és a kisebbségi nemzetek közötti gyűlölködést néha a kommunista vezetés is szította, így akarván a rendszer iránti elégedetlenséget más irányba terelni. (Egyik legismertebb példa erre a Ceausescu vezette Románia volt.) Mindezek mellett a szocialista rendszernek nem sikerült az államalkotó nemzetek (pl. csehek és szlovákok vagy szerbek, horvátok és szlovének) közötti ellentétek feloldása sem. A háttérbe szorított indulatok csak megfelelő alkalomra, lehetőségre vártak a robbanáshoz.

A volt gyarmati országok története

A térséget különböző elnevezésekkel illették a II. világháború után, leggyakrabban a ,,harmadik világ” vagy a „fejlődő országok” megjelölést használták. Az első a hidegháború viszonyai között született, s arra utalt, hogy a kapitalista és a szocialista világrendszer mellett van egy olyan része a világnak, amely nem tartozik egyik nagyhatalom táborába sem. Ennek politikai kifejeződése volt az el nem kötelezettek mozgalma. A második elnevezés a térség társadalmi-gazdasági állapotára utalt, arra, hogy ezek az országok elmaradottak, nem fejlettek, de „fejlődők”. Természetesen, mint minden általános elnevezésnek, ennek is vannak problémái, nem illenek az összes ide sorolt országra, ám mégis elterjedtek és használatosak.
A korábbi gyarmati térség országainak II. világháború utáni története mutat bizonyos hasonlóságokat. A legfontosabb kétségkívül az, hogy 1945 után majdnem mindegyik kivívta **politikai függetlenség**ét. A 20. század első felében az európai egyenlőség- és szabadságeszmék széles körben elterjedtek a világon, ugyanakkor a gyarmati

társadalomban megjelent egy magasan képzett elit, amely egyre inkább helyet igényelt magának a vezetésben. A II. világháború alatt a hagyományos gyarmatosító nagyhatalmak meggyengülése kedvező feltételt biztosított a függetlenségi mozgalmaknak, és létrejött az összes nép demokratikus együttműködésének eszméje az Atlanti Chartában, melynek az ENSZ politikai fórumot biztosított.
Egy sor azonos probléma is jellemzi ezeket az országokat. Az állami intézményeket külsőleg európai mintára hozták létre, ezek mögött azonban a háttérben tovább éltek a régi formák, a titkos szövetségek, vallási vagy törzsi kötelékek. A gyakran véletlenszerű gyarmati határok között megszületett „nemzetállamokat" etnikai, vallási és nyelvi különbségek osztják meg, emellett feszültség van a nagyvárosi és falusi életforma, jövedelmi viszonyok és művelődési lehetőségek között. A képzettek szűk csoportja mögött hatalmas analfabéta tömeg áll. Mindezek a feszültségek **politikai labilitás**ban nyilvánultak és nyilvánulnak meg, forradalmak, törzsi és egyéb háborúk, vallási és faji gyűlölködés jellemezte ezen országok történetét az elmúlt ötven évben. A tradicionális vezetés, a nyugaton képzett politikusok és katonatisztek, a nacionalista népvezérek és a kommunisták egyaránt hajlottak a **tekintélyuralmi államforma** felé. A társadalmak gazdasági szempontból is élesen tagoltak, a szűk vagyonos elit mellett szegények hatalmas tömegét találjuk. Az ipari-technikai **elmaradottság** következtében a magas munkaráfordítás mellett, bár olcsó a munkaerő alacsony az eredményesség, a nyereség pedig a külföldi beruházók vagy a hazai vezetők kezébe kerül. A térség országait sújtja a **népességrobbanás**, s az ezzel párosuló éhezés (évente 40 millió ember hal éhen!) s a fejletlen egészségügyi ellátás miatt a járványok. Számokban kifejezve a harmadik világban él az emberiség kb. 65%-a, ugyanakkor részesedése kb. 25%-os az élelmiszerekből, kb. 18%-os az ipari termékekből és kb. 20%-os a jövedelmekből. Gazdaságuk többnyire **monokultúrá**s, illetve főleg nyersanyagokkal és félkész termékekkel tudnak megjelenni a világpiacon.
A harmadik világ problémái nem maradtak saját belső ügyeik, a II. világháború utáni időszakban ezek már világpolitikai feszültségeket okoztak a szegény és a gazdag nemzetek között. A kelet–nyugati konfliktusra ráépülve ezek is veszélyeztették az általános biztonságot és a világbékét. így a nagyhatalmak (USA, SZU, sőt bizonyos időszakokban Kína is), és egyes nemzetközi szervezetek fejlesztési segélyprogramokat dolgoztak ki a térség országai számára. Ezek megvalósításához általában konkrét katonai (pl. támaszpontszerzés) vagy politikai (befolyás kiépítése) érdekeket is kapcsoltak. A harmadik világ vezetői közül sokan felismerték, hogy a segélyprogramokban való részesedés ára gyakran nem több, mint a politikai és ideológiai

szimpátia kinyilvánítása. Így egy sor baloldali „marxista” vezető élvezte a SZU támogatását, miközben országában netán törzsi viszonyok vagy éppen katonai diktatúra volt.
A gyarmati rendszer összeomlása a következő szakaszokban ment végbe. A ‘40-es évek második felében az ázsiai, az ‘50-es években az észak-afrikai, az ‘50-es és ‘60-as évek fordulóján a fekete-afrikai területek államai nyerték el függetlenségüket. 1960-at az ENSZ Afrika évének nyilvánította. Utolsóként a ‘70-es évek közepén Portugália gyarmatai váltak önállóvá.
Ázsia
A térség országainak helyzetét a II. világháború idején a japánokkal szemben vívott harc határozta meg. Részvételük és háborús áldozatvállalásuk felerősítette nemzeti öntudatukat és függetlenségi igényeiket. A tengeri háború elvágta a kereskedelmi útvonalakat, ami egyes területeken kedvezett a helyi iparosodás fellendülésének, s ezzel megerősítette a nemzeti polgárságot. A térség más országaiban a háborús részvétel a kommunista mozgalom terjedését, a kommunista pártok erejének növekedését eredményezte.
India 1946-ban folytatta tárgyalásait Nagy-Britanniával a függetlenség kérdéséről. A helyzet feszültségét jelezte a bombayi flottalázadás, melynek hatására a nemzeti felkelés kirobbanását elkerülendő, a britek engedélyezték, hogy **Nehru** vezetésével ideiglenes kormány alakuljon. Kiéleződtek a mozlim–hindu vallási ellentétek, s a lakosság közel 25%-át kitevő muzulmánok vezetői elhatározták a hindu Indiától való elszakadást a függetlenség elnyerésének pillanatában. **Gandhi**, mint korábban is, megkísérelte a békítést a szemben álló felek között, de eredménytelenül. Az országban heves vallási háborúskodás bontakozott ki, melyben mindkét oldalon véres atrocitásokra, kitelepítésre, illetőleg menekülésre került sor. A brit munkáspárti kormány minél hamarabb le akarta zárni a kérdést, s Attlee 1947-ben bejelentette, hogy a következő évben az angolok elhagyják Indiát. Amikor 1947 augusztusában a terület elnyerte függetlenségét, két ország – a hindu India és a muzulmán **Pakisztán** – jött létre Elő-Indiában. Gandhit egy hindu vallási fanatikus 1948 januárjában meggyilkolta.
1950-ben született meg az **Indiai Szövetségi Köztársaság** alkotmánya. Az első miniszterelnök a **Nemzeti Kongresszus Párt** vezetője, Nehru lett, aki egészen 1964-ig viselte ezt a méltóságot. 1966-ban pedig Nehru leánya, **Indira Gandhi** foglalta el a miniszterelnöki bársonyszéket. India tagja maradt a Nemzetközösségnek, melynek nevéből 1947-ben – a tagok függetlenségét hangsúlyozandó – törölték a „brit” jelzőt. Az ország legfontosabb belső problémája a túlnépesedés maradt, emellett gondot jelentett a modernizáció és a társadalomban mélyen rögzült, jórészt

vallási eredetű tradíciók közötti feszültség. Külpolitikai téren egyrészt Nehru volt az egyik kezdeményezője a bandungi határozatok előzményét jelentő Pancsa Silának és az el nem kötelezettek mozgalmának. Másrész pedig az ország újra meg újra területi és határkonfliktusokba, illetve háborúkba bonyolódott szomszédaival, Pakisztánnal és Kínával. A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel 1955-ben, Nehru moszkvai látogatásával indult. A Kreml különösen a Kínával kialakult konfliktusok után alakított ki jó viszonyt Indiával.
Kíná ban a japánok elleni háborúban a **Csang Kaj-sek** vezette **Kuomintang** együttműködött a kommunistákkal, 1945 után azonban ismét kiéleződtek a két csoport ellentétei. A KKP szovjet segítséggel birtokba tudta venni Észak-, Közép- és Kelet-Kína jelentős részét, de a keleti part nagyvárosai a Kuomintang kezén voltak. Az Egyesült Államok a megegyezést szorgalmazta a két fél között, s Marshall tábornok (a későbbi külügyminiszter) közvetítésével született is egy megállapodás a hadműveletek beszüntetéséről. Ez azonban nem bizonyult tartós eredménynek, 1946 nyarán újra kirobbant a polgárháború, melyben az amerikaiak a Kuomintang nemzeti erőit, a Szovjetunió pedig a kommunistákat támogatta. A KKP az általa elfoglalt területeken hozzálátott a földosztáshoz, amivel a zömében paraszti társadalom többségének támogatását sikerült megszereznie. 1949 nyarára a **Mao Ce-tung-vezette kommunista hatalom az egész országra kiterjedt**, a Kuomintang-hadsereg és -kormány **Tajvan** (Formosa) szigetére menekült. A világ második kommunista nagyhatalmát, a **Kínai Népköztársaság Kínai Népköztársaság** jén kiáltották ki. Az USA megakadályozta az új állam felvételét az ENSZ-be, kereskedelmi blokádot léptetett életbe, és szavatolta Tajvan védelmét egy esetleges vörös kínai támadással szemben.
A Kínai NK vezetői kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötöttek a Szovjetunióval, majd haladéktalanul hozzákezdtek az ország átalakításhoz. Államosítottak az iparban, a mezőgazdaságban szövetkezeteket alakítottak ki, pénzreformot vezettek be, és megkezdték a nép átnevelését. 1954-ben az új alkotmány az államot a demokratikus centralizmus elve alapján építette ki. A **Központi Tanács** élén Mao Ce-tung, az **Igazgatási Tanács** élén pedig Csou En-laj miniszterelnök és külügyminiszter állt. 1957-ben átmeneti liberalizációra került sor („Virágozzék száz virág”), ám ez az ortodox kommunisták bírálatát váltotta ki Éles fordulattal a „kommunizmusba való radikális átmenet” („nagy ugrás”) politikájára tért át a vezetés, s kampányt indítottak a „jobboldali elhajlók ellen”. Kiépült Mao személyi kultusza, s megszületett a sztálinizmus kínai formája: a **maoizmus**.
Mivel az 1953-ban beindított I. ötéves tervet nem sikerült megvalósítani a gazdasági gondok leküzdésére, 1958-ban a **„nagy**

ugrás” jegyében „**népi kommunák**ba” szervezett munkacsapatokat alakítottak ki. Az acéltermelés növelésére ún. „**népi kohók**at” hoztak létre. Mindez azonban a mennyiségi szemlélet, a gazdasági voluntarizmus és a szakértelem hiánya miatt nem járt eredménnyel. Ennek ellenére 1959-ben beindították az atomprogramot is. A gazdaság válsága következtében 1961 és ‘63 között éhínségek és járványok törtek ki, melyek nyomán zavargásokra is sor került. A kommunista rendszer azonban nem rendült meg, s a **Liu Sao-csi** államelnök körül szerveződő pártbeli ellenzék letörésére Mao Ce-tung 1966-ban beindította a „nagy proletár kulturális forradalmat”, mely neve ellenére kíméletlen és véres politikai tisztogatás volt a pártban, a hadseregben és a gazdaságban.
Külpolitikájára, bár Kína is részt vett a bandungi értekezleten, sőt a kezdeményezők közé tartozott, az agresszív terjeszkedés volt jellemző. 1950-ben elfoglalták **Tibet**et, amely 1951-ben belső autonómiát kapott, de ezt az 1956-ban kirobbant felkelés leverése után megszüntették. A dalai láma elmenekült, s azóta emigrációban él. Kínának területi igényei voltak számos szomszédjával szemben, s ennek kapcsán határincidensek és helyi háborúk robbantak ki. Komolyabb méretű világpolitikai konfliktus veszélyét hordozta 1957-ben egy Tajvan elleni offenzív kísérlet, amelyet végül a SZU nyomására szüntettek meg. A szovjet–kínai kapcsolatok, mint korábban már láttuk, a hruscsovi desztálinizációt követően romlottak meg.
Míg a koreai háború egyértelműen hidegháborús válsággóc volt, addig **Vietnam**ban az események többrétűek voltak, a nagyhatalmi ellentétek mellett gyarmati háború és polgárháború is folyt egyszerre. Az ország területét kínai és brit csapatok szabadították fel a japán uralom alól, Franciaország azonban a háború lezárultával lépéseket tett egykori gyarmata visszaszerzése érdekében. Előbb az angolok, majd a kínaiak is beleegyeztek, hogy haderejüket francia katonaság váltsa fel Vietnamban. Közben a helyi ellenállási mozgalom, melynek élén **Ho Si Minh**, a Kommunista Párt és a **Vietminh Felszabadítási Mozgalom** vezetője állt, elűzte a japánokkal együttműködő császárt, s 1945 szeptemberében kikiáltották a **Vietnami Demokratikus Köztársaság**ot.
Ho Si Minh kormánya tárgyalásokat kezdeményezett Franciaországgal, s az 1946-ban megkötött előszerződésben kölcsönös engedményekkel rendezték a helyzetet. Ám nem sokáig tartott a nyugalom, ugyanis a kommunista uralmat ellenző franciák ellenkormányt hoztak létre délen, s közös erővel visszaszorították Ho Si Minh erőit az ország északi részébe. Ezzel megkezdődött az **első indokínai háború** (1946-54). 1950-ben a Szovjetunió és Kína felvették a diplomáciai kapcsolatokat a vietnami kommunista kormánnyal, katonai és

pénzügyi segítséget nyújtottak az északiaknak. Ugyanekkor az USA a franciákat és a „délieket" támogatta fegyverszállítással. Végül a háború a franciák és dél-vietnami szövetségeseik vereségével zárult le **Dien Bien Phu** erődjénél. Az 1954-ben megkötött genfi egyezmény garantálta Vietnam, Kambodzsa és Laosz függetlenségét, ugyanakkor Vietnamot a 17. szélességi foknál ideiglenesen felosztották (az északi rész központja Hanoi, a délié Saigon lett). A demarkációs vonaltól délre amerikai támogatással és **Ngo Dinh Diem** vezetésével egy új vietnami kormány alakult, és kikiáltották a **Vietnami Köztársaság**ot. Míg az északiak egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat a Szovjetunióval és Kínával, addig délen egyre növekedett az amerikai támogatás. Diem kemény kézzel visszaszorította a kommunistákat, akik északra menekültek vagy illegalitásba vonultak, majd létrehozták a **Vietkong**ot dél felszabadítására. Miután a déli rendszer elodázta az 1956-ra tervezett és egész Vietnamra kiterjedő választások megtartását, a Vietkong támadásával megkezdődött a második indokínai háború 1957-ben. Az amerikai csapatok 1964-ben kapcsolódtak be az eseményekbe az ún. **tonkini-incidens** után. Ennek során a déliek támadást intéztek a Tonkini-öbölben két északi fennhatóság alatt álló sziget ellen. Az akciót két amerikai hadihajó „fedezte", melyekre az északiak tüzet nyitottak. **Johnson** amerikai elnök ekkor elrendelte Észak-Vietnam bombázását. Mindeközben **Laosz**ban és **Kambodzsá**ban is harcok folytak a kormánycsapatok és a kommunista gerillaszervezetek (a laoszi Patet Lao és a kambodzsai Vörös Khmer) között. Ezeken keresztül vezetett át északról a dél-vietnami partizánok utánpótlási vonala, az ún. Ho Si Minh-ösvény.
A II. világháborúból vesztesen kikerült s két atomtámadással is sújtott **Japán**ban 1945 és '50 között amerikai katonai irányítást vezettek be MacArthur tábornokkal az élen. A megszállók kötelezték a japánokat demokratikus reformok, földreform bevezetésére és új, amerikai típusú alkotmányt hoztak létre. **Hirohito** császárt lemondatták isteni mivoltáról.
A hidegháborús légkörben nem kerülhetett sor a japán békeszerződés közös megkötésére sem, így az USA 1951-ben különbékét kötött a szigetországgal. Ebben elismerték Japán szuverenitását, s az Egyesült Államok vállalta, hogy kiterjeszti az ország fölé az „atomernyőt", ha haditámaszpontokat kap Japánban. A Szovjetunióval való hadiállapot megszüntetését csak 1956-ban jelentették be. A hatvanas évek nyugodt légkörében indult meg az a gazdasági fejlődés, amely Japánt a világ élvonalába emelte, s amit „japán csoda"-ként szoktak emlegetni.
Észak-Afrika és a Közel-Kelet
A két világháború között az arab államok többsége gyarmat vagy ún. népszövetségi mandátumterület volt. Még a brit és francia csapatok

távozása előtt, 1945-ben létrehozták az **Arab Ligát**, amely a közös nyelv, vallás és kultúra alapján álló **pánarab mozgalom** szervezete volt. Az egységtörekvések mellett azonban számtalan ellentét is feszült a térség államaiban és államai között. Rivalizáltak a hagyományos (monarchista és földbirtokos) és a modern (republikánus értelmiség, katonatisztek) vezető csoportok valamint a konzervatív-muzulmán és a szociálisforradalmi mozgalmak, de ellentétek voltak a gazdag olajállamok és a szegény sivatagi államok között is. A helyzet bizonytalanságát fokozta, hogy a térség stratégiai jelentősége miatt az ipari hatalmak versengésének is terepévé vált.

A francia gyarmati területek közül elsőnek **Marokkó** és **Tunézia** nyerte vissza függetlenségét 1956-ban. **Algéria** területén, ahol magas volt a francia népesség lélekszáma, elkeseredett küzdelem bontakozott ki a felszabadítási mozgalom és az ún. ultrák (francia nacionalisták és hivatalnokok) között, amely 1954-62 között véres háborúba torkollott. Az „Algériai Felszabadítási Front”, amelyet **Ahmed Ben Bella** vezetett és a francia OAS titkos hadsereg egyaránt a véres terror eszközét alkalmazta. Az események alakulása a francia IV. Köztársaság bukásához és De Gaulle hatalomátvételéhez vezetett, aki végül 1962-ben az **eviani egyezménnyel** zárta le az algériai háborút.

A Közel-Kelet térségének leghosszabban tartó konfliktusa az **arab–izraeli** ellentét. A térség, ahol az ókori zsidó állam létrejött, a 7. század óta iszlám fennhatóság alatt állt. Az I. világháború után brit mandátumterület lett, annak ellenére, hogy **Balfour Balfour** ben ígéretet tett a palesztinai „zsidó nemzeti otthon” létrehozásának támogatására. A területre már korábban is érkeztek zsidó bevándorlók, számuk csekély volta azonban nem váltott ki konfliktusokat a helybéli arab lakossággal. Ám amikor a ‘30-as években az európai zsidóság veszélyeztetettsége folytán ugrásszerűen megnövekedett a Palesztinába települők száma, az arabok teljes bevándorlási tilalmat követeltek. Nagy-Britannia, hogy megőrizze az arab államok jóindulatát, korlátozta a bevándorlást és a földvásárlási lehetőséget a zsidók számára. A helyzet azonban rendkívül feszült maradt, az arab partizánok és a zsidó önvédelmi szervezet (Hagana) között állandósultak az összecsapások, terrorakció terrorakciót követett. A háború után – annak ellenére hogy a palesztinai zsidóság a szövetségesek oldalán állt, míg az arabok inkább a tengelyhatalmakkal rokonszenveztek – a brit hatóságok továbbra is igyekeztek megakadályozni a területre a zsidó bevándorlást. A rendkívül feszült helyzetben az ENSZ keresett megoldást, különbizottsága 1947-ben Palesztina felosztását javasolta, amit a zsidók elfogadtak, ám az arabok nem. Amikor az ENSZ Közgyűlése is a felosztás mellett foglalt állást, az arabok „felszabadító hadserege” megrohanta Galileát és a jeruzsálemi zsidó óvárost. Ilyen körülmények között mondott le Nagy-

Britannia a palesztinai mandátumról, s a brit csapatok és igazgatás kivonása után, 1948. május 14-én a **Ben Gurion** vezette zsidó Nemzeti Tanács kikiáltotta **Izrael állam**ot. Ez másnap az Arab Liga támadását vonta maga után. Az **első arab–izraeli háború** 1949-ben fegyverszüneti egyezménnyel zárult, ebben felosztották Jeruzsálemet, a Jordán folyó nyugati partja Jordániához, a Gáza-övezet pedig Egyiptomhoz került. A harcok elől közel 1 millió palesztin menekült a szomszédos arab államokba, akiknek a visszafogadását később Izrael megtagadta. Noha az arab államok nem ismerték el az új államot, az 1949 májusában az ENSZ tagja lett.

Az újjáalakult Izraelbe a világ minden tájáról nagyon sok zsidó települt be, létrehozták az újhéber (ivrit) államnyelvet, s megkezdték a korábban már működő **termelőközösségek** országos elterjesztését. (Ezeknek két formája van; a szövetkezeti falu – a mosav, és a teljes vagyonközösségen alapuló önkéntes közösség – a kibuc.) Feladatuk az volt, hogy öntözéssel és erdőtelepítéssel termővé tegyék a mezőgazdasági művelésre kevéssé alkalmas területet. Mind a gazdasági, mind a katonai feladatok tekintetében nagy jelentősége volt a külső, elsősorban az Egyesült Államokból érkező segítségnek. Az 1952-ben kötött jóvátételi szerződés alapján az NSZK 3,5 milliárd márkát fizetett Izraelnek. Az államforma parlamentáris demokrácia, a legfőbb államhatalmi szerv a törvényhozó testület, a **kneszet**. Számos vallási párt mellett a két legnagyobb politikai tömörülés a baloldali **Munkapárt** és a vallási erőket is tömörítő **Likud**. A hadsereg az önvédelmi szervezetből, a **Hagané**ból fejlődött ki. Az új állam állandó katonai fenyegetettsége miatt, bevezették az általános, a nőkre is vonatkozó, hadkötelezettséget. Fontos szerep jutott a titkosszolgálatnak, a **Moszad**nak.

A **második arab–izraeli háború**ra a nemzetközi összefüggésű szuezi válság kapcsán került sor. Előzményei közé tartozott, hogy Egyiptom lezárta a Szuezi-csatornát az izraeli hajók előtt, és blokád alá vette a vörös-tengeri Elat kikötőjét. Ezzel egy időben egyiptomi szabotázscsoportok – Feddayinok – törtek be Izrael területére. Izrael 1956 októberében megindított támadásával elfoglalta a Sinai-félszigetet és a Gáza-övezetet. A megszállt területeket azonban 1957 márciusában kiürítették, amikor garanciát kaptak az Akabai-öbölben való szabad hajózásra.

A '60-as évek első felében két esemény irányította a világ figyelmét a Közel-Kelet térségére. Az egyik az volt, hogy 1960-ban az izraeli titkosszolgálat megtalálta Dél-Amerikában **Adolf Eichmann**t, aki egykor az SS zsidó ügyosztálya vezetőjeként felelős volt 6 millió zsidó elpusztításáért. Elrabolták, Jeruzsálemben bíróság elé állították, és 1962-ben kivégezték. 1964-ben pedig több palesztin csoportból megalakult a **Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ)**, melynek

vezetője **Jasszer Arafat** lett. A szervezet céljául azt tűzték ki, hogy minden eszközzel – a terrorizmust is beleértve – harcoljon az önálló palesztin állam megteremtéséért.
1966-67 folyamán állandósultak a határincidensek s a palesztin **Al Fatah** szabotázsakciói. Miután kivonták az ENSZ-csapatokat a Gáza-övezetből, az egyiptomi és a szíriai határnál arab csapatösszevonások történtek. Izrael ezért 1967. június 5-én **preventív háború**t indított Egyiptom, Szíria és Jordánia ellen. A Moshe Dayan vezette izraeli hadsereg hat nap alatt (hatnapos háború) elfoglalta a Sinai-félszigetet, a Gáza-övezetet, Ciszjordániát és a Golán-fennsíkot. Ezúttal ezek a területek a fegyverszünet megkötése után is megszállva maradtak. Amikor éppen nem folyt háború a szemben álló felek között, akkor időről időre a PFSZ csoportjainak szabotázs- és terrorakciói, illetve az ezek megtorlását célzó izraeli válaszlépések vonták magukra a világ közvéleményének figyelmét. A térség stratégiai jelentősége miatt világpolitikai dimenziója is volt a problémakörnek; az USA Izraelt, a Szovjetunió pedig az arab államokat támogatta.

MAGYARORSZÁG 1944-68 Magyarország története 1944-68

A többpártrendszer évei

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány
1944 szeptemberétől, amikor a szovjet hadsereg elérte a trianoni magyar határt, az ország hadszíntérré, illetve a harcok nyomán – a nemzetközi jog értelmében is – megszállt területté változott. Az angol–amerikai légitámadásoktól már meggyötört polgári lakosság minden eddiginél nagyobb megpróbáltatásoknak nézett elébe. Mivel a német és a vele szövetséges magyar hadsereg Hitler parancsa értelmében végsőkig tartani akarta a magyar frontszakaszt, a harcok településről településre, utcáról utcára haladva folytak. A **megszállás** is súlyos atrocitásokkal járt, rablásokra, erőszakoskodásokra, civilek elhurcolására került sor. S mindez olyan embereket ért, akiket – Bibó István megfogalmazása szerint – az elmúlt évtizedekben az egyenruha feltétel nélküli tiszteletére neveltek, s „akik 1848 óta nem láttak harcoló hadsereget, a török kor óta totális háborút vívó hadsereget, s Dózsa György óta néphadsereget".
A németek által hatalomra segített nyilas kormányzat, s vele a közigazgatási apparátus, a hatalmi szervezet jelentős része a front elől nyugat felé menekült, végül az ország területét is elhagyta. Ugyanakkor a front mögötti területeken számos égetően sürgős feladat – halottak eltemetése, romok eltakarítása, közélelmezés megszervezése stb. – **új hatalmi szervek** kialakítását kívánta meg. Ezeket a jórészt spontán létrejött szervezeteket a legtöbb helyen nemzeti bizottságnak nevezték. A **nemzeti bizottságok** tartották a kapcsolatot a megszálló hatóságokkal, biztosították a szovjet hadsereg ellátását célzó szolgáltatásokat és közmunkákat. A Horthy-korszakban illegalitásba kényszerített kommunisták mellett újra kezdték működésüket a német megszállók és a nyilasok által elhallgattatott más politikai erők is, a **Szociáldemokrata Párt** (SZDP), a **Nemzeti Parasztpárt** (NPP), a **Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt** (FKGP), valamint a **Polgári Demokrata Párt** (PDP). Ezek és a szakszervezetek részvételével alakult meg 1944. december 2-án Szegeden a **Magyar Nemzeti Függetlenségi Front**, amely kis változtatásokkal a **Magyar Kommunista Párt** (MKP) november 30-án megjelentetett akcióprogramját fogadta el saját programjának. Ez a következő fontosabb követeléseket, intézkedéseket tartalmazta: a nemzet aktív részvétele az ország felszabadításában; a népellenes törvények és rendeletek visszavonása, a háborús bűnösök felelősségre vonása, a fasiszta szervezetek feloszlatása s a demokratikus szabadságjogok biztosítása; radikális földreform; a munkások és alkalmazottak helyzetének javítása, a sztrájkjog törvénybe foglalása és a nagytőke korlátozása; őszinte együttműködés a szomszédos államokkal és a

nyugati szövetséges hatalmakkal, valamint barátság kiépítése a Szovjetunióval. Ezt a programot, amely a koalíció alapja lett, a Szovjetunió mint a Magyarország további sorsáért felelős nagyhatalom, az antifasiszta szövetség nevében is hajlandó volt elfogadni.

A szövetséges nagyhatalmak hozzájárulásával és a függetlenségi front pártjainak megegyezése alapján 1944. december 14-én Debrecenben megtartotta alakuló ülését az **Ideiglenes Nemzetgyűlés** Előkészítő Bizottsága. Elnöke a kisgazda Vásáry István lett. A „választásokat" a front mögötti országrész közel ötven helységében december 15-e és 20-a között rendezték meg a nemzeti bizottságok aktív közreműködésével. A képviselők megbízatásukat közvetlen, nyílt szavazással, nemritkán közfelkiáltással nyerték el. A 230 fős nemzetgyűlés tagjai közül 90-en az MKP, 56-an az FKGP, 43-an az SZDP, 16-an az NPP és 13-an a PDP tagjai voltak. A 12 párton kívüli mellett 26-an a szakszervezetek képviseletében foglaltak helyet a debreceni Nagytemplom oratóriumában kialakított ülésteremben 1944. december 21-én. A következő napon került sor az **Ideiglenes Nemzeti Kormány** megválasztására, pontosabban annak a listának az elfogadására, amelyet Moszkvában november–december folyamán a Horthy által kiküldött fegyverszüneti delegáció, a moszkvai magyar kommunisták és a szovjet vezetés tárgyalásain állítottak össze. A kormány elnöke **Dálnoki Miklós Béla** tábornok lett, a miniszteri tárcák egy része a fegyverszüneti delegáció tagjainak jutott, más részén a függetlenségi front pártjai osztoztak. A kommunisták részaránya nagyobb volt a valóságban, mint ahogy a pártok szerinti megoszlásból kitűnik, mivel a kormánytagok egy része, bár más párthoz tartozott, kommunista meggyőződésű volt. (Ennek ellenére az MKP már 1945 tavaszán kierőszakolta – Rákosi Mátyás szóhasználatával – a kormány „rekonstrukcióját", azaz kiterjesztette pozícióit a végrehajtó hatalmon belül.) A nemzetgyűlés elnöke **Zsedényi Béla** egyetemi tanár lett. Előzetes pártközi megállapodás alapján választottak egy 23 tagú **Politikai Bizottság**ot, melyben a pártok vezető politikusai, „erős emberei" kaptak helyet. Ez a testület, mivel a nemzetgyűlés ülései közötti szünetekben ellenőrizte a kormányt, s elvégezte azokat a feladatokat, amelyek nemzetgyűlési határozatot igényeltek, nemcsak helyettesítette a legfőbb államhatalmi szervet, hanem annak hatalmát kisajátítva korlátozta a parlamentáris demokráciát. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ezután lényegében nem működött.)

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 28-án hadat üzent Németországnak, 1945. január 20-án pedig Moszkvában aláírta a **fegyverszünet**et. A hadüzenettel ugyan Magyarország csatlakozott az antifasiszta hatalmakhoz, ám ez nem változtatott azon a tényen, hogy

a háborúban a vesztes oldalon állt. Ennek megfelelően a győztesek által diktált feltételekkel, azok érdekeit fenntartások nélkül elfogadva köthetett csak fegyverszünetet. A kormány vállalta, hogy minden lehetséges módon hozzájárul a szövetségesek háborús erőfeszítéseihez, és nyolc gyalogos hadosztályt bocsát a Szövetséges Főparancsnokság rendelkezésére. Az okmány az 1937. december 31-i országhatárokat ismerte el, s kötelezte Magyarországot, hogy e mögé vonja vissza csapatait. Rendelkezett továbbá a fasiszta maradványok felszámolásáról, a jóvátételi kötelezettségről, a polgári közigazgatás helyreállításáról és a **Szövetséges Ellenőrző Bizottság** (SZEB) felállításáról. Ennek **Vorosilov** marsall lett az elnöke, így az ország további sorsának alakításában a szovjeteké lett a döntő szó. A SZEB teljes mértékben kézben tartotta a magyar külpolitikát, de beleszólása volt fontos belpolitikai kérdésekbe is – ahogy a többi megszállt országban is –, korlátozta az ország szuverenitását és a kormány működését.
Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az új államszervezet kiépítését a **demokratikus hadsereg** létrehozásával kezdte. Az Első Önkéntes Magyar Hadosztály már 1944 decemberének végén megalakult, s az 1945 januárjában közzétett toborzási felhívásra igen sokan jelentkeztek. Az újonnan szervezett alakulatoknak azonban már nem volt módjuk bekapcsolódni a hadműveletekbe, mivel a háború végéhez közeledve a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság egyre kevesebb jelentőséget tulajdonított a magyar részvételnek. A **közigazgatás** újjászervezésén belül kiemelkedő fontossága volt a belügyi és az igazságügyi apparátus kiépítésének. A közrend biztosítására a rendőrség bűnügyi osztálya volt hivatott, míg a háborús bűnösök felkutatását a **politikai rendészeti osztályok** végezték. Ezek megszervezésében jelentős szerepe volt a kommunista **Péter Gábor**nak, aki a szovjet katonai és állambiztonsági szervek képviselőinek közreműködésével és tanácsaival hozta létre a politikai rendőrséget. 1945 márciusában megalakult a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya, júliusban pedig a gazdasági rendőrség. Mindezen szervek feladata nemcsak a megelőzés és a felderítés volt, hanem büntető intézkedéseket is foganatosítottak.
Az Ideiglenes Kormány 1945 januárjában hozott rendeletet a közigazgatás és az önkormányzatok újjászervezéséről, melyben a feladat elvégzését a nemzeti bizottságokra ruházta. Kormányrendelet írta elő a közalkalmazottak **igazolási eljárás** alá bocsátását, hogy a szélsőjobboldali elemeket eltávolítsa a közéletből. A fasiszta félkatonai és politikai szervezeteket egy 1945 februári rendelettel oszlatták fel. Törvény intézkedett a **háborús és népellenes bűnösök** felelősségre vonását végző **népbíróságok** felállításáról. Az 1945 és '50 között bíróság elé állított közel hatvanezer vádlott közül majd' ötszázat

ítéltek halálra, s közülük 189-et ki is végeztek, közöttük Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme egykori miniszterelnököket.
1945 február végén és március elején – elsősorban a Tiszántúlon – a föld nélküli és törpebirtokos parasztokból **földigénylő bizottságok** alakultak, melyek megkezdték az elhagyott nagybirtokok felosztását. Ez, valamint a SZEB sürgetése arra késztette a kormányt, hogy március 17-én rendeletet bocsásson ki a **földosztás**ról. Teljes egészében el kellett kobozni a nyilas vezetők és a háborús bűnösök földjeit, illetve minden 1000 katasztrális holdat meghaladó földbirtokot. Megváltás kilátásba helyezésével kisajátították az 1000 hold alatti feudális eredetű birtokok 100, valamint a gazdagparaszti és tőkés birtokok 200 hold feletti részét. Azok, akik az antifasiszta ellenállásban kimagasló szerepet játszottak, 300 holdat tarthattak meg. A tőkés vállalatok és pénzintézetek földjeinek teljes kisajátítást rendeltek el. A rendelet elsősorban a cselédeket, napszámosokat, valamint birtokuk kiegészítésével a törpebirtokosokat és a nagycsaládos földműveseket juttatta földhöz. Korlátozta a mintagazdaságok és erdők felosztását, a nagybirtok fel nem osztható vagyontárgyainak, épületeinek és gépeinek használatára földműves-szövetkezet megalakítását írta elő. A rendeletet és végrehajtását később az 1945/VI. tc. szentesítette. Magyarországon végérvényesen megszűnt a nagybirtokrendszer, vidéken az egyéni munkán alapuló **kisbirtok** vált uralkodóvá.
Az ország gazdasági állapota katasztrofális volt. Az 1944 márciusától rendszeressé vált
Az ország gazdasági állapota katasztrofális volt. Az 1944 márciusától rendszeressé vált as nemzeti vagyon 40%-a, mintegy 4,4 milliárd dollárnyi érték. Tovább növelték a károkat a németek és a nyilasok által elhurcolt javak. Elpusztult a lakások jó része, a Duna és a Tisza hídjai, a vasúti hálózat közel 40%-a, az ipari üzemek 90%-át érte kisebb-nagyobb kár. 1944 őszén a mezőgazdasági munkák sok helyen elmaradtak, lecsökkent az állatállomány, súlyosan károsodtak a mezőgazdasági felszerelések. Az ország háborús emberveszteségé 1 millió főre tehető, emellett a munkaképes férfiak jelentős része, közel 850-900 ezer ember hadifogságban volt, ebből lett a munkaképes férfiak jelentős része, közel 850-900 ezer ember hadifogságban volt, ebből ban a békeszerződés előtt nyugatról 290 ezren, a Szovjetunióból 300 ezren tértek haza. A nyugati hadifoglyok hazatérése '47-ben lényegében be is fejeződött, a Szovjetunióból '47 végéig további 128, '48 végéig újabb, mintegy 130 ezer és '49-ben is még több ezer hadifogoly tért haza. Ilyen körülmények között rendkívül súlyos terhet jelentettek a nemzetközi kötelezettségek, melyek 1945-46-ban a nemzeti jövedelem 30%-át tették ki (bár a tényleges teljesítés mintegy 17%-ra rúgott).
A pártok 1945 tavaszára-nyarára az egész országban kiépítették

szervezeteiket. A **Magyar Kommunista Párt**, mely az ipari munkásságra és a szegényparasztokra kívánt támaszkodni, a taglétszám tekintetében dinamikus fejlődést mutatott (1945. februárban 30 ezer, májusban 150 ezer, októberben 500 ezer tagja volt). Vezetői, a Moszkvából hazatért emigránsok (Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Gerő Ernő, Révai József, Nagy Imre, Vas Zoltán), s a hazai illegális mozgalom tagjai (Rajk László, Kádár János, Apró Antal, Kállai Gyula) élvezték a megszálló hatóságok bizalmát, s szorosan együttműködve velük szolgálták a szovjet érdekeket is. Az MKP számíthatott az ún. **kriptokommunisták**ra – más pártokba, társadalmi szervezetekbe beépült kommunistákra – is, akik segítettek a párt követeléseinek végrehajtásában, vagy információkkal látták el a vezetést. A párt lapja a **Szabad Nép** volt.

A **Szociáldemokrata Párt** a városi dolgozó rétegekre, az ipari munkásságra támaszkodott, vidéken a befolyása csekély volt. Taglétszáma 1945 nyarán 350-400 ezer körül volt. Programjában távlati célként a szocializmus megvalósítását tűzte ki. Vetetése nem volt egységes, az európai szociáldemokráciát képviselő Kéthly Anna, Bán Antal, Szeder Ferenc és Szélig Imre mellett jobbról Peyer Károly és Peidl Gyula, balról pedig Marosán György, Szakasits Árpád és Rónai Sándor foglaltak helyet. A párt lapja a **Népszava** volt.

A **Nemzeti Parasztpárt** tagsága – mely 1945 nyarán közel 170 ezer fő volt – a vidéki szegények, a kisparasztság soraiból toborzódott elsősorban, de csatlakoztak nagy számban a vidéki értelmiségiek, a népi írók mozgalmának jelesebb képviselői is. A párt legismertebb vezetői Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Farkas Ferenc és Bibó István voltak. A párt lapja a **Szabad Szó** címet viselte.

A **Független Kisgazdapárt** mondhatta magáénak a legnagyobb – 900 ezer fő körüli – taglétszámot. Igazi „**gyűjtőpárt**nak" tekinthetjük, balszárnyán baloldali értelmiségiek (Barcs Sándor, Gulácsy György, Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő, Oltványi Imre, Gyöngyösi János, Dinnyés Lajos stb.) mellett szegényparasztok (Dobi István) foglaltak helyet. Ez a szárny kommunista kapcsolatokkal is rendelkezett, vezetőjének Tildy Zoltánt tekintette, aki 1941-től irányította a kisgazdapártot. A legerősebb és legszervezettebb csoport a Nagy Ferenc, Kovács Béla, Varga Béla vezette centrum volt, mögöttük állt a módos, a közép- és a kisparasztság zöme. Jó kapcsolataik voltak a burzsoáziával és a keresztény egyházakkal. A párt jobbszárnyát, a polgári irányzatot Auer Pál, Pfeiffer Zoltán, Szolnoki István és Sulyok Dezső vezették. A párt lapja a **Kis Újság** volt.

A **Polgári Demokrata Párt** 50-60 ezer fős tagságával csak a fővárosban és a megyeszékhelyeken rendelkezett bázissal. 1945 áprilisában gróf Teleki Géza – az egykori miniszterelnök fia – lett a párt elnöke, mellette Szent-Iványi Sándor, Bródy Ernő, Őrley Zoltán és

Supka Géza voltak a vezető személyiségek. A pártot, amely a liberális polgárság képviseletére vállalkozott, 1945 nyarán az MKP nyomására kiszorították a függetlenségi frontból. Lapjuk a **Világ** volt. Nem volt tagja az MNFF-nek sem a **Magyar Radikális Párt**, sem a **Demokrata Néppárt**, mindkettő szervezése 1944 végén, 1945 elején indult meg. Az előbbinek Csécsy Imre, Zsolt Béla és Kende Zsigmond, az utóbbinak Barankovics István, Eckhardt Sándor és Bálint Sándor voltak a vezetőik. Lapjaik a Haladás, illetve a Hazánk voltak. 1945 tavaszán, miután a kormány a fővárosba költözött, a kommunisták kezdeményezésére megalakult a **Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség** (MADISZ), amely a különböző irányzatokhoz tartozó ifjúsági szervezeteket kívánta összefogni. Amikor azonban a kommunista befolyás nyilvánvalóvá vált a szervezet felett, a polgári demokratikus gondolkodású fiatalok eltávoztak a MADISZ-ból.
A jaltai megállapodás értelmében a megszállt országokban demokratikus választásokat kellett tartani, ez volt a feltétele a diplomáciai kapcsolatok felvételének és a békeszerződés aláírásának is. Egyben a belpolitikai erőviszonyok tisztázása is kívánatos volt. Miután a SZEB beleegyezett a választások kiírásába, megkezdődtek az előkészületek. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945/VIII. tc.-ben szabályozta a választójogot; eszerint minden 20. életévét betöltött magyar állampolgár választó és választható volt, azaz biztosította ezek számára az **általános, titkos választójogot**. Az ország területét – Budapestet is beleértve – 16 választókerületre osztották, s minden 12 ezer érvényes szavazat egy mandátumot biztosított megszerzőinek. Választójogukat nem gyakorolhatták a korábban feloszlatott pártok és szélsőjobboldali szervezetek országos vezetőségeinek tagjai, a rendőrség és a hadsereg tagjai pedig nem voltak választhatók.
A törvény lehetővé tette, hogy a függetlenségi front pártjain kívül más szervezetek is indulhassanak a választásokon. Ennek kérelmezését az Országos Nemzeti Bizottsághoz kellett benyújtani, amely szeptember 17-i ülésén bírálta el ezeket. A Demokrata Néppárt, végül nem indult önállóan, mivel nem akarta megbontani a polgári tábor egységét. Jelöltjeik a kisgazdapárt listájára kerültek fel.
A budapesti törvényhatósági választásokat 1945. október 7-én tartották. Ezen, a kommunisták kezdeményezésére, az MKP és az SZDP – Dolgozók Egységfrontja néven – közös listán indult, de csak a szavazatok 42,7%-át szerezte meg. A többséget – 50,5%-ot – a kisgazdapárt érte el, a többi párt pedig a fennmaradó szavazatokon osztozott. A budapesti tapasztalatok alapján a SZEB elnöke tárgyalásokat kezdeményezett a pártokkal arról, hogy a függetlenségi front közös listát állítson az országos választásokra, s a szavazatokat előzetes megállapodás arányában osszák fel egymás között. Az elképzelés azonban nem valósult meg, mivel sem a pártok – a

kommunistáktól eltekintve – nem támogatták, sem a nyugati szövetségesek nem fogadták el.
Az országos választásokra 1945. november 4-én került sor. A szavazatok 57,03%-át a Független Kisgazdapárt szerezte meg, ez a parlamentben 245 képviselői helyet biztosított számára. Az SZDP 17,41%-ot, az MKP 16,95%-ot, az NPP 6,87%-ot, a PDP pedig 1,62%-ot ért el. A radikálisok nem érték el a parlamentbe való bejutáshoz szükséges küszöböt. A nemzetgyűlés első ülése – a választójogi törvény alapján – az ország közéleti és szellemi vezető személyiségei közül 12 képviselőt választott tagjai sorába. A pártközi tárgyalásokon kiválasztott személyek a következők voltak: Bölöni György, Miklós Béla, Juhász Nagy Sándor, Károlyi Mihály, Kodály Zoltán, Moór Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Szőnyi István, Tamási Áron, Vámbéry Rusztem és Zsedényi Béla. A választások alapján az FKGP abszolút többséget szerezve egyedül is kormányt alakíthatott volna, ám a jaltai megállapodások értelmében s a szovjet irányítású SZEB felügyelete alatt elképzelhetetlen lett volna a kommunisták kihagyása.
A koalíciós kormányzás időszaka
A kisgazdapárt vezetője, **Tildy Zoltán** 1945. november 15-ére alakította meg kormányát. A miniszteri tárcákból hetet a kisgazdapárt, hármat-hármat a kommunisták és a szociáldemokraták, egyet pedig a parasztpárt kapott. Államminiszterként (azaz tárca nélküli miniszterként) került be a kormányba **Dobi István, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád**, ám az utóbbi kettő hamarosan miniszterelnök-helyettes lett. A pártközi tárgyalásokon – Vorosilov közreműködésével – a kommunisták a belügyminiszteri tárcát is meg tudták szerezni, ami a rendőrség és a közigazgatás feletti felügyeletet jelentette. A belügyminiszter a keményebb kezű **Rajk László** helyett 1946 márciusáig a kisgazdák számára elfogadhatóbb, mérsékeltebb **Nagy Imre** lett. A tárcák elosztása és a kormány személyi összetétele azt is jelzi, hogy a választási eredmények ellenére a kommunisták a SZEB támogatásával jelentősen növelni tudták a baloldal pozícióit a végrehajtó hatalomban.
A kormányprogram fő vonásaiban már a választások előtti pártközi tárgyalásokon kialakult. A kommunisták elsősorban a **gazdasági és gazdaságpolitikai kérdések**ben kívánták érvényesíteni akaratukat. Idetartozott a közellátás biztosítása, az értékálló pénz megteremtése az állami bevételek növelésével és a kiadások csökkentésével, valamint a gazdagok megadóztatásával, a földosztás befejezése, a bányák és erőművek államosítása. Emellett követelte az MKP a **közigazgatás demokratizálásá**nak folytatását is. A kisgazdapárt jórészt elfogadta a kommunista programjavaslatokat, melyeket a szociáldemokraták és a parasztpárt is támogatott. A közellátás riasztó mértékű problémáinak megoldására az MKP az állami beavatkozás szükségességét

hangoztatva egy gazdasági csúcsszerv létrehozására törekedett, amely 1945 decemberében **Gazdasági Főtanács** néven meg is alakult. Elnöke a miniszterelnök, tagjai pedig az iparügyi – a szociáldemokrata Bán Antal – és a közlekedési – a kommunista Gerő Ernő – miniszterek lettek. Igazi irányítója azonban a Titkárság lett, amelyet a kommunista **Vas Zoltán** vezetett. Miután 1946 januárjában a kormány a Gazdasági Főtanácsot rendelet-kibocsátási joggal is felruházta, a gazdaságirányítás gyakorlatilag kikerült a hatásköréből, s a kommunista párt kezébe ment át.
Rendezni kellett az **államforma** kérdését is. 1945 elején létrehozták a háromtagú Nemzeti Főtanácsot, amelynek jogkörébe a kormány vagy a miniszterelnök kinevezési jogát meghaladó kinevezések, a kormány tagjainak kinevezése és felmentése, valamint az elítéltek kegyelemben való részesítése tartozott. A köztársasági államforma megteremtésének szükségességét a szociáldemokraták vetették fel, s a pártok többsége támogatta. A kérdésben „óvást emelő" hercegprímás, Mindszenty József még a Demokrata Néppártot sem tudta megnyerni a királyság ügyének, aminek egyébként a külpolitikai helyzet sem kedvezett. A lehetséges elnökjelöltek sorában felmerült Károlyi Mihály neve is, ám a kisgazdapárt ezt az elgondolást nem támogatta. A két kisgazdajelölt – Tildy Zoltán és Nagy Ferenc – közül a baloldali pártok az előbbi mellé álltak. A nemzetgyűlés 1946. január 31-én fogadta el a **köztársaság** megteremtéséről szóló 1946/I. tc.-et, a következő napon pedig közfelkiáltással köztársasági elnökké választották Tildy Zoltánt. A törvény szerint az elnököt négy évre választották. Képviselte a magyar államot, de a kormányzásban közvetlenül nem vehetett részt. A miniszterelnök kinevezéséhez meg kellett hallgatnia a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának véleményét, rendelkezéseihez vagy intézkedéseihez a miniszterelnök vagy az illetékes miniszter ellenjegyzése volt szükséges. (A jogkört szűkítő kitételek az MKP javaslatára kerültek a törvénybe.) Követeket küldött és fogadott, hadüzenetre, a hadiállapot beálltának megállapítására és a hadsereg külföldön való bevetésére csak a nemzetgyűlés előzetes felhatalmazásával volt jogosult. Megillette a kegyelmezési jog, s ő adományozta a nemzetgyűlés által alapított érdemrendeket, kitüntetéseket és címeket. Nem élhetett a törvényszentesítés és az abszolút vétó jogával, a nemzetgyűlés által hozott törvényeket 15 napon belül köteles volt aláírni és kihirdetni. A nemzetgyűlést egy ülésszakon belül egy alkalommal legfeljebb 30 napra elnapolhatta, ám feloszlatni csak a kormány javaslatára és a képviselők 40%-ának felterjesztése alapján volt jogosult. Február 4-én a nemzetgyűlés Politikai Bizottsága Nagy Ferencet javasolta miniszterelnöknek, a nemzetgyűlés elnöke pedig Varga Béla lett.
1946 elején a kisgazdapárt kísérletet tett arra, hogy választási

eredményei arányában kiterjessze pozícióit a helyi közigazgatásokban és a rendőrségnél (arányosítás), másfelől programjába iktatta a földosztás során elkövetett jogsértések orvoslását. Kifogást emeltek a Gazdasági Főtanácsnak mint „mellékkormánynak” a működésével kapcsolatban is. Erre válaszul az MKP és az SZDP vezetői állást foglaltak a „tömegharc” alkalmazása mellett, és megfogalmazták a közeljövő legfontosabb feladatait: a földreform és az új tulajdonosok „védelme”, a közigazgatás megtisztítása a „reakciós elemektől”, a függetlenségi front államosítási programjának következetes végrehajtása, valamint harc a kisgazdapárt jobbszárnya ellen. A munkáspártokhoz csatlakozott a Nemzeti Parasztpárt is, s 1946. március 5-én megalakult a **Baloldali Blokk**. A március 7-ére meghirdetett tömeggyűlésen mintegy 300 ezren vettek részt a „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” és a „Földet vissza nem adunk!” jelszavakkal. Mindez azt jelentette, hogy az MKP megkezdte az FKGP fokozatos fölmorzsolását, az ún. **„szalámitaktika”** alkalmazását. Fellépésüknek a SZEB is nyomatékot adott. Az FKGP meghátrálásra kényszerült, országos elnöksége 1946. március elején bejelentette 20 nemzetgyűlési képviselőjének pártból való kizárását. A kizártak Sulyok Dezső vezetésével létrehozták a Magyar Szabadság Pártot, mely a SZEB jóváhagyását az országos szervezésre csak 1946 novemberében kapta meg, s lapja – a Holnap – mindössze tíz alkalommal jelent meg.

1946. március 12-én a nemzetgyűlés elfogadta a **demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslatot** (1946/VII. tc.), amely kemény szigorral büntette a köztársaság-ellenes szervezkedést és propagandát, valamint azokat, akiknek ilyesmi a tudomásukra jutott és nem jelentették időben az illetékes hatóságoknál. Ezzel az MKP megfelelő eszköz birtokába jutott a „szalámitaktika” törvényesítéséhez, a törvényt az összes ún. koncepciós perben alkalmazták. Májusban – a kisgazdapárt szorgalmazására – törvény született az emberi alapjogok védelméről. Ezzel párhuzamosan változásokat hajtottak végre a kormány összetételében, a földművelésügy élén Kovács Bélát Dobi István, a belügyben pedig Nagy Imrét Rajk László váltotta fel. Törvénnyel erősítették meg a földhözjuttatottakat tulajdonukban, majd pedig kimondták a szénbányák államosítását. Végül május elején pártközi megállapodás született az ún. B-lista végrehajtásáról, amely a közalkalmazottak létszámát az 1938. évi állapothoz képest 10%-kal kívánta csökkenteni. Ennek jegyében októberig mintegy 60 ezer személyt bocsátottak el a közhivatalokból és a rendőrségtől, s a takarékosság mellett súlyosan érvényesültek párt- és politikai szempontok is.

Július elején a SZEB jegyzékére hivatkozva – melyben szovjet katonák ellen elkövetett merényleteket hozva fel indoklásul követelték egyes

társadalmi szervezetek feloszlatását, a „reakciós” tisztviselők leváltását és a „papok uszításának” megakadályozását – Rajk László belügyminiszter mintegy 1500 társadalmi egyesület és ifjúsági szervezet – köztük a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek) és a Cserkészszövetség – feloszlatását rendelte el. Ez a lépés lényegében a civil társadalmi szerveződések elleni támadás kezdete volt. Ugyanakkor Rajk erőteljesen szorgalmazta a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (NÉKOSZ) létrehozását. Mindezek következtében feszültté vált a koalíciós pártok viszonya, ami sem a küszöbön álló pénzügyi stabilizáció, sem a békekötés szempontjából nem volt kedvező. Ezért, miután pártközi értekezleten igyekeztek tisztázni a vitakérdéseket, 1946. július 16-án egyezményben kötelezték magukat az együttműködés megerősítésére.
Ekkor már elviselhetetlen mértéket öltött az **infláció**, az egy évvel korábbi 1 pengő 500 milliárddal volt egyenértékű. A kereskedelem és a pénzforgalom összeomlott, a lakosság ellátása szűk keretek között, jegyrendszer alkalmazásával folyt, az áruforgalmat cserekereskedelem helyettesítette. Mindehhez a gazdaság rendkívül lassú beindulásából következő általános áruhiány mellett az államháztartás óriási mértékű terhei is hozzájárultak. A helyreállítás költségei és a jóvátétel teljesítése az államkasszára nehezedtek, amely ugyanakkor nem rendelkezett megfelelő bevételekkel, illetve hitelforrásokkal. A hiányt tehát fokozódó papírpénz-kibocsátással finanszírozták. Nyilvánvaló volt, hogy az infláció megfékezése alapfeltétele a gazdaság újjászervezésének.
Mivel a Gazdasági Főtanács révén az MKP rendelkezett a legátfogóbb képpel a magyar gazdaság helyzetéről, a **stabilizációs programot a kommunisták dolgozták ki**. Ennek előkészítéseként a szűkös fogyasztás további visszafogásával állami készleteket halmoztak fel, új adórendszer bevezetésével növelték az állami bevételeket, valamint megreformálták az ár- és bérrendszert. A nagyhatalmaknak szintén érdeke fűződött a magyar gazdaság helyreállításához, ezért a Szovjetunió hozzájárult az Ausztriába hurcolt magyar javak visszaszállításához és a jóvátételi kötelezettség fizetési időszakának nyolc évre tehető meghosszabbításához (majd az összeg feléről 1948-ban lemondott), az Egyesült Államok pedig visszaszolgáltatta a Magyar Nemzeti Bank 1944-ben nyugatra hurcolt aranykészletét és húszmillió dollárnyi áruvásárlási hitelt nyújtott. Ezek nyomán 1946. augusztus 1-jén megszületett az új magyar pénz, a **forint**, amely formailag négyszázezer kvadrillió pengővel volt egyenértékű, így átváltásra gyakorlatilag nem volt szükség.
Az 1946-os év során a **Nagy Ferenc** vezette kormánynak a gazdasági gondok mellett meg kellett birkóznia az ún. **német kérdés**sel, valamint a **csehszlovákiai magyarok helyzeté**nek problémáival.

Mindez igencsak megnehezítette a béke-előkészítő munkát. A potsdami konferencia határozata és a SZEB döntése értelmében 1946 januárjában indították el az első csoportokat a kitelepítésre ítélt németajkú lakosság Budapest környéki településeiről Németország amerikai megszállási zónájába. 1947 elejétől – mivel az USA álláspontja a kérdésben megváltozott – a magyarországi kitelepítettek már a szovjet zónába kerültek. A **kitelepítések** keretében mintegy 200 ezer magyarországi németet kényszerítettek – javai zömének hátrahagyásával – távozni lakóhelyéről. Ami a csehszlovákiai magyarokat illeti, ott az jelentett problémát, hogy Benes köztársasági elnök és a londoni emigráns kormány 1942/43 fordulóján a csehszlovák nemzeti állam megteremtésének programját kiegészítette a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének követelésével. Mivel ennek szükségességéről a szövetséges nagyhatalmakat nem tudták meggyőzni, a háború befejezése után a köztársasági elnök rendeletben fosztotta meg – a **kollektív bűnösség** elvére hivatkozva – a csehszlovákiai magyarokat állampolgári jogaiktól. Ez azt jelentette, hogy a magyaroknak nem lehettek szervezeteik, intézményeik, sajtójuk, nem vehettek részt a politikai életben.
A hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy lakóhelyükről eltávolítsák a magyar nemzetiségűeket. Közmunkára hurcoltak Csehországba 15 ezer férfit, majd 15 ezer családot, vagyonelkobzással, kilakoltatással, internálással igyekeztek menekülésre késztetni másokat. A lakóhelyükön maradók az ún. reszlovakizációs (visszaszlovákosítási) rendelettel menthették meg lakhelyüket és javaikat. Ennek értelmében aki kijelentette, hogy „elmagyarosodott" szlovák, az – nyelvtudás hiányában is – szlovák nemzetiségű állampolgárrá vált.
Nagy Ferenc kormánya 1946 februárjában lakosságcsere-egyezményt kötött Csehszlovákiával. Ennek értelmében ahány magyarországi szlovák önkéntesen jelentkezik áttelepülésre, a csehszlovák hatóságok ugyanannyi magyart távolíthatnak el az ország területéről. A korlátozott mozgásterű magyar kormány – más lehetőségek hiányában – így próbált az egyoldalú kiutasításoknak és a csehszlovákiai magyarokat sújtó jogfosztó intézkedéseknek gátat vetni. Az egyezmény nyomán azonban a helyzet nem javult, sőt inkább romlott. A **lakosságcsere** végül 1947 áprilisában indult meg. Az 1949. évi népszámlálás adataiból az is kitűnik, hogy nemcsak Csehszlovákiából, hanem a többi szomszédos államból is érkeztek magyarok, összesen mintegy 376 ezer fő, számuk jóval meghaladta a kitelepített németek és az áttelepült szlovákok együttes létszámát.
A koalíciós pártok képviselői a kormány béke-előkészítő programjának megvitatásakor arra a megállapodásra jutottak, hogy Magyarország egyedül a szintén vesztes Romániával szemben jelenthet be területi

igényt a békekonferencián. Reményeiket arra alapozták, hogy a román fegyverszünet nyitva hagyta Észak-Erdély hovatartozásának kérdését. Ám a Külügyminiszterek Tanácsa 1946. május elején az 1937. december 31-i állapotok visszaállítását javasolta, a magyar területi igények tehát nem élveztek nagyhatalmi támogatást. Ezen nem változtattak a Nagy Ferenc vezette kormányküldöttség washingtoni, londoni és párizsi tárgyalásai sem. A kudarc nyomán bizonytalanság lett úrrá a kormányon, ráadásul az ország külpolitikailag elszigetelődött, s tovább romlottak kapcsolatai a szomszédos államokkal.
A **békekonferencia** 1946. július 29-én nyílt meg Párizsban. Erdély sorsát elég gyorsan eldöntötték, s mivel a magyar kérelemnek nem akadt támogatója, a győztes hatalmak visszaállították a második bécsi döntés előtti magyar–román határt. Ezután került sor a csehszlovák módosító indítványok – köztük a „pozsonyi hídfő”, valamint 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítése – megtárgyalására. Végül a határt úgy módosították, hogy a Duna jobb partján fekvő három magyar falut, Dunacsúnt, Horvátjárfalut és Oroszvárt 43 négyzetkilométer területtel Csehszlovákiához csatolták. A kitelepítések ügyében a két felet további tárgyalásokra utasították. A jóvátételi kötelezettséget 300 millió dollárban állapították meg, valamint leszavazták a külföldre hurcolt magyar javak visszaszolgáltatására, illetve a Németországgal szemben fennálló magyar követelések kielégítésére vonatkozó indítványokat. A szárazföldi hadsereg létszámát 60 ezer, a légierő személyzetét 5 ezer főben maximálták. A **békeszerződés**, melyet **Gyöngyösi János** külügyminiszter **1947. február 10**-én írt alá, kedvezőtlenebb volt a trianoni békénél. A területi veszteségen túl nem tartalmazta a kisebbségek védelmére vonatkozó cikkelyeket, azaz a határon túli magyarság kérdése az illető államok belügyévé vált. Ráadásul az aláírással az ország szuverenitása sem állt helyre, mivel a Szovjetunió az ausztriai megszálló csapatokkal való összeköttetés fenntartása érdekében „tetszőleges létszámú” erőt állomásoztathatott Magyarországon.
Mindezek közben a pártok újrafogalmazták a jövőre vonatkozó elképzeléseiket. A kisgazdapárton belül a kommunistákhoz való viszony okozta a legélesebb ellentétet, a centrum hevesen bírálta a baloldalt, s a koalíció fenntartását abban az esetben látták lehetségesnek, ha az MKP megelégszik a hatalomban a választásokon szerzett 17%-os arányával. Ennek jegyében kerültek megrendezésre 1946. szeptember elején az országos parasztnapok, ahol követelték a **Parasztszövetség** szakszervezetekkel egyenjogú elismerését. Az SZDP-ben és az NPP-ben a viták a koalíció két pólusához fűződő kapcsolatok körül zajlottak. Az MKP 1946 szeptember végén tartotta III. kongresszusát. Meghozott határozataik a „Ki a nép ellenségeivel a

koalícióból!” jelszó jegyében a polgári erők gazdasági és politikai hatalomból való kiszorítását célozták, követelték a megkezdett államosítások folytatását és a tervgazdálkodás bevezetését.

Ennek megfelelően fordulat következett be a kommunisták taktikájában, a politikai eszközök mellett megjelentek az adminisztratívak is, ezt jelezte az ún. **köztársaság-ellenes összeesküvés** ügye. A belügyi hatóságok 1947 január elején jelentették be, hogy volt horthysta katonatisztek, hivatalnokok, politikusok csoportjának köztársaság-ellenes szervezkedésére bukkantak. A rendőrség **Államvédelmi Osztálya** (ÁVO) a letartóztatottak vallatása közben kapott nevekből összeállította az ún. Hetes Bizottságot, amit az összeesküvés vezérkarának tekintettek, s amelyben benne volt többek között a Nagy Ferenc miniszterelnök köréhez tartozó Saláta Kálmán képviselő is. (Az ügy hátterében a harmincas évek óta létező titkos társaság, a Magyar Közösség állt.) A nyomozás a kikényszerített vallomások segítségével eljutott az FKGP főtitkáráig, **Kovács Bélá**ig, akit, bár az egész ügyről tudomása sem volt, a szovjet katonai hatóságok letartóztattak és a Szovjetunióba hurcoltak, ahol nyolc évet töltött fogságban. Az ebben a légkörben tartott újabb koalíciós egyeztető tárgyaláson a kormány elfogadta a hároméves tervet, ígéretet tett a szociális biztosítás továbbfejlesztésére, valamint arra, hogy demokratikus köznevelési tervet készít, amely tartalmazza a nyolcosztályos általános iskola, az egységes tankönyvek és a fakultatív hitoktatás bevezetését.

A miniszterelnök 1947 május közepén szabadságra utazott Svájcba. Előtte jegyzékben kérte a szovjet kormánytól Kovács Béla kiadását a magyar hatóságoknak. Erre a választ – amely Nagy Ferencre vonatkozólag „terhelő adatokat” tartalmazott – svájci tartózkodása idején juttatta el hozzá helyettese, Rákosi Mátyás. Miután itthon bejelentették a miniszterelnök lemondását, s hazatérése esetén perrel fenyegették, Nagy Ferenc a lemondó nyilatkozat utólagos aláírására és emigrálásra kényszerült. Utódja az MKP támogatásával a kisgazdapárt egyik jelentéktelen politikusa, **Dinnyés Lajos** lett. (Ő maga állítólag így fogalmazott: „Micsoda ország az, ahol én lehetek a miniszterelnök!”)

Az „álkoalíció” időszaka és az egypártrendszer kialakulása

A Dinnyés-kormány első heteiben került sor a februárban aláírt békeszerződés ratifikációjára, a **hároméves terv** nemzetgyűlési vitájára (ennek kapcsán a Tervgazdasági Tanács és az Országos Tervhivatal felállítására), valamint arra, hogy a kormány – szovjet nyomásra – visszautasítsa a részvételt a Marshall-terv ügyében összehívott konferencián. Júliusban a nemzetgyűlés többsége elfogadta a választójogi törvény módosítását: a fasiszta párt volt tagjai, illetve a Blistázottak, a háború végén nyugatra menekültek

közül azok, akik nem tértek vissza ‘45 október 3l-ig, a nyugdíjvesztettek nem vehettek részt a választásokon. Ezután Tildy Zoltán feloszlatta a parlamentet, s 1947. augusztus 31-ére kiírták a választásokat.
A koalíciós pártok **választási szövetség**et alkottak. 1945-höz képest új pártok is megjelentek a választási küzdelemben, amelyek különböző programmal indultak ugyan, ám közös vonásuk az volt, hogy szavazóik a kisgazdapárt 45-ös szavazótáborából kerültek ki. (Független Magyar Demokrata Párt – Balogh István, Demokrata Néppárt – Barankovics István, Magyar Függetlenségi Párt – Pfeiffer Zoltán, valamint a Keresztény Női Tábor – Slachta Margit.) Így a jobboldal lényegesen megosztottabb erőkkel vágott neki a választásoknak. Tovább „javította” az MKP esélyeit a hírhedt **„kékcédulás” választás**, amelynek a lényege az volt, hogy a választási törvény lehetőséget adott a lakóhelytől távol lévők számára a névjegyzékkivonattal – kék cédulával – való szavazásra. Ilyenekkel látták el a kommunista aktivistákat, akik ezután több helyen is leadták szavazataikat az MKP-ra. Az ily módon szerzett szavazatok számát az egyes visszaemlékezők, illetve kutatók különböző nagyságúra becsülik, s az is vitatott, hogy mekkora szerepe volt a csalásnak a kommunisták győzelmében, mert bár a kisgazdapárt és az ellenzéki pártok együttesen a szavazatok több mint ötven százalékát szerezték meg, az MKP mindössze 22,3%kal első lett.
A „szalámitaktika” alkalmazásánál s az 1947-es választási eredménynél súlyosabb következményekkel járt az FKGP, s általában a magyar demokrácia sorsának alakulására a **Kominform** megalakulása. A döntés értelmében az MKP is gyorsított ütemben folytatta a polgári ellenzék kiszorítását a politikai életből, s ezzel együtt a demokrácia, a parlamentarizmus és a többpártrendszer felszámolását. Az újjáalakult kormányban, melynek elnöke ismét Dinnyés Lajos lett, már öt kommunista miniszter foglalt helyet, s programjának középpontjában a hároméves terv végrehajtása volt. Az első párt, amely ellen az MKP adminisztratív, majd jogi úton megkezdte a harcot, a Pfeiffer Zoltán vezette **Magyar Függetlenségi Párt** volt. Az ún. **petíciós per** azon a vádon alapult, hogy az MFP ajánlásgyűjtői hamisításokat követtek el a választási kampány idején. A bizonyítékokat erre az ÁVO nyomozói gyűjtötték, a koalíció és a Magyar Radikális Párt pedig petíciót nyújtott be a Pfeiffer-párt mandátumainak megsemmisítése érdekében. A per hatására Pfeiffer Zoltán az ország elhagyására kényszerült, a megválasztott 49 képviselő mandátumát megsemmisítették, Rajk László belügyminiszter pedig feloszlatta az MFP-t.
Ezzel egy időben a többi ellenzéki párt hangja is jelentősen meggyengült, s 1947/48 fordulójára a koalíció is egyre inkább látszólagossá vált. Az egypártrendszer megteremtésére irányuló

törekvés következő lépése az volt, amikor 1948 májusában Rákosi Mátyás felvetette a **Magyar Nemzeti Függetlenségi Front** megteremtésének gondolatát, amelynek hosszú távon azt a szerepet szánta, hogy a pártokat helyettesítő, egységes, kommunista irányítású szervezetté váljon. Ennek előkészítéseként felszámolták az önálló ifjúsági és nőszervezeteket, s létrejött a Magyar Ifjúság Népi Szervezete (1950-ben a Dolgozó Ifjúsági Szövetség lép a helyébe) Nonn György, valamint a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Rajk Lászlóné elnökletével. 1947 őszétől nemcsak polgári politikusokat, hanem jobboldali szociáldemokrata vezetőket is kiszorítottak a politikai életből, **emigráció**ba kényszerült többek között a két nagy öreg, Peyer Károly és Böhm Vilmos is. 1948 januárjától a szociáldemokrata párt tagsága tömegesen kezdett átlépni az MKP-ba, melynek vezetősége egy idő után tagfelvételi zárlatot rendelt el, s felszólította az SZDP vezetőit, hogy tisztítsák meg pártjukat a „jobboldali befolyás minden maradványától”. Ennek következménye további tízezrek kizárása lett, s ezzel párhuzamosan megindult a két munkáspárt egyesítésének folyamata, melynek lebonyolítására közös Politikai Bizottság és Szervező Bizottság alakult. Az **egyesülési kongresszus**t 1948. június 12-14-e között tartották, az új párt a **Magyar Dolgozók Pártja** (MDP) lett, élén Szakasits Árpád elnökkel, Rákosi Mátyás főtitkárral, valamint Farkas Mihály, Kádár János és Marosán György főtitkárhelyettesekkel.
A párt programnyilatkozatában gazdasági téren cél volt az életszínvonal emelése, a termelőerők fejlesztése, a kizsákmányolásból eredő jövedelmek megszüntetése és a tervgazdálkodás megszilárdítása. Tervezte a társadalombiztosítás kiterjesztését, az egészségvédelem és a szociális biztonság fokozását. Kultúrpolitikájában a vagyonos osztályok művelődési monopóliumának megtörése, a munkás- és parasztfiatalok teljeskörű iskoláztatása mellett az egyházi iskolák államosítása és a nemzetiségek kulturális lehetőségeinek fejlesztése kapott hangsúlyt. A külpolitika alapja a Szovjetunióhoz és a szomszédos „népi demokratikus” államokhoz való baráti viszony kiteljesítése volt. Ennek jegyében folytatódott a szomszédos országokkal a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények megkötése.
A formálisan még létező, de politikai értelemben már alig működő pártokban az MDP útmutatásai alapján **további tisztogatások** indultak meg. 1948 nyarán lemondatták Tildy Zoltánt, az új köztársasági elnök **Szakasits Árpád** lett, decemberben pedig Dinnyés Lajos miniszterelnök helyét foglalta el **Dobi István**. A kormányban is személycserékre került sor, Rajk László a külügyi tárca élére került, a belügyminiszteri pozíciót **Kádár János** vette át tőle. **Kossa István** iparügyi, **Farkas Mihály** pedig honvédelmi miniszter lett 1948 őszén.

Az új belügyminiszter az ÁVO helyett létrehozta a Belügyminisztérium **Államvédelmi Hatóságá**t (AVH), melynek élére Péter Gábor altábornagy került, s amely az MDP legjelentősebb erőszakszerve lett. Az egyházak elleni támadás **Mindszenty József** bíboros érsek letartóztatásával és koncepciós perével vett új fordulatot. Az esztergomi érsek a magyar politikai konzervativizmus egyik legjelentősebb képviselőjének számított, s nyíltan hirdette, hogy nem ért egyet a magyarországi politikai fejleményekkel, ám perbe fogása és életfogytiglani szabadságvesztésre ítélése nem ezen, hanem hamis vádakon alapult. Ugyancsak börtönbe került **Ordass Lajos** evangélikus püspök, **Ravasz László** református püspököt pedig az egyházi és a közéletből való visszavonulásra kényszerítették. A Mindszenty-per megpecsételte a formálisan még létező Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor sorsát is, vezetőik emigrációba vonultak. 1949. február 1-jén pedig megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront, mint az elsorvasztott pártok temetője, melynek politikai szerep csak a választások előkészítésében és lebonyolításában jutott. A május 15-ére kiírt választások az MDP „elsöprő” sikerét hozták, a népfront jelöltjei – más nem is volt – kapták a szavazatok 96%át, a képviselők 71%-a pedig MDP-tag volt. Ezzel Magyarországon befejeződött a parlamentáris demokrácia felszámolása, és kialakult a **monolitikus hatalmi rendszer**.
Mindezzel párhuzamosan végbement a **tulajdonviszonyok** gyökeres átalakítása. 1947 novemberében a nagybankokat és az érdekkörükbe tartozó vállalatok magyar tulajdonú részvényeit, 1948 márciusában a középüzemeket, 1949 végén pedig a 10 főnél több munkavállalót foglalkoztató és a külföldi tulajdonban lévő üzemeket **államosították**. Köztulajdonba vették a bérházakat, visszaszorították a magánkisipart és a kiskereskedelmet, aminek következtében nagymértékben visszaesett a lakossági szolgáltatások színvonala. Az agrárpolitikai célok megvalósításának első lépéseként a mezőgazdasági munkások és szegényparasztok részére létrehozták a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségét, amelynek működése szakszervezeti tevékenységre korlátozódott. A tulajdonos parasztság érdekképviselet nélkül maradt éppen akkor, amikor kezdetét vette a párt szövetkezetpolitikai irányelveinek megvalósítása. Az új, **szocialista típusú szövetkezetek** nem a magángazdálkodók önkéntes gazdálkodási és értékesítési társulásai voltak, hanem a magántulajdon felszámolásán alapultak. A „szövetkezeti mozgalmat” azzal kezdték, hogy a 25 katasztrális holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőket **kulák**ká nyilvánították, s eleve teljesíthetetlen adó- és beszolgáltatási kötelezettségeket róttak ki rájuk. A rendőri fellépés alapja ellenük ezután gazdasági bűncselekmény, a közellátás „szabotálása” lehetett. 1948 októberében átalakították a **szakszervezeti mozgalom** kereteit,

a szakmai szervezetekből iparágiakat hoztak létre, az üzemi bizottságokat pedig megfosztották érdekvédelmi és ellenőrzési funkcióiktól. Feladatuk ezután a központi utasítások végrehajtása, a munkaversenyek adminisztratív szervezése lett. Ezzel párhuzamosan megtörtént az iskolák és a kultúra államosítása is, így az állam ezen a téren is monopolhelyzetbe került.
Az 1949. évi választások után megalakuló új kormány elnöke ismét Dobi István lett, Rajk László, a korábbi külügyminiszter kimaradt belőle, Gerő Ernő viszont államminiszteri rangot kapott. Rákosi Mátyás megtartotta 1945 őszétől viselt miniszterelnök-helyettességét. Augusztus 18-án az országgyűlés elfogadta a **Magyar Népköztársaság Alkotmányá**t, amely az 1936-os szovjet alkotmány másolata volt, augusztus 23-án pedig megválasztották az **Elnöki Tanács**ot. Ez a testület – melynek elnöke a korábbi köztársasági elnök, Szakasits Árpád volt – törvényerejű rendeleteket bocsáthatott ki, s ezzel korlátozta a parlament törvényhozó hatalmát. A közigazgatás átszervezésére 1950-ben került sor, januárban a korábbi 25 megyéből 19-et alakítottak ki, novemberben pedig, a régi önkormányzati formák felszámolása után, megtartották a **tanácsválasztások**at. A tanácstagok többsége semmiféle közigazgatási gyakorlattal nem rendelkezett.
Mindezek következtében a politikai porondon egyedül maradt az MDP, a tényleges hatalmat pedig ezen belül **Rákosi Mátyás és szűkebb köre Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József –** birtokolták. A hatalom gyakorlásának zavartalanságát az Államvédelmi Hatóság biztosította az erőszak minden eszközével (letartóztatás, kényszervallatás, internálás, kitelepítés, kényszermunkatáborokba zárás stb.). Ez a minden kontroll nélküli teljhatalom, ami párosult Rákosinak – „Sztálin legjobb magyar tanítványának” – személyi kultuszával, jelentette Magyarországon a bolsevik diktatúra lényegét.

A Rákosi-rendszer évei

A magyarországi egypártrendszerű diktatúra legsúlyosabb időszaka kapta a Rákosi-korszak vagy -rendszer elnevezést. Szokták „ötvenes éveknek” is nevezni, bár a két megjelölés időben nem fedi egymást. A Rákosi-klikk teljhatalma ugyanis 1948/49 fordulójára épült ki és 1956 nyaráig tartott, 1953-ban pedig – a Sztálin halála miatti bizonytalanság légkörében – átmenetileg megrendült.
A politikai módszerek és gyakorlat a sztálini szovjet példát követte. A hatalom megszerzése után könyörtelenül félreállítottak mindenkit, aki a „négyesfogat” (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) útjába állhatott. Alkalmazták az „osztályharc éleződésének” sztálini elvét, a „fokozott éberséget” a párton kívüli, de mindenekelőtt a „pártba befurakodott

ellenséggel” szemben. 1948 szeptemberétől 1949 márciusáig **tagfelülvizsgálat**nak nevezett tisztogatást hajtottak végre az MDP soraiban, ami elsősorban a korábbi szociáldemokraták ellen irányult. 1949 januárjától – szovjet tanácsadók közreműködésével – **koncepciós perek** sorozata kezdődött. A már említett Mindszenty-pert a MAORT-per, majd Rajk László és társai letartóztatása követte. A **„Rajkbanda bűnügye”** nemcsak az MDP-n belüli – az ún. moszkoviták és a magyarországi kommunisták közötti – hatalmi harccal, hanem a szovjet–jugoszláv ellentéttel is összefüggött, a koncepció szerint ugyanis a perbe fogottak az imperialisták és Tito javára kémkedtek. A Rajk-ügy (egy 30 perből álló, 141 személyt érintő, 15 halálos ítélettel záruló sorozat) alkalmat adott további tisztogatásokra a párt funkcionáriusi gárdájában, valamint a hadsereg és a rendőrség tisztikarában. Bebörtönözték többek között Szakasits Árpádot és Marosán Györgyöt, az ún. tábornokperekben halálra ítélték Sólyom László vezérkari főnököt és kilenc társát, a katonai bíróságok 1949-52-ig több mint 24 ezer személyt ítéltek el. A kivégzettek és fegyházbüntetésre ítéltek családtagjait, valamint a „volt uralkodó körök tagjait” kitelepítették a fővárosból és a vidéki városokból. A hatalmi harc még az ÁVH vezetőit is érintette, a Szűcs Ernő – Péter Gábor helyettese – ellen indított eljárás során két főt végeztek ki, Szűcsöt és testvérét pedig a kihallgatások során agyonverték. A MAORT (Magyar–Amerikai Olajipari Rt.) vezetőinek pere a külföldi résztulajdonú vállalatok elleni – részben politikai, részben gazdasági indítékú – fellépés kezdete volt.

1951 februárjában összehívták az **MDP II. kongresszusá**t, amely hisztérikus légkörben zajlott le, a határozatok az osztályharc állandó éleződését és a hamarosan kirobbanó világháború elkerülhetetlenségét hangoztatták. Ezt követően **újabb letartóztatási hullám** kezdődött, melynek során eljárást indítottak Kádár János, Kállai Gyula és mások ellen. Zöld Sándor belügyminiszter letartóztatása előtt agyonlőtte a családtagjait, majd öngyilkos lett. Fokozódott a nyomás a katolikus egyházra, 1950 júniusában deportálták a déli határsávban élő szerzeteseket, majd augusztus végén aláírták az állam és az egyház közötti megállapodást. Ebben a püspöki kar kötelezte magát, hogy „támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét”, s fellép azon egyházi személyek ellen, akik megsértik a „törvényes rendet”. Az egyezmény deklarálta a vallásszabadságot, engedélyezte nyolc egyházi gimnázium, valamint a bencés, a piarista és a ferences rend működését. A többi szerzetesrendet feloszlatták. 1951 júniusában letartóztatták **Grősz József** kalocsai érseket, aki az egyezmény létrehozásában közreműködő egyházi küldöttség vezetője volt, ennek hatására a katolikus püspöki kar letette az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára. A terror egyre fékevesztettebbé vált,

ennek az időszaknak az alaphangulatát fejezi ki az ún. csengőfrász kifejezés. Akinél éjszaka megszólalt a csengő, az nem tudhatta, miért hurcolják el, ám az ÁVH-ra kerülve hamarosan „beismerő” vallomást tett, amely az akkori „jogfelfogás” szerint megalapozhatta az ítéletet. Az elítéltek börtönbe vagy munkatáborba (Kistarcsa, Recsk, Kazincbarcika stb.) kerültek, ahol az embertelen bánásmód következtében igen sokan meghaltak.

1950 novemberében megalakult a **Honvédelmi Bizottság**, melynek tagjai Rákosi, Gerő és Farkas Mihály voltak. Ez a hatalom további koncentrálását jelentette. A következő lépés ebben az irányban 1952-ben történt. Rákosi, miután márciusban grandiózus külsőségek között megünnepelték 60. születésnapját, elérkezettnek látta az időt a miniszterelnöki rang megszerzésére, miközben megtartotta pártfőtitkári tisztségét, a Honvédelmi Bizottság elnöki posztját és ő volt az ÁVH legfőbb irányítója is. A korábbi miniszterelnök, Dobi István az Elnöki Tanács elnöke lett. 1953-ban pedig a törvénytelenségek legfőbb tanúját és végrehajtóját, Péter Gábort ítélték életfogytiglani börtönre.

1949-re nagyjából helyreállt a magyar gazdaság háború előtti teljesítőképessége, az újjáépítés hároméves terve fél évvel a határidő előtt teljesült. A kedvező adatok mögött azonban súlyos aránytalanságok és torzulások húzódtak meg, amelyek hosszú távon gazdasági katasztrófához vezettek. Figyelemre méltó mindenekelőtt az, hogy míg az ipar termelése 30%-kal meghaladta az 1938-as szintet, addig a mezőgazdaságé 10%-kal alatta maradt ennek. Az ipari növekedésen belül elsősorban az **alapanyag- és energiatermelő ágazatok** emelkedtek ki, a könnyű- és az élelmiszeripar visszaesett. Az újjáépítés nem a legmodernebb műszaki-technikai vívmányok alkalmazásával valósult meg, hanem az eredeti hatékonysági szintet állította helyre. Egyes területeken, mint pl. a lakásállomány és az infrastruktúra vonatkozásában a károk pótlása hosszú évtizedekre elhúzódott.

A kezdeti problémákat súlyosbították a hosszú távra szóló gazdasági elképzelések. Ezek között első helyen szerepelt a szovjet mintát követő **önellátásra törekvés**, amely különösen nem felelt meg a magyar gazdaság adottságainak. A gazdaságfejlesztés középpontjában a **gyors iparosítás**, ezen belül a **nehézipar** (és a hadiipar) kiemelt növelése állt. (Dunai Timföldgyár, diósgyőri 2. sz. nagyolvasztó, Tiszamenti Vegyiművek, Dunai Vasmű – Sztálinváros stb.) Így nyersanyagbázissal nem rendelkező ágazatok nyelték el a beruházások többségét, ráadásul már a megvalósítás időpontjában elmaradott technikai szinten. Az **első ötéves terv első ötéves terv** 54), melynek amúgy is feszített tervszámait az MDP 1951-es II. kongresszusán jelentősen megemelték, a termelés 50%-kal nőtt, az életszínvonal viszont folyamatosan

csökkent; 1951 folyamán egyes élelmiszerekre és iparcikkekre bevezették a jegyrendszert. Az iparba folyamatosan új erőforrásokat vontak be, a fejlesztés szélsőségesen **extenzív** formáját valósítva így meg, a termelékenység azonban alig növekedett. Az iparban foglalkoztatottak száma 50%-kal növekedett, ezt a mezőgazdaságból ide áramlók és a tömegesen munkába álló nők biztosították. Az állandó tervemelést a munkateljesítmény fokozására építették, 1950-re általánossá vált a **sztahanovista mozgalom**, s a kizárólagos mennyiségi szemlélet eladhatatlan, selejtes áruk tömeges felhalmozódásához vezetett. A vásárlóerő elvonásának és a terv finanszírozásának sajátos eszköze volt az „önkéntes” terv-, illetve békekölcsönjegyzés. Miközben állandóan hangsúlyozták a gazdasági önállóságot, 1949-től a KGST keretében az ország de jure is gazdasági függésbe került a Szovjetuniótól.
A mezőgazdaság anyagi és emberi erőforrásai folyamatosan csökkentek, miközben a közterhek 1948-53 között megháromszorozódtak (ez egyébként már 1948-ban meghaladta a háború előtti mértéket). A beruházások csökkenése és az elvonások – kötelező beszolgáltatás – növekedése miatt 1952-53 fordulójára az élelemtermelő parasztság kétharmadának nem maradt kenyedése miatt 1952-53 fordulójára az élelemtermelő parasztság kétharmadának nem maradt kenye ban már közel 1 millió katasztrális hold maradt parlagon. Tovább folyt a kulákság elleni harc gazdasági, rendőri és egyéb eszközökkel, ennek következtében öt év alatt mintegy 400 ezer embert ítéltek el „közellátási bűntett” (pl. ún. feketevágás) címén. Az MDP II. kongresszusa stratégiai feladattá emelte a mezőgazdaság szocialista átszervezését, s 1953-54 fordulójára 80%-ra akarta emelni a szövetkezeti földterület arányát. A sietségből és előkészítetlenségből eredő üzemi gondok fokozták a közös gazdaságok alakulásával természetesen együtt járó nehézségeket. Az önellátás jegyében kísérleteztek egy sor olyan növény termesztésével (pl. gyapot, gumipitypang), amelyeknek a magyarországi természeti viszonyok nem voltak megfelelőek. Mindezek oda vezettek, hogy a mezőgazdaság mélyen a szükségletek és a lehetőségek szintje alatt termelt, ami fokozta az ellátási gondokat, s növelte a válságot.
A társadalom vezető ereje – a jelszavak szerint – a munkásosztály volt, szövetségben a dolgozó parasztsággal és a haladó értelmiséggel. A korábbi társadalmi elit „osztályidegenné” vált, s mint ilyen, üldözendő volt. Az „osztályidegen” származás hátrányt jelentett a munkavállalásnál, a tanulási lehetőségeknél, bizonyos esetekben rendőri fellépést is maga után vont. A lakossági szolgáltatást biztosító ágazatok háttérbe szorítása miatt általános volt az alacsony életszínvonal, a társadalmi csoportok között nem voltak kirívó különbségek. Ez volt a lódenkabát és a svájcisapka időszaka, még a

vezető rétegeket is – bár természetesen az átlagnál sokkal jobb körülmények között éltek – jellemezte egyfajta puritánság (pl. a fizetéseket, melyek a természetbeni juttatások miatt nem csupán a megélhetést biztosították a felső szintű vezetők esetében, időről időre szokás volt felajánlani közcélokra).

Az **oktatás** és a **kultúra** területét is áthatotta a politikum. A meghirdetett célkitűzések közé tartozott a munkás- és parasztfiatalok iskoláztatási lehetőségeinek növelése, ugyanakkor nehézségeket támasztottak az „osztályidegenek" útjába. A kulturális hátrányok felszámolása érdekében jelentősen növekedett a felnőttoktatás is. Az iskolázottság és a kulturálódás terén elért mennyiségi eredmények ugyanakkor tartalmi egysíkúsággal, sematizmussal párosultak. A politikai tisztogatások nem kímélték a régi szakembergárdát, az oktatókat és tudósokat sem, s egyes, polgárinak minősített tudományágak (pl. pszichológia, szociológia stb.) művelésének lehetőségei megszűntek vagy minimálisra korlátozódtak. Más tudományterületeket (pl. jog, történettudomány) pedig a napi politika szolgálatába állítottak. Az elitképzés elleni küzdelem jegyében szétvertek nagy múltú intézményeket (pl. Eötvös Kollégium), de 1949-től, a Rajk-ügy következtében nem működhetett a „fényes szellők" időszakában született NÉKOSZ sem. Ugyancsak a politika eszközévé igyekeztek tenni a művészeteket is, megszüntetve autonómiájukat. Az uralkodó stílusirányzat a **„szocialista realizmus"** lett, a modern áramlatokat a „rothadó imperializmus" hatásának tekintették, s harc folyt a „kozmopolitizmus" és az „individualizmus" ellen.

A Rákosi-rendszer válsága

1953-ra a gazdaságpolitikai hibák következtében előállt életszínvonal-csökkenés, a lakosságra nehezedő mind nagyobb terhek, a megfélemlítettség és kiábrándultság érzésével párosulva, **válsághelyzet**et teremtett Magyarországon. A májusban megrendezett országgyűlési választások eredményei (98,2% a népfront jelöltjeire) nem a rendszer támogatottságát, hanem – a választókra nehezedő adminisztratív és erkölcsi nyomás mellett – a reménytelenséget is kifejezték. Ebben a hangulatban következett be a Szovjetunióban a Sztálin halálát követő hatalmi elbizonytalanodás, és a feszültségek hasonló mértékű kiéleződése egyes „testvéri szocialista" országokban.

Az SZKP vezetői aggasztónak ítélték a magyarországi helyzet alakulását, ezért 1953 júniusában – egy általuk meghatározott személyi összetételű – magyar küldöttséget rendeltek Moszkvába pártközi tárgyalásra. A küldöttségben Rákosi és Gerő mellett helyet kapott **Nagy Imre**, ugyanakkor nem hívták meg a „négyesfogat" másik két tagját, Farkas Mihályt és Révai Józsefet.

A szovjet vezetők súlyos – a visszaemlékezők szerint kifejezetten durva hangvételű – kritikával illették az MDP által elkövetett hibákat, s

személy szerint élesen bírálták Rákosi Mátyás tevékenységét. A megbeszélések után megfogalmazták az ún. **júniusi határozat**ot. melyet oroszra fordítva megkapott az SZKP Elnöksége is. A határozat „elfogadására” az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27-28-i ülésén került sor.
A határozat – a moszkvai utasításnak megfelelően – megbírálta a pártvezetés által elkövetett hibákat, s intézkedett kijavításukról. Eszerint a gazdaság terén csökkenteni kell az iparosítás ütemét, meg kell változtatni a fejlesztési arányokat a könnyű- és az élelmiszeripar javára, növelni kell a mezőgazdasági beruházásokat és a termelékenységet, ugyanakkor csökkenteni kell a szövetkezetesítés sebességét. Át kell alakítani a beszolgáltatási rendszert, meg kell javítani a lakosság anyagi javakkal való ellátottságát, fejleszteni kell a kommunális szolgáltatásokat. Az államigazgatás terén csökkenteni kell a felduzzasztott apparátus létszámát, nemkülönben a hadseregét. Helyre kell állítani a törvényességet, javaslatot kell tenni az amnesztiára és az internálótáborok feloszlatására. Megszüntették a főtitkári tisztséget, Rákosi Mátyást első titkárrá választották, a miniszterelnöki pozíciót pedig – szintén a Kreml kívánságára – át kellett adnia a Malenkov által támogatott Nagy Imrének. Mindezt az ülés után nem hozták nyilvánosságra, sőt még a középszintű pártvezetés is csak egy kivonatos változatot kapott kézhez a határozatból.
Az országgyűlés július 3-4-én tartott ülésén választotta miniszterelnökké Nagy Imrét, akinek első helyettese a fiatal Hegedüs András lett, míg Farkas és Révai kimaradtak a kormányból. Az új miniszterelnök kormányprogramjának ismertetését a rádió is közvetítette, a közvélemény ily módon értesült a politikai irányváltásról. Az MDP KV július 11-ére pártaktíva-értekezletet hívott össze Budapestre a párttagok tájékoztatására. Itt – a pártvezetés egységét bizonyítandó – Nagy Imre és Rákosi Mátyás is felszólaltak, a kettejük beszéde közötti ellentmondások azonban tovább növelték a tagság bizonytalanságát. (Rákosi pl. miközben állást foglalt a nehézipar fejlesztési ütemének csökkentése mellett, a következőt mondta: „jövőre is több szenet és acélt akarunk termelni, mint az idén, és többet is fogunk termelni”.) A következetlenségek később sem szűntek meg sőt. Miközben a Minisztertanács megszüntette a Belügyminisztérium felügyeleti jogkörét a helyi tanácsok felett, felszámolta a rendőrhatósági felügyelet intézményét, a rendőrbíráskodást és a rögtönbíráskodást, feloszlatta az internálótáborokat s engedélyezte a kitelepítetteknek a kényszerlakhely elhagyását, addig az elítéltek pereinek felülvizsgálata csak szűk körben és vontatottan haladt. Az Elnöki Tanács közkegyelmet rendelt el, létrehozta a Legfőbb Ügyészséget, és

elrendelte az ügyészi szervezet országos kiépítését, ám a törvénytelenül elítéltek jó része továbbra is fogságban maradt, s szóba sem került a kivégzettek rehabilitációja. (Ennek legfőbb akadálya maga Rákosi volt, akinek vitathatatlan a személyes felelőssége ezekben az ügyekben.)
Az MDP III. kongresszusát előkészítő viták már minden kétséget kizáróan jelezték, hogy elszánt politikai küzdelem folyik a Nagy Imre képviselte **reformerek**, s a Rákosi mögött felsorakozott **ortodox kommunisták** között. A Politikai Bizottság 1954. májusi ülésén Nagy Imre a tanácsok működésének reformjáról, a népfront újjászervezéséről, a többpártrendszerről és a koalícióról beszélt, Rákosi viszont kinyilvánította, hogy ezekben a kérdésekben semmiféle engedményről nem lehet szó. A kongresszuson ennek ellenére határozat született a népfront újjászervezéséről, s erre októberben – **Hazafias Népfront** néven – sor is került azzal a kimondott célkitűzéssel, hogy a párton kívüli állampolgárok is politikai képviselethez jussanak, s erősödjön a nemzeti és a demokratikus szellem. 1954. október 20-án Rákosi távollétében – egy Moszkva melletti szanatóriumban „gyógykezeltette" magát – Nagy Imre a Szabad Népben megjelent cikkében támadást intézett a „júniusi határozat" végrehajtását akadályozó baloldal ellen, sőt azt is kimondta, hogy „a múltban nemcsak hibákat, hanem bűnöket követtek el". A továbbra is súlyos gazdasági helyzet orvoslására a miniszterelnök által felkért szakértői csoport az év végére elkészítette tervezetét, melynek lényege a világpiachoz való alkalmazkodás, az értékarányos árak kialakítása és a kis- és középüzemek támogatása volt.
Mindezek ellenére november végén a hazatérő Rákosi az SZKP Elnökségének üzenetét hozta magával, amely kimondta, hogy Magyarországon növekedőben van a **jobboldali veszély**, ami főleg Nagy Imre hibás elképzeléseivel függ össze. Rákosiék támadásba lendülhettek, s ennek lehetőségét az SZKP-n belüli, még lezáratlan hatalmi harc fejleményei, a Nagy Imrét támogató Malenkov háttérbe szorulása teremtették meg. 1955 januárjában ismét Moszkvába rendeltek egy magyar pártküldöttséget, ám a szovjet vezetők – elsősorban Hruscsov – ekkor már Nagy Imrét illették éles bírálattal. Ezután Rákosi önkritika gyakorlására igyekezett rávenni a miniszterelnököt, s miután ő ettől mereven elzárkózott, az MDP KV március eleji ülése minden felmerült politikai kérdésben elmarasztalta. Nagy Imre erre beadta lemondását a miniszterelnöki posztról, mire minden funkciójából visszahívták, az év végén pedig a pártból is kizárták. 1955 áprilisában az országgyűlés, miután Nagy Imrét felmentette miniszterelnöki tisztségéből, helyette **Hegedüs András**t választotta meg, első helyettese **Gerő Ernő** lett. A régi pártvezetés és

az „új” kormány megpróbált visszatérni az 1953 előtti gyakorlathoz, ám hamarosan kiderült, hogy ennek mind bel-, mind külpolitikai feltételei hiányoznak. A Nagy Imre-korszakban szabadabb légkörhöz szokott magyar közélet elkeseredetten vette tudomásul a változást, s a háttérbe szorított politikus körül börtönből szabadult kommunistákból (Donáth Ferenc, Haraszti Sándor, Losonczy Géza stb.) politikai kör szerveződött. A DISZ **Petőfi Kör**ében az év végére Nagy Imre hívei lettek a hangadók, s egymás után szervezték nagy hatású vitáikat a legfontosabb aktuális gazdasági és politikai kérdésekről. Nem volt kedvező a nemzetközi helyzet sem. Rákosiék az NSZK NATO-tagsága kapcsán a hidegháború kiéleződésére számítottak, ehelyett aláírásra került az osztrák államszerződés, Hruscsov Jugoszláviába látogatott, Genfben négyhatalmi tárgyalások kezdődtek a kelet–nyugati kapcsolatokról, s végül Magyarországot – 15 más állammal együtt – felvették az ENSZ-be. Mindezek közül a **jugoszláv kérdés** jelentette a legkeményebb problémát a magyar vezetés számára, hiszen a kapcsolatok rendezése, melyre a szovjetek egyértelmű felszólítást adtak, elkerülhetetlenül felvetette a Rajk-per tisztázásának kérdését.
1956 elején az **SZKP XX. kongresszusa** a személyi kultusz nyílt elítélésével felpezsdítette a kedélyeket a magyar politikai életben. Rákosi ellenzéke azt várta, hogy a pártvezetés levonja a szükséges következtetéseket, ám a párt első titkára időhúzásra próbált berendezkedni. Ez a magatartás azonban már sem a magyar közvélemény, sem a szovjet vezetés számára nem volt elfogadható. A Petőfi Kör nyilvános vitái a második ötéves terv irányelveiről, a történettudomány helyzetéről, a marxista filozófiáról, a sajtó és a tájékoztatás kérdéseiről egyre szélesebb érdeklődést keltettek. A közvéleményben mind többen kezdték követelni Nagy Imre rehabilitációját, sőt, visszahelyezését a hatalomba. A szovjet pártvezetők azonban – valószínűleg Tito nyomására – csak 1956 júliusában szánták el magukat a magyar politikai vezetés részleges átalakítására. Az MDP KV Mikojan jelenlétében megtartott július 18-21-i ülésén felmentették Rákosit első titkári tisztsége alól, ám megtarthatta helyét a Központi Vezetőségben, az Elnöki Tanácsban és az országgyűlésben is, s helyette Gerő Ernő került a párt élére. Farkas Mihályt a törvénysértésekben játszott szerepe miatt kizárták az MDP-ből. Rákosi és felesége az ülés utáni napon a Szovjetunióba távozott.

Az 1956-os forradalom

1956 őszén megélénkült Magyarországon a politikai élet. Felújította tevékenységét a Petőfi Kör, de más fórumokon, az **Irodalmi Újság**ban, a Művelt Népben, s az Írószövetség közgyűlésén is megjelentek a pártvezetők felelősségre vonását, a politikai viták folytatását és Nagy

Imre rehabilitálását követelő hangok. A legnagyobb koncepciós perek felülvizsgálatát sem lehetett tovább halogatni. Rajk Lászlónak és társainak ünnepélyes újratemetése október 6-án százezres tömegtüntetés volt („Szegény Laci, ha látná ezt, de közénk lövetne.” – mondta Rajk egyik ismerőse, érzékeltetve a viszonyok abszurditását), ezután kisebb diákcsoportok a Batthyány-örökmécsesnél már antisztálinista és ÁVH-ellenes jelszavakat hangoztatva tüntettek. Az egyetemeken és főiskolákon lázas hangulat uralkodott. 1956. október 16-án a szegedi egyetemisták gyűlése kimondta, hogy kiválik a DISZ-ből, és megalakítja a **Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségét** (MEFESZ). Október 22-én a budapesti, a miskolci, a pécsi és a soproni egyetemek diákgyűlései mondták ki csatlakozásukat a MEFESZ-hez, és pontokba foglalták követeléseiket. Ezek megerősítésére, valamint a lengyel szabadságmozgalommal való szolidaritás kifejezésére a budapesti műegyetemisták másnapra tüntetést hirdettek a Petőfi-szobornál. A Petőfi Kör vezetősége ugyanaznap este a tüntetéshez való csatlakozás mellett döntött.
Az MDP Központi Vezetőségének küldöttsége október 23-án a reggeli órákban érkezett Belgrádból Budapestre. A délelőtt folyamán a Politikai Bizottság kibővített ülésén tájékoztatták őket a belpolitikai helyzetről, a tervezett diáktüntetésről. Az első állásfoglalás a tüntetés betiltása volt, ezt a rádió 13 óra 15 perckor jelentette be. Közben a DISZ Központi Vezetősége a tüntetés támogatása mellett döntött, a Magyar Írószövetség pedig határozatban követelte Nagy Imre bevonását a vezetésbe, valamint a „nemzeti egység” programjának kidolgozását. 14 óra 23 perckor a rádióban elhangzott, hogy Piros László belügyminiszter engedélyezi a tüntetés megtartását.
A **demonstráció** 3 órakor kezdődött a Petőfi-szobornál. Az egyetemisták egymást karonfogva indultak el, hogy megakadályozzák provokátorok befurakodását soraik közé. Miközben a Bem térre vonultak, egyre többen csatlakoztak hozzájuk, s mire az esti órákban a Parlament elé értek, már 200 ezresre duzzadt a létszám. A zászlók közepéből kivágták a rendszert jelképező címert, így született meg a forradalom szimbóluma, a lyukas lobogó. Az összegyűltek Nagy Imrét követelték a vezetésbe, aki aznap délelőtt a szűkebb köréhez tartozó politikusokkal folytatott megbeszélésen a tüntetéssel szemben foglalt állást. Este barátai unszolására a parlamentbe ment, ám amikor beszédét az „elvtársak” megszólítással kezdte, kifütyülték. A jelszavak ekkor már egyértelműen a vezetésváltást, a nemzeti egység megteremtését, a szovjet csapatok kivonását hangoztatták. A tüntetők egy csoportja a Dózsa György úti Sztálin-emlékműhöz vonult, s az ott összegyűltekkel együtt pár óra múlva ledöntötték a szobrot. Mások a **Magyar Rádió** Bródy Sándor utcai épületéhez mentek, hogy ott beolvassák a diákság követeléseit. Az este 8 órakor elhangzott Gerő-

beszéd, amely elítélte a „soviniszta tüntetést”, s kemény fellépést követelt a felvonulókkal szemben, olaj volt a tűzre. Amikor pedig az épület őrei a tömegbe lőttek, a tüntetők a kivezényelt katonáktól kapott, illetve raktárakból szerzett fegyverekkel megkezdték a Rádió ostromát. A székházat hajnalra sikerült elfoglalniuk, ekkor azonban a vezetés a rádióadásokat a Parlament épületébe helyezte át.
23-án éjszaka az MDP KV ülést tartott az Akadémia utcai pártszékházban. Nagy Imrét, Losonczy Gézát és Donáth Ferencet kooptálta soraiba, határozott arról, hogy **Nagy Imre** legyen a **miniszterelnök**, egyben „ellenforradalmi bandák” működésének minősítette a történteket, és a szovjet csapatok közreműködését kérte a rend helyreállításához. Az csak utólag derült ki, hogy Nagy Imre nem volt hajlandó aláírni a szovjet beavatkozásra vonatkozó kérést, így azt **Andropov** szovjet nagykövet napokkal később Hegedüs Andrással íratta alá. A Budapestre érkező szovjet páncélosokat, melyek három évvel korábban Kelet-Berlinben könnyen helyreállították a rendet, **fegyveres ellenállás** fogadta. Ennek jelentősebb bázisai a **Corvin köz**ben, a **Baross tér**en, a **Práter utcá**ban, a **Tompa utcá**ban, a **Tűzoltó utcá**ban, a **Széna tér**en és a **Móricz Zsigmond körtér**en alakultak ki, vezetőik Iván Kovács László, Pongrátz Gergely, Nickelsburg László, Bárány János, Angyal István és Ekrem Kemál György voltak. Nagyobb ellenálló csoportok jöttek létre Csepelen és Újpesten, s néhány nap múlva a **Kilián-laktanya** parancsnoka, **Maléter Pál** ezredes is bejelentette, hogy nem hajlandó a felkelők ellen harcolni. A rádióban egymás után hangzottak el a harc beszüntetésére szóló felhívások, de eredménytelenül, sőt a forradalom országos méretűre szélesedett, a vidéki tüntetéseken és nagygyűléseken a résztvevők támogatásukról biztosították a pesti forradalmat.
Október 25-én délelőtt fegyvertelen tömeg vonult a Parlament elé, s közben barátkozni kezdtek néhány szovjet páncélos legénységével. 11 óra körül golyózápor zúdult a Kossuth térre, melynek következtében több mint kétszázan meghaltak és nagyon sokan megsebesültek. Mivel mindenki bizonyosra vette, hogy a mészárlást az ÁVH követte el, a testület iránti gyűlölet a végletekig fokozódott. Ugyanaznap a szovjet vezetés megbízásából Budapestre érkezett **Mikojan** és **Szuszlov** rövid tárgyalás után Gerőt leválttatta a párt éléről, s helyébe **Kádár János**t neveztette ki első titkárnak. Nagy Imre és Kádár ekkor még mindig ellenforradalomnak minősítették a történteket, a miniszterelnök azonban a rend helyreállítása utánra reformokat helyezett kilátásba. A harcok tovább folytatódtak, a középületekről sorra távolították el a gyűlölt rendszer jelképét, a vörös csillagot és a Rákosi-címert. A következő napon újabb sortűzre került sor, ami ezúttal a mosonmagyaróvári laktanya előtt összegyűlt, a vörös csillag

eltávolítását követelő tüntetőket érte. Általánossá vált a sztrájk az országban, munkástanácsok és forradalmi bizottságok vették kézbe a helyi igazgatást, folytatódott a hadsereg és a rendőrség szétesése. Ugyanakkor a **sortüzek** következtében feldühödött tömeg több helyen az önbíráskodás eszközéhez nyúlt, s ÁVH-s tiszteket lincselt meg.
Október 26-án a Központi Vezetőség ülésén **Losonczy Géza** és **Donáth Ferenc** bejelentették, hogy nem fogadják el az események ellenforradalomként való értékelését, és követelték, hogy a kormány kezdjen tárgyalásokat a politikai kibontakozásról, valamint kössön tűzszünetet a felkelőkkel. Az ülés résztvevői elutasították a javaslatot, ugyanakkor az új kormánylista megszavazása már a koalíció irányában való óvatos nyitás volt, hiszen helyet kapott a Minisztertanácsban a két közismert kisgazda politikus, Kovács Béla és Tildy Zoltán.
A döntő fordulat az október 28-ára virradó éjszaka következett be, amikor a magyar pártvezetés – Mikojan és Szuszlov jelenlétében és egyetértésével – jóváhagyta a Szabad Nép következő napi vezércikkét, amely az eseményeket nemzeti demokratikus forradalomnak nevezte. Nagy Imre a pártvezetésben és a szovjet nagykövetségen folytatott tárgyalások után 28-án azonnali tűzszünetet rendelt el, majd rádiónyilatkozatban jelentette be a szovjet csapatok kivonulását Budapestről, az ÁVH feloszlatását, az amnesztiát, március 15-e nemzeti ünneppé nyilvánítását. Elmondta, hogy tárgyalások kezdődnek a szovjet csapatok teljes kivonásáról, beszüntetik az erőszakos tsz-mozgalmat, s általános fizetésemelésre kerül sor. Megalakult a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság kezdeményezésére **Király Béla** és **Kopácsi Sándor**, Budapest rendőrfőkapitánya vezetésével létrehozták a **Nemzetőrség**et. Az MDP vezető szervei feloszlottak, a párt élére elnökség került Kádár János vezetésével, a leginkább kompromittált pártvezetők pedig a Szovjetunióba távoztak. Ugyanezen a napon az ENSZ Biztonsági Tanácsa a Szovjetunió ellenszavazatával és Jugoszlávia tartózkodásával napirendre tűzte a „magyar kérdést”. Úgy tűnt, hogy a kormány összhangba került a forradalmi követelésekkel, s a külföldi körülmények is kedvezőek. Ezért, bár az országban és Budapesten is folytak még harcok, október 28-át a győztes forradalom első napjának tekinthetjük.
Október 29-én megkezdődött az ÁVH lefegyverzése, a rendőrség, a hadsereg és a szabadságharcosok képviselői pedig létrehozták a **Forradalmi Katonai Bizottság**ot Király Béla vezetésével. Nagy Imre a pártközpontból áttette székhelyét a Parlamentbe, Szilágyi József és Széll Jenő pedig megszervezték a miniszterelnöki titkárságot. A szocialista országok vezetői közül **Tito** és **Gomulka** – bár hangoztatták fenntartásaikat is – üdvözölték a magyarországi változásokat. A többi

„baráti ország" sajtója azonban mindvégig ellenségesen írt a magyar eseményekről, a **Szabad Európa Rádió** pedig Nagy Imre kormányának és a tűzszünetnek az elutasítására biztatta a felkelőket. Ugyanekkor vált ismertté. hogy Anglia, Franciaország és Izrael támadást indított Egyiptom ellen. Ezzel egy időben az Egyesült Államok moszkvai nagykövete arról tájékoztatta a szovjet vezetőket, hogy az USA Magyarországot és Lengyelországot nem tekinti lehetséges szövetségeseinek.

Október 30-án a szovjet csapatok megkezdték kivonulásukat Budapestről, Mikojan és Szuszlov is elutaztak, s nyilvánosságra hozták azt a szovjet kormánynyilatkozatot, amely sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy Magyarországon vérontásra került sor, valamint a kapcsolatok új alapokra helyezését ígérte. A börtönökből kiszabadították a foglyokat, a honvédség rétsági alakulata pedig Pálinkás (Pallavicini) Antal őrnagy vezetésével felsőpetényi házi őrizetéből Budapestre vitte **Mindszenty József** hercegprímást. Ugyanezen a napon került sor a Budapesti Pártbizottság **Köztársaság téri** épületének ostromára, melyet a közvélemény a feloszlatott ÁVH és a pártapparátus forradalomellenes központjának tekintett. Mező Imrét, a pártbizottság Nagy Imrével rokonszenvező titkárát halálos lövés érte, a székház elfoglalása után pedig elszabadultak az indulatok, a védők tárgyalni akaró vezetőit meglincselték és a magukat megadó katonákat agyonlőtték.

Ugyanaznap délután Nagy Imre – szovjet jóváhagyással – bejelentette, hogy Magyarországon megszűnik az egypártrendszer, s a „kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira" helyezik. Az MDP elnöksége kimondta a párt feloszlatását, az új párt **Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar Szocialista Munkáspárt** jén alakult meg. Vezetője, Kádár János azonban még ugyanaznap este „eltűnt" Budapestről, s bár még elhangzott a rádióban az a beszéde, amelyben hitet tett a forradalom mellett, ő maga Münnich Ferenccel együtt a szovjet nagykövetségre ment, majd onnan a Szovjetunióba utazott.

Október 30-án és 31-én sorra újjáalakultak az 1947-től visszaszorított, felszámolt vagy betiltott pártok, megfogalmazták programjaikat, és megindították sajtójukat. Ugyanakkor **új pártok** és **politikai szervezetek** is létrejöttek, a forradalomban rendkívül sokféle társadalmi réteg, illetve csoport vett részt az események alakításában. Ezek közül egyik sem fogalmazott meg olyan igényt, ami a II. világháború előtti rendszer visszaállítását jelentette volna. Többnyire az 1945 és '47 közötti demokratikus, koalíciós hagyományokhoz nyúltak vissza, kívánták az ország semlegességének deklarálását, a polgári és emberi szabadságjogok tiszteletben tartását, a szólás, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadság biztosítását. Követelték a

magántulajdon védelmét és a szabad kereskedelem megvalósítását, ugyanakkor nem kérdőjelezték meg az 1945 utáni szociális vívmányokat, a legfontosabb üzemek, bankok és bányák államosítását és a földreformot sem. Mindszenty hercegprímás rádióbeszéde is, melyet később az egyházi birtokok helyreállításának követeléseként értelmeztek, csak az egyházi intézmények működésének biztosítását tartalmazta.
Október 31-én délután a miniszterelnök bejelentette, hogy tárgyalásokat kezdeményez Magyarország Varsói Szerződésből való kilépése és **semlegesség**ének kimondása ügyében. Ugyanekkor Moszkvában megszületett a végső döntés a magyar forradalom sorsáról, s megkezdődtek a beavatkozás diplomáciai és katonai előkészületei. **Hruscsov** a következő napokban folytatott tárgyalásain először a kínai, majd a lengyel, a román, a bolgár és a csehszlovák vezetők, végül pedig **Tito** beleegyezését szerezte meg a katonai megoldáshoz. A határon pedig átléptek a forradalom leverésére küldött katonai egységek. November 1-jén a munkástanácsok a munka felvételére szólítanak fel, 2-án pedig mindenhol elcsendesedtek a harcok, megindult a munka és a közlekedés. A szovjet csapatok beözönlésének hírére Nagy Imre először magyarázatot kért Andropov szovjet nagykövettől, majd döntő lépésre szánta el magát. Bejelentette a rádióban Magyarország kilépését a VSZ-ből, a semlegesség kinyilvánítását, és azt, hogy az ENSZhez fordul mindezek biztosításáért. November 3-án a Parlament épületében az új honvédelmi miniszter, Maléter Pál vezette magyar küldöttség tárgyalásokat kezdett a szovjetekkel a csapatkivonások módozatairól. Az első forduló után a magyar delegációt késő estére **Tököl**re hívták, a Magyarországi Szovjet Haderők Főparancsnokságára, itt azonban a KGB tábornoka, **Szerov**, a nemzetközi hadijog megsértésével, letartóztatta a küldötteket. Ugyanezen a napon, miközben Budapesten ismét átalakították Nagy Imre kormányát, Moszkvában is „megalakult" a Kádár János vezette **Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány**. Ezután Kádár és Münnich Szolnokra repültek.
November 4-én hajnalban a szovjet csapatok általános támadást indítottak Budapest és a nagyobb városok ellen.
5 óra 20 perckor hangzott el a rádióban Nagy Imre drámai hangú bejelentése: „Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke. Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével." A szovjet támadás megindulása után a jugoszláv nagykövet átadta a magyar vezetőknek Tito üzenetét, melyben menedékjogot biztosított a nagykövetség épületében. A

magyar vezetők bíztak egy esetleges jugoszláv közvetítésben, mivel nem tudtak arról, hogy Tito egyetértett Hruscsovval a katonai beavatkozás kérdésében, s ő maga javasolta Kádárt a miniszterelnöki posztra. Mindezzel csaknem egy időben szólalt meg a szolnoki rádió hullámhosszán az a közlemény, amely bejelentette a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását, valamint azt, hogy a Szovjetunió fegyveres erőinek segítségével megkezdte az „ellenforradalom” felszámolását.

Nagy Imre és a köréhez tartozó politikusok családjukkal együtt a jugoszláv, Mindszenty bíboros pedig az amerikai követségen kaptak menedéket. A Parlamentből mindenki eltávozott, csak **Bibó István** államminiszter maradt az épületben, s mint a törvényes magyar kormány tagja, kiáltványt fogalmazott a nagyhatalmakhoz és az Egyesült Nemzetekhez Magyarország ügyében. A Szabad Kossuth Rádió adása 8 óra körül szakadt meg, amikor a szovjet katonák elérték az Országház épületét. Központilag szervezett ellenállásról nem lehetett szó, hiszen a fegyveres testületek széthullottak, s a forradalmi kormánynak nem volt ideje megteremteni saját apparátusát. A felkelőcsoportok azonban egymástól elszigetelten is folytatták a fegyveres harcot, s sokan még mindig bizakodtak a nyugati segítségben. A szemben állás másik formája a sztrájk volt, amelyet a **Nagy-budapesti Központi Munkástanács** irányított, mely november 14-én alakult meg. Az Írószövetség, a Magyar Tudományos Akadémia s egy sor más értelmiségi szervezet kiáltványok sorában követelte a szovjet csapatok távozását, a semlegesség biztosítását és a szabadságjogok védelmét. Kádár november 7-én érkezett a fővárosba, s Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke sietve kinevezte miniszterelnökké. (Nagy Imre kormányát elfelejtették felmenteni, erre csak november 12-én került sor.) A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, melynek kulcspozícióiba Marosán György, Biszku Béla, Kállai Gyula, Apró Antal és Münnich Ferenc kerültek, teljes mértékben a megszálló csapatok függvénye volt, mivel a társadalom döntő többsége elutasította létezését.

November 22-én Nagy Imre és társai – bízva a Kádár-kormány által adott garanciában – eltávoztak a jugoszláv követségről, ahol időközben tarthatatlanná vált a helyzetük. Autóbuszukat azonban szovjet katonák a magyar hatóságok egyetértésével eltérítettek, majd a foglyokat Romániába szállították. Ennek hatására, s a Kodály Zoltán elnökletével november 21-én létrejött Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa kezdeményezésére Budapesten november 23-án délután egy órányi időre elnéptelenedtek az utcák. A lakosság ezzel emlékezett meg az egy hónapja kitört forradalomról, és tiltakozott annak eltiprása ellen. A támogatás nélkül álló kormány november 25-én tárgyalásokat kísérelt meg a munkástanácsok küldötteivel, ez azonban éles szóváltás

után megszakadt. Nem is lehetett kétséges a kimenetele, hiszen a munkástanács továbbra is ragaszkodott Nagy Imre személyéhez, követelte a szovjet csapatok kivonását, a többpártrendszert és a szabad választások megtartását. A hónap végéig a munkások és az értelmiség szervezetei újabb kiáltványokban tettek hitet a forradalom mellett.
Időközben **Münnich Ferenc** vezetésével megszervezték a Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalmat, melynek feladata a „rend" helyreállítása volt. A **„pufajkások"** az utasításokat a párttól és a kormánytól kapták, bevetésüket az tette szükségessé, hogy a hadsereg és a rendőrség alakulatai szétszóródtak, passzívak voltak, vagy támogatták a szabadságharcosokat. A lényegében tiszti különítményeknek tekinthető karhatalom az alakuló „új" hatalom belső erőszakszervezete volt. A szovjet csapatok december közepéig vettek részt aktívan a „rendcsinálásban", ennek során mintegy 4700 főt vettek őrizetbe, s 860-at vittek szovjet területre.
December 2-án az MSZMP vezetői **ellenforradalom**nak nyilvánították az eseményeket, melynek okaiként a Rákosi–Gerő-klikk helytelen politikáját, a Nagy Imre–Losonczy Géza vezette „pártellenzék" tevékenységét, a „Horthy-fasiszta" és más kapitalista erők aknamunkáját, valamint a nemzetközi imperializmust jelölték meg. Ezzel együtt megkezdődött a kíméletlen megtorlás is. Elkezdődtek a letartóztatások, betiltották a forradalom idején alakult vagy a forradalom mellett kiálló szervezeteket. December elején több vidéki városban – Salgótarjánban, Miskolcon, Egerben – sortüzek zúdultak a tüntetőkre. Bevezették a rögtönítélő bíráskodást, majd 1957 tavaszán létrehozták a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsát, melynek ítéletei ellen fellebbezni nem lehetett. A halálos ítéletek száma közel 400 volt és ebből közel 200-at végre is hajtottak. Több mint 20 ezer embert börtönöztek be és 13 ezret internáltak. 1957 márciusában Kádár moszkvai tárgyalásán született megállapodás Nagy Imrének és társainak bíróság elé állításáról, cserébe a szovjet vezetés megígérte, hogy nem engedi haza Rákosit és klikkjét. Az ország szabadon választott miniszterelnökének utolsó nagy tette az volt, hogy mindenféle együttműködést megtagadott volt elvtársaival, nem mondott le, mert nem volt hajlandó utat nyitni a „Kádár-rendszer" jogi legitimálásához. A **Nagy Imre-per**re 1958 júniusában került sor. A vád „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés" kezdeményezése, vezetése, illetve az abban való tevékeny részvétel volt. Ennek alapján a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa Vida Ferenc elnökletével halálra ítélte Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst. A többi vádlott (Kopácsi Sándor volt budapesti rendőrfőkapitány, Donáth Ferenc, Tildy Zoltán, Jánosi Ferenc és Vásárhelyi Miklós) súlyos börtönbüntetést kapott. 1958. június 16-án hajnalban végrehajtották a halálos ítéleteket. Az erről

szóló közlemény jelentette be Szilágyi József kivégzését is, amire már korábban sor került, valamint Losonczy Géza halálát, aki a börtönben vesztette életét. A megtorlások áldozatai mellett az ország vesztesége volt a harcok során elesett két és fél ezer ember, a regisztrált sebesültek száma közel 20 ezer volt, s 200 ezerre tehető az ún. lábbal szavazók száma, akik elhagyták az országot.

A Kádár-korszak (1956-68)

A gyors és nagyarányú megtorlás megdöbbentette a magyar társadalmat és a nemzetközi közvéleményt. A forradalom legfőbb célját, a pártállam megszüntetését nem tudta elérni, november 4-e után a fegyveres szovjet beavatkozás következtében megindulhatott a restauráció. Mivel a Kádár-rendszer legfőbb biztosítéka a Vörös Hadsereg jelenléte volt, 1957-ben szerződésben is rögzítették a szovjet csapatok „ideiglenes” állomásozását Magyarországon. A társadalom nagy része a megtorlások gerjesztette félelem légkörében passzivitásba merült.

A **pártállam** helyreállítása a párt újjászervezésével kezdődött. Az MDP milliós tagságával együtt 1956 októberében lényegében eltűnt. A november 1-jén létrehozott **MSZMP** héttagú előkészítő bizottságának tagjai közül egyedül Kádár János volt szabadlábon. Ahogy azonban csökkentek a remények a forradalom céljainak megvalósítására, úgy növekedett a párttagság létszáma is. (1958-ra elérte a 400 ezer főt.) 1957 júniusában a párt országos értekezletén megfogalmazódott az MDP-vel való eszmei azonosság és a jogfolytonosság elve, bár hangsúlyozták az új vonásokat is. Deklarálták a múlt hibáival való szakítást, ugyanakkor kimondták a kommunista mozgalom „nagy értékeinek” ápolását. A „demokratikus centralizmus elve” továbbra is érvényesült, és kialakult egy sajátos **„kétfrontos harc”** egyrészt a „revizionisták” (Nagy Imre hívei), másrészt a „dogmatikus, szektás politika” (Rákosi–Gerő-klikk) ellen. Keményebben természetesen az előbbiek ellen léptek fel, hiszen az utóbbi csoportnak Magyarországon nem volt társadalmi támogatottsága, ugyanakkor az MSZMP-be éppen Rákosi hívei léptek be legelőször. (Rákosi és Gerő formálisan egészen 1962-ig tagja maradt a pártnak. Kádár csak ahhoz ragaszkodott, hogy ne térhessenek haza a Szovjetunióból.) A párt élén az Ideiglenes Központi Bizottság állt, az irányítást ténylegesen a Kádár János vezette Ideiglenes Intéző Bizottság végezte.

A társadalom teljes felügyelete a **pártirányítás** révén valósult meg, amely kiterjedt az államszervezetre, a gazdasági életre, a rendőrségre és a hadseregre, a közigazgatásra és a munkahelyekre. 1957 tavaszán leszerelték a karhatalmistákat, helyettük megalakult a **Munkásőrség**. Felszámolták a munkástanácsokat, a „dolgozók érdekvédelmét” a

hivatalos szakszervezetek látták el, élükön a **Szakszervezetek Országos Tanácsá**val (SZOT). Az újjászervezett Hazafias Népfrontot is az MSZMP megfelelő szervei vezették. Az ifjabb korosztályok számára alakult a kisdobos és az úttörőmozgalom, a felbomlott DISZ helyett pedig 1957-ben létrehozták a **Kommunista Ifjúsági Szövetség**et (KISZ). Ezen szervezetek mindenkori vezetői egyben a hivatalos pártvezetésnek is tagjai voltak. Az egyházak helyzetének „rendezése" során, miután vezetőiknek ki kellett nyilvánítaniuk a kormány iránti „bizalmat és támogatást", lényegében visszaálltak a Rákosi-korszakban kötött egyezmények. Az Állami Egyházügyi Hivatal továbbra is beavatkozott belső életükbe, bár az 1956 előtt szokásos durva módszereket nem alkalmazták. A kulturális élet szintén a párt irányítása alá került.
1957 tavaszán, miután a „Márciusban újra kezdjük!" jelszó ígérete nem teljesedett be, a hatalom kezdte magát nagyobb biztonságban érezni. Feloldották az éjszakai kijárási tilalmat, május l-jére tömeggyűlést hirdettek a Hősök terére – itt Kádár beszédét többszázezres tömeg hallgatta –, s május 9-én ülést tartott az országgyűlés is. 1958 elején Kádár átadta a miniszterelnöki posztot Münnich Ferencnek, ő maga államminiszter lett. Az 1958-ban tartott „választáson" a Népfront jelöltjei 99,6%-os „eredményt" értek el, s ezzel „törvényessé" vált a pártállam helyreállított szerkezete. A megválasztott 338 képviselő közül mindössze 61 nem volt az MSZMP tagja.
Elvben továbbra is az országgyűlés és az ennek felelős kormány volt az államhatalom két legfontosabb szerve. Ugyanakkor az irányítás minden szeletében létezett a „pártháló", amely az állami szerveket másodlagossá tette. A politikai döntéshozatal mechanizmusa a következő volt. Az MSZMP Központi Bizottságának illetékes osztálya előkészítette a javaslatot, ezt megtárgyalta először a Politikai Bizottság, majd a Központi Bizottság. Az itt elfogadott javaslatot a KB elfogadásra ajánlotta a kormánynak, mely ezt vagy az évente kétszer néhány napig ülésező országgyűléshez, vagy az Elnöki Tanácshoz továbbította. Miután ezek egyhangúlag elfogadták a javaslatot, s az törvénnyé, vagy törvényerejű rendeletté vált, a kormány, illetve a megfelelő szervek végrehajtották. Az ellenőrzést az erre kijelölt pártszervek végezték.
A gazdaságban nem változott az ideológia és az irányítási rendszer. Az 1957-ben kezdődő gazdaságpolitikát korrekciósnak nevezték, s ez az ötvenes évek szélsőségeinek visszafogását jelentette. Először három-, majd **ötéves tervek** születtek, megmaradt a **centralizált gazdaságirányítás**, a mennyiségi szemlélet és a külgazdaság keleti orientációja. Továbbra is az ipar **extenzív fejlesztés**e kapott nagyobb hangsúlyt, a mezőgazdaságban pedig 1957 után a **kollektivizálás**

jelentette a legfontosabb változást. 1959 márciusában törvényerejű rendelet született a termelőszövetkezetekről, s ennek értelmében lényegében 15 hónap alatt – főleg ígéretekkel, de esetenként zsarolással és fizikai erőszakkal is – befejeződött a paraszti magángazdálkodás felszámolása. 1962-re Magyarországon a földek 93%-a állami, illetve szövetkezeti tulajdonba került. Ugyanakkor, ha szerény mértékben is, de növekedett a mezőgazdasági termelés, s ebben nagy szerepe volt a parasztoknak engedélyezett ún. **háztáji** gazdaságoknak. A hatvanas évekre így megszűnt a mennyiségi élelmiszerhiány, mérséklődtek az ellátási zavarok, a parasztok pedig óriási túlmunka árán többletjövedelemhez juthattak. A gazdasági fejlődés üteme évi 4-5%-os volt, a beruházások hatékonysága azonban nem ütötte meg a kívánatos mértéket. Lényeges eltérés volt az ötvenes évek gyakorlatától az, hogy az **életszínvonal** emelésének követelménye a politika alappillére lett.

A hatalom megerősödésével, a gazdasági stabilizációval párhuzamosan enyhültek a dik

A hatalom megerősödésével, a gazdasági stabilizációval párhuzamosan enyhültek a dik ben megszületett az első **részleges amnesztiá**ról szóló rendelet, amelyet 1960-ban egy újabb követett. Ekkor szabadult ki a börtönből pl. Tildy Zoltán vagy az író Déry Tibor, s ugyanekkor Farkas Mihály és Péter Gábor is.

A Kádár János által megfogalmazott új jelszó – **„Aki nincs ellenünk, az velünk van”** – kifejezte a kiegyezés lényegét: aki csendben teszi a dolgát, az nyugodt lehet, ám a rendszer továbbra sem tűri el a politikai ellenzéket. Az MSZMP 1959-es VII. és 1962-es VIII. kongresszusán egyrészt megfogalmazták a „kétfrontos harc” sikerét, s a legfőbb célt, a „szocializmus alapjainak lerakását”, másrészt kinyilvánították, hogy megtörtént a „kizsákmányoló osztályok teljes felszámolása”, és megszületett a „szocialista nemzeti egység”.

A **konszolidáció**s folyamat lezárásaként megváltozott Magyarország nemzetközi helyzete. Titkos magyar–amerikai tárgyalások eredményeként 1962 októberében megállapodás született, hogy az USA határozati javaslatban kezdeményezi az ENSZ-ben a magyar kérdés levételét a napirendről, a magyar fél pedig általános amnesztiát hirdet. (Mintegy 3 ezer politikai elítélt szabadult ki ennek következtében.)

A pártállam restaurációja azonban semmiképpen nem jelentette azt, hogy Magyarországon vissza lehet térni az 1956 előtti vagy a „testvéri szocialista országokban” uralkodó állapotokhoz. Az volt a forradalom kétségkívüli legfontosabb eredménye, hogy az emberi életre némiképp alkalmasabb körülmények alakulhattak ki. Kádár sikerrel hitette el a magyar társadalommal, hogy a szovjet birodalom külső gyűrűjében az ő személye a lehetséges maximumot biztosítja arra, hogy folyamatosan

kijátssza a szovjet vezetést a körülmények javítása érdekében. Ezt a hitet elsősorban az életszínvonal folyamatos emelése táplálta, s ennek érdekében a rendszer mindent hajlandó volt megtenni.
A munkásság megnyerését szolgálta vezető szerepének állandó hangoztatása mellett a fizetésében a szellemi szféra rovására érvényesülő eltolódás. Általában fontos volt a biztos munkahely, s a társadalom szinte minden rétege számára a **szerény, de biztos anyagi gyarapodás lehetősége**.
Ehhez kapcsolódott a szociálpolitikai ellátások kiszélesítése, a nyugdíj, a betegségi és anyasági segély, valamint a családi pótlék kiterjesztése és a gyermekgondozási segély bevezetése.
Így született meg a **„gulyáskommunizmus”** vagy a **„frizsiderszocializmus”** fogalma, amely az élelmiszer- és áruellátás javulását, a lakáshiány enyhülését, a háztartási gépek tömegessé válását, az egy élet munkájával elérhető autót és telket jelentette. A szomszédokhoz képest nagyobb szabadság nyilvánult meg az utazási lehetőségek bővülésében. A hatvanas években sorra szűnt meg a vízumkényszer a szocialista országokkal, s a „piros útlevéllel” könnyebben lehetett utazni ezekbe az államokba. A nyugati utazást sem korlátozták – egyes eseteket leszámítva – államigazgatási eszközökkel, elegendő volt erre a három évenként kérvényezhető „kék útlevél” és a „valutakeret” intézménye. A **„kis szabadságok”** rendszerébe beletartozott a „morgás joga”, aminek következtében tovább élhetett a pesti vicc, a kabaré, és egy-egy kritikus irodalmi vagy filmművészeti alkotás is nyilvánosságot kaphatott. Ugyanakkor az értelmiség és az alkalmazotti réteg számára az előmenetelhez – a szakértelmet és a vezetői rátermettséget megelőzve – alapkövetelmény volt a **megbízhatóság**, így ebben a körben működött leginkább a pártállam ügynökhálózata, a Belügyminisztérium III/3-as ügyosztályának vezetésével. Az **Aczél György** nevéhez fűződő kultúrpolitikában megjelent a három T, a tiltott, a tűrt és a támogatott alkotótevékenység fogalma.
A váltást a külsőségekben is igyekeztek jelezni. Nem állították vissza a Rákosi-korszak címerét, az új címerben a vörös csillag mellett a nemzeti szín és a címerpajzs is helyet kapott. Március 15-e nem lett nemzeti ünnep, de tanítási szünetet jelentett a diákoknak. A párt új lapja a **Népszabadság** lett a Szabad Nép helyett, a felvonulási téren pedig Sztálin ledöntött szobrától pár méterre Lenin szerényebb méretű emlékműve kapott helyet. A személyi kultusz szovjet megnyilvánulásai helyett visszanyúltak a magyar **paternalista, tekintélyelvű modell**hez.
Kádár kifejezetten törekedett a puritán vezető, az egyszerű „melós” képének megőrzésére, ezt a célt szolgálta beszédstílusa és modora is. Az ideológiai elkötelezettséget a „szocialista” jelző széles körű

használata volt hivatott kifejezni (pl. szocialista hazafiság, szocialista erkölcs, szocialista demokrácia, szocialista törvényesség stb.).
A gazdasági fellendülés a hatvanas években némiképp erősödött, az évtized közepén azonban ismét a kifulladás jelei mutatkoztak. A párt vezetésében megjelent egy csoport, amely **Fock Jenő**, **Nyers Rezső** és **Fehér Lajos** vezetésével egyre többet hangoztatta a gazdaság megreformálásának elkerülhetetlenségét, az extenzív fejlesztésről, mivel annak tartalékai kimerülőben vannak, áttérést az intenzív fejlesztésre. Az MSZMP Központi Bizottsága 1966 májusában hozott határozatot a gazdasági reform megvalósítására, az ún. **új gazdasági mechanizmus** bevezetésére.
A reform egyik pillére az **irányítási rendszer** megváltoztatása volt. A vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a cél az volt, hogy a döntések ott szülessenek, ahol az információ és az érdek jelen van. Ennek megfelelően a népgazdasági terv az általános irányvonal és a keretek kijelölését szolgálta volna. A központi irányítás és a vállalat közötti kapcsolat a nyereségbefizetés (elvonás) és a támogatás (dotáció) formájában valósult meg. A kiemelt nagyberuházásoknál megmaradt a közvetlen irányítás, ám egyéb területen a közvetett szabályozók váltak általánossá. Ezek közül a legfontosabb az **árrendszer** volt, melynek a piaci hatások közvetítőjévé kellett volna válnia. A szabad ár azonban csak a termékek és szolgáltatások egy részére terjedt ki, politikai okokból és a világpiaci hatások mérséklésére fenntartották bizonyos körben (pl. alapanyagok, mezőgazdasági termékek stb.) a hatósági, illetve a hatósági megkötések között mozgó árat. Az **átlagbér**ek szabályozásának célja a vásárlóerő korlátozása, az infláció megakadályozása volt. Ennek érdekében olyan béradót vezettek be, mely abban tette érdekeltté a vállalatokat, hogy ne az egyes dolgozók bére, hanem a **bértömeg** növekedjen. Így kevesebb, jobban kvalifikált és ezért jobban fizetett alkalmazott helyett több, alacsonyabban képzett, alacsonyabb bérű dolgozó felvételében volt érdekelt a vállalat. Ez állt a **„kapun belüli munkanélküliség”**, illetve a teljes foglalkoztatottság „vívmányának” hátterében. Mindezek a fékek éppen a reform lényegének megvalósítását akadályozták, rontották a hatékonyságot, a jövedelmezőséget és a munkamorált.
Az **új gazdasági mechanizmus**, amely 1968. január 1-jén indult, magában hordozta kudarcának okait. Nem változtatott, nem is változtathatott a tulajdonviszonyokon, és nem vont maga után semmiféle politikai reformot sem. (Ugyanakkor a köztudatban az ideológiai merevséggel szemben megjelent a reformálhatóság gondolata, s először került sor bizonyos csoportérdekek elismerésére is.) Mindehhez járult az, hogy a nemzetközi helyzet egyáltalán nem kedvezett mégoly szerény reformkísérleteknek sem. A Szovjetunióban Hruscsov bukása után (aki támogatta a kádári politikát) hamarosan

megfogalmazódott a **Brezsnyev-doktrína**, amely a „szocializmus veszélyeztetése” esetére kilátásba helyezte a szovjet beavatkozást a „testvérországok” belügyeibe. Ezen elv gyakorlati alkalmazására 1968-ban Csehszlovákiában került sor. A magyar pártvezetés, amely saját reformjáért is aggódott, igyekezett közvetítőként fellépni, de végül elfogadta a szovjet nyomásra született döntést. 1968. augusztus 21-én a Varsói Szerződés keretében magyar alakulatok is részt vettek a „prágai tavasz” elfojtásában. Magyarország ezzel egyedül maradt reformkísérletével a szocialista táboron belül.

Az enyhülés időszaka 1969-75

EGYETEMES TÖRTÉNET 1969-90 A világ az ezredforduló előtt

A nemzetközi kapcsolatok története

Az 1969-es év végén olyan jelentős változások történtek a nemzetközi politikában, melyek mindegyike az **enyhülés**t jelezte. Az első fordulat a **német kérdés**hez kapcsolódott, ugyanis az NSZK új kormánya, Willy Brandt kancellár vezetésével „új keleti politikát” hirdetett meg. A békés együttélés és szomszédság politikája a két német állam között hatalmas fordulatot jelentett, ugyanis kettejük konfliktusa a hidegháború jelképe volt. Az NSZK vezetése felismerte azt, hogy a nyugati államok nem szándékoznak a demokráciát erőszakkal átvinni a vasfüggöny túloldalára, ezért a status quót el kell fogadni. A németek és velük együtt Európa megosztottsága olyan tény volt, amely – paradox módon – stabilitást, egyensúlyi helyzetet teremtett. A második világháború óta fennálló helyzet megváltoztatása fegyveres konfliktusba sodorta volna Európát, ezért a németeknek változtatniuk kellett eddigi álláspontjukon. A ‘70-es évekre nagyhatalommá vált **NSZK vállalta a kezdeményező szerepet**, s ettől az időtől kezdve tulajdonképpen Bonn határozta meg – a „nagy lépések taktikájával” – az európai enyhülés ütemét. A „keleti Locarno” keretében a Brandt-kormányzat elismerte a keleti határokat, szerződéseket kötött a Szovjetunióval és Lengyelországgal. Kimondták, hogy a kapcsolatokat a békés egymás mellett élés elve határozza meg. Emellett megtörtént a múlttal való szembenézés is, melynek kapcsán szimbolikus volt a kancellár térdre borulása a varsói gettóban. A német–német közeledést a kormányfők találkozói nyitották meg, s az 1972-ben törvényerőre emelkedett alapszerződésben az „egy nép, két állam” elvét fogadták el. Mindezzel azonban az NSZK nem mondott le a német újraegyesítésről, amit jól mutatott az a tény is, hogy az alkotmányban benne maradt ez a törekvés, és a két fővárosban nem nagykövetségek, hanem pusztán

érdekképviseletek működtek. A belnémet forgalom erőteljes növekedése különösen az NDK számára jelentett előnyöket, hiszen termékei így vámmentesen kerültek be a Közös Piac országaiba.
Az enyhülés második jele az volt, hogy a **két szuperhatalom** – elsősorban az USA – lépéseket tett a **közeledés** érdekében, és ezzel párhuzamosan 1969-cel kezdődően tárgyalóasztalhoz ült a szovjet és az amerikai küldöttség a stratégiai fegyverek csökkentéséről. A szocialista tábor 1969-ben hozta nyilvánosságra a Varsói Szerződés országainak felhívását, mely a keleti tömb enyhülési szándékát mutatta. Az összeurópai biztonsági értekezlet igénye mögött gazdasági megfontolások is álltak. Az életszínvonal növeléséhez nyugati tőkeforrások és technika kellett, így az Európa nyugati és keleti fele közötti gazdasági kapcsolat egyre bővült, a „vasfüggöny" ebből a szempontból egyre átjárhatóbbá vált. A Szovjetunió másik kényszerítő tényezője kínai kapcsolatainak megromlása volt. Nyugati kapcsolatait mindenképpen rendeznie kellett, nehogy harapófogóba kerüljön. Ennek több hatása is lett. Mivel az 1969-es kis határháború veszélyeztette a transzszibériai vasútvonalat, ezért északabbra elkezdték építeni a Bajkál–Amur vasutat. A kínai kihívás felértékelte az ázsiai területek jelentőségét, ezért a Kreml egyre jobban közeledett Indiához.
A hetvenes évek elejére a másik oldal, vagyis az **USA** diplomáciai vezetése a világpolitikát elemezve **több fontos változást figyelt meg**. Először: a két szuperhatalom között katonai paritás jött létre, s csökkent a gazdasági különbség is. Másodszor: katonailag ugyan mindketten messze a többi nagyhatalom előtt álltak, de egyéb területeken a világ multipolárissá vált. Harmadszor pedig a kínai–szovjet feszültségek lehetővé tették Washington számára azt, hogy a két „vörös hatalom" közé beékelődhessen. **Kissinger** – visszanyúlva a 19. század klasszikus diplomáciájához – változtatni akart a korábbi amerikai vezérelveken. A „Nincsenek állandó ellenfeleink, csak állandó érdekeink" politikája azt jelentette, hogy a szuperhatalmi rivalizálásnál továbbra is fontosabb a nukleáris háború elkerülése, s ennek érdekében azt javasolta, hogy a merev bipoláris rendszer helyébe egy **lazább multipoláris konstellációt** kell léptetni. („Ki kell fejleszteni egy olyan világrend koncepcióját, amely katonailag bipoláris, de politikailag multipoláris.") Első lépésként a **tripolaritás** elérését javasolta, amiben Kína jelentette számára a háromszög harmadik csúcsát. Ennek hatására amerikai kezdeményezésre fordulat történt az amerikai–kínai kapcsolatokban. A Fehér Ház bejelentette Peking ellen irányuló kereskedelmi embargójának részleges feloldását. 1971-ben az amerikai asztalitenisz-csapat vendégeskedett Kínában, melyet a miniszterelnök is fogadott („pingpong-diplomácia"). A következő évben Nixon elnök látogatott Kínába, ahol Mao Ce-tunggal

közösen a sanghaji nyilatkozatban a kapcsolatok békés alapelveit határozták meg. A politikai tripolaritás mellett gazdaságilag ötpólusú világról lehetett beszélni. A nyugat-európai integráció ugyanis még csak gazdaságilag működött, hiszen nem létezett semmiféle „kormány”, s a japán gazdasági csoda mellett a Felkelő Nap országa katonailag „törpe” volt.

A kínai nyitással párhuzamosan **az amerikai vezetés több kérdésben is kezdeményező lépéseket tett**. Moszkvát vele egyenrangú nagyhatalomként ismerte el. Nixon többször is látogatást tett a Szovjetunióban, s **1972**-ben kezdeményezte a SALT (tárgyalások a hadászati fegyverek korlátozásáról) megindítását. A **SALT-1** szerződés a hadászati támadó fegyverekre és a rakétaelhárító védelmi rendszerekre vonatkozott, és lehetővé tette a két fél számára az ellenőrzést is. Kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem zavarják a másik ellenőrző – műholdakkal, radarokkal történő – tevékenységét. A „biztonsági partnerség” jeleként állandó testületeket és vegyesbizottságokat hoztak létre. Emellett megtörtént – mivel a német–német kapcsolatok normalizálódtak – Európa megosztottságának újradeklarálása. Hosszas előkészületek után **1975** nyarán összeült **Helsinki**ben az **Európai Együttműködési és Biztonsági Értekezlet**. A 33 európai ország mellett részt vett a tanácskozáson az USA és Kanada is. A tárgyalások a következő három témakörben („kosárról”) folytak: az európai biztonság, a tudományos és gazdasági, valamint a humanitárius együttműködés. A záróokmány tíz alapelvet fogalmazott meg.

1. Szuverén egyenlőség.
2. Tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől.
3. A határok sérthetetlensége.
4. Az államok területi épsége.
5. A viták békés rendezése.
6. A belügyekbe való be nem avatkozás.
7. Az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát.
8. A népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga.
9. Az államok közötti együttműködés.
10. A nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

A későbbiekben az jelentette a fő problémát, hogy az USA az emberi jogokra, a Szovjetunió pedig a gazdaságra és a katonai egyensúlyra helyezte a hangsúlyt.

Egy újabb kezdeményezésként **Kissinger be akarta illeszteni a Szovjetuniót és a keleti blokkot a tőkés világpiac rendszerébe**. Az elképzelés megvalósulását segítette az 1974-től meginduló nyugati visszaesés és az, hogy a szovjetek is tudomásul vették, hogy a

világgazdaság egységes rendszer. Bár mindezek hatására látványosan felfutottak a szovjet–amerikai gazdasági kapcsolatok, a meghatározó szerepet a kelet–nyugati kereskedelemben Nyugat-Európa játszotta. A politikai közeledés lehetővé tette a gazdasági kooperációt, mert az új technológiák keletre történő exportjához a nyugati pénzintézetek hitelei kellettek. (Megkezdődött a szocialista tömb fokozatos eladósodása.) Az enyhülés egyik csúcspontjaként a két szuperhatalom „Nyilatkozat az alapelvekről" címen deklarációt tett, melyben mindketten hangsúlyozták az önkorlátozást, a kompromisszumkészséget, a korrektséget. Kissinger feltételezte, hogy a szovjetek is lemondanak a harmadik világbeli terjeszkedésről, Moszkvában azonban másképp értelmezték a nyilatkozatot.
Az enyhülés harmadik jele a **harmadik világ**ban mutatkozott, midőn a **vietnami háború** fordulópontjához érkezett. Az amerikai vezetés katonai szempontok és a sokmilliós, országos béketüntetések hatására megkezdte a harcok lezárását célzó tárgyalássorozatot. Ekkorra ugyanis egyértelműen kiderült az, hogy a Nixon-kormányzat sem tudja katonailag megnyerni a háborút. A legaktívabb időszakokban a majd' félmilliós, szupertechnikával felszerelt amerikai katonaság nem bírt a vietnamiak gerillataktikájával. 1969-re az északiak (és az őket támogató szovjetek) segítségével délen létrejött a DNFF-kormány. Mivel ez a segítség Laoszon és Kambodzsán keresztül érkezett, ennek megszüntetésére az amerikaiak csapatokat küldtek a két területre. A kíméletlen napalmbombázások, a szokatlan méretű amerikai emberáldozatok (50 ezer halott), a televízió által közvetített harcok azonban nemcsak az amerikai, hanem a nemzetközi közvéleményt is a háború ellen fordították. Az áldozatok egyre értelmetlenebbnek tűntek, a kudarcok pedig nagy traumát eredményeztek, hiszen egy egész generációt érintett a háború. Amerikában kialakult a **„Vietnam-szindróma"**. A hatalmas kiadások miatt az USA külkereskedelmi mérlege deficitessé vált, ami megrendítette a dollárra épülő pénzügyi rendszert is. Mindezek a Kissinger irányította amerikai diplomáciát arra késztették, hogy **1973**-ban **Párizs**ban **fegyverszüneti megállapodás**t kössön Vietnammal. Ettől az időtől számított két éven belül a magára maradt dél-vietnami rendszer összeomlott, s 1975-ben az északiak elfoglalták Saigont.
Európában és a világpolitikában, úgy tűnt, megindult az enyhülés folyamata, a harmadik világban történt események azonban mást mutattak. Az amerikaiak kínai nyitását követően 1972-ben Moszkva gazdasági és politikai segítséget ígért az afgánoknak, s ugyanebben az évben Irakkal is barátsági és együttműködési szerződést kötött. Még tartottak az amerikai bombázások Vietnamban, mikor Nixon elnök Teheránban járván ígéretet tett arra, hogy ha kell, katonailag is támogatja a sah rendszerét. A Szovjetunió egyedül Chile mellett nem

állt ki, amikor nem támogatta a baloldali Allende elnök kormányát, mintegy „belügynek" tekintve az amerikaiak támogatását élvező Pinochet tábornok által végrehajtott katonai puccsot. A korszak egyik jelentős háborús tűzfészkévé az **arab–izraeli feszültséggóc** vált. A Szuezi-térségben 1969-től felmorzsoló háború folyt, állandó arab tüzérségi tüzet zúdítva a Bar Lev erődítményrendszerre. A következő három évben mindkét fél fokozta a háborús készülődést, mígnem **1973**. október 6-án az arabok megindították a „tizennyolc napos háborút". Egyiptom és Szíria harapófogóba fogta Izraelt, de az izraeli erők váratlan afrikai támadása – a Szuezi-csatornán átkelve bekerítették az egyiptomi csapatokat és Kairót fenyegették – patthelyzetet teremtett. A megkötött fegyverszünetet ENSZ-csapatok ellenőrizték, miközben a háttérben a két szuperhatalom között állandó konzultációk folytak. Mindketten hajlandónak mutatkoztak katonai beavatkozásra is, amit a létesített légihidak ékesszólóan bizonyítottak, de erre nem került sor.

A közel-keleti válság hatása világméretekben mutatkozott meg. Az arab olajtermelő országok **'73-ban háromszorosára emelték az olaj árát**, megrendítve ezzel az ekkor még energiapazarló Nyugatot. Véget ért az olcsó energia korszaka, az olaj stratégiai jelentőségre tett szert. A kis lélekszámú olajexportáló országok meggazdagodtak, míg a Közel-Kelet olajának kiszolgáltatott Nyugat-Európának majd' egy évtizedébe került az olajsokk leküzdése. Ennek hatására közeledtek az arab országokhoz és emiatt módosították Izrael-politikájukat. A háború után Szadat egyiptomi elnök szakított szovjet szövetségesével (a szovjet fegyverzet minőségét okolva a háború elvesztésével) és közeledett az USA-hoz, aminek hatására Egyiptom elszigetelődött az arab világon belül. **A feszültség megmaradt a Közel-Keleten.**

A feszültségek újraéledése 1975-79

A helsinki konferencia után nagyon gyorsan kiderült, hogy túl nagy reményeket fűztek az enyhülési folyamathoz. A szuperhatalmak közötti viszony ismét feszültté vált, **a szovjetek igyekeztek teret nyerni** a harmadik világban, **kihasználva a nyugati államok gyengélkedését**.

Már az 1977-es belgrádi utókonferencián megmutatkozott az amerikai külpolitikai váltás; a Kissinger-féle ötpólusú elképzelés helyett **Brzezinski** már két különböző háromszögben vázolta fel a nemzetközi kapcsolatokat. Létezik egy **SZU–USA–Kína rivalizáló** és egy **Japán–USA–Nyugat-Európa kooperáló** formáció. Az enyhülési folyamat megtorpant.

Moszkva 1975 után megpróbálta a maga javára billenteni a nukleáris-stratégiai egyensúlyt az interkontinentális rakéták és a nagy hatótávolságú bombázók gyors fejlesztésével. Nyugat-Európát aggasztotta az 1977-ben kezdődő szovjet SS-20-as, új generációs (több

robbanófejes) rakéták telepítése, mely az eddigi rakéták modernizálását jelentette. A **szovjet aktivitást** a harmadik világban történő események is jelezték. A Szovjetunió az erőpolitika alkalmazásával egyoldalú előnyök szerzésére törekedett. Mindez a szakasz végére egyértelműen a régi bipoláris világrend képét idézte fel. A helsinki értekezlet „felszabadította” a nyugatra csoportosított katonai erőket, a nyugati államok az olajválsággal, az amerikaiak pedig belső problémáikkal küszködtek. A másik oldalon viszont a KGST-államok zárt gazdasági fejlődése az „arany évtizedben” jó alapot adott a harmadik világbeli expanzió finanszírozásához. Az enyhülés időszaka alatt a SZU igen modern katonai erőt tudott kifejleszteni (előbb rendelkezett gyorshadtesttel, mint az USA), ráadásul a rendkívül centralizált vezetés lehetővé tette a kínálkozó politikai lehetőségek gyors katonai kihasználását is. Emellett a harmadik világbeli helyzet is kedvezőnek tűnt, hiszen az olajsokk kiélezte az itteni országok belső feszültségeit. Az indokínai és a közel-keleti események sikert jelentettek a Szovjetuniónak, az afrikai portugál gyarmatbirodalom szétesése pedig megteremtette a terjeszkedés lehetőségét. A szovjet vezetés tehát úgy érezte, most igazán teljesítheti világforradalmi küldetését.

A „segítségnyújtás” először **Angolá**ban történt meg 1975 szeptemberében, ahol belső hatalmi harc indult meg a portugálok távozása után. A fegyverek és tanácsadók mellett új elemként kubai „önkéntesek” jelentek meg Angolában, s ez a kubai–szovjet „munkamegosztás” a ‘70-es évek második felét végig jellemezte. A **Mozambik**kal, **Etiópiá**val és **Bissau-Guineá**val kötött megállapodások erőteljesen mutatták a szuperhatalom szándékait, s a Kaukázusból kiinduló légihidak sikeressége sokkolta a nyugati államokat, hiszen kiderült, hogy a Szovjetunió ismét másképp értelmezi a békés egymás mellett élést, mint a Nyugat. Az afrikai „gyenge láncszemek” megszerzése mellett más kontinenseken sem maradt el a szovjet aktivitás. A Távol-Keleten Kína sakkban tartása volt a cél, s ennek érdekében 1978-ban megkötötték a **vietnami–szovjet barátsági szerződés**t, majd ugyanebben az évben a vietnamiak lerohanták **Kambodzsá**t. Mindezek ellenhatásaként Kína megkötötte az éveken át halogatott japán–kínai békét, és – tartva a dominóelv érvényesülésétől – az USA is megerősítette kapcsolatait Kínával. Az amerikai kontinens sem maradt ki a terjeszkedésből. 1979-ben a sandinisták győzelme **Nicaraguá**ban ismét a szovjet–kubai együttműködés sikerességét mutatta, megnövelve a Szovjetunió világpolitikai befolyását. Az aktivitás utolsó eseményét az **Afganisztán** elleni intervenció adta. A hagyományosan szovjet katonaiskolákban kiképzett afgán katonatisztek 1978-as hatalomátvétele után polgárháború bontakozott ki, melybe 1979

karácsonyán szovjet haderők is beavatkoztak. Mindez alapvetően megváltoztatta a második világháború utáni status quót. A szovjet terjeszkedés immár komoly veszélyt jelentett a nyugati világ számára. A Gorskov tengernagy által szorgalmazott **flottafejlesztés** (navalizmus) meghozta a gyümölcsét. Az amerikai flotta mellett már a szovjet hadiflotta is kijuthatott a világtengerekre. Megnövekedett Moszkva stratégiai mozgástere (dél-atlanti és indiai-óceáni jelenlét). Az afrikai terjeszkedés a kontinenset megkerülő „tengeri autópályát" veszélyeztethette, míg az afganisztáni hódítás lehetővé tette azt, hogy a „vörös sarló" teljesen körbekerítse a Közel-Keletet, mely olaja miatt a világ legértékesebb régiójává vált.

Ezzel párhuzamosan a két **olajárrobbanás** (1973-ban és 1979-ben összességében nyolcszorosára növekedett az olaj ára) rendkívül negatív hatással volt a nyugati tömbre. Véget ért a töretlen fejlődés, ami a második világháború óta jellemző volt, és mivel a fejlett államok – ellentétben a keleti tömbbel – erőteljesen függtek az olajbehozataltól, úgy tűnt, hogy a Dél első ízben sakkban tarthatja Északot. Az olajárak emelkedése ugyanis számos egyéb következményt vont maga után. A **„stagfláció"** leküzdésével nőtt a munkanélküliség és emelkedett az infláció. Komoly gondjai miatt megkérdőjeleződött az USA világgazdasági-politikai vezető szerepe. Úgy tűnt , hogy az 1929-es válsághoz hasonló krízis köszönt a kapitalista világra, ami viszont elkerüli a keleti blokk államait, sőt, a Szovjetunió olajexportőrként szintén az áremelkedés nyertese lehet. A centrumországok azonban **viszonylag gyorsan reagáltak a kihívásokra**. Az újabb tudományos-technikai forradalom a robotok és mikrochipek bevezetésével alaposan megváltoztatta a munkaszervezetet és a technológiarendszert egyaránt, és az informatika fejlődésére is döntő hatással volt. Emellett a válság a **fejlett államok nagyobb összefogásá**t is eredményezte, ami az 1975-től rendszeressé váló évenkénti csúcstalálkozókban mutatkozott meg (USA, Kanada Japán, NSZK, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország – a „Hetek"). A változások természetesen a Nyugat katonai válaszlépéseit is maguk után vonták. Az USA már 1976-tól érvényesítette ingadiplomáciáját Afrikában is, sőt Carter elnök 1978-as nigériai látogatása is – először járt amerikai államfő Fekete-Afrikában – a térség politikai felértékelődését jelentette. Ázsiában az amerikai– kínai közeledés és Pakisztán közös támogatása a szovjet terjeszkedés ellensúlyaként szolgált, majd az afganisztáni események után az amerikai elnök meghirdette a Carter-doktrínát. Ez utóbbi a haditengerészeti jelenlét növelését határozta el az Indiai-óceánon és a Perzsa-öböl térségében, és kijelentette, hogy „bármely külső erő azon kísérletét, hogy megszerezze az ellenőrzést a Perzsa-öböl felett, az Egyesült Államok létérdekei ellen intézett támadásnak fogja tekinteni". A változások a NATO döntéseiben is éreztették

hatásukat. 1977-ben 3 százalékkal növelték a katonai kiadásokat, majd a következő évben új, 15 évre szóló fegyverkezési programot fogadtak el, és elhatározták, hogy a NATO-terjeszkedés eléri világ dél-atlanti területeit is. 1979-ben döntés született az amerikai Pershing-rakéták nyugat-európai telepítéséről.
Ezek a változások a tervezett SALT-2 tárgyalásokat – melyek a hadászati támadó fegyverek korlátozásáról folytak – megtorpedózták. A **fegyverkezési verseny** tehát ismét **felgyorsult**, a fegyverkereskedelemben ugrásszerűen megnőtt a harmadik világ részesedése. Megkezdődtek a „kis hidegháború” évei.

A „kis hidegháború” évei 1979-85

Reagan elnök hatalomra kerülésekor (1980) a helyzetet elemezve az amerikai vezetés az alábbiakat állapíthatta meg; a szovjetek befolyása megnőtt a világpolitikában, míg az USA lassan elvesztette korábbi vezető szerepét a kapitalista világban. Viszont Moszkva gazdaságilag a túlterhelés határán áll, tulajdonképpen túlterjeszkedett, vagyis hosszú távon nem bírna el komolyabb fegyverkezési versenyt. Az évtizedes rivalizálás aláásta a szovjet gazdaságot, a Varsói Szerződés terheit is túlnyomórészt a szovjeteknek kell viselniük, míg a harmadik világban vagy szövetségest vesztettek (Kína), vagy az új szövetségesek is inkább terhet jelentenek számára. Ezzel szemben az amerikai gazdaságban még bőven vannak tartalékok, és nyugati szövetségeseire vagy akár Japánra is komolyan tud támaszkodni.
Az elemzés hatására **két cél**t tűztek ki maguk elé: **visszaszerezni** a nyugati világon belüli **vitathatatlan vezető szerepet**, és **erőpolitikával megállítani a világméretű szovjet expanziót**. Ennek érdekében óriási katonai költségvetést fogadtak el, vállalva a költségvetési deficitet is. (Ez a kamatlábak hihetetlen emelkedését vonta maga után, amit egyes szakértők „harmadik olajsokként” is emlegettek.) Offenzív globális kül- és katonapolitikába kezdtek. A NATO Afrika déli részét is fontos érdekövezetnek nyilvánította, és dél-atlanti összefogást sürgetett (Brazília, Argentína és Dél-Afrika részvételével). Az általános fegyverfejlesztésen belül az elektronika és lézertechnika kiemelt fontosságú területté vált. 1981-ben fellőtték a többször felhasználható Columbia űrrepülőgépet, 1983 májusában pedig bejelentették a „**csillagháborús terv**et” (SDI – Stratégiai Védelmi Kezdeményezés). A magyar származású Teller Ede által sugalmazott elképzelés szerint hatalmas költségráfordítással biztonságos védelmet ígérő űrpajzsot kell kiépíteni a világűrben, egy háború esetén támadó szovjet rakéták ellen. A védelmi rendszer áttörésére képes rakéták kifejlesztése olyan versenyre kényszeríti a vetélytársat, hogy az előbb vagy utóbb belerokkan.
Az űrfegyverkezés mellett a a földön is ellentámadásba lendült az amerikai hadigépezet. Az Indiai-óceán közepén **flottatámaszpont**ot

építettek ki, felállítottak egy bármikor bevethető gyorshadtestet, támaszpontok létesültek Egyiptomban, Ománban, Szomáliában és Kenyában. 1983-ban megszállták Grenadát, az ott kubai segítséggel épülő repülőtér veszélyei elleni védekezésül. A fő háborús gócpontok – az 1980-ban kezdődő Irak–Irán háború, az 5. arab–izraeli háború (Libanonban) 1982-ben és az afgán–szovjet háború – közelében folyamatosan hadgyakorlatokat tartott az amerikai katonaság. 1983-ban megkezdődött a **Pershing-rakéták** európai telepítése (Anglia, NSZK és Olaszország), mely erősen aggasztotta a keleti blokkot, majd a következő évben az űrprogram keretében végrehajtották az első sikeres rakétaelhárító kísérletet.
Az elöregedett szovjet vezetés (az egymást váltó Brezsnyev, Andropov, Csernyenko) képtelen volt hathatós válaszlépésre, a „gerontokrácia" mereven visszautasított mindenféle kompromisszumos ajánlatot. 1982-ben, Brezsnyev halála után Moszkva inkább a belső hatalmi kérdésekkel volt elfoglalva, s ez folyamatosan sikertelenné tette a genfi tárgyalássorozatot. 1983-ban a Szovjetunió növelte a Csehszlovákiába és NDK-ba telepített SS-20-as rakéták számát, s megszakította a haderő-csökkentési tárgyalásokat is. Emellett egyéb jelek is a hidegháború visszatértét mutatták. A politikai propagandában a Szovjetunió a „gonosz birodalma" lett, míg az USA „háborút szító imperialista héja". A két szuperhatalom bojkottálta az olimpiákat (az 1980-as moszkvait az amerikaiak az afganisztáni szovjet beavatkozás miatt, 1984-ben Los Angeles-be a szocialista országok sportolói – Románia kivételével – biztonsági okokra hivatkozva, valójában válaszul a négy évvel azelőtt történtekre). Ismét megszigorodtak a COCOM-listák is. A nagyhatalmak között négy éven keresztül nem került sor csúcstalálkozóra, s az amerikai vezetés tovább erősítette kapcsolatait Kínával. Az elhidegülést még a nyugat-európai országok (élükön az NSZK-val) kelet–nyugati kereskedelmi érdekei sem tudták megakadályozni.
Az eredmény az amerikai várakozásokat igazolta. A keleti tömb, élén a Szovjetunióval, válságba került, amit jól mutatott az is, hogy az 1980-ban induló lengyel Szolidaritás mozgalom fellépését Moszkva nem orosz fegyveres erők bevonásával törte le, hanem a lengyelekre bízta azt, akik szükségállapot bevezetésével konszolidálták a helyzetet. A **Szovjetuniót** az ENSZ-ben is egyre több támadás érte, s a belső élelmezési problémákkal küzdő szuperhatalom valóban **a csőd szélére került**. A hadiipar elszívta a modernizációs forrásokat, s a rugalmatlan apparátus csak a „strucceffektussal" volt képes válaszolni a kihívásokra. Az olaj világpiaci árának csökkenése okozta bevételmérséklődés a gazdaságot gyengítette. A problémákkal csak az új vezetés – Gorbacsovval az élén – volt képes szembenézni, s ez új szakaszt eredményezett a nemzetközi kapcsolatok történetében.

A szovjet változások és annak nemzetközi hatásai 1985-89

A '80-as évek közepén a **Szovjetunió**n volt a sor, hogy szembenézzen a realitásokkal. A válság mind a bel-, mind a külpolitikában felismerhető volt, mindenképpen **reformokra volt szükség**. A gazdasági lemaradás a világgazdasági korszakváltáshoz képest egyre nőtt, a szuperhatalom világgazdasági súlya pedig – valutatartalékaival egyetemben – egyre csökkent. Moszkva számára külpolitikai kötelezettségei mind a harmadik világban, mind a keleti táboron belül egyre terhesebbé váltak. Ez utóbbi államok adósságállománya nehezen kezelhető magasságokba emelkedett. Úgy tűnt, hogy a Szovjetunió **túlterjeszkedett**, világpolitikai ambíciói nem állnak arányban gazdasági teljesítőképességével. Ráadásul az ellenfelek gazdasága felfelé ívelőben volt, amely állítás nemcsak a nyugati államokra, hanem Kínára is igaz volt.

A megoldást az orosz hagyományoknak megfelelően **Gorbacsov felülről indított reformok**kal képzelte el, mégpedig először a gyorsítás, majd a **peresztrojka (átépítés)** és a **glasznoszty (nyíltság)** jegyében. A belső helyzet megszilárdításának feltétele csakis a külső ambíciók visszafogása lehetett. Ezt követelték az USA javára módosult katonai erőviszonyok is, sőt segítették Washington azon érdekei is, melyek az amerikai költségvetési deficit csökkentését szorgalmazták. Gorbacsov a szovjet külpolitikában a békés együttélés és az **elégséges védelem elve**it hangoztatta, s diplomáciai offenzívával akarta rávenni a nyugatiakat a fegyverkezési verseny korlátozására. Az „ésszerűen elégséges hadsereg" katonai doktrínája a fegyverkezési verseny feladását jelentette, melyben szerepelt a harmadik világbeli, költséges, kis szövetségesektől való megszabadulási szándék is.

Az **1985**-ben **Genf**ben megindult – és ezután évenként megtartott – tárgyalásokon Gorbaben megindult – és ezután évenként megtartott – tárgyalásokon Gorba ben javasolt „nullamegoldást", vagyis leszerelte az összes közepes hatótávolságú rakétát Európában és az Uralon túl, cserébe a Nyugat-Európába telepített Pershing-2 és cirkáló-rakéták leszereléséért. A fegyverzetkorlátozás keretében döntöttek a közepes hatótávolságú rakéták kölcsönös megsemmisítéséről. A tárgyalásokba bevonták a regionális konfliktusok kérdéseit is. Megállapodtak a szovjet csapatok kivonásáról Afganisztánból és a kubaiak távozásáról Nicaraguából, Angolából és Etiópiából.

A külpolitikai engedmények sem segítettek a belső problémák megoldásában. A világgazdasági korszakváltás továbbra is válságban tartotta a Szovjetunió és a keleti tömb országainak gazdaságát, s Moszkva egyre inkább belebonyolódott a belső hatalmi küzdelmekbe és a társadalmi elégedetlenség hullámaiba. Egyre nőtt a válságövezetek száma, Gorbacsov szinte folyamatosan ingázott a Szovjetunión belül. A déli nemzetiségi problémák mellett megmozdult

a Baltikum is, az antiszemita hangulat felerősödése után megindult a zsidók tömeges kivándorlása.
Mindez **hatással volt a kelet-európai államok helyzetére hatással volt a kelet-európai államok helyzetére** es évet választóvonallá tették a térség történetében. Előbb a lengyel tüntetések, majd a magyar belpolitikai élet fordulata 1988/89 fordulóján szinte forradalmi hullámot indítottak el. A keletnémet menekültek átengedése után következett a prágai „bársonyos forradalom”, majd az NDK területén folytatódtak az események. Októberben Erich Honecker még arról beszélt, hogy a berlini fal száz év múlva is állani fog, s 1989. november 9-én a fal leomlott. Az év karácsonyán Romániában összeomlott a Ceausescu-diktatúra. Gorbacsov történelmi érdeme az, hogy felismerte, többé nem alkalmazható eredményesen a Brezsnyev-doktrína, vagyis nem vetette be a szovjet katonaságot a folyamat megállítására.
Ezek a változások természetesen visszahatottak a Szovjetunióra is, és szétfeszítették a birodalmi kereteket. Pusztán a szétesés gyorsasága volt váratlan, vagyis az, hogy bár nagyon komolyan megrázta az afganisztáni kudarc, a nagyhatalom nem szenvedett átfogó katonai vereséget, és hadi arzenálja tulajdonképpen érintetlen maradt. Valószínűleg a villámgyors válságban nagyon jelentős tényező volt a világgazdaság radikális változása, melynek hatására a bipoláris világrendszer is szétroppant. A kapitalizmus és a szocializmus konvergenciája (a két világrendszer közeledése) helyett a gazdasági és politikai liberalizmus győzedelmeskedett a sztálini modell felett.

Az ezredvég általános jellemzése

A bipoláris világrendszer szétesése **megválaszolásra váró kérdések sokaságá**t hagyta maga után. A változásokat követően is az egyik legfontosabb gond a **nukleáris leszerelés** problémája maradt. A szovjet utódállamokon kívül mi lesz az „atomklub" államainak atomarzenáljával? Mi történik a feltörekvő, nukleáris célkitűzéseket szemük előtt tartó ún. küszöb-országokkal (Izrael, Dél-Afrika, Argentína, Líbia, Kuba, Pakisztán, India stb.)? A német és a japán gazdasági óriások meddig fogadják el katonai „törpeségüket"?
A következő problémát az **Észak–Dél ellentét** jelenti. Pillanatnyilag Észak a világ népességének negyedével, jövedelmének viszont négyötödével rendelkezik. Az északi államok gazdasági erejüknek köszönhetően uralják a világgazdasági rendszert, ennek szabályait, továbbá a pénzügyi finanszírozás nemzetközi intézményeit. Velük szemben a korábban sem egységes, de egyre jobban differenciálódó „harmadik világ" áll, mely új világgazdasági rendet szeretne megvalósítani. Meghagyni ennek a térségnek a problémáit hosszú távon nagyon veszélyes dolog, de a megoldásban a hagyományos módszerek nem működnek. A fejlett világ nem hagyhatja magára a fejlődő országokat, mert a rendkívül széttagolt Dél centrifugális erőt jelenthet a világpolitikában. A térség potenciális fenyegetése tehát nem erejéből, hanem éppen gyengeségéből következik, s a nagy kérdés az, hogy a világ legszegényebb és szegény országai hogyan tudják feldolgozni az amerikanizálódó globális fogyasztási modell terjedését, meddig viselik el a civilizációs szakadékot a Föld északi és déli fele között.
A következő problémakört **a korábbi szocialista tábor országai** jelent(het)ik. Sokasodnak a kérdőjelek: beilleszthetők-e ezek az államok a nyugat-európai integrációba, vagy egyáltalában célja-e Európa nyugati felének a beillesztés? A térség államai nagymértékben különböznek egymástól – amit korábban csak a „kötelező egység takart el" –, a Nyugat tud-e ezzel kezdeni valamit? Olaszország kezdeményezésére, mely ezzel nemzetközi politikai súlyát tudta volna növelni, szóba került a térség országainak összefogása – Pentagonále = jugoszlávok, osztrákok, magyarok, olaszok és csehszlovákok, vagy a lengyelekkel kiegészült Hexagonále –, van-e létjogosultsága egy ilyen elképzelésnek? Bizonytalan a korábbi szocialista térség államainak belső helyzete, és nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is. A politikai rendszerváltás jogilag megtörtént ugyan, de a civil társadalom és gondolkodásmód kialakítása nagyon nehéz és lassú folyamat, ugyanúgy a gazdasági rendszerváltás is, ráadásul a kettő

együtt csak fokozhatja a belső nehézségeket. A **KGST összeomlása** után gondot jelent egy újabb gazdasági egység kialakítása, hiszen a térség országainak gazdaságai inkább párhuzamosak, mintsem kiegészítenék egymást. Ráadásul egymás riválisai is a nyugati tőke és az orosz energia megszerzésében. A stagnálás és a leépítések tömeges munkanélküliséget eredményeznek, ez pedig még nagyobb eltávolodást a fejlett világtól. Szüksége van-e a Nyugatnak egy ilyen válságokkal teli térségre, vagy még jobban megerősíti a választóvonalat Európa keleti és nyugati fele között? Emellett mi történik a kelet-közép-európai **nacionalizmusok**kal? Tudják-e az államok a válságot higgadtan kezelni, vagy a két világháború közöttihez hasonló állapotok jönnek létre? A térség országai ugyanis teljesen szokatlan helyzetbe kerültek 1989 után. A korábbi majd' két évszázadban a két szomszédos óriás – a németek (osztrákok) és az oroszok – közül valamelyik mindig meghatározta a térség sorsát. Most **hatalmi vákuum keletkezett Kelet-Közép-Európában**, hiszen a Szovjetunió már nem, Németország és az Európai Unió pedig még nem tudott kellően foglalkozni a térséggel. Így fennáll az a veszély, hogy az államok között szabadon érvényesül a nacionalista gyűlölködés.

Kérdések vetődnek fel **Európa nyugati államai**ban is. A korábban létező „vörös veszély" felgyorsította az államok integrálódási folyamatát. A változások után vajon megáll-e ez a folyamat, vagy továbbra is folytatódik az „Európai Egyesült Államok" kialakulása? Az Európai Unió a „mélyítés", vagyis a már meglévő tagállamok közötti kapcsolatok erősítése, vagy a „szélesítés", vagyis új tagállamok felvétele felé halad? Ez utóbbi esetben az északabbra vagy a délebbre fekvő országok kapnak elsőbbséget, ami a már bennlevő tagállamok északi vagy déli szárnyát erősítheti meg.

A nemzetközi életben a **bipolaritás helyébe vajon mi lép**? Az egyik folyamat a gazdasági jellegű **tripolaritás** felé mutat, amikor is három erőteljes vonzásközpont fogja meghatározni a világ sorsát. Az egyik az Újvilág, vagyis az észak-amerikai térség (USA, Kanada), latin-amerikai „hátsó udvarral". A második Japán és Kína, s az ő vonzáskörzetük Dél-Kelet-Ázsia. A harmadik pedig a nyugat-európai integráció, melynek „hátsó udvara" Kelet-Európa. Ez utóbbi világgazdasági – de akár világtörténelmi – jelentőségét erősen növelné az, ha be tudná illeszteni a keleti térséget az egységes Európába. A másik folyamat a bipolaritás után egy, az USA által vezetett világ felé mutat. Ezt azonban gátolja az a tény, hogy a szuperhatalmi versengés az Egyesült Államok erejét is jelentősen felemésztette. Az elhúzódó hanyatlást ráadásul még fokozhatja a korábban erőteljesen felfuttatott hadiipar leépítésének kényszere is. Washington sok területen elveszítette világpiaci versenyképességét, s állandó belső költségvetési deficitje miatt a világ legeladósodottabb országává vált. Egyetlen töretlen sikere az

információs és tömegkulturális terjeszkedés, ami szép lassan „amerikanizálja” az egész világot.
A századvég változásait vizsgálva nagyon nagy a valószínűsége annak, hogy az Atlantióceánról a Csendes-óceán térségébe kerül át a világ gazdasági vérkeringésének központja. Az ezredforduló technológiai-informatikai forradalma ugyanis már nem Európa-központú, ami a **„pacifikus korszak”** kezdetét jelentheti az emberiség történetében.

A gazdaság kihívásai

A huszadik század gazdasági fejlődésének lényegét kutatva a következőkkel írhatjuk le a legfontosabb – a jövőt is meghatározó– változásokat. Az első jellemző a **technológia fogalmának „kiteljesedése”**, döntővé válása, ami a fogyasztói társadalmakban elengedhetetlen. Ez annyit jelent, hogy a korábban elvi jelentőségű vagy kisebb méretekben, példányszámokban előállítható termékeket óriási tömegben, egyenletes minőségben képes az adott iparág gyártási folyamataiban létrehozni. Ennek a tömegszerű precizitásnak a tudása vagy nem tudása osztja igazából ketté gazdaságilag a világot fejlettekre és fejlődőkre, ráadásul felmerül az a kérdés is, hogy mindezt át lehet-e egyszerűen venni, le lehet-e másolni, vagy ehhez hosszú történelmi korok alatt kialakult fegyelmezett tudás és munkakultúra is szükséges.
A másik jellemző **a szellemi munka és az emberi munka szerepének megváltozása**. A század utolsó negyedében meginduló „harmadik ipari forradalom” a tudományos és technikai jelzőket kapta, s ez jól mutatja a tudomány szerepének megváltozását. Az új technológia tömegszerű precizitása egyre nagyobb és nagyobb szellemi erőfeszítéseket kíván a termelésben. A gyártási folyamat minden részletének hihetetlenül aprólékos kidolgozása szükséges, ami viszont csakis sok ezer kutató és fejlesztő összehangolt háttérmunkájával képzelhető el. A folyamat természetesen hatással van az emberi munkára is, hiszen az automatizált technológiák egyre jobban kiszorítják az embert az eddig hagyományosnak tartott munkafajtákból. Ennek hatására megváltoznak az emberek gazdasági feladatai, átalakul a társadalom szerkezete és az állam feladatai is (például az oktatásban), hogy „elő tudják állítani” ezt az új körülményekhez és kihívásokhoz alkalmazkodni tudó embert.
A harmadik jellemző **a bonyolultság eddig nem tapasztalt foka**. Ez megjelenik a termékek előállításában és magában a termékekben is, ráadásul olyan mértékű, hogy emberi ésszel már sokszor áttekinthetetlen. Lehetetlenné válik tehát a dolgok olyan átlátása, ami a korábbi századokat jellemezte. A rendszerek ilyen bonyolultsági foka érvényesül az irányítás minden területén, ugyanúgy a gazdasági, mint a politikai életben. Az egyre nagyobbodó szervezetek csak egy ideig bírják el a központi vezérlést, a szellemi munka súlyának

fokozódásával viszont csődöt mondanak a hagyományos irányítási módszerek. Az együttműködési igény a sokszorosára növekszik, ami annyit jelent, hogy kis autonóm csoportok szoros együttműködésére van szükség. Az új igények átalakítják magukat a szervezeteket is; a gazdasági életben nagy információs kapcsolatokkal, közös jogi, pénzügyi, közlekedési infrastruktúrákkal rendelkező egységek jönnek létre. A bonyolultság tehát csakis az autonómia és a kooperáció együttes alkalmazásával látható át.

A negyedik változás **az információ szerepének felmérhetetlen megnövekedése**, az információs technológia egyre gyorsabb tökéletesedése. Az információ a mai korban stratégiai súlyú termelési tényezővé, társadalmi erőforrássá vált. Ennek két oka van: a termelés folyamatainak átalakulása és a modern társadalmak magas fokú szervezettsége. A mai kor információjának egyre nagyobb része sohasem kerül papírra, hanem digitális jelek formájába mozog. Egyre több jövőkutató jelenti ki azt, hogy egy adott ország igazi fejlettségét is inkább ezen érdemes lemérni, mint a termelés és fogyasztás hagyományos mutatóin. Az információ átvitele és feldolgozása mond igazán sokat egy országról, s ez természetesen nemcsak azt jelenti, hogy hány telefon van, hanem az oktatási rendszert, a termelés és szolgáltatás egész infrastruktúráját, munkamódszereit.

Összességében tehát **a világ egyre gyorsabban globalizálódik**, vagyis egyre szorosabbra fonódnak az embereket és nemzeteket összekötő szálak. Ennek egyik oka a technikai fejlődés, mely magával hozta a hírközlés kiteljesedését, s így a nemzetközi adatbankok, a szöveges és képi információátvitel meghatározó szerepet kapott egy adott nemzet fejlődésében. Aki nem lesz képes bekapcsolódni ebbe a rendszerbe, az szinte minden fejlődési lehetőségből kimarad. A globalizálódás másik oka a technológiai fejlődés. Az egyre nagyobb pontosságot, finomságot és bonyolultságot igénylő termelés kiköveteli a nemzetközi együttműködéseket. Ráadásul az egyre gyorsuló verseny folyamatos fejlesztést igényel, s az újítások sokszor dollármilliárdokba kerülhetnek, amikhez megint csak nemzetközi tőke és összefogás szükséges. **A hatalmas befektetések hatalmas termékmennyiséget, azok pedig nemzetközi méretű piacokat követelnek.** Ennek következtében világméretűvé válnak a műszaki szabványok, a nyelvhasználat és a gazdasági jogrend is. A hatások azonban továbbgyűrűznek. Globalizálódik az egész életforma is. Az étkezési, öltözködési és szórakozási szokások, a divat egyre nagyobb sebességgel terjednek szét a világban, ami szabványosított fogyasztást eredményez. Az „egységesülési folyamat" ellenére megmaradnak azonban a **régiók**, ezek a történetileg, kulturálisan és földrajzilag összekapcsolódó területek, melyek jól illeszkednek egymáshoz. Viszonylagos önállóságukat lehetővé teszi az, hogy piacméreteik

megfelelnek a termelés mennyiségi követelményeinek, és az összetartozás érzését segíti a közös kultúra azonosságának tudata is.
A globalizálódás, vagyis a régiók és a világméretűség előtérbe kerülése az **államra** – mint politikai egységre – is **erősen hat**. Megmaradhat-e a hagyományos irányító szerepe, amikor feladatai jelentős részét átveszik a regionális szervezetek? Ezek egyre inkább meghatározzák külső kapcsolatait is, a hagyományos klasszikus diplomácia egyre nehezebb helyzetbe kerül. Mit kezdhetnek az egyes államok a világ globális kérdéseivel, vagy akár a „saját” multinacionális vállalataik „egyéni” gazdasági és politikai elképzeléseivel és érdekeivel, amennyiben azok mások, mint a hivatalos álláspontok? Ezekre a kérdésekre nagyon gyorsan választ kell adni.

A fegyverkezés-leszerelés kérdései

„Amikor elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol már mindkét fél tudja, hogy a támadás meglepetésszerűségétől függetlenül egy háború mindkét fél részére kölcsönös és totális megsemmisülést jelent, ott, annál a pontnál vagy lesz annyi eszünk, hogy belátjuk, a hadviselések kora lejárt, az emberi fajnak tevékenységét a tárgyalásokra kell leszűkítenie, vagy szembe kell néznünk a pusztulással.”
(Dwight D. Eisenhower)

Az általánosan használt leszerelés szó nem pusztán a fegyverzetek csökkentését jelenti, hanem sokkal szélesebb értelemben értendő. A **fegyverzetellenőrzés** az ellenőrzött körülmények között folyó fegyverkezést jelenti, s megakadályozza az indokolatlan túlfegyverkezést. A **fegyverzetkorlátozás** beleszól bizonyos fegyverek fejlesztésébe, és abba is, hogy a különféle fegyverzetkategóriákban hol, mennyi és milyen hatóerejű tartható hadrendben. Az ún. **biztonság- és bizalomerősítő intézkedések** nem mindig jelentenek közvetlen fegyverzetcsökkentést, ám javítják a nemzetközi légkört, erősítik az emberiség biztonságérzetét, ezzel szolgálva a leszerelés ügyét. Végül a tényleges leszerelés **fegyverzet- és haderőcsökkentés**t jelent, amire azonban az elmúlt évtizedekben alig volt példa. Az első ilyen igazi megállapodás az 1987-es szovjet– amerikai szerződés volt.

Az atomfegyverekkel foglalkozó leszerelési egyezmények

A világon a ‘80-as évek végén öt atomhatalom volt (USA, Szovjetunió, Franciaország, Nagy-Britannia és Kína), amelyek mintegy **50 ezer robbanótöltetből álló atomfegyverkészlet**et halmoztak fel. Ezek ballisztikus és repülőgép-fedélzeti rakéták, robotrepülőgépek töltetei, légibombák és tüzérségi lövedékek lehetnek. Együttes pusztító hatásukat 15 ezer megatonnára becsülik, ami nagyjából 1 millió, Hirosimára ledobott atombomba erejével ér fel és akár ötször el lehetne vele pusztítani a Földet. Az atomháború következményei mindig globális hatásúak, vagyis nemcsak a megtámadott célterületek népességét érintik, hanem ártatlan térségeket, sőt a támadó ország

lakosságát is. A közhasználatú kifejezéssel **„nukleáris télnek”** nevezett következményegyüttes a mezőgazdaság működésképtelenségét, az élelmiszer-termelés felbomlását, vagyis földrészekre kiterjedő éhínséget eredményezne, a sugárzás hosszan tartó károsító hatásai mellett. A rendkívüli veszélyesség miatt az atomfegyverek korlátozásával foglalkozó tárgyalásokon egyrészt a széles körű elterjedést akarták megakadályozni (ne bővüljön az ún. atomklub), másrészt az atomkísérletek lehetséges helyszíneit és hatóerejét próbálták meg szabályozni.
Az egyezmények sorát az 1963-ban megszületett **részleges atomcsendszerződés** nyitotta meg, majd a következő lépcsőben az ENSZ-közgyűlés 1968-as ülésszakán fogadták el az **atomsorompó-szerződés**t, ami a nukleáris fegyverzet elterjedését akarta megakadályozni. Kína és Franciaország mellett sok olyan állam sem írta alá ezt a megállapodást, amelyek rendelkeztek az atomfegyver előállításához szükséges tudományos és műszaki ismeretekkel („küszöb-államok”), mint például India, Brazília, Argentína, Izrael vagy a Dél-afrikai Köztársaság. A 140 ország által aláírt szerződés a békés célokra történő atomkutatás és a nukleáris anyagok és berendezések ellenőrzésével az ekkor létrehozott **Nemzetközi Atomenergia Ügynökség**et bízta meg. 1970-ben írták alá a **tengerfenék-szerződés**t (ismét csak a korábbi atomhatalmak), és 1974-ben a két szuperhatalom megegyezett a **föld alatti nukleáris fegyverkísérletek korlátozásá**ban. Kötelezettséget vállaltak arra, hogy 1976-tól kezdve nem hajtanak végre 150 kilotonnánál nagyobb robbanóerejű kísérletet. A jegyzőkönyv azt is meghatározta, hogy mi módon ellenőrizhetik egymást, és a kísérletek előtt milyen adatokat kell átadni a másiknak. Bár a szerződést az ellenőrzés mást, és a kísérletek előtt milyen adatokat kell átadni a másiknak. Bár a szerződést az ellenőrzés ban megszületett a békés célú, föld alatti nukleáris robbantásokról szóló egyezmény.
Az atomfegyverek mellett a tömegpusztító fegyverek közé tartoznak a bakteriológiai (biológiai) és vegyi fegyverek is, amiket a „szegények atombombájának” is szoktak nevezni. Az előbbiekkel kapcsolatban a genfi **Leszerelési Bizottság**nak már 1971-ben sikerült kidolgoznia egy teljes tilalmat előíró nemzetközi egyezményt, mely meghatározatlan időre szól, és a ‘80-as évek végéig száz fölé emelkedett az aláírók száma.
A vegyi fegyverek kérdésköre sokkal bonyolultabb, ezért még nem született megállapodás a betiltásukról. A problémát az jelenti, hogy igen nagy a katonai célra alkalmasnak látszó vegyi anyagok száma, ráadásul alkalmazásuk lehetősége is nagyon széles körű. A tárgyalásokat kezdetben megnehezítette a szovjet–amerikai kapcsolatok romlása is, hiszen az ellenőrzés csak a helyszíneken

történhet. Az áttörést a gorbacsovi fordulat hozta meg, amivel belátható közelségbe került a megállapodás létrejötte.

Biztonság- és bizalomerősítő megállapodások

Ezek a megállapodások elsősorban a bizalom hiányának csökkentésére törekedtek, segítettek felszámolni a félreértéseket, amelyek különösen a nemzetközi feszültségek idején lehetnek veszélyesek. Az egyik első ilyen intézkedés volt a közvetlen távközlési kapcsolat, a **„forró drót"** megteremtése a két szuperhatalom között. Az 1963-ban kidolgozott terv szerint két távközlési vonalrendszert kell létrehozni a Kreml és a Fehér Ház között. Az egyik egy vezetékes géptávíróvonal (Moszkva–Helsinki–Stockholm–Koppenhága–London–Washington), a másik pedig egy rádiótávíróvonal (Moszkva–Tanger–Washington). 1974-től távközlési műholdak és pedig egy rádiótávíróvonal (Moszkva–Tanger–Washington). 1974-től távközlési műholdak és ben a két nagyhatalom megállapodott **az atomháború kirobbantásának veszélyét csökkentő intézkedések**ről. Ezek szerint például igyekeznek tökéletesíteni azt a rendszert, ami megakadályozza az atomfegyverek véletlen bevetését, tájékoztatják egymást a felderítő rendszerek meghibásodásáról, az atombalesetekről. A következő évben egyezmény született a nyílt tengeri katonai incidensek megelőzéséről. Részletesen szabályozták a nyílt tengeren folytatott gyakorlatok és flottamozgások szabályait, ezek előrejelzését. A fentiek mind „csupán" kétoldalú megállapodások voltak, de a helsinki folyamat utóértekezletén, az 1984-ben megkezdődött **stockholmi tárgyalások**on már igazi nemzetközi döntések születtek. Az 1986-ban aláírt záróokmányban az államok megállapodtak abban, hogy az egymással való kapcsolatokban, valamint a nemzetközi kapcsolataikban tartózkodnak az erővel való fenyegetéstől és az erő alkalmazásától. Meghatározott katonai tevékenységeiket előre bejelentik, és lehetővé teszik ezek megfigyelését.

Az űrfegyverkezés kérdései

Bár **1957-től**, az első szovjet mesterséges hold fellövésétől **számíthatjuk az űrkorszakot**, csak a hatvanas évek közepétől növekedett meg annyira a világűr militarizálásának veszélye, hogy egyre sürgetőbbé vált a világűrbeli magatartás szabályozása. Az ENSZ már 1963-ban elfogadta az államok világűrbeni tevékenységének jogi alapelveit tartalmazó nyilatkozatot. Ebben leszögezték, hogy egyik nemzet sem sajátíthatja ki a világűrt, annak kutatása minden államnak joga. Mindenki felelős a világűrben folytatott tevékenységéért, s ennek az egész emberiség érdekeit kell szolgálnia. A nyilatkozat alapján 1967-ben aláírták a **„békés világűr"-szerződés**t, mely megtiltotta a tömegpusztító fegyverek elhelyezését a világűrben. A '80-as években megjelenő amerikai csillagháborús tervek ismét felelevenítették a fegyverkezési verseny veszélyét a világűrben, melynek megoldására a

genfi Leszerelési Értekezlet 1985-ben különbizottságot hozott létre.

Szovjet–amerikai tárgyalások a hadászati fegyverek korlátozásáról

A ‘60-as végére nyilvánvalóvá vált, hogy a két szuperhatalom között a hadászati atomfegyverek kérdésében egyensúly alakult ki. Emellett még két következtetés levonása történt meg. Az egyik az volt, hogy lehetetlen első csapással hadászatilag döntő fölényre szert tenni, mivel elegendő rejtetten elhelyezett fegyver (például tengeralattjárókon) marad a válaszcsapásra. A második talán még az elsőnél is fontosabb volt, miszerint a tömegpusztító fegyverek bevethetőségének következtében egy esetleges világháborúnak nem lenne, nem maradna győztese. Ezek után kezdődtek meg – mivel az atomfegyverek 95%-ával rendelkeztek – a szuperhatalmak között a hadászati fegyverek korlátozását célzó első SALT-tárgyalások, s három év múlva, **1972-ben** megkötötték a **SALT-1 szerződés**t. Ebben nem csökkentés fogalmazódott meg, hanem a status quo megtartását tűzték ki célul a ballisztikus rakéták (olyan rakéta, melynek hasznos terhe a hajtómű kiégése után ballisztikus pályán mozog tovább) számában. Sarkalatos kérdést jelentett az ellenőrzés ügye, melynek kapcsán lehetővé vált – az ekkor még létező űrtechnikai egyensúly miatt – a műholdas felderítés. A két fél kötelezettséget vállalt arra is, hogy nem zavarja meg a másik ellenőrző eszközeit. A szerződést mindkét fél ratifikálta, s bár csak öt évre volt érvényes, a ‘80-as évek végéig egyik állam sem szegte meg. A támadó fegyverek korlátozása mellett foglalkoztak a rakétaelhárító rendszerekkel is, melyek fejlesztése mindig magával vonja a támadó fegyverek fejlődését is, így a fegyverkezési spirál felgyorsulását eredményezheti. Az 1974-es jegyzőkönyv megtiltotta a két ország egész területét átfogó védelmi rendszer kialakítását.

A megállapodások folytatására csak 1979-ben került sor. A **Bécs**ben megkötött szovjet– amerikai szerződés pontosította a korlátozott eszközök állományát, és meghatározta az ellenőrzés alá vont összes fegyvertípust. Mennyiségi előírásai már tartalmazták a hadászati fegyverek hordozóeszközeinek kismértékű csökkentését is. Bár az egyezmény aláírása megtörtént, az USA nem ratifikálta azt az afganisztáni szovjet intervenció miatt. Ennek ellenére mindkét fél betartotta a megállapodást.

A tárgyalások hároméves szüneteltetése után a Reagan-kormányzat 1982-ben új javaslatokkal állt elő **(START)**. Ezek egyik lényege az volt, hogy ne a rakéták, hanem a rajtuk levő atomtöltetek mennyiségét kellene szabályozni, sőt számukat nagyjából a harmadával csökkenteni kellene. Ez a szovjet vezetés számára nem volt elfogadható, mivel az erőegyensúly felborítását látta benne (nekik több rakétán kevesebb robbanótöltetük volt), ezért – a nyugat-európai rakétatelepítésére hivatkozva – ‘85-ig szüneteltették a tárgyalásokat. Gorbacsov hatalomra kerülésével azonban döntő fordulat következett be. A

szovjetek 50%-os csökkentést javasoltak, s bár a '86-ban tartott **reykjavík**i csúcstalálkozón ebben a kérdésben még nem született konkrét döntés, aláírták a közepes és rövidebb hatótávolságú rakétákat felszámoló megállapodást.
A közepes hatótávolságú rakéták európai telepítésének kérdéseiben a két szuperhatalom nagyon sokáig nem tudott egyezségre jutni. Csak az 1985-ben bekövetkezett szovjet vezetőváltás után kezdődhettek meg az érdemi tárgyalások ebben a kérdésben, mikor az új szovjet biztonsági koncepció az **elegendő biztonság elv**ét érvényesítette. Gorbacsov 1987-ben hajlandó volt elfogadni a Reagan elnök által még 1981-ben felvetett **„kettős nulla" megoldás**t, ami azt eredményezte, hogy aláírták a leszerelés történetének addig legnagyobb jelentőségű szerződését a közepes és a rövidebb hatótávolságú atomfegyverek teljes felszámolásáról. A megállapodás a teljes fegyverrendszerekre vonatkozott, azaz az indításukra szolgáló berendezésekre vagy a szállítóeszközökre is. Pontosan meghatározta a megsemmisítés folyamatát és módszereit, sőt a legapróbb részletekig biztosította az ellenőrzés lehetőségét, akár a helyszíneken is. A felszámolást három éven belül be kellett fejezni, de ezután még egy évtizedig lehetősége van az államoknak az újragyártás beszüntetésének ellenőrzésére.
A hagyományos fegyverzetek kérdése
A tömegpusztító fegyverek katasztrofális hatásai miatt egyértelművé vált egy európai atomháború megnyerhetetlensége, de mi a helyzet egy hagyományos fegyverekkel megvívott európai háborúval? Az elemzők következtetése az, hogy még a pusztán hagyományos fegyverekkel megvívott háború is az atomháborúhoz hasonló hatásokkal járna Európában. Furcsa módon ez nem is elsősorban a fegyverek hatalmas fejlődésének következménye lenne, hanem inkább a századvégi Európa fejlettségének lenne köszönhető. Hogy mit értünk ez alatt? Az iparosodottság hatására Európa tele van atomerőművekkel, hatalmas vegyipari üzemekkel, hő- és vízi erőművekkel, tüzelőanyag-raktárakkal és csővezetékekkel és nem utolsósorban atomfegyvereket is előállítani képes hadianyagüzemekkel. Mivel nagy valószínűséggel ezek lennének a legfőbb célpontok, ezért – elemezve az utóbbi évek súlyos katasztrófáit (például a csernobili atomerőműben) – a háború eredménye egészen bizonyosan Európa pusztulása lenne. Mindezek a következtetések vezettek el oda, hogy a '80-as végére egy új katonai gondolkodás nyerhessen teret. A cél **a strukturális támadóképtelenség megteremtése**, vagyis le kell mondani nemcsak a támadó szándékról, hanem a támadás lehetőségéről is.
Az európai fegyveres erőket úgy kell átalakítani, hogy ellenőrizhetőek legyenek, és alkalmatlanná váljanak egy váratlan, meglepetésszerű támadás megindítására vagy hosszan tartó hadműveletek folytatására.

Ez természetesen csak a haderők radikális csökkentésével és ezzel párhuzamosan az atomfegyverek teljes kivonásával valósítható meg. Az erről szóló tárgyalások már 1989-ben Bécsben megkezdődtek, melyeken részt vett Európa valamennyi állama, Albánia kivételével.

Az ezredvég nagyhatalmai

A huszadik század végére egyértelműen kialakultak azok a gazdasági és politikai nagyhatalmi tényezők, melyek erősen hatással lesznek a világ további sorsára, ezért először ezeket vesszük alaposabban szemügyre, megfigyelve lehetőségeiket és történetüket.

Az Európai Közösségek 1990-ig

Az Európai Közösségek 1990-ig ben felvette az **Európai Közösségek** nevet. Ekkor még csak hat európai állam volt tagja a szervezetnek: Franciaország, Németország, Olaszország és a Benelux-államok. Az európai egységeszme megvalósítását tartották feladatuknak, s távlatilag a politikai integrációt tűzték ki célul. A későbbiek folyamán csatlakozott hozzájuk még hat európai állam (1972-ben Nagy-Britannia, Dánia és Írország, majd 1981-ben Görögország, 1986-ban pedig Spanyolország és Portugália), így jött létre a **„Tizenkettek” csoportja**.

A Közösség országai lakosainak száma a világ népességének mintegy 6%-át tette ki. A tagállamok többsége fejlett ipari ország, korszerű gazdasági struktúrával, magas életszínvonallal. Az EK egyik fontos központja volt a világ gazdaságának, az 1980-as évek végére a világtermelésből és világkereskedelemből mintegy 20%-kal részesedett.

Az 1980-as évek végén az EK intézményrendszerének négy fontos elemét említhetjük meg. Fő politikai irányító és döntéshozó szerve a **Miniszterek Tanácsa**, melyben az országokat egy-egy aktív miniszter képviseli. Az, hogy a legfontosabb kérdésekben a döntéseket egyhangúan hozzák meg, az egyes államok nemzeti érdekeinek védelmét szolgálja. Más döntésnél elegendő a minősített többségi szavazati arány. Ez annyit jelent, hogy a tagállamoknak jelentőségük szerint különböző számú szavazatuk van, s a lehetséges 76 szavazatból legalább 54 szükséges a döntéshez. Az EK végrehajtó intézménye a brüsszeli székhelyű **Bizottság**, melynek 17 tagja van. Az öt nagy ország két-két, a többiek egy-egy taggal képviseltetik magukat. Munkáját mintegy 5000 fős apparátus segíti. Önálló döntési joggal nem rendelkezik, csupán kezdeményezéseket tehet, amikkel az MT köteles foglalkozni.

Az **Európa Parlament** az EK közgyűlése. Főként konzultatív feladatai vannak, tulajdonképpen vitafórum. Csak a költségvetési kérdésekben gyakorol döntéshozó és ellenőrző hatáskört. Képviselőit kezdetben az

egyes államok parlamentjei delegálták, majd 1979-től áttértek a közvetlen választásra. Az 518 tagú parlamentben a különböző politikai pártokhoz tartozó képviselők frakciókat alkothatnak.
A negyedik elem az **EK Bírósága**, mely nemzetek felettinek tekinthető, s döntései a tagállamok kormányaira és állampolgáraira egyaránt érvényesek, azonban szankcionálási eszközökkel nem rendelkezik.
A már korábban említett politikai integráció irányában az EK számos lépést tett. 1970 óta a külpolitikában a tagországok folyamatos konzultációkat folytatnak, és a legfontosabb kérdésekben egységesen lépnek fel. Ezt erősítette meg az 1987-ben kiadott **Egységes Európai Okmány** is. A szorosabb kapcsolatok érdekében 1974-ben létrejött az **Európa Tanács**, mely a tagállamok állam- és kormányfőiből évente háromszor ülésezik, s a stratégiai kérdésekben tulajdonképpen átvette a szerepet a Miniszterek Tanácsától. Az egységesülést szolgálja az intézmények hatáskörének folyamatos bővítése.
Az EK számos országgal kötött már **társulási szerződés**t. Ez tulajdonképpen a kereskedelem valamilyen fokú liberalizását, valamint bizonyos kérdésekben az EK részéről segítségnyújtást jelent, a társultak pedig kedvezőbbé teszik az EK-országok beruházásait saját országukban. Ilyen szerződés volt a négy loméi konvenció, melyekben (1975 és 1989 között) 70 afrikai, karibi és csendes-óceáni országgal (ACP-országok) egyeztek meg az exportjuk liberalizálásában, néhány mezőgazdasági termék kivételével.
Az egyik legfontosabb kérdés az EK-n belül a mezőgazdaság védelme és támogatása, vagyis a **közös agrárpolitika**. Az európai mezőgazdaság ugyanis hagyományosan hátrányban van egyes tengerentúli országokkal szemben (USA, Kanada, Ausztrália), melyek nemcsak korszerű technikával, hanem a nagyüzemi mezőgazdaság feltételeivel is rendelkeznek. Az állami beleszólást a fejlesztés tőkeigényessége és a külgazdasági és ellátásbiztonsági szempontok is elősegítették. Az ártámogatások alapja a közös ár meghatározása. Ez a legtöbb termékre magasabb, mint a világpiaci ár, amit az állam garantál. A felkínált felesleges termékeket megszabott áron felvásárolja, majd raktározza. Hogy az importcikkek árai ne lehessenek alacsonyabbak, azt vámokkal (importlefölözéssel) érik el. A behozatalt nehezítik mennyiségi korlátozásokkal és egészségügyi vagy környezetvédelmi előírásokkal is, ami az agrár-világkereskedelemben jelentős feszültségeket eredményez.
A másik fontos kérdés a **pénzügyi (monetáris) és gazdasági unió** megteremtése volt. Már 1969-ben megkezdődtek a közös valuta kialakítását megcélzó munkálatok, melyek kezdetben a valuták árfolyamainak „visszavonhatatlan” rögzítésével akarták a célt elérni. A ‘70-es évek olajválságai után azonban a tagállamok gazdasági helyzete erősen polarizálódott, így az egyes valuták lebegtetése mellett

döntöttek, meghatározott sávon belül („kígyó” a csatornában). A kérdés igazán 1979-ben éledt újjá, az **Európai Monetáris Rendszer (EMS)** keretében. Ekkortól létezik egy központi paritás, mely meghatározza a valuták egymáshoz való viszonyát, és amitől 2,25%-ban lehet eltérni lefelé és fölfelé. A rendszer biztonsága érdekében az államok arany- és dollártartalékaik 20%-ának erejéig kollektív tartalékot képeztek. Ugyanebben az évben megteremtődött az **Európai Valutaegység (ECU)** is, melynek értékét közösen határozzák meg, és ötévenként újraértékelik. Az ECU-t kezdetben csak a tagállamok központi bankjai használták államközi elszámolásokban, később azonban tényleges fizetőeszközzé vált. Ez nem jelenti azt, hogy papírpénz vagy érme formájában szerepelne, de hitelkártyaként használják.

Az Európai Tanács 1985-ben jóváhagyta az egységes belső piac tervét, ami a később megfogalmazódott és elfogadott Egységes Európai Okmány majd’ 300 intézkedésében konkretizálódott. A megvalósítás végső határidejéül 1992-t tűzték ki. Itt most csak a legfontosabb célokat-feladatokat soroljuk fel, a teljesség igénye nélkül: az áruk, szolgáltatások, tőke és munkaerő szabad mozgása. Egymás szakmai képesítéseinek és végzettségeinek kölcsönös elismerése. Egységes útlevél bevezetése és a külföldi állampolgárokkal szembeni előírások egységesítése. Az előállított termékek minél nagyobb részére egységes szabványokat kell bevezetni. Azonos versenyfeltételek érvényesek a Közösségek minden tagállamának vállalataira. Harmonizálni kell a hitel-, tőke- és értékpapírpiacokat, a különböző adófajtákat.

Az intézkedések bevezetésétől jelentős megtakarításokat, a raktározási költségek csökkenését, a verseny ösztönzését, a gazdasági növekedés felgyorsulását várják. Politikai hatása az európai szabadságeszme megvalósulása, a népek közötti megbékélés létrejötte, a kisebbségek hatékonyabb védelme lehet.

Gondok és nehézségek

Az Európai Közösségeknek természetesen az a legnagyobb problémája, hogy a nagyhatalmak között nem nemzetállamként szerepel. Potenciálját tekintve megvan a nagysága, termelési kapacitása és gazdagsága ahhoz, hogy nagyhatalomként lépjen fel és katonai szempontból sem elhanyagolható, valódi hatalma és hatékonysága azonban mégis jóval kisebb paramétereinél, aminek oka természetesen **az egység hiánya**. Gazdasági téren lehet (és tudták is) legjobban megvalósítani az integrációt, de a politikai természetű akadályok már nehezebben vehetők. A történelemből hozott **nemzeti érdekek összehangolása**, a **nemzeti szuverenitás csorbulásá**nak elviselése nehéz dolog. Bonyolult egyeztetni a védelmi politikákat vagy egységes álláspontot kialakítani egy adott kérdéssel kapcsolatosan. Vonatkozik ez a bővítés vagy mélyítés témakörére is. Franciaországnak és Nagy-

Britanniának még mindig vannak különakciói (támaszpontok a világban), de ugyanilyen nehézségeket okozhat a szociáldemokrata vezetésű tagállamok és a konzervatívok nézeteinek összehangolása. Az egyik fő problémát a **mezőgazdaság ügye** jelenti, aminek támogatása a világ élelmiszer-termelésének növekedésével párhuzamosan folyamatosan nőni fog, hacsak alapvető reformokra nem kerül sor. A '70-es és '80-as évek gazdasági válsága foglalkoztatási gondokat okozott, aminek hatására növekedtek a szociális kiadások, s ezek tovább csökkentették az EK versenyképességét a világgazdaságban. Ugyanilyen gondot jelenthet a **foglalkozási struktúra átalakításá**ra vagy a tudományos és fejlesztési költségek átcsoportosítására vonatkozó döntések összehangolása.

Németország

Az EK három vezető hatalmát vizsgálva, Németország **vezető pozíció**t töltött be a Közösségeken belül, amit gazdasági ereje, az infláció alacsony szintje, a munkáltatók és munkavállalók jó viszonya, a műszaki tudományok és a tervezés magas elismertsége garantált. Nemzetközi tartalékait tekintve is az elsők között volt a világon, s a német márka gyakran tartalékvalutaként szerepelt a kereskedelemben. Problémát igazán a Közösségek mezőgazdasági ártámogatása, valamint azok a félelmek jelentettek, amelyek a lakosság elöregedéséhez és az újabb generációk munkamoráljához kötődtek. Külpolitikailag a második világháború óta az első számú kérdés a **német–német viszony** volt, vagyis az, hogyan lehet az egyre szorosabbá váló gazdasági kapcsolatokat politikailag is kamatoztatni. Még a '80-as években is elképzelhetetlen volt az a gondolat, hogy az egyesítés békés úton megtörténhet. A német kormányzatok védelmi politikája mindig nagyra értékelte a NATO nukleáris elrettentő stratégiáját, de közben megteremtették a saját, hagyományos védelmi rendszerüket is. Bár a Bundeswehr a legnagyobb nyugat-európai hadsereggé vált, a bonni vezetés a '70-es évektől kezdve sokat tett az **európai enyhülésért**. Mindenkinél jobban segítette a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatok fejlődését, bízva abban, hogy a kölcsönös gazdasági függőség megnehezíti a háború kirobbanását. Az NSZK saját biztonságának kérdését mindig európai ügynek tekintette, s rendkívüli mértékben tartózkodott attól, hogy Európán kívüli kérdésben állást foglaljon.

Németország eseménytörténete 1969-90

A gazdasági visszaesés, mely növekvő munkanélküliséggel és a jobboldali radikalizmus felerősödésével járt, a CDU-t és a szociáldemokratákat összefogásra ösztönözte. A **nagykoalíció** időszaka alatt (1966-69) reformok sokasága született. A pénzügyi alkotmányreform újra szabályozta az adóbevételek felhasználását a szövetség és a tartományok között és bevezette a közösen

finanszírozandó „közösségi feladatokat”. Az oktatás és a kutatás jelentős része ide került. 1968-ban megalkották a „szükségállapot-törvényeket”, melyek kibővítették a szövetség hatáskörét a tartományokkal szemben és lehetővé tették a beavatkozást a demokratikus alapjogokba. A koalíció a hatvanas évek második felében meginduló új baloldali mozgalmakkal szemben is fellépett. Ezek – Herbert Marcuse és Theodor W. Adorno eszméinek hatására – erősen bírálták a tőkés feleslegtermelő társadalmat, mert szerintük a reklám és a fogyasztás túl gyors körforgása olyan túltermelést eredményez, ami szükségszerűen vezet a felesleges luxushoz és a háborúkhoz. A kormány szembefordult a terebélyesedő parlamenten kívüli mozgalmakkal, és kitartott a szükségállapot-törvények vitája mellett.

Az 1969-es választások után a **Willy Brandt** kancellár vezetésével megalakult **szociáldemokrata–liberális koalíció** egészen 1982-ig hatalmon maradt. Meghirdetett belpolitikai reformprogramja nagy reményeket ébresztett, de a szociális reformok kiteljesedését mind az ellenzék, mind az olajárrobbanás és a vele járó nemzetközi pénzügyi válság meggátolta. A kancellár 1974 májusában a környezetébe beépült és leleplezett NDK-ügynök miatt lemondott posztjáról, s az őt felváltó **Helmut Schmidt** kancellár és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter vezette új kormány az egyre romló világgazdasági helyzetben a gazdaság modernizálását tekintette legfontosabb feladatának. Ebben a kormányfő kiváló szakértőnek mutatkozott, de a megszorító pénzügypolitika és a beruházások támogatása sem tudta megakadályozni a növekedés megtorpanását. Emellett nyugtalanságot váltott ki a társadalomban az 1972-ben bevezetett „foglalkoztatási tilalom” is, mely a szélsőséges csoportosulások tagjait igyekezett távol tartani a közalkalmazotti posztoktól. Ez volt az egyik oka a hetvenes évek terrorhullámának. A **terrorcselekmények** megbolygatták a demokratikus konszenzust, torzították a politikai kultúrát, s az államot kényszerű megszorításokra késztették. Ezzel egyidejűleg megindultak a polgári kezdeményezésnek nevezett mozgalmak, melyek az oktatás, a közlekedés, a várostervezés és a környezetvédelem hiányosságainak és visszásságainak megszüntetésére törekedtek. Később ezekből alakultak ki az **alternatív mozgalmak**, melyek erőteljesen bírálták az ipari társadalom átláthatatlanságát és túlzott szervezettségét. Igazi hatást azonban csak azután tudtak elérni, mikor párttá szerveződtek. 1979-ben megalakult a **Zöldek** pártja, amely négy évvel később már bejutott a bonni parlamentbe is. 1982-ben a rakétatelepítések kapcsán kirobbant belső ellentétek hatására felbomlott a koalíció, s az Uniópártok az oldalukra állt liberálisok segítségével, konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal megbuktatták a kormányt.
tív bizalmatlansági indítvánnyal megbuktatták a kormányt.

ben meghirdetett „**új keleti politiká**jával", melyben rendezték a keleti szomszédaikkal való kapcsolatokat. Javult az NDK-hoz való viszony is, az 1972-ben megkötött közlekedési egyezmény volt a két német állam első saját jogú szerződése. Ez természetesen az ellenzék támadását vonta maga után, vagyis azt a félelmet, hogy a szerződés a másik német állam teljes nemzetközi jogi elismerését jelenti. A német–német viszony enyhülését mutatta az is, hogy 1973-ban a két államot egyidejűleg felvették az ENSZ-be. A hetvenes évek második felében a Schmidt-kormány az egyre hatékonyabb német–francia kapcsolatokkal szándékozott erősíteni az Európai Közösség egységét, és közös válaszokat adni a világgazdasági kihívásokra. Az 1979-ben létrehozott új európai pénzügyi rendszer ennek keretében harmonizálta és stabilizálta az EK országait. Ebben az időszakban az NSZK már a világgazdasági döntésekben is fontos szerepet játszott, a kancellár a világgazdasági találkozók központi személyisége lett. A gazdasági szerepvállalás természetesen megnövelte az ország világpolitikai súlyát is.

A **Helmut Kohl** kancellár vezette **keresztény–liberális koalíció** a gazdaságban konzervatív megoldást javasolt, vagyis takarékossági programot hirdetett meg és támogatta a magánberuházásokat. A fejlődés következtében az NSZK, melynek külkereskedelme rögtön az USA után következett – a munkanélküliség ellenére is – a világ leggazdagabb országai közé került. A munkások száma csökkent, az alkalmazottaké növekedett, a bérkülönbségek fokozatosan kiegyenlítődtek, a lakosság többsége egyre magasabb életszínvonalon élvezhette a fogyasztói társadalom örömeit. A belpolitikai nyugalmat a nyolcvanas évek második felében kirobbant politikai botrányok és gazdasági visszaélések zavarták meg, melyek megrendítették a kormány iránti bizalmat is. Ezt tükrözték az 1987-es választás eredményei is, ahol a keresztény pártok 1949 óta a legkevesebb szavazatot kapták. Ennek ellenére a keresztény–liberális koalíció hatalmon tudott maradni.

A Kohl-kormányzat külpolitikája alig tért el elődjéétől. A nyugati szövetségesekhez való kötődést mutatta, hogy az új amerikai közép-hatótávolságú atomrakéták németországi telepítése miatti tartós tömegtiltakozás ellenére is kitartott a NATO kettős határozata mellett. A telepítés 1984-ben történt meg. Bár a német–német kapcsolatok feszültebbé váltak a nyolcvanas évek elejének nemzetközi helyzete miatt, Kohl kancellár ismét előtérbe helyezte a **német újraegyesítés célját**. **1984** után tovább erősödtek a kereskedelmi kapcsolatok, növekedett az áttelepülések száma is, de a két állam vezetőinek találkozására csak 1987-ben került sor. A német egység ügye azonban korántsem volt problémamentes. Az NDK egyre inkább elzárkózott a reformokra törekedő Szovjetuniótól, míg az NSZK–szovjet viszony

fokozatosan javult. 1989-ben Gorbacsov és Kohl nyilatkozatban rögzítette azt, hogy a népek szabadon határozzák meg sorsukat, ami tulajdonképpen a Brezsnyev-doktrína visszavonását, vagyis a német újraegyesítés lehetőségét jelentette. Ugyanebben az évben közel 50 ezer NDK-s menekült távozott az NSZK-ba Magyarországon, Csehszlovákián és Ausztrián keresztül. Ennek hatására Kohl kancellár gazdasági segítséget ígért az NDK számára. A keletnémet tüntetések tárgyalásokat eredményeztek, és az év végére gyakorlatilag helyreállt a németek szabad költözködési joga. 1990-ben Gorbacsov is hozzájárult a német egyesítéshez, s az év októberében az NDK csatlakozott az NSZK-hoz.

Nagy-Britannia

Nagy-Britannia a huszadik század végére történelmi múltjának és földrajzi helyzetének foglya lett. A szigetország alkalmazkodott a legnehezebben a második világháború utáni kihívásokhoz, s a „világ műhelyéből" **Európa középhatalmává vált**. Nemcsak a brit ipar vesztette el versenyképességét, hanem a harmadik szektorban is lemaradt. A munkaerő képzése hiányos, a kutatási és fejlesztési beruházások szintje alacsony volt és nem alkalmazkodott az új ipari igényekhez sem. A gazdasági válságot fokozta az is, hogy a katonai költségek túl nagy összegeket emésztettek fel, vagyis hatalmas ellentét feszült Nagy-Britannia **összezsugorodott világgazdasági szerep**e és **túlméretezett stratégiai feladat**ai között. Ráadásul a fegyverárak majd' 10%-kal gyorsabban emelkedtek, mint az infláció, ami csak tovább növelte a kiadásokat. Az államnak tehát a '80-as években szembe kellett néznie azzal, hogy vagy visszafogja az összes fegyvernem támogatását, vagy védelmi kötelezettségei közül ad fel néhányat.

Nagy-Britannia eseménytörténete 1969-90

Az Egyesült Királyság **1964-et követő másfél évtized**e joggal nevezhető a brit történelem **válságos periódus**ának. A politikai váltógazdaság évei alatt folyamatosak voltak a gazdasági és pénzügyi válságok, s az ezekkel járó társadalmi feszültségek. A két nagy párt ideológiailag ugyan egyre markánsabban elkülönült egymástól, mégsem tudott megbirkózni a gazdasági bajokkal. Pedig gyakran kénytelenek voltak eltérni a kormányzati cikluson belül eredeti elképzeléseiktől, sőt ellenfelük módszereit is alkalmazni. Ez mindenképpen aláásta politikai presztízsüket, aminek a következménye az ún. harmadik pártok előretörése volt (Liberális Párt, walesi és skót nemzetiségi pártok). Mivel a kormányok nemegyszer minimális többséggel kormányoztak, erősen leszűkült manőverezési lehetőségük, s ez a politikai bizonytalanság eredményezte azt, hogy az időszak tele volt előrehozott rendkívüli parlamenti választásokkal. A pártokon belül is kiéleződtek a politikai

nézeteltérések, a parlamentben gyakorivá vált, hogy a képviselők egy része nem támogatta saját kormányát, ami teljesen újnak számított az angol parlamenti demokrácia történetében. A külpolitikában a két párt közötti különbségek már jóval kisebbek voltak. Az 1960-as évek végi orientációváltást jól mutatta az a döntés, miszerint a brit külpolitika feladta a Szueztől keletre eső érdekeltségét, vagyis néhány kisebb helyőrségtől eltekintve visszavonták a csapatokat e térségből. Ezzel a döntéssel formálisan is lezárult a brit világhatalom története.
A **Harold Wilson** vezette kabinet (1964-70), szakítva a Munkáspárt hagyományos elképzeléseivel, „új ipari forradalmat" hirdetett meg, azonban a gazdasági nehézségek ígéreteinek korrigálását tették szükségessé. A pénzügyi válság a font leértékelését eredményezte, a takarékossági intézkedések pedig (pl. bérstop) elmérgesítették a viszonyt a pártot hagyományosan támogató szakszervezetekkel. Nem tudott megbirkózni a fellángoló északír válsággal és a faji zavargásokkal sem, a brit katonák odavezénylése csak rontott a helyzeten. Az ezt követő konzervatív kormányzás **(Edward Heath)** sem tudott változásokat elérni, egymást követték az ipari konfliktusok, és mikor 1974-ben az ország összes szénbányájában leállt a termelés, a miniszterelnök kénytelen volt kiírni az új választásokat. A hatalomba visszakerült Munkáspárt feladata lett az évtized legsúlyosabb **pénzügyi válság**ának kezelése, mikor is a szakszervezetek sokallták, az IMF pedig kevesellte a pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében tett megszorító intézkedéseket. A nehézségek 1979-ben a konzervatívokat segítették hatalomra. A **Margaret Thatcher** vezette kabinet (1979-90) a neokonzervatív politikát hirdette meg, és a hatalomra kerülésekor sokak által csak „tapasztalatlan asszonynak" tartott miniszterelnök vaskövetkezetességgel ragaszkodott elképzeléseihez. A **„Vaslady"** mindenáron érvényesítette akaratát: munkatársai vagy engedelmeskedtek, vagy távoztak. A gazdasági hanyatlást akár a társadalmi konszenzus felrúgásával is hajlandó volt megállítani. Csökkentette a magas jövedelműek adóterheit, a nyugdíjak és szociális kiadások reálértékét és az állami kiadásokat. Alaposan megnyirbálta a szakszervezetek hatalmát, s a magánkezdeményezéseket a gazdaság minden területén – beleértve az egészségügyet és az oktatást is – erőteljesen támogatta. Határozottsága az 1982-es falklandi háborúban is megmutatkozott, melyben elért győzelme valószínűleg jelentősen hozzáfalklandi háborúban is megmutatkozott, melyben elért győzelme valószínűleg jelentősen hozzá ben kirobbant **bányászsztrájk** volt, s bár az egyéves küzdelmet a kormány nyerte, ám ennek ára az importszén magas költségei és a társadalmi elégedetlenség növekedése volt. Mindennek ellenére harmadszor is diadalmaskodtak a konzervatívok, de a nyolcvanas évek végétől az ellenzék népszerűsége folyamatosan növekedett, amit csak

erősített a mindenki által fizetendő fejadóról szóló rendelkezés és az Európa-ellenes politika. Thatcher nem várta be bukását, 11 év után lemondott, s az új miniszterelnök az általa is támogatott **John Major** lett.

Nagy-Britannia külpolitikájában **a Közös Piachoz történő csatlakozás továbbra is nehéz kérdés**t jelentett, az előnyök mellett ugyanis sok aggály merült fel az élelmiszerárak látható drágulása és a gazdasági önállóság elvesztésének veszélye miatt. Ennek következtében, bár már 1972-ben lehetővé vált, a csatlakozást csak a három év múlva tartott népszavazás erősítette meg.

A nyolcvanas években Margaret Thatcher továbbra is igyekezett megvédeni a brit érdekeket az EK-beli szövetségesekkel szemben. Londonnak komoly fenntartásai voltak a gazdasági együttműködés túlzott elmélyítésével és a közös pénz bevezetésével kapcsolatban, s a politika közös irányításában is csak a brüsszeli bürokrácia pozíciójának további erősödését látta.

A hetvenes évek első felében kibontakozott nemzetközi enyhülés hatott a brit külpolitikára is, de az európai biztonsági és együttműködési folyamat nem igazán foglalkoztatta a briteket. Ráadásul az 1979-ben bekövetkezett változások során (szovjetek Afganisztánban) London igazolva látta korábbi aggodalmait a szovjet vezetés szándékait illetően. Ezzel párhuzamosan Margaret Thatcher és Ronald Reagan politikai elképzeléseinek azonossága felerősítette a brit– amerikai kapcsolatokat. A konzervatív miniszterelnök asszony fenntartás nélkül támogatta az amerikai rakéták Európába történő telepítését. A brit külpolitika csak a nyolcvanas évek második felében fordult nagyobb érdeklődéssel Kelet-Európa felé.

Franciaország

Franciaországnak, Nagy-Britanniához hasonlóan – bár gazdasági teljesítménye sokkal jobb volt –, azzal a problémával kellett megbirkóznia, hogy kiterjedt nemzetközi kötelezettségeinek teljesítését egyre nehezebbé tették a növekvő katonai kiadások. Az ingatag gazdaság oka az volt, hogy túl sok vásárlója került ki a bizonytalan harmadik világból, ipara számos területen nem volt versenyképes, s a mezőgazdaság túl nagy szerepe s erőteljes támogatottsága állandó konfliktusokat eredményezett az EK-n belül. Ez utóbbi helyzetet a ‘80-as években súlyosbította az is, hogy a támogatások elsősorban az új tagállamoknak jutottak. Az európai helyzetet elemezve a franciák felismerték, hogy az amerikai telepítésű elrettentő eszközök nem nyújtanak megfelelő védelmet, ezért igyekeztek saját nukleáris erejüket teljes egészében a Szovjetunió felé irányítani, és emellett fegyverben tartották Európa egyik legnagyobb szárazföldi hadseregét. Mivel Franciaország 1966 óta nem vett részt a NATO katonai szervezetében, ezért **viszonylag független politikát**

folytathatott a stratégiai kérdésekkel kapcsolatosan. Bár a megkülönböztetett szerepet a francia politikai élet egésze lelkesen támogatta, annak igazi alapja az amerikai védőpajzs volt. Ennek ellenére azon voltak, hogy Európa saját maga is felvehesse a versenyt a Szovjetunióval. A valóság azonban inkább az volt, hogy a szuperhatalmak sebezhetetlensége egyre nőtt, míg a franciáknak saját maguknak ugyanolyan problémákkal kellett szembenézniük, mint a briteknek: feladnak bizonyos fegyverrendszereket, vagy általában csökkentik a katonai kiadásokat.

Franciaország eseménytörténete 1969-90

De Gaulle távozása után korábbi miniszterét, **Georges Pompidou**t választották meg elnöknek (1969-74). Ő a jobboldali politika folytonossága mellett, liberális gazdasági minisztere, Valéry Giscard d'Estaing tanácsaira hallgatva, nyitni kívánt a változást igénylő ügyekben. Elnökségének igazi belső problémáját az adta, hogy a jobboldalon belül kiéleződött küzdelmeket nagyon jól kihasználhatta a baloldal. Francois Mitterand vezetésével – aki rájött arra, hogy a szocialistáknak és a kommunistáknak össze kell fogniuk a szétforgácsolt jobboldal ellen – egyre hatékonyabb ellenzék formálódott. Pompidou külpolitikájában felismerte azt, hogy a De Gaulle által folytatott **„grandeur" stratégia nem vihető tovább**, mert Franciaország elidegeníti nyugati szövetségeseit, ezért jóval alkalmazkodóbban politizált.

Pompidou halála után **Giscard d'Estaing** lett az V. köztársaság elnöke (1974-81). Ő is a gazdasági és szociális korszerűsítés politikáját folytatta, egy „fejlett liberális társadalom" lebegett a szeme előtt. A gazdasági terhek „szétosztása" céljából több szociális intézkedés is született, emellett a kormánykiadások és a fizetési mérleg hiányának csökkentésével kívánta javítani a gazdaság versenyképességét. Az ő időszakában az igazi gondot a jobb- és a baloldal szembenállása mellett belső megosztottságuk jelentette. Külpolitikájában érzékelhető sikert csak a francia–német kapcsolatok és az európai integráció terén tudott elérni, bár sokan ítélték elgondolásait „mondialistának", vagyis az egész fejlett világban alkalmazhatónak. Mivel elképzelései szerint **Franciaországnak „mindenhol jelen kell lennie"**, a legfontosabbnak a döntési képesség mindenáron való megőrzését tartotta, ami viszont a francia nukleáris ütőerő fejlesztését követelte. Elnöksége alatt megjavultak a kapcsolatok az NSZK-val, mely érdekeltté vált abban, hogy gazdasági túlsúlyának önkéntes korlátozásával mintegy maga előtt tolja francia partnerét.

Az 1981-es választásokon a baloldal csak azért arathatott győzelmet, mert ellenfele még nála is megosztottabb volt. A második fordulóban a kommunisták is **François Mitterand**ra (1981-95) szavaztak, így személyében először került szocialista politikus az V. köztársaság

élére. Győzelme után rendkívüli energiával látott hozzá szociális reformjai megvalósításához, melyekkel kimondottan a mindennapok gazdasági és társadalmi életének megváltoztatását akarta elérni. Az első két év után azonban kiderült, hogy Franciaország keresletélénkítő politikája elavult. Ez a francia gazdaságot gyengítette, ezért a kormányzat főleg a szociális kiadásokat csökkentette. A kényszerű intézkedések megmutatták a francia társadalomnak, hogy az ország nem képes a többi nyugat-európai államtól jelentősen eltérő utat járni.
A váltás mindenesetre rendkívül sajátos helyzetet eredményezett, hiszen az 1986-os választásokat követően az elnök és a parlament különböző politikai csoportosulásokhoz tartozott. Az elnök elsősorban a külpolitikával foglalkozott, míg **Jacques Chirac** miniszterelnök szabad kezet kapott a belső kérdésekben. Egyre nagyobb gondot jelentett számára a szélsőjobb aktivizálódása és a betelepülő idegenek ügye. A Mitterand-féle külpolitika három kérdés köré összpontosult. Az első az Európa-politika. Ez tekinthető – a legtöbb elemző szerint – a legsikeresebbnek. Elnöki periódusai alatt jelentékenyen hozzájárult az európai integráció elmélyítéséhez.
Fő feladatának Európa emancipálódását tekintette, vagyis felszabadulást a túlzott amerikai befolyás alól. Ezért lett fő szószólója az **önállóbb európai védelem**nek, melynek stabil német–francia tengelyen kell nyugodnia és ragaszkodott a nukleáris függetlenséghez, mely szerinte „a gyengének az erős elrettentésére” szolgál. Ennek érdekében született meg az **EURÉKA program** (összehangolt csúcstechnológiai kutatások), vagy 1985-ben az Egységes Európai Okmány.
A második kérdés a leszerelés és a biztonság ügye volt. Kezdetben Mitterand az atlantizmus híve volt, mivel úgy vélte, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok romlásának fő oka a Szovjetunió expanziója, Gorbacsov hatalomra jutásáig – baloldalisága ellenére – szovjetellenes politikát folytatott. 1985 után azonban minden erejével az enyhülési folyamatot támogatta, különös figyelmet fordítva a rakéták leszerelésére, a közép-európai átalakulásokra és a szovjet peresztrojkára.
A harmadik világgal kapcsolatos elképzeléseit a rokonszenv fémjelezte. Erőteljesen foglalkozott az Észak–Dél-kapcsolatokkal, melyekben a fejlődő országok számos igényét elismerte. Afrika-politikájában a diktatórikus rezsimek demokratikus átalakítását igyekezett elősegíteni, de összességében véve a francia típusú demokrácia exportja, mint minden korábbi alkalommal, ezúttal sem vált be.
Kína
Kína **nemzetközi szerepe** a második világháború óta rendkívül különös, pontosabban **különleges**. A kínai diplomácia elérte azt, hogy

„minden nemzet számára mást jelentsen" politikája és számos ország aggódhasson, ha a hatalmas ország távlati szándékait elemzi. A világ nem igazán tudta, hogy mit kezdjen Kínával, ezért hosszú ideig nem vették komolyan. Bizonytalan stratégiája egyik oldalról sok kockázattal járt, de a másik oldalról nagyhatalmi helyzetének megerősítését eredményezte. Kína ugyanis gyakran cselekedett a szuperhatalmak elvárásaival, sőt követeléseivel ellentétesen, illetve másképp, mint ahogy az adott helyzetben várható lett volna. **Önálló és sajátos külpolitikát** folytatott tehát és viszonylagos katonai gyengesége ellenére sem alkalmazkodott a nagyhatalmak elvárásaihoz. Kína katonai lehetőségeit vizsgálva a '70-es évek közepén még azt állapíthattuk meg, hogy a számokat tekintve a hadsereg erős (igazi néphadsereg), de nincs korszerű eszközökkel felszerelve és harci hatékonysága is igen alacsony. Az utóbbi évtizedek reformjai és önkorrekciója azonban hosszú távon sok mindenen változtatott; a hárommilliós hadsereg egyre modernebbé vált, az ország atomtechnológiája rohamos léptékkel fejlődött. Ám a kínai vezetés a '80-as évek végén a folyamatos katonai fejlesztés ellenére is azt vallotta, hogy az általános modernizálásban a védelem csak a mezőgazdaság, az ipar és a tudomány után következhet. A **felzárkózást megcélzó gazdasági változások** természetesen módosították Kína nemzetközi szerepét is. Gazdaságilag egyre jobban bekapcsolódtak az alacsonyabb igényeket kielégítő termékek gyártóinak versenyébe. Fontos szempont maradt azonban, hogy Peking ne legyen kiszolgáltatott semelyik szállítónak. A nemzetközi piacokra való bejutás érdekében nemzetközi gazdasági szervezetekbe léptek be. A másik változás az volt, hogy Kína igyekezett – a korábbi maoista politikával szemben – békés viszonyt fenntartani szomszédaival. Félelmei a '80-as évek végén is megmaradtak az USA-val és a Szovjetunióval kapcsolatosan, különösen azok harmadik világhoz való viszonya miatt. Emellett továbbra is hagyományos gyanakvással figyeli a „fehér faj uralkodását" a világpiacon. Megoldást abban lát, ha megtartja az egyenlő távolságot a két szuperhatalom között, s ez a szemlélet eredményezi a már korábban említett sajátos kínai külpolitikát.

Kína eseménytörténete 1966-90

Kína 1966 és 1976 közötti időszaka a **„nagy proletár kulturális forradalom"** jegyében telt. Mao életének ezen utolsó évtizedében harcot indított egy olyan rendszer ellen, mely részben általa, részben rá hivatkozva jött létre. Az istenként tisztelt vezető úgy látta, hogy a forradalom eltávolodott eredeti céljaitól, az anyagias szemlélet uralkodott el a társadalmon és az apparátuson. Véleménye szerint azonban az osztályharcot a szocializmus időszakában is folytatni kell, méghozzá manipulált tömegmozgalommal. Elképzeléseihez az

intézményrendszeren kívül keresett tömegbázist, s így 1966 nyarán a diákok soraiból kezdték megszervezni az első vörös gárdákat. A fiatal, tapasztalatlan gárdisták a „Tanulni a forradalmat forradalomcsinálás útján!” jelszóval indultak harcba a „négy régi” (eszmék, szokások, kultúra és magatartás) ellen. A harc gyorsan változott át rombolássá, brutális terrorrá. A támadás egyre inkább az idős káderek, felső vezetők ellen irányult, így olyan személyeket is eltávolítottak, mint Liu Sao-csi államfő vagy Teng Hsziao-ping, a párt főtitkára. **A helyzet teljesen anarchikussá vált**, mert a régi pártapparátus is szervezett csapatokat, s a lázadók is frakciókra bomlottak. A káoszt csak növelte, hogy minkét oldal elméletben csak homályos utalásokra, allegorikus fogalmakra támaszkodhatott, hiszen konkrét célok sehol nem voltak megfogalmazva. Így az alapvető különbségek egyik oldal számára sem lehettek világosak. Az anarchia felé vezető helyzetet végül is a hadsereg bevetésével oldották meg, mely azonban maga is megosztott volt. ‘68-ban Mao feloszlatta a vörös gárdákat, s tagjaikat milliószámra küldték vidékre. A kulturális forradalom tulajdonképpen az élet minden területére hatott, kivéve a hadiipar nagy részét (1967-ben felrobbantották az első kínai hidrogénbombát). Az 1969-ben megtartott IX. pártkongresszus lezárta a forradalom első hullámát, jóváhagyta a változásokat, és Mao örököséül Lin Piaót nevezte meg, akit azonban később mégis elítéltek összeesküvés gyanúja miatt. A hatalmi harc nem zárult le. **A forradalom második hulláma** 1973-ban indult, és három évig tartott. Az 1976-os év több szempontból is változásokat hozott. A közben visszatért Teng Hsziao-pinget ismét eltávolították a hatalomból, szeptemberben meghalt Mao Ce-tung, majd az év végén letartóztatták a korábbi vezetés négy tagját („Négyek Bandája”), köztük Mao özvegyét. A kulturális forradalom ezzel véget ért, s nem véletlenül nevezték a „katasztrófa tíz évének”. A tömeges terror társadalmi méretű kiábrándultságot okozott, s ellenhatásként a múltbeli értékekhez való visszatérést eredményezte. Természetesen mindez hatással volt Kína külkapcsolataira is. Rendkívül kiéleződött a szovjet–kínai viszony, a határon egyre szaporodtak az incidensek, s 1969-ben az Usszuri folyónál komoly fegyveres összecsapásba torkolltak. Ezzel párhuzamosan **egyre szorosabbá vált az amerikaiakkal való kapcsolat**, s Kína nagy sikerét jelentette, hogy 1973-ben elfoglalhatta a Biztonsági Tanácsban őt megillető (állandó) helyet.

Az ezt követő évtizedekben megpróbálták csökkenteni a kulturális forradalom hatásait, a **reformok kor**ának nevezett szakaszban. A vezetésben három frakció alakult ki. Az első a kulturális forradalomban felemelkedett, nem túl szélsőséges maoisták csoportja, kiknek vezetője Hua Kuo-feng volt. A másik a forradalmat átvészelők csoportja volt, míg a harmadik a korábban jobboldalinak tartott, s

ezért félreállított személyekből állt. Ezek vezetője az ismét rehabilitált **Teng Hsziao-ping** volt, aki osztályharc helyett inkább a gazdaságpolitikát helyezte a középpontba. Céljuk a **„négy modernizálás”**, vagyis **a mezőgazdaság, az ipar, a tudomány-technológia és a honvédelem korszerűsítése** volt. Teng és csoportja csak 1978-tól került túlsúlyba, s ezzel megindulhattak a reformok, melyek egyike sem érintette a politika és az ideológia területét. Ekkor csupán a 40 milliós párttagság „kiigazítása” s a hadsereg megtisztítása történt meg.
Az átfogó gazdasági reformok a mezőgazdaságban kezdődtek, hiszen a lakosság ellátása egyben elsőrendű politikai kérdés is volt. Megszüntették a kommunarendszert, s a parasztokat igyekeztek közvetlenül érdekeltté tenni a termelésben, ami 1985-ben a beszolgáltatási rendszer megszüntetésével járt együtt. A mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, az itt kialakított vállalatok segítségével, falun tartották. Az átfogó ipari reform csak a mezőgazdasági után következett, s az állami vállalatok hatékonyabbá tételét jelentette. Növelték önállóságukat, s csak közvetett szabályozást vezettek be. A belső reformokkal párhuzamosan Kína igyekezett minél szorosabb kapcsolatokat kiépíteni a világgazdasággal, ami külföldi tőke és technológia bevonását hozta magával. A nyolcvanas évek elején **különleges gazdasági övezetek**et állítottak fel Dél-Kínában, ahol a külföldi befektetők jelentős kedvezményekben részesültek. Az exportorientált gazdasági stratégia hatására Kína a világ 10. legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító államává vált. A külpolitikában továbbra is megmaradt a **szovjetellenesség**, ami csak a nyolcvanas évek végére változott meg, mikor megtörtént a szovjetek kivonulása Afganisztánból, a vietnamiak távozása Kambodzsából és a határmenti fenyegetés lecsökkent. A reformok a világpolitikában úgy érvényesültek, hogy Kína független politikát folytatva minden országgal kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedett. A gazdasági fejlődés és a változások nem hagyták érintetlenül a társadalmat sem, ami 1989-re válságot eredményezett. A párt konzervatív része ugyanis tartott a változásoktól, és lassítani akart. Ez ellen lépett fel a **tavaszi demokrácia mozgalom**, mely elsősorban az értelmiséget tömörítette és érintetlenül hagyta a vidéket. A mozgalom vérbefojtása és ellenforradalminak nevezése a párt hitelét ingatta meg, és jól mutatta azt a tényt, hogy a „nyitott gazdaság, zárt társadalom” modell megvalósítása nem egyszerű feladat.

Japán

A japán **gazdasági csoda** tulajdonképpen a második világháború óta működik, ami több tényezőnek is köszönhető. Az amerikai katonai védelem és a felfegyverkezés tiltása lehetővé tette a szigetország számára, hogy a katonai terjeszkedés és a védelmi kiadások emelése

helyett szinte kizárólagosan a gazdaság növekedésére figyelhessen. A gyors növekedést segítették a belső feltételek – szigorú gazdaságirányítás, munka iránti odaadás –, a jen árfolyamának mesterségesen alacsony szinten tartása, az importkorlátozások és a liberális kereskedelmi rend is. Japán tehát az utóbbi időszakban a világgazdasági növekedés összes előnyét élvezte, politikai felelősségvállalás és területi hátrányok nélkül, melyek a nagyhatalommá válás problémái lehetnek.

A ‘80-as évektől kezdődően azonban **több veszély** is fenyegette a japán gazdaságot. Az **ázsiai vetélytársak** egyre nagyobb mértékben előretörtek azokon a területeken, amelyek az „igénytelenebb" piacok kiszolgálását jelentik, vagyis Japánnak egyre életbevágóbb lett az igényesebb piacok kívánalmainak kielégítése. A másik fenyegetés a **nyugati világ** felől jött, hiszen azok kormányai hol durvább, hol mérsékeltebb eszközökkel, de a **japán export korlátozásá**ra törekedtek. Emellett a jen értéke is folyamatosan növekedett, s a japán termelő népesség elöregedése a társadalombiztosítási költségek és azon keresztül a belső kiadások növekedésével járt együtt.

Ezek a folyamatok napjainkban is érezhetők, s lehet, hogy hatásukra a japán növekedés önmagához képest lelassul. A többi fejlett államhoz viszonyítva azonban még mindig gyorsabb lesz, ami a következőknek köszönhető: A nyersanyagok világpiaci árának csökkenése nagy megtakarításokat eredményez. A japán ipar a **csúcstechnológiá**k felé törekszik (számítógépek, biotechnológia, ipari robotok gyártása stb.), ami a leggyorsabb fejlődést biztosítja. **A gazdasági irányítás módszerei** továbbra is lehetővé teszik a kutatások megszervezését, az iparágak szelektálását. A nemzeti megtakarítások különösen magas szintje elegendő pénzalapot biztosít a bankoknak az alacsony kamatú hitelek folyósításához. A japán cégeknek továbbra is viszonylag **biztos belső piac**uk van, hiszen nemcsak jó minőségű termékeik, hanem a japán fogyasztók nemzeti-kulturális öntudata is segíti őket. A munkaerő igen magas képzettségű, amit a rendkívüli versenyszellemtől fűtött közoktatás és a cégek folyamatos képzési rendszere is támogat. Jó alapot jelent a munkaerő találékonysága és a munkaadók iránti szolidaritása is. A japán kihívás tehát azért különösen nagy, mert aki a japán csodával fel szeretné venni a versenyt, annak nem elég a gazdaság egyes elemeit lemásolnia, hanem a társadalmi rendszer bizonyos utánzására is (például az adózási rendszer) szüksége van. Ezért tartották egyes elemzők ezt a kihívást sokkal veszélyesebbnek az USA számára, mint a Szovjetunióval folytatott politikai-katonai versenyt.

Emellett a japán előretörés másik fontos tényezője a **tőkeexport**. A szigetország a világ első hitelezőjévé vált, míg legnagyobb gazdasági vetélytársa a legnagyobb kölcsönfelvevő címet szerezte meg. A vezető

pénzügyi pozíció megkaparintásának egyik oka az egyéni megtakarítások rendkívül magas szintje, a másik pedig a hatalmas kereskedelmi aktívum, aminek hasznát az **óriásbankok** elsősorban külföldön fektetik be. Így termékeik jelentős részét az olcsóbb munkaerővel dolgozó országokban állítják elő, megkerülik a védővámokat, és megtakarítják a szállítási költségek jelentős részét. Tokió láthatatlan pénzügyi szerepe – tulajdonképpen a világ bankárává vált – így még azelőtt megnőtt, mielőtt bármi kikezdhette volna az ipari vezető szerepét.

Japán mindezt az eddigi belső és nemzetközi feltételek között érte el, nem csoda tehát, ha nem nagyon akar változtatni ezeken. Továbbra is folytatja a **minden irányban békés diplomáció**ját, s visszautasít minden olyan külső biztatást – ez elsősorban az USA részéről érkezik és a csendes-óceáni katonai közteherviselés megvalósítására vonatkozik –, ami a védelmi kiadások növelését szorgalmazza. Indoka az, hogy a fegyverkezés csak növelné az adókat és az állam deficitjét, ráadásul jelentős szomszédai (oroszok, kínaiak) ellenkezését is kiváltaná. Ez utóbbiakat már a gazdasági expanzió is gyanakvással tölti el, különösen vonatkozik ez Kínára. A japán külpolitikai helyzet iróniája tehát az, hogy akkor is bírálják, ha növeli és akkor is, ha csökkenti katonai költségvetését.

A Szovjetunió

A Szovjetuniót fennállása óta az az **ellentmondásosság** jellemezte, ami általában a **megfogalmazott ideológia** és a **megvalósult gyakorlat** között feszült, de az utóbbi két évtized történetében mindez az eddigieknél is súlyosabb gondokhoz vezetett.

A gazdaság gyengeségének egyik legkritikusabb pontja a **mezőgazdaság**, mert az ország a '70-es évekre odáig jutott, hogy kénytelen volt hatalmas mennyiségben élelmiszert importálni. Ennek okai – bár valóban nehezebb a helyzete földrajzi adottságai miatt is, mint az USA-é – elsősorban az ún. szocializációhoz kötődtek. A mesterségesen alacsonyan tartott élelmiszerárak, az egyéni kezdeményezés visszaszorítása, a **pazarló és ésszerűtlen beruházások** eredményezték a kudarcokat, és a modernizáció nemcsak a tőke és a tapasztalat hiánya miatt volt nagyon nehéz, hanem azért is, mert egyértelműen megkérdőjelezte volna a központosított bürokrácia létjogosultságát.

Az utóbbi évtizedekben **az orosz ipar stagnált**, és egyre nagyobb nehézségekkel küzdött. A legfőbb problémát mindig is az jelentette, hogy – a tervgazdálkodás ellenére vagy éppen hatására – a piaci árakkal és a fogyasztói igényekkel nem törődve folyt a termelés. Mivel a gyárak nem mehettek tönkre, **nem volt semmiféle ösztönző erő** a hatékony termelés érdekében. Az ipar energiapazarlása az utóbbi időszakban különlegesen veszélyessé vált, mert csak egyre nagyobb

költségekkel lehetett hozzájutni a hazai energiahordozókhoz. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben nagyon felgyorsultak az atomenergiához kapcsolódó kutatások. Hasonló problémát okozott a csúcstechnológia kérdése. Nemcsak anyagi jellegű ügy volt ez, hanem a megnagyobbodott és felgyorsult információáramlás a szovjet vezetés információmonopóliumát és ezen keresztül létét is fenyegethette. A technológiai lemaradást a fejlesztések mellett importtal próbálták behozni, de az importtechnológia bevezetése sokkal tovább tartott és kevésbé volt hatékony, mint Nyugaton. Ráadásul a világgazdasági folyamatok, az ún. cserearányromlás miatt (a nyersanyagárak lassabban nőnek, mint a feldolgozott termékek árai) egyre inkább csökkent az ehhez szükséges keményvaluta is.
A gazdaságiak mellé **demográfiai gondok** is társultak. A várható élettartam folyamatosan csökkent, a gyermekhalandóság viszont egyenletesen növekedett az utóbbi évtizedekben. Észrevehetően csökkent a születési arányszám is (ez a 100 ezer lakosonkénti születések száma), különösen az orosz lakosság körében. Ezek a tendenciák természetesen az egészségügyi és társadalombiztosítási kiadások növelését tennék szükségessé, de egyéb gazdasági veszélyeket is magukban rejtenek. A munkaképes népesség fogyása nem teszi lehetővé azt a korábbi gyakorlatot, hogy az ipari munkaerő létszámának növelésével érjék el a gazdasági növekedést. A nem szlávok lakta területeken van ugyan többletmunkaerő, de kevésbé képzett és sokan alig tudnak oroszul.
A fejlődést tehát gyorsítani kellett, ennek azonban két komoly akadálya volt. Az egyik a **párt- és államapparátus**, melynek tagjai nemcsak a kiváltságok egész sorát élvezték, de egész létük a szocialista társadalomhoz kötődött. Úgy tűnhet tehát, hogy a Szovjetuniónak azért volt szüksége az alacsony hatékonyságra, hogy szovjet maradhasson, vagyis a komolyabb változások a rendszert döntötték volna meg. A másik akadály az volt, hogy **a bruttó nemzeti össztermék nagyon magas részét fordították honvédelemre**. Ez ebben az időben kétszer akkora volt, mint az Egyesült Államoké, s ezért a szovjet vezetésnek döntenie kell, hogy milyen igényeket elégít ki: a hadseregét, a fogyasztókét vagy a mezőgazdaság és az ipar tőkeigényét. Gorbacsov megjelenéséig egyértelműen az elsőnek volt prioritása, s a szovjet hadsereg ereje valóban imponáló volt.
A növekvő belső problémákkal küzdő Szovjetuniónak tehát a ‘80-as évekre alaposan meg kellett vizsgálnia külpolitikai lehetőségeit. Az USA kérdésében, még az amerikai űrfegyverkezés ellenére is, érvényesült az „egymás túszai vagyunk” állapot. Veszélyt az atomfegyverek esetleges elterjedése és a többi hatalom atomarzenáljának növekedése jelenthetett. Kérdéses volt a Varsói Szerződés ütőképessége és megbízhatósága is, ami érvényes volt mind

a politika, mind egy esetleges katonai bevethetőség szempontjából. Mindemellett a Szovjetuniónak Kína okozta a legnagyobb aggodalmat, melynek politikáját nehéz volt kiszámítani, ez pedig a kétfrontos háború rémével fenyegetett. A Szovjetuniónak tehát a '80-as évekre külpolitikailag a következő **dilemmá**val kellett szembenéznie: hatalmas katonai ereje nélkül keveset számít a világban, katonai erejének fenntartásával viszont másokban kelt fenyegetettséget, és tovább rontja saját gazdasági kilátásait. Ezt a problémát próbálta megoldani Gorbacsov 1985-ben megkezdett reformjaival.

A Szovjetunió eseménytörténete 1964-90

Hruscsov bukása után **Leonyid Brezsnyev** (1964-82) került a szovjet állam élére, s főtitkárságának idejét a pangás korának szokták nevezni. Pedig a nyolcadik ötéves terv (1966-70) látszólag reformhullámmal indult. Koszigin miniszterelnök a pártkongresszuson a fogyasztási cikkek termelésének jelentős növelését irányozta elő, a technikai fejlesztés érdekében pedig megkezdődtek a tárgyalások a nyugati cégekkel (pl. a FIAT-tal autógyártásról). A kormányfő a központi tervezés és a piacgazdaság egyesítésének lehetőségeit kereste, de hosszú távú eredményeket nem érhetett el politikai változtatás nélkül, s mivel az alapvető problémák megmaradtak, a **szovjet „jóléti állam"** hatalmas feszültségekkel küzdött. A katonai fejlesztések élenjáró technológiai színvonala és a társadalmi tömegtermelés között ebben az időszakban áthidalhatatlan szakadék alakult ki, ráadásul a hetvenes évek olajárrobbanásából származó többletbevételeket sem a fejlesztésekre, hanem a katonai expanzió fedezésére fordították. A csekély fejlődés ellenére a brezsnyevi időszakban az ország rendszeresen nagy mennyiségű, főleg amerikai gabona vásárlására szorult, amiben jelentős szerepet játszott az is, hogy a szállítási, raktározási problémák miatt a termés negyede gyakran tönkrement. Az ipari termelésben továbbra is a katonai-ipari szektornak volt meghatározó szerepe, sőt a hadsereg gazdasági-politikai jelentősége egyre növekedett. Ezen időszakban kialakult a szovjet gazdaságnak a világgazdaságba történő sajátos integrálódása, a Szovjetunió ismét a Nyugat nyersanyag- és félkésztermék-beszállítójává vált. Az élelmiszer-termelés gondjai miatt a gépipari termékek rovására volt kénytelen mezőgazdasági termékeket importálni.

Ebben az időszakban a rendszert bíráló tiltakozások három kérdés köré csoportosultak. Egyrészt láthatóan megnőttek a kiváltságos hatalmi csoportok felhalmozott társadalmi előnyei. Másrészt nagyon lelassult a társadalmi mobilitás, ami különösen a politikai vezetésben éreztette hatását. A politikai bizottságban már csak elvétve lehetett találni 70 évesnél fiatalabb politikust **(gerontokrácia)**. Harmadrészt megrendült a folytonos növekedésbe vetett hit, ami korábban nélkülözhetetlen eleme volt a szovjet gondolkodásnak. A párt

„válságát" mutatta az, hogy a munkások aránya egyre csökkent a tagok között egy olyan országban, mely a munkásságot uralkodó osztálynak hirdette. A tagság fokozatosan elöregedett, szervezete egyre bürokratikusabb lett. A nyolcvanas évek elejére a korábban feltétlenül tisztelt fegyveres erők létszáma is egyre túlméretezettebbnek tűnt. Újabb gondot jelentett a hivatalosan megoldottnak nyilvánított nemzetiségi kérdés is. A különböző népcsoportok nemzeti öntudata ébredezett, sőt a vallási közösségek létszáma is növekedett, s ez nem kis gondot okozhatott egy olyan államban, melynek minden ötödik állampolgára iszlám vallású volt.
Brezsnyev halála után a KGB vezetője, **Jurij Andropov** lett a párt első titkára. Ő minden fontos kérdésben változtatni akart. Céljai közé tartozott a gazdasági és politikai élet demokratizálása, a nyugati technológiai fejlődés követése, a piaci ösztönzők beépítése a gazdálkodásba, a párt morális tekintélyének helyreállítása, a korrupció megállítása. A kérdéseket azonban csak feltenni tudta, korai halála a válaszokat már megakadályozta. Őt – átmeneti megoldásként – **Konsztantin Csernyenko** követte, majd néhány hónappal később a politikai tanítvány, a szokatlanul fiatal **Mihail Gorbacsov**, aki ott folytatta, ahol Andropov abbahagyta. A peresztrojka az egész szovjet gazdaság átalakítását tűzte ki céljául, de nem mondhatott le a **„forradalom felülről"** elvről, s ezzel elválaszthatatlan lett a bürokráciától, melynek betonerődjét szinte lehetetlen volt bevenni. Gorbacsov a harcot a munkás-önigazgatás és a glasznoszty (szabad nyilvánosság) fegyverével akarta megvívni. A peresztrojka fő nehézségét a tulajdon problémájának tisztázatlansága jelentette, így a reformok nem tudtak igazi gazdasági sikereket felmutatni, ami a kezdeti lelkesedés gyors lelohadását hozta magával. A politika hatásosabbnak bizonyult. A pártapparátus demokratizálására létrehozták a **Szovjetunió Népi Küldöttei**nek intézményét. Ugyanakkor a főtitkár személyes hatalmát is erősítette, amikor létrehozta az államfői tisztséget, s a népi küldöttek **1990**-ben őt választották a **Szovjetunió elnöké**vé. A változásokat a Nyugat ujjongva fogadta, a szovjet lakosság és politikai vezetés pedig eltérően értékelte az eseményeket. Ezt látva, Gorbacsov kerülte a nyílt állásfoglalást az apparátus konzervatívabb erői és a liberálisok, a tömeges sztrájkmozgalmak és a hatalmi elit érdekeinek képviselői között, s ez egyre nehezebben sikerült neki. Az elnök „ragaszkodott" a Szovjetunióhoz, mely azonban bomlani kezdett. A nemzeti mozgalmak visszaszorításához a bürokratikus apparátusnak már nem volt elegendő ereje, s ez szétszakította a világ legnagyobb területű országát.
Az Amerikai Egyesült Államok
A világ első szuperhatalmának abszolút ereje sokkal nagyobb volt

riválisáénál, az amerikai „laissez faire" társadalom pedig jobb esélyekkel alkalmazkodott a világ változó körülményeihez, mint egy diktatórikus rendszer. Az USA-nak azonban mégis szembe kellett néznie két rendkívül jelentős problémával. Meg tudja-e őrizni a katonai-stratégiai területen az egyensúlyt saját védelmi szükségletei és a „világelső" szerep által diktált követelmények között, s ezzel párhuzamosan megtarthatja-e vezető szerepét a világgazdaságban rendkívül gyorsan erősödő vetélytársaival szemben? A két kérdést, összefoglalva és leegyszerűsítve, **„birodalmi túlterjeszkedésnek"** nevezhetjük, vagyis az USA-nak a világon jelenleg is sokkal több érdekeltsége és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország – mások elvárásainak megfelelve – eleget tudna tenni. Ezek a külföldi érdekek olyan széleskörűek, hogy nehéz egyszerre mindegyiket megvédeni, de ugyanilyen kockázatot jelent bármelyik feladása is.
Ráadásul **a helyzet a világ összes térségében** finoman szólva is **bonyolult**nak volt nevezhető. Az elsődleges válsággóc, a **közel- és közép-keleti térség** a világ olajtartalékainak legfőbb lelőhelye, s ezért kulcsfontosságú volt a Szovjetunió számára is. Az esetleges szovjet előrenyomulás megakadályozása és a hazai Izrael-barát lobby miatt az USA-nak feltétlenül támogatnia kellett a katonailag hatékony Izraelt, mely viszont teljesen elszigetelt az arabok lakta térségben. Ez utóbbiak sem voltak egységesek, hiszen az itt lévő nyugatbarát arab államok állandó küzdelemben álltak saját iszlám fundamentalistáikkal és a nyugatellenes Líbiával. Azonban minden arab állam – Egyiptom kivételével – ellenséges volt Izraellel a palesztinokkal folytatott politikája miatt. Mindemellett ez egy olyan térség, ahol szívesen folyamodnak a háború eszközéhez, s a helyzet bonyolultsága miatt az USA szinte képtelen volt olyat tenni, amivel magára ne haragította volna valamelyik államot.
Nem volt sokkal könnyebb a **latin-amerikai helyzet** sem, ahol szintén egyre több kihívás érte az USA érdekeit. Egy világméretű adósságválság minden bizonnyal innen indulna el, s ez elsősorban az Egyesült Államokat sújtaná. A térség gazdasági gondjai megnehezítették az ide irányuló USA-exportot, és a fejlett államok is folyamatosan emelték az importált, alacsony munkaköltséggel dolgozó iparágakból származó termékek vámjait. Ráadásul a demográfiai robbanás egyre jobban igénybe vette az itteni államok rendelkezésre álló forrásait. A növekvő nehézségek reformmozgalmakhoz vagy akár forradalmakhoz is vezethettek, ezek hatására a konzervatív kormányok radikálisan léptek fel a baloldali ellenzékkel szemben. Segítséget természetesen az USA-tól kértek, ami választás elé állította annak kormányzatát: a demokratikus viszonyokat támogatja, vagy a kommunista eszmék legyőzésén fáradozik; pusztán gazdaságilag segít, vagy kénytelen katonai eszközökhöz folyamodni. Mindemellett az

egyik legnagyobb veszélyt a gazdasági csőd és fizetésképtelenség szélén álló Mexikó jelenti, ahonnan évente százezrek szivárognak északra, párhuzamosan a kemény drogok szinte megállíthatatlan áramlásával.
Az USA-nak állandóan figyelemmel kellett kísérnie a **kelet-ázsia**i történéseket is, hiszen hosszú távon itt van a világ legnagyobb felvevőpiaca, s a jövendő két nagyhatalma – Kína és Japán – is itt található. Emellett itt találhatók a huszadik század második felében már fejlett iparral rendelkező kis államok – az ún. kis tigrisek –, amelyek egyre komolyabb gazdasági vetélytársai Amerikának. A hidegháború óta jelentős a térségben az amerikai katonai elkötelezettség is, s a jelenlét számos kényes politikai kérdést is felvet. Hogyan érinti a Kínával való kapcsolatfelvétel az amerikai–tajvani kapcsolatokat? Hogyan egyeztethetők össze a fejlődő kis államok megszilárdítása és az importkorlátozások? Japán esetleges nagyobb katonai szerepvállalása a Csendes-óceán térségében szükségszerű lenne, de mit szólnának ehhez a szomszédok? Lehet-e úgy csökkenteni az amerikai katonai jelenlétet, hogy ez ne a gyengeség jelének tűnjön?
Nem kevésbé volt bonyolult **Nyugat-Európa védelmé**nek ügye sem. Az általános amerikai haderő majd' fele a NATO-ban található, egy olyan szervezetben, ahol a többi tag sokkal kisebb százalékkal vett részt a védelmi kiadásokban. Európa sebezhetősége jóval nagyobb volt, mint a keleti térségé, hiszen a szovjet haderő lényegesen nagyobb százaléka állomásozott Nyugaton, mint amekkorát biztonsága szükségessé tett. Stratégiai és katonai szempontok tehát közel hozták egymáshoz az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát, gazdasági szempontból viszont vetélytársaknak tekinthetők. Emellett mindkét félnek számolnia kellett az európai államok közvéleményével, amelynek széles rétegeit nyugtalanítják az európai földön tartott amerikai fegyverek. Ezzel párhuzamosan viszont az amerikai csapatok kivonása az európaiak költségeit növelné, ami megint csak felháborodást okozna.
E rövid áttekintés után is eléggé nyilvánvaló, hogy nem voltak egyszerűek az USA feladatai. A katonai vezetés különösen aggódott amiatt, hogy esetleg egyszerre több konfliktusban kelljen részt vennie, bár az kevéssé volt valószínű, hogy az Egyesült Államokat több szövetségese egyidejűleg cserbenhagyná. Ez utóbbi ellenére is a nagystratégia alapvető dilemmája az volt, hogy az USA katonai kötelezettségei a '80-as évek végén ugyanakkorák voltak, mint negyedszázaddal korábban, míg a világtermelésből való részesedése közben jelentősen lecsökkent. Ráadásul a vietnami háború óta kétségek merültek fel a katonai rendszer gerillaháborús hatékonyságával kapcsolatosan is. Emellett kialakult a **fegyvernemek közötti versengés** is, mely ugyan minden hadseregben létezik, de itt a

vezérkari főnök viszonylag kis hatalma miatt különösen érezteti hatását. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a szovjetek a csúcstechnológia terén a legsebezhetőbbek, így ezt kellett fejleszteni, ami viszont azt jelentette, hogy egyre több pénzt kellett elkölteni egyre kevesebb fegyverrendszerre, aminek minőségi pótlása egy elhúzódó háború esetén nehézségekbe ütközött volna. Újabb alapvető kérdés volt az, hogy az amerikai **döntéshozatali struktúra** megfelel-e a nemzetközi kihívásoknak, a nagystratégia megvalósításának.
Sokszor küzdöttek egymással a különböző minisztériumok érdekei, egy adott kérdésben másképp gondolkodott a Pentagon vagy a Külügyminisztérium. Emellett a nagy hatású tömegkommunikációs eszközök érdeklődésfelkeltő leegyszerűsítései is, melyekkel közönséget akarnak toborozni maguknak, gyakran megnehezíthették a döntéshozók helyzetét.
A katonai, külpolitikai feladatok szorosan összekapcsolódtak az országra váró **gazdasági kihívások**kal. Nagy problémát jelentett az USA iparának viszonylagos hanyatlása a világtermeléshez képest, ami nemcsak a régebbi, hanem a modern ágazatokban (pl. robottechnika) is megfigyelhető volt. A mezőgazdaság korábbi felfutása, melynek a korlátlan külföldi eladások lehetősége volt az okozója, a ‘80-as évek végére túltermelési válságot eredményezett. A harmadik világ előretörő mezőgazdaságai immár versenytársat jelentenek az USA-nak. A nehézségek hatására természetesen felmerült a protekcionizmus lehetősége is, ami azonban egyben a mindeddig kétségtelen amerikai ipari felsőbbrendűség megkérdőjelezését is jelentette volna. Az ipari és mezőgazdasági problémák mellett az állam pénzügyeiben is eddig példa nélkül álló helyzet lépett fel. A deficit -- tudatos – növekedése miatt az USA a ‘80-as évek végére a világ legnagyobb hitelezőjéből a világ legnagyobb adósává vált.

Az Egyesült Államok eseménytörténete 1969-90

A republikánus **Richard Nixon** 1969-ben lett az USA elnöke, s politikájában minden téren változtatást akart. A külpolitikában Henry Kissinger dolgozta ki a hatalmi egyensúlyon nyugvó elképzeléseit, ami az USA számára egyben a kínaiakhoz való közeledést is jelentette. Elnökségének legfontosabb belső problémája az **infláció kezelhetetlensége** volt, ugyanis a költségvetés bevételei nem tudtak lépést tartani a vietnami háború kiadásaival, így deficit keletkezett az államháztartásban. Nixon próbálkozása, hogy megállítsa a gazdaság növekedését, nem eredményezte az árak csökkenését, ezért drasztikus módon központi ár- és bérszabályozást vezetett be, ami viszont hosszú távon nem volt fenntartható. A dollár árfolyamesése, a gazdaság válsága természetesen nem maradt belügy, hiszen az európai államok dollárkészleteiket azonnal aranyra szerették volna átváltani, s ez aláásta a Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszert. Nixon

ennek hatására felmondta a dollár korlátlan aranyra válthatóságát. Bár többször is volt korrupciós botrány elnöksége idején, az elnök bukását az ún. **Watergate-ügy** okozta: a republikánusok néhány alkalmazottja a választások előtt titokban behatolt a demokraták országos központjába, s lehallgatókészülékeket helyezett ott el. A Washington Post bizonyítékokat szerzett arról, hogy az elnökig vezetnek a szálak, és még a bírósági tárgyalás előtt, 1974-ben, Nixon lemondott. Utódja **Gerald Ford** lett, az USA egyetlen olyan elnöke, akit nem erősített meg az állampolgárok szavazata. Ford két évig tartó elnöki időszaka alatt néhány komoly nemzetközi esemény történt. Kivonult az amerikai hadsereg Vietnamból, megtörtént az első közös szovjet–amerikai űrrepülés és összeült a Helsinki biztonsági értekezlet.
A republikánusokhoz továbbra is kötődő botrányok és vereségek hatására 1976-ban a demokrata párti **Jimmy Carter** került az elnöki székbe. Az új, egyik legintelligensebb, friss politikai stílust hozó elnök azonban hiába próbálta meggyőzni az állampolgárokat arról, hogy ő nem tartozik a korrupt vezetők sorába, népszerűsége hamar lecsökkent. Miközben az **emberi jogok kampányá**val törődött, a kőolajválság hatásai és a szovjet előrenyomulás az USA gyengülését mutatta. Nehezen értett szót nemcsak a törvényhozással, hanem saját pártjával is, sokszor volt kénytelen meghajolni a gazdasági lobbyk előtt, ami felemás intézkedéseket eredményezett, s a külpolitikát is ez jellemezte. A sikert jelentő SALT-2 szerződést a szovjetek afganisztáni beavatkozása akadályozta meg, a szovjeteket sújtandó gabonaembargó a hazai farmereket károsította, s a közel-keleti békepróbálkozás is kudarcot hozott rövid távon. Az 1978-ban Camp Davidben megkötött egyiptomi–izraeli egyezmény, úgy tűnt, egy hosszú háborús korszakot zár le. A megállapodást azonban sem a palesztinok, sem az izraeli szélsőségesek nem fogadták el, sőt Egyiptomot kizárták az Arab Ligából, Szadat elnököt pedig arab fanatikusok 1981-ben meggyilkolták. Az ezt követő iráni események Carter bukását hozták. A Khomeini ajatollah által vezetett iszlám forradalom fundamentalistái elűzték az USA-barát sahot, s a későbbiekben, behatolva az amerikai nagykövetségre, 65 személyt túszul ejtettek. A megmentésükre indított akció csúfos kudarcot vallott, s csak az új elnök beiktatásakor engedték a túszokat szabadon.
Az 1980-ban beiktatott **Ronald Reagan**nek új megoldásokat kellett találnia mind a belső gazdasági problémákra, mind az atlanti rendszer kezdődő válságára. A konzervatív fordulat ebben az esetben **az állami beavatkozás visszafogásá**t jelentette. („Az állam nem a probléma megoldása, hanem maga a probléma.") Ez nemcsak a pénzügyekre, hanem a szociálpolitikára is vonatkozott, sőt érvényes volt a harmadik világ segélyezésére is. A belpolitikában mindez a szövetségi állam hatáskörének korlátozásával, a külpolitikában pedig határozott

szovjetellenességgel és a fennálló világrenddel elégedetlen fejlődő országok elleni keményebb fellépéssel járt. Az 1981-es adóreform **az adókulcsok 25%-os csökkenését** hozta a kínálati gazdaság jegyében, az 1983-as **űrfegyverkezési program** pedig egy teljesen új korszakot nyitott a katonapolitika és a hadigazdaság történetében. Mindezek hatására – bár az amerikaiak életszínvonala folyamatosan emelkedett a Reagan-korszakban – fokozódott az állami költségvetés belső és a nemzetgazdaság külső eladósodása. Reagan helyébe 1989-ben az addigi alelnök, **George Bush** lépett. A külpolitikában igen jártas új vezető a fő figyelmet a világpolitikára fordította, s feladat akadt is bőven, hiszen ebben az időben zajlott le Közép-Kelet-Európában a huszadik század történetének egyik legjelentősebb fordulata. Az eseményeket Bush és Gorbacsov 1989 decemberében tartott máltai találkozója és megegyezése „legalizálta", melyen megállapodtak a két német állam újraegyesítésének feltételeiről. Az elnök számára a másik nagy kihívást az **Öböl-háború** jelentette. 1990-ben az iraki csapatok lerohanták Kuvaitot, s mivel az invázió alapvetően megváltoztatta a térség katonai és a világ olajpiaci térképét, az USA-nak mindenképpen lépnie kellett az ügyben. A „Sivatagi Vihar" hadművelet egy hét alatt felszabadította Kuvaitot.

A nagyhatalmakon kívüli fontosabb térségek

Közel-Kelet

A **harmadik arab–izraeli háború**t a víz felhasználása körül hosszú idő óta tartó és egyre sűrűsödő ellentétek indították el. A kisebb összecsapások után **1967**. június 5-én a támadást Izrael indította meg, s teljes mértékben sikerült érvényesítenie villámháborús elképzeléseit. A „hatnapos háború" végén elfoglalta a Sínai-félszigetet, a Golán-fennsíkot, Cisz-Jordániát és Kelet-Jeruzsálemet. Mivel mindez jelentősen megjavította Izrael stratégiai pozícióit, az Arab Liga khartoumi csúcstalálkozóján leszögezték, hogy a megszállt területek visszaszerzése valamennyi arab állam kötelessége. Ezután tulajdonképpen az ENSZ és a nagyhatalmak diplomáciájától függött a térség nyugalma. A háborút követő időszakban ismét jelentős változások történtek az arab világban. Egyiptom pozícióit megerősítette az, hogy a szomszédos két államban, Líbiában és Szudánban 1969-ben Kairóval szimpatizáló katonatisztek hatalomátvételére került sor. A térségben a másik fordulatot az okozta, hogy Nagy-Britannia bejelentette, anyagi okok miatt felszámolja a Szueztől keletre fekvő érdekeltségeit. Idetartozott a Perzsa-öböl térsége, ahol a London által hagyott hatalmi űrt az USA próbálta meg betölteni. Mindezzel párhuzamosan a palesztin kérdésben is változások történtek. 1969-ben az el-Fatah vezetője, **Jasszer Arafat** lett a PFSZ elnöke, aminek hatására az addig csupán terroristáknak tartott palesztinok megítélése átértékelődött, s 1974-

ben az Arab Liga a PFSZ-t ismerte el a palesztin nép egyetlen jogos képviselőjének. Ugyanebben az évben az ENSZ Közgyűlése a szervezetnek megfigyelői státust biztosított.
Közben lezajlott a **negyedik arab–izraeli háború**, melyet Egyiptom indított el. 1970-ben az elhunyt Nasszer elnököt Anvar Szadat váltotta fel, aki hiába közeledett az Egyesült Államokhoz, Nixon elnök nem volt hajlandó nyomást gyakorolni Izraelre az elfoglalt területek ügyében. A háború **1973**. október 6-án, a zsidó engesztelés napján (Jom Kippur) robbant ki, és váratlanul ért mindenkit. A kezdeti egyiptomi–szíriai sikereknek, bár a háborút Izrael nyerte, igazi jelentősége az volt, hogy bebizonyosodott, a félelmetes ellenfél sem legyőzhetetlen. A háború utáni időszakban Egyiptom tovább távolodott Moszkvától és közeledett az USA-hoz. Szadat, szakítva a korábbi arab magatartással, hajlandó volt akár különbékét is kötni a zsidó állammal. Mivel az USA külpolitikájában a régió szerepe a hetvenes években megnőtt, Carter elnök örömmel látott hozzá a térség ügyeinek rendezéséhez, amit kétoldalú tárgyalásokkal képzelt el. Ennek első állomása lett az **1978**-as **Camp David-i egyiptomi–izraeli megegyezés**, melyben az izraeli erők fokozatos kivonásáról határoztak.
Az **ötödik arab–izraeli háború** a **libanoni kérdés**hez kapcsolódott. Az **1975**-ben kirobbant polgárháború tükrözte az egész közel-keleti helyzet ellentmondásait, vagyis azt, hogy a felekezeti megoszlásra épülő politikai struktúrát a népesség összetételében a mozlimok javára bekövetkezett változások mindinkább megkérdőjelezték. Libanonban ellentétben álltak a keresztény és az iszlám csoportok, a két táboron belül is voltak hatalmi harcok, de ütköztek Izrael és Szíria, vagyis a mögöttük álló nagyhatalmak érdekei is. Izrael a Libanonból kiinduló gerillaakciók megakadályozására 1982-ben támadást indított az ott levő PFSZ-erők ellen. A háború közvetlen eredménye az lett, hogy a Bejrútban tartózkodó palesztin fegyveres csoportoknak távozniuk kellett, de hatására meggyöngült a PFSZ, és Szíria is érzékeny katonai veszteségeket szenvedett.
Ezek után kapcsolódott be Irán a polgárháborúba, melynek térségbeli jelentőségét megnövelte a britek 1971-es visszavonulása. A sah rendszere már a hatvanas években nagy változásokon ment keresztül, amikor amerikai nyomásra beindult a „fehér forradalom", mely tulajdonképpen gazdasági és gondolkodásbeli modernizációt hozott magával. A változások ellentmondásai azonban a hetvenes években már megmutatkoztak. A városok gazdagodása a vidék szegényedésével járt együtt, az olajjövedelem egy szűk csoport kezében összpontosult, s a rendszer demokratizálása is nagyon lassan haladt előre. A nyugati mintákat követő modernizáció egyre inkább összeütközött a tradícióval, s a bekövetkező váltás váratlanságát az

okozta, hogy sem az amerikai kormányzat, sem az uralkodó nem mérte fel az elégedetlenség valódi mélységét. A helyzet egyre instabilabbá vált, s miután Reza Pahlavi sah 1979-ben elhagyta az országot, a rendszer gyorsan összeomlott. Visszatért a korábban emigrációba kényszerült főpap, **Khomeini** ajatollah, s kikiáltották az **Iráni Iszlám Köztársaság**ot. Azonnal átszervezték a hadsereget, a korábbi vezetők jelentős részét vagy kivégezték, vagy bebörtönözték, és széles körű államosításokat hajtottak végre. A fő összetartó erőnek a vallást tekintő fundamentalisták egyaránt támadták a kommunista ideológiát és a nyugati liberális értékeket, mert az iszlámhoz való visszatérést hirdették. A forradalom hatására természetesen megromlottak az iráni–amerikai kapcsolatok, melyeknek mélypontját a teheráni amerikai nagykövetség elfoglalása jelentette. A váltás után egy évvel, 1980-ban kirobbant az **iraki–iráni háború**, melyben nemhogy meggyengült volna a fundamentalista rendszer, hanem éppenhogy megszilárdult. A nyolcéves öldöklés alatti időszakban **Teherán vált az iszlám mozgalmak legfőbb támogatójává a térségben** (emiatt próbált meg beleavatkozni a libanoni válságba is), s a Szovjetunió gyengülése lehetőséget adott középázsiai befolyásának kiterjesztésére is.

India 1966-90

Az 1966-os miniszterelnök-választáson ismét az volt a kérdés, hogy tovább vigyék-e a Nehru-örökséget. **Indira Gandhi** győzött ugyan, de ez nem hozott gyors fordulatot, ezért **a gazdasági és politikai válság tovább mélyült**. A Nemzeti Kongresszus bomlásnak indult, ami az ellenzék pozícióit erősítette. A válságos helyzetben Gandhi új programot hirdetett. Célja volt az állami szektor erősítése, a gabona-nagykereskedelem államosítása, a földbirtok maximálása és a földosztás a nincstelenek között. A hetvenes évek elején a lassan normalizálódó helyzetre erősen hatottak a pakisztáni fejlemények. Az ottani belső válság eredménye volt kb. tízmillió bengáli menekült Indiába vándorlása. Ez feszültségeket okozott, mely a Kínától tartó Szovjetunió felé sodorta Indiát, amit az 1971-ben megkötött barátsági szerződés is mutatott. Ugyanebben az évben kitört a **háború India és Pakisztán között**, ami az előbbi teljes győzelmét hozta. Pakisztán felbomlott, Kelet-Bengál Banglades néven új állammá alakult. Mindez jelentősen megnövelte Indira Gandhi tekintélyét, de gazdaságilag súlyos következményekkel járt. Az ipari termelés lelassult, a mezőgazdaság stagnálása továbbra is azt eredményezte, hogy nem tudott lépést tartani a népesség növekedésével, s így a lakosságnak több mint a fele a létminimum alatt élt. A társadalmi feszültségek hatására a **Kongresszus-ellenes erők** között tartós együttműködés indult meg. A Gandhi-ellenes kampány terrorcselekményekhez vezetett, újra általánossá váltak a sztrájkok, ami csak tovább rontotta

a gazdasági helyzetet. Válaszul a kormány 1975-ben minden előzetes tájékoztatás nélkül kihirdette a rendkívüli állapotot. Az ellenzéki mozgalom több tízezer tagját vették őrizetbe, a pártok többségét betiltották, bárkit ítélet nélkül le lehetett tartóztatni. Az ezután kiadott „Húszpontos program" a korábbi, de meg nem valósított célokhoz tért vissza. A diktatórikus rendcsinálás elősegítette a gazdasági előrelépést, de voltak olyan intézkedései, melyek széles körű elégedetlenséget eredményeztek. Ilyen volt például a születésszabályozás megoldásának kísérlete 10 millió ember erőszakos sterilizálása útján. Mindez ismét az ellenzék helyzetét javította, s az egységes fellépés (Dzsanata Párt néven tömörültek) most már meghozta gyümölcsét. Az 1977-es választásokon a Nemzeti Kongresszus súlyos vereséget szenvedett. Az **ellenzéki győzelem** után azonban ismét kiújultak az ellenségeskedések a különböző csoportok között, ami a rend és közbiztonság romlását, a hivatali korrupció megerősödését hozta magával. Ez okozta azt, hogy az 1980-as választások **újra Indira Gandhi** elsöprő győzelmét hozták, aki ismét megpróbálkozott a reformok megvalósításával. Újabb miniszterelnökségének legfőbb problémáját a **szikh kérdés** jelentette, mert Pandzsab szikh lakossága folyamatosan lázadt a hindu uralom ellen. Az 1984-es támadás az amritszári Aranytemplom ellen több ezer szikh halálát eredményezte, ami után néhány hónappal szikh testőrök meggyilkolták Indira Gandhit. Az új miniszterelnök fia, **Radzsiv Gandhi** lett.

A harmadik világ általános problémái

A fejlett Észak–fejletlen Dél gazdasági konfliktus megoldása a hetvenes évekre központi kérdéssé vált, mert az elmaradott régiók gazdasági labilitása politikai bizonytalansággá válhatott, ami viszont veszélyeztethette az egész világgazdaság működését. A huszadik század végére Dél problémái tulajdonképpen négy, egymással szorosan összefüggő kérdéscsoport köré gyűjthetők.

Az első a **népességrobbanás**, hiszen ezekben az országokban a világátlagnál jóval magasabb, kb. évi 3%-os a népességnövekedés. (Ezzel párhuzamosan az északi országokban a családtervezés és a születésszabályozás tulajdonképpen a népesség stagnálását, illetve csökkenését eredményezte.) A fejlődő országok demográfiai gondjait növeli az is, hogy a növekvő népesség egyre nagyobb része városokban él, az ipar, a munkaerőpiac és az infrastruktúra fejlődése viszont képtelen lépést tartani a rohamos növekedéssel.

Ezzel az első problémával szorosan összefügg a második, vagyis az **élelmiszerválság**. Az elmúlt évtizedek bebizonyították, hogy ezt az egyre szorítóbb problémát nem lehet pusztán segélyekkel megoldani. Súlyosbította a helyzetet az is, hogy a fejlesztési együttműködésekben elhanyagolták a mezőgazdaságot, mert a fejlődő országok maguk is alábecsülték az ágazat jelentőségét. De az adományozók is

fenntartásokkal támogatták a mezőgazdaságot, melyben általában kisebb sikert lehetett elkönyvelni, mint a gazdaság egyéb területein. Pedig az agrárfejlődésnek önmagát meghaladó hatásai is vannak, ám a tőkehiány tovább erősíti a lakosság városokba áramlását, a nyomornegyedek száma növekedését. A mezőgazdaság támogatásának legsikeresebb kezdeményezése talán a nemzetközi agrárkutatás, amely jól mutatja azt, hogy a problémát csak közösen lehet megoldani. A legfontosabb azon cél megvalósítása, hogy a fejlődők előbbutóbb képesek legyenek ellátni magukat élelmiszerrel, és ne szoruljanak a fejlettek anyagi vagy élelmiszer-támogatására.
A harmadik probléma, ami megint csak az egész világgazdaság működésére kihat, az egyes államok **eladósodás**ának kritikus mértéke. Az adósságválság azért különösen nagy gond, mert a nagyarányú hitelfelvétel az esetek többségében nem eredményezte a gazdaság talpra állítását. A beáramló pénzt gyakran luxuskiadásokra, fegyverkezésre, értelmetlen ipari beruházásokra költötték. Az egy főre jutó össztermék növekedése a nyolcvanas évekre Délen pusztán fél százalékot tett ki, s ez a kicsiny emelkedés is főként néhány gyorsan fejlődő állam (Tajvan, Malajzia, Dél-Korea stb.) teljesítményének volt köszönhető, Afrikában, Latin-Amerikában pedig egyértelműen csökkenés volt megfigyelhető. A fejlődő országok adósságai 1988-ra meghaladták az egybillió dollárt, és a leszakadást, a további eladósodást csak felerősítik a világgazdasági korszakváltás következményei, melyek a nyersanyagok rovására felértékelték a szellemi tőkét. Ennek a problémának a megoldása – vagyis a fejlődő országok bekapcsolása a világgazdasági folyamatokba – is csak nemzetközi összefogással érhető el.
A negyedik fő problémát **a fejlődő világ államainak belső és külső konfliktusai** adják. A folyamatos helyi háborúk következménye az, hogy hatalmas létszámú menekültáradattal járnak együtt. Az utóbbi évtizedek fegyveres konfliktusainak döntő többsége a déli régió országaiban zajlott le, melynek fő oka az volt, hogy ezen államok legtöbbje a második világháború után alakult vagy alakult újra, ami bizonytalan határokat, labilis politikai intézményrendszert eredményezett.
A konfliktusok ezért háromfélék lehettek:
• konfliktusok az államok között stratégiailag fontos területekért, energiahordozókért,
• konfliktusok az újonnan alakult államokban a népek és etnikumok között, az államon belüli önrendelkezési jogért, egy másik államhoz való csatlakozás jogáért, az állami önállóságért vagy más etnikumok elűzéséért,
• a konfliktusok harmadik csoportja szintén az államokon belül történik, de elsősorban gazdasági befolyásért vagy az új állam

ideológiai alapállásáért.
A menekültekkel párhuzamosan a fejlett területek felé irányuló természetes **(gazdasági) migráció** is meghatározója a mai világnak. Az utóbbi által okozott félelem és zavar addig nem enyhíthető igazán, míg a Föld országainak életviszonyaiban legalább tendenciaszerűen nem mutatkozik némi kiegyenlítődés, mely feloldhatja a reménytelennek tűnő helyzeteket. Az áradatot az erőszakos feltartóztatás vagy a jogi korlátozás csak ideig-óráig tarthatja távol a fejlett területektől, vagyis ez a kérdés is csak nemzetközi összefogással oldható meg.

MAGYARORSZÁG 1969-90 Magyarország története 1968-90

A '70-es évek Magyarországa

A hatvanas évek végén megkezdett **reformfolyamat** a következő évtized elején **megállt**. Ennek fő oka az volt, hogy a Szovjetunióban korábban hangoztatott reformok elmaradtak, s ez a változtatás magyarországi ellenzékét is feljogosította arra, hogy felléphessen. Megkönnyítette e csoport dolgát az a tény, hogy **a felemás gazdasági reformot nem követte a politikai intézményrendszer átalakítása**, a pártállam teljes egészében érintetlen maradt. A szovjet vezetés egyébként is rossz szemmel nézte azon magyar elképzeléseket, miszerint bővíteni kellene a nyugati kapcsolatokat, be kellene lépni a Világbankba és a Valutaalapba, át kellene alakítani (piaci alapokra helyezve) a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatokat. Ezt a külső körülményt csak felerősítették a belső változások okozta aggodalmak. A reform hatására a jövedelmek eltolódtak a **magán- és szövetkezeti szektor** javára és ezzel együtt a nagyüzemi munkásság kárára. A maszekok mellett gyorsan növekedett a vállalatvezetők jövedelme is, kiknek gazdagodása – hisz felhalmozott jövedelmüket csak tartós fogyasztási cikkekbe lehetett fektetni – sokakat irritált. A neosztálinisták – élükön Komócsin Zoltánnal, Biszku Bélával és Pulai Árpáddal – tehát egymásra találtak a nagyipari munkássággal, s ez sikeressé tette a reform elleni támadásukat. Ilyen körülmények között Kádár János csak úgy menthette meg rendszerét, ha feláldozza a reformokat. Mindemellett hatalmának megszilárdítását egy sajátos manőverrel érte el. Szigorúan bizalmas levélben kérte a Központi Bizottságtól, hogy mivel elérte a nyugdíjkorhatárt, döntsenek esetleges felmentéséről az első titkári tisztség alól. Mivel erre természetesen senki nem vállalkozott, Kádár megerősítette helyzetét, sőt azt is elérte, hogy ezután minden „közfunkcionáriusnak" kötelessége legyen a

lemondás felajánlása, ami lehetővé tette a nem megfelelő személyek eltávolítását. Javuló pozícióját 1971-ben egyébként tovább stabilizálta Rákosi Mátyás halála és Mindszenty József távozása.
A visszarendeződést jól mutatta az **1972-es alkotmánymódosítás**, melyben leszögezték a munkásosztály vezető erejét – pedig a pártban ekkor már kisebbségben voltak a munkások –, a tervgazdálkodás alapvető fontosságát, azt, hogy a szocialista Magyarország a szocialista világrendszer egészének szerves része, és „az állami tulajdon az egész nép vagyona". Ugyanebben az évben a Központi Bizottság is határozatot hozott az új gazdasági mechanizmus leállításáról, mindezt úgy, hogy magát a reformot nem kérdőjelezték meg. Csupán megindították a gazdaság újracentralizálását, Állami Tervbizottságot hoztak létre a központi irányítás erősítésére, kimondták, hogy a szabadáras cikkek körét nem szabad bővíteni, és a miniszterek újra közvetlenül utasíthatták a vállalatokat. Az értelmiségiek visszaszorítását szolgálta az a határozat, miszerint „ne kapjanak nyilvánosságot a szocializmussal szembeni ellenséges, népünk érdekeit veszélyeztető irányzatok és alkotások". Ezzel párhuzamosan a fizikai dolgozók körében általános béremelést hajtottak végre és intézkedtek az árak visszafogásáról. Természetesen a váltást követték a személyi változások is. Nyers Rezső és Fehér Lajos kiszorult a vezetésből, az MSZMP 1975-ös XI. kongresszusa után pedig – ahol egyedül ő ütött meg kritikus hangot – megtörtént Fock Jenő miniszterelnök leváltása is. Utódja **Lázár György** lett, aki a „magyar pangás" vezéralakjává vált.
A visszarendeződés ellenére a **IV. ötéves terv** (1970-75) ideje alatt a gazdaság folyamatosan fejlődött. Az energiafelhasználásban megnőtt a szénhidrogének aránya, a mezőgazdaságban gépesítették a fő munkafolyamatokat, a harmadik szektor pedig már 50%-kal részesült a beruházásokból. A hetvenes évek második felében azonban mindez a fejlődés megtört. Az **1973-as olajárrobbanás** nemcsak a világgazdaságban indított el hatalmas átalakulási folyamatot, hanem az általános cserearányromlás sújtotta a harmadik világot, a szocialista országokat, benne jelentősen Magyarországot, mely nagymértékű export-import függősége miatt nehéz helyzetbe került. A reformok továbbvitele talán megfelelő válasz lehetett volna a gazdasági kihívásokra, a leállításukkal azonban a magyar vezetés több éven keresztül nem reagált a változásokra. Arra számítottak, hogy a válság megáll a szocialista tábor határainál, s a **Németh Károly által irányított gazdaságpolitika** csupán adminisztratív intézkedésekkel (létszámstop) és hitelfelvétellel próbálta kezelni a válságot. Ez utóbbi 8 milliárd dolláros **eladósodás**t jelentett ebben az időszakban.
A felvett hiteleknek azonban csak kis része szolgálta a gazdaság valódi fejlesztését és korszerűsítését, nagyobb hányadát megkapták az

energiapazarló nagyvállalatok, emellett a „kötelező” életszínvonal-emelésre és a munkanélküliség elkerülésére fordítódott. Az eladósodás ezzel öngerjesztő folyamattá vált, lassan már a törlesztések részleteire is hiteleket kellett felvenni. Emellett a KGST-piac igénytelensége, a rendkívül olcsó szovjet kőolaj tovább szilárdította az alacsony színvonalú termelési struktúrát és ezzel együtt a lemaradást.
A nemzetközi enyhülési folyamatban, mely a hetvenes évek első felét jellemezte, Magyarország is kivette részét. Egyik fő szószólója lett a „különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének”. Nyitás történt a semleges Ausztria és Finnország, majd az NSZK felé, s javult a viszony az Egyesült Államokkal is. A magyar kormány elismerte az USA háborús követeléseit, az amerikai vezetés pedig hajlandóságot mutatott arra, hogy kiterjessze a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországra, s visszaszolgáltassa a Szent Koronát.
A nemzetközi gazdaság változásainak kényszere miatt a magyar politikai vezetés
A nemzetközi gazdaság változásainak kényszere miatt a magyar politikai vezetés ben újra visszakanyarodott a reformkoncepcióhoz. Kimondták, hogy a legfontosabb feladat a műszaki színvonal emelése, a központi vezetés csak a legátfogóbb fejlesztésekbe szóljon bele közvetlenül, támogatni kell a vállalati önállóságot. Döntés született a „kötelező” gazdasági növekedés és a beruházások visszafogásáról, mivel a nem hatékony gazdaság maga termeli az adósságot. Mindezt személyi változások is követték – távozott Biszku, Pulai és Németh Károly is.

A nyolcvanas évek Magyarországa

A gazdasági változtatások szándékát jelezte a **kisvállalatok** megjelenése. Ennek az új vállalkozási formának már nem adhatott utasítást a politikai vezetés, nem vehették el eszközeit, de veszteségessége esetén csődbe is juthatott. Nemcsak magánszemélyek, hanem nagyvállalatok is hozhattak létre kisvállalatot, mely ezután nyereségét megosztotta az anyavállalattal. Emellett 1985-ben bevezették a vállalati tanács intézményét. Ebben a vállalat vezetői által delegáltak mellett a dolgozók is választottak képviselőket (a tagok több mint 50%-át), és a tanács felügyelte a vállalat vezetését (elfogadta a vállalat tervét, engedélyezte a vezetői kinevezéseket, fizetéseket stb.).
Legalizálták a „második gazdaságot” is, kimondták, hogy itt hasznos, hiánypótló tevékenység folyik, s új formaként engedélyezték a **vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk)** alakulását. Ezek az adott üzemen belül működtek, és a vállalat gépein – legtöbbször

munkaidő után – folytatták tevékenységüket. **A világgazdaságtól való egyre nagyobb lemaradást**, az egyre mélyülő válságot az évtized folyamán a magángazdálkodás és a vállalkozások megerősítésével akarták leküzdeni, melyek a nyolcvanas évek második felére a nemzeti jövedelem több mint 30%-át adták. Ez azonban éreztette hatását a **pénzügyi szférá**ban is, ahol jelentős változások történtek. Már 1979-ben Közép-európai Nemzetközi Bank alakult Budapesten, az évtized közetörténtek. Már 1979-ben Közép-európai Nemzetközi Bank alakult Budapesten, az évtized köze ban létrejött a kétszintű bankrendszer (jegybank és kereskedelmi bankok szintjei), bevezették az általános forgalmi és jövedelemadót. Megjelentek a kötvények, s Magyarország csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz. Ezek az intézkedések azonban csak toldoztákfoldozták a gazdaságot, igazi megoldást nem adtak. A **gazdasági nehézségek** egyre kézzelfoghatóbbá váltak, a nemzeti jövedelem növekedése megállt, megjelent az infláció, s mivel folyamatosan romlottak a világgazdasági feltételek, nem sikerült megállítani az eladósodási folyamatot. Magyarország 1982-ben – a nemzetközi hitelválság hatására – kis híján fizetésképtelenné vált, az átütemezést csak az import radikális korlátozásával és a reálbérek csökkentésével lehetett elkerülni. A **VI. ötéves terv** alatt (1981-85) a válság tartóssá vált, a reform megakadt, nem sikerült versenyképes ágazatokat kialakítani. A vezetés mindemellett **nem adta fel korábbi elhibázott nagyberuházásokat**. A bős–nagymarosi vízlépcső így válhatott gazdasági kérdésből politikai üggyé, de a vízi erőműhöz hasonló elhibázott beruházás volt az eocén-program és a tengizi földgázberuházás is vagy a petrokémiai program és a recski rézbánya beindítása.

A gazdasági változások pozitív, termelésnövelő hatásai mellett **számtalan kár** is keletkezett. Leértékelődött a főmunkaidő, a napi 10-12 órás munka pedig társadalmi problémákhoz (családok szétesése, alkoholizmus) és egészségügyi gondokhoz vezetett, aminek hatásait több generáció is megérzi. A magyar lakosság átlagéletkora az egyik legalacsonyabb lett Európában, radikálisan megemelkedett a hatvan éven aluli férfiak halálozási száma. A „fizikai” romlásnál talán még nagyobb volt az erkölcsi és szellemi hanyatlás. A jelszóként hangoztatott nemes eszmék és a valóság közötti ellentmondás egyre nőtt, az egyházak visszaszorításával pedig hivatalosan is megkérdőjeleződtek a világháború előtti általános erkölcsi értékek. A lakosság nagy része teljes „önkizsákmányolással” csak a mának élt, és elvesztette bizalmát minden olyan iránt, ami nem anyagi érték. Mindezt erősítették a fogyasztói lehetőségek és kényszerítette az életszínvonal fenntartásának igénye. **A politikából való teljes kiábrándultság** nagyon megnehezítette a későbbiekben a

demokratizálódást, mely folyamat nem működik a mindenkire kötelező törvények, az általános erkölcsi alapelvek és a politikai intézmények iránti bizalom nélkül.

A belpolitikai változásokat az **MSZMP 1980**-ban tartott **XII. kongresszus**a indította el, de mivel az alapelvekhez – az életszínvonal bármi áron való megtartása, a teljes foglalkoztatottság – ragaszkodtak, nem lehettek igazán hatásosak a döntések. A **demokrácia imitálásá**ról volt inkább szó, szemfényvesztésről, hiszen mindenhol megmaradtak azok a biztonsági fékek, amelyek csupán látszattá tették a folyamatot. Jól mutatta ezt a **választási rendszer** 1983. évi **megváltoztatása**. Kötelezővé tették a kettős jelölést minden választókerületben. Bár ez nem jelentett szabad választást, hiszen a jelölteknek el kellett fogadniuk a Hazafias Népfront választási programját, mégis elméleti szinten belépett a rendszerbe a megmérettetés fogalma. Emellett spontán jelöltek állítására is kínálkozott mód a jelölőgyűléseken. Létezett egy országos lista is, melyet azok számára tartottak fenn, akik egyáltalán nem kívántak kockáztatni, vagyis a párt legfelső vezetésének. A visszahívási intézmény szerint a választókerületekben a választópolgárok tíz százaléka kezdeményezhette a visszahívást, s erről szavazást kellett kiírni, míg az országos listán megválasztottak visszahívásáról csak a parlament dönthetett. A következő évben megszületett az Alkotmányjogi Tanács, mely az alkotmány alapján minden jogszabályt ellenőrizhetett. A testületet az országgyűlés választotta, s felfüggeszthette az alkotmánnyal ellentétes rendelkezéseket, kivéve az Elnöki Tanács, az országgyűlés és a Legfelsőbb Bíróság döntéseit. Fontos korlátozást jelentett az is, hogy egyszerű állampolgár nem kezdeményezhette jogszabály felülvizsgálatát.

Az **1985**-ben tartott **XIII. pártkongresszus**t a valóságérzék teljes hiánya jellemezte. Általános fejlesztési és növekedési programot határoztak el anélkül, hogy ennek bármiféle reális alapja lett volna. A hagyományos jelszókat ismételgetőknek azonban **meglepetést hozott az 1985-ös országos választás**, melyet az új törvény alapján tartottak meg. Már a jelölőgyűléseken megjelentek az „ellenzék képviselői”, s bár jó néhány helyen a párt megszervezte még a gyűlések kezdése előtt a terem megtöltését a saját embereivel, a spontán jelöltek közül 41-en bekerültek az új parlamentbe. Ezekre már nem vonatkozott a pártfegyelem, a hatalom így nem tudta befolyásolni őket.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején már **kezdtek formálódni az ellenzéki csoportok is**, az első időszakban azonban viszonylag nehéz dolguk volt, hiszen a rendszer polgárainak jelentős részével el lehetett hitetni, hogy érje be a Kádár-rendszer nyújtotta előnyökkel, mert még így is sokkal jobban és „nyitottabban” él, mint a szocialista testvérországok polgárai. A külföldi, híres rockegyüttesek

fellépései, a Miss Hungary-választás vagy az első Concorde repülőgép leszállása Ferihegyen mind azt jelezte, hogy nincs komolyabb baj az országban, s csak kevesen látták azt, hogy ezek az engedélyezett „kis szabadságok" nem állnak össze a szabadság rendszerévé. Ebben az időszakban továbbra is a szocialista tábor „legvidámabb barakkja" maradt Magyarország, s számos irigylésre méltó „privilégiummal" rendelkezett a többiekhez képest. Rohamosan növekedett a Magyarországra érkező külföldiek száma is, ezekben az években vált például az ország a két német állam polgárainak találkozóhelyévé.
A határainkon túl élő magyarok helyzetét tekintve a Kádár-rendszer jóval kisebb „sikereket" könyvelhetett el, hiszen a politikai vezetés lényegében magára hagyta a kisebbségbe szorult, külföldön élő magyarságot. Egyre inkább az lett a politikai kiindulópont, hogy nem szabad bolygatni ezt a kérdést, mert annál rosszabb lesz a kisebbségben élő magyarságnak, minél inkább feszegetik a dolgot. Kádár János egyértelműen lemondott a kisebbségek érdekképviseletéről, a nemzetiségek ügyét az adott ország belügyének tekintve. (Ezt a gondolatot erősítette az internacionalizmus eszméje.) Pedig az 1965-ös román alkotmány már csak egy politikai nemzetet ismert, sőt a hetvenes években még inkább felerősödött a Ceausescu-rendszer államnacionalizmusa. Az 1972-ben meghirdetett „homogenizálási program" a nemzetiségek asszimilálását jelentette, és ezt szolgálta például az elszállásolási tilalom, bizonyos könyvek behozatali tilalma vagy a „településkoncentráció", vagyis a falurombolás. Ez utóbbi a magyarság településszerkezetének felszámolására irányult, s csak a Ceausescu-diktatúra 1989-es bukása tudta megakadályozni a folyamatot. A politikai váltás lehetővé tette azt is, hogy megalakulhasson a Romániai Magyar Demokrata Szövetség. Csehszlovákiában az 1968-as alkotmány kimondta, hogy bármiféle nemzetiségi elnyomás tilos, a kisebbségek kollektív jogainak pontos körülírása azonban elmaradt. A „prágai tavasz" bukása után természetesen tovább romlott a magyar nemzetiség maradt. A „prágai tavasz" bukása után természetesen tovább romlott a magyar nemzetiség ban megalakult Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, majd a rendszerváltás után a Független Magyar Kezdeményezés Szervezete.
Az ellenzék létrejötte és aktivizálódása
1977 -ben több magyar értelmiségi nyílt levélben foglalt állást a csehszlovákiai ellenzék **Charta-77** nevű polgárjogi kezdeményezése mellett, s ebben az időben kezdtek kialakulni az ellenzéki gondolkodás műhelyei. Az egyéni ellenzékiséget felváltotta a csoportmunka, megkezdődtek a magánlakásokon tartott eszmecserék, s beindult a házi készítésű illegális sajtó, a „szamizdat" is. Bibó István 1979-ben bekövetkezett halála után a magyar értelmiség színe-java segítségével

elkészült a Bibó-emlékkönyv, melynek kiadására – túlságos nyíltsága miatt – egyetlen kiadó sem vállalkozott, ezért szamizdatban jelent meg. Az 1981-ben megjelent **Beszélő** című szamizdat-folyóirat köré egyre jelentősebb létszámú „demokratikus ellenzék" szerveződött, de megjelentek a Demokrata, a Magyar Figyelő és a Hírmondó című illegális lapok is. Az ellenzéket „segítette" a Szabad Európa Rádió is, mely rendszeresen beszámolt összejöveteleikről, ismertette cikkeiket, tanulmányaikat. Az ellenzék erősödését mutatták a nyolcvanas években tömegesen megalakuló **klubok és társaságok** is (pl. Szárszó Baráti Kör, Bibó István Szakkollégium, Duna-kör stb.). Az **1985**-ben **Monor**on tartott összejövetelen már részt vettek – a főleg írókból álló – népi-nemzeti gondolatot képviselők is. A tanácskozáson elemezték az ország helyzetét, s közös feladatuknak fogalmazták meg az állampárt elleni fellépést. A következő évben a **Magyar Írószövetség** közgyűlésén kiszorították a vezetésből a párt kedvenceit, megjelent a kommunista reformközgazdászok írta **Fordulat és reform** című tanulmány, majd 1987-ben a Beszélőben a **Társadalmi szerződés**, mely a demokratikus ellenzék elképzeléseit tartalmazta. Ez utóbbi leszögezte, hogy Kádár Jánosnak távoznia kell, s szükséges a továbblépéshez a többpártrendszer, a képviseleti demokrácia és a nemzeti önrendelkezés.
1987 szeptemberében rendezte meg a nemzeti ellenzék az első **lakitelki tanácskozás**t, melynek egyik fő célja az volt, hogy a hatalommal tudomásul vétesse, elismertesse az ellenzéki tevékenységet, ami egyben az ellenzéki bázist is kiszélesítette volna. Vitaindító előadásra **Pozsgay Imré**t kérték fel, aki korábban maga is többször hangsúlyozta a reformok szükségességét, s ezért a várt átalakulás egyik vezéregyéniségének tartották. A Hazafias Népfront főtitkára itt már „a politikai viszonyok humanizálásáról" beszélt és arról, hogy a „reform nem pusztán közgazdasági természetű". A tanácskozás végén a résztvevők nyilatkozatot fogadtak el, mely a nagyobb társadalmi beleszólást, a közmegegyezést hirdette, s a hatalommal történő folyamatos párbeszéd elősegítésére létrehozta a **Magyar Demokrata Fórum**ot. A Társadalmi szerződés és a lakitelki találkozó azonban inkább azt mutatta, hogy az ellenzék két külön irányzatra bomlik, a történelmileg hagyományosnak nevezhető urbánusokra és népiekre.
A válság hatására a politikai vezetés személycseréket hajtott végre. A pragmatikus „pártkatona", **Grósz Károly** lett az új **miniszterelnök**, Németh Károly pedig az Elnöki Tanács elnöke. Az összes váltás csak felemás változást eredményezett, mert a pártonkívüliek és az MSZMP tagság jelentős része is elégedetlen volt. Az elaggott vezetőség felelősségének kérdése egyre nyíltabban került elő. A lecsendesítés érdekében Grósz Károly a korlátozott pluralizmus programjával lépett

fel, ami szélesebb teret engedett a párbeszédnek, de a szervezett ellenzéki akciókat továbbra sem engedélyezte. Bár a miniszterelnök „erős emberként” személycserék sokaságát hajtotta végre, az ellenzék számára egyértelműen kiderült, hogy a változások csupán a felszínt érintik.

Az állampárti rendszer bukása 1988-90

Mivel a ‘80-as évek végére az addigi életszínvonal csökkenni kezdett, a **kialakuló társadalmi elégedetlenség** az ellenzéket segítette. Az általuk ajánlott nyugati típusú demokráciából azonban a tömegeket elsősorban a fogyasztói társadalom vonzotta és foglalkoztatta és nem a szabad társadalom eszménye. Ez a félreértés igazából csak a rendszerváltás után derült ki, hiszen az ellenzék nem tudott annyi újat nyújtani, amennyi a nehézségeket ellensúlyozni tudta volna. Ebben az időszakban még a társadalom és az ellenzék kapcsolata egyre reményteljesebbnek tűnt, hiszen ekkor még egyik fél sem tudhatta, hogy milyen árat kell fizetni a transzformációért.

Az ellenzéki értelmiség elképzeléseit az **1988 januárjá**tól szervezett nyílt vitanapokon lehetett megismerni, melyeket a Magyar Demokrata Fórum a **Jurta Színház**ban tartott. Ezeken az összejöveteleken részt vettek az ellenzék különböző irányzatai, s a **március 15-ei megemlékezések** is az ellenzéki erők nagyságát mutatták. Százezres tömeg kereste fel a nemzeti emlékhelyeket, s a hatalom már nyíltan nem mert fellépni a tüntetők ellen, csupán néhány vezető ellenzéki személyiséget vett előző nap őrizetbe a rendőrség.

Az ellenzék folyamatos erősödését a sorra alakuló szervezetek is mutatták. Március 30-án megalakult a **Fiatal Demokraták Szövetsége** (Fidesz), majd május 1-jén létrejött a **Szabad Kezdeményezések Hálózata**, mely utóbbi kezdetben az egész ellenzéket próbálta tömöríteni, de a későbbiekben a novemberben megalakult Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) elődjévé vált. Ugyancsak májusban hozták létre a **Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezeté**t, mely az „állami” szakszervezet (SZOT) riválisa lett, és kiadták kiáltványukat az 1956-os forradalom résztvevői a **Történelmi Igazságtétel Bizottság**ának (TIB) megszervezésére.

A rendszer bírálata a külső ellenzéken kívül a **párton belül** is egyre erőteljesebb lett. Ezt nemcsak a sorozatos kilépések mutatták, hanem az **Új Márciusi Front** létrejötte is, mely a párton belüli reformereket és a reformközgazdászokat tömörítette, s emellett egyre több párttag értelmiségi vállalt vezető szerepet az ellenzéki mozgalmakban. A párt vezető testületeinek „szalonképtelensége” is egyre nyilvánvalóbbá vált, s a személyi változások igényének hatására **1988** májusára összehívták az **országos pártértekezlet**et. Bár Kádár és Grósz is elutasított minden komolyabb változtatási igényt, Pozsgay már arról

beszélt, hogy „vagy összetörjük korlátainkat, vagy magunkat törjük össze korlátainkon”, vagyis a reformokat sürgette. A tisztújító szavazás a régi vezetőség bukását hozta: Kádár János tulajdonképpeni hatalom nélküli **pártelnök** lett, **Grósz Károly** lett az **új főtitkár**, s az új Politikai Bizottságba beválasztották Pozsgay Imrét és Nyers Rezsőt. Mindezek mellett a pártértekezlet csupán felemás eredményeket hozott, és mivel csak felszíni változtatásokat volt képes előidézni, az általa keltett korábbi bizakodó várakozás pillanatok alatt elmúlt. Az MSZMP „leértékelődését” segítette a nyilvánosság erősödése is, mely sorozatban tárta fel a korrupciókat és hatalmi visszaéléseket, és az is, hogy Grósz Károly keménykedést mutató politikával igyekezett megtartani az egypártrendszer kereteit.

Az év második felében tovább folyt a civil társadalom szerveződése, mely egyértelműen a **többpártrendszer felé** mutatott. Miközben a parlamentben is folyt a vita az egyesülési és gyülekezési jogról, augusztusban a Fidesz és más ifjúsági szervezetek és szakkollégiumok tanácskoztak a törvénytervezetről. A szeptemberi második lakitelki találkozón az MDF programjában a nép által választott vezetőkről és testületekről, helyi önkormányzatokról és valódi népképviseleti parlamentről beszélt. A november 13-án megalakult **SZDSZ** is a demokratikus egyesülési jogot, új nemzetgyűlést, új alkotmányt, az erőszakszervezetek létszámának csökkentését követelte. Novemberben a Pilvax kávéházban bejelentették, hogy az 1930-ban megalakult **Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt** folytatja tevékenységét, s az első kongresszusát megtartó **Fidesz** is nyíltan politikai párttá vált. Ez utóbbi már ekkor figyelmeztetett arra a később súlyossá váló problémára, hogy „a demokrácia letéteményese, végső biztosítéka nem az államhatalom, hanem a demokratikus politikai kultúrájú társadalom”, vagyis az igazi rendszerváltás egy nagyon hosszadalmas folyamat lesz. Ezt a gondolatot erősítette az 1989 elején megalakult **Kereszténydemokrata Néppárt** is, mely az utolsó negyven év legnagyobb bűnének az erkölcsiség és a felelősségteljes állampolgári gondolkodás lezüllését tartotta. A fenti -- a későbbi parlamenti választásokon parlamentivé is váló – pártokon kívül felújította tevékenységét a **Magyarországi Szociáldemokrata Párt**, társadalmi szervezetté alakult a **Független Jogász Fórum** és megalakult a korábbi Nemzeti Parasztpárt utódaként a **Magyar Néppárt**.

A lényegében kialakult többpártrendszerre az MSZMP kétféleképp reagált. Csökkenő népszerűségét egyrészt úgy igyekezett erősíteni, hogy Grósz Károly a miniszterelnöki tisztséget egy gazdasági szakemberre bízta, melynek értelmében november 14-étől **Németh Miklós** lett a **kormányfő**. Ez a változás a parlamentre is serkentő hatással volt, mely végre szinte folyamatosan ülésező, igazán működő

szervvé vált. A másik, kétségbeesettnek nevezhető reakció a keménykezű rendfenntartással való fenyegetőzés volt (Grósz Károly sportcsarnoki beszéde az MSZMP fővárosi tisztségviselőihez, melyben fehérterrorral riogatta hallgatóságát). Ez utóbbi azonban kudarcot vallott. A párton belüli reformerők helyzetét megerősítette és a keményvonalas fellépés értelmetlenségét megmutatta az 1988 decemberében megfogalmazott ellenzéki nyilatkozat, melyben az ellenzék a rendszerváltás szükségességének kijelentésével együtt egyértelműen hitet tett a békés átmenet mellett. A **párton belüli ellenzék** 1989 januárjában „indított támadást" az MSZMP ortodox körei ellen. Miközben Grósz Károly a davosi világgazdasági konferencián tartózkodott, **Pozsgay Imre** a rádió **168 óra** műsorának nyilatkozatot adott. A téma 1956 volt, és ő, mint az eseményeket kutató Történelmi Albizottság vezetője, kijelentette, hogy a jelenlegi álláspont szerint ami 1956-ban történt, az népfelkelés volt, a nemzet felett zsarnokoskodó rendszer ellen. Ez átértékelte az MSZMP „nemzetmentő" helyzetét is az elmúlt negyven évben. Így a belső nyomás és a Szovjetunióban történt változások – Gorbacsovot 1988 októberében elnökké választották, s ezzel eldőlni látszott a hatalmi harc a reformerők javára – hatására februárban az MSZMP Központi Bizottsága határozatban szögezte le, hogy „a politikai rendszer pluralizálása a többpártrendszer keretei között valósítható meg".
Tovább erősödött a párton belüli ellenzék – az **MSZMP-reformkörök** országossá terebélyesedtek –, és a kormányfő is egyre inkább megpróbálta önállósítani kormányát. Programjában előtérbe kerültek a jogállamiságot segítő törekvések. Kimondták, hogy a kormány megbízatása csak a következő országgyűlés első üléséig tart, beterjesztették az egyesülési, a gyülekezési és a sztrájkjogról szóló javaslatukat. Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter alkotmányozási elképzelései a hatalommegosztás, a törvények uralma és az emberi jogok tiszteletben tartására épültek. Németh Miklós, nyitva a reformerők felé, átalakította kormányát, s az új tagok a reformgondolatokat képviselték. A májusban bekövetkezett kormányváltozás a párton belül is éreztette hatását. **Leváltották** az öreg, s a realitásoktól egyre jobban elszakadó **Kádár Jánost** pártelnöki tisztségéből (ez a róla elnevezett rendszer szimbolikus végét is jelentette), s az MSZMP élére négytagú elnökséget állítottak, melynek Grósz Károly melletti három tagja (Németh, Nyers, Pozsgay) a reformot képviselte.
Az MSZMP folyamatos válsága miatt tárgyalásokat kezdeményezett az ellenzéki erőkkel, s ezek új fordulatot vettek akkor, mikor március végén megalakult az **Ellenzéki Kerekasztal**. Az EKA tagjai a Bajcsy-Zsilinszky Társaság, a Fidesz, az FKGP, az MDF, a Magyar Néppát, az MSZDP, az SZDSZ és a Szabad Szakszervezetek Demokratikus Ligája

voltak, a KDNP csak később csatlakozott. A Kerekasztal az ellenzék egységét volt hivatott megteremteni, mert a korábbi tárgyalásokon a párt és a kormány igyekezett külön-külön megegyezni az ellenzéki pártokkal, vagyis azok megosztására törekedett. Az EKA ezek után kinyilvánította, hogy pártjai csak együtt hajlandóak a tárgyalásokon részt venni, sőt javaslatot tett a tárgyalások menetére is. Mivel azonban az érdekegyeztetés holtpontra jutott, a két fél szakértői között megbeszélések kezdődtek. Egyetértettek abban, hogy csakis békés módon történhet az átmenet, és ennek érdekében háromoldalú tárgyalásokat kell megindítani (MSZMP–EKA–tömegszervezetek). 1989 júniusában megkezdődtek a **Nemzeti Kerekasztal** megbeszélései, vagyis kezdetét vette a tárgyalásos forradalom.
A vezetők megbeszéléseivel párhuzamosan a társadalom is hitet tett a változások mellett. Az ellenzéki pártok felhívására több százezren vettek részt a hivatalos ünnepségektől független **márciusi 15-ei megemlékezések**en. A korábbi „ellenzéki útvonalon” haladt végig a tömeg, s a Szabadság téren jelképesen és ünnepélyesen „lefoglalták” a Magyar Televíziót. A közös ünneplés tovább erősítette az ellenzéki pártok összefogását, sőt az ország nagyobb városaiban tartott megemlékezések jól mutatták az ellenzékiség országossá válását is. A március 15-ei sikeres ünneplés után következett június 16-a, vagyis **Nagy Imrének és mártírtársainak ünnepélyes újratemetése**. Hosszas viták előzték meg a temetést, hiszen egyeztetni kellett nemcsak a hozzátartozókkal, hanem a kormánnyal és a tömegszervezetekkel is, mely utóbbiak szintén bejelentették koszorúzási szándékukat. A Hősök terén ravatalozták fel Nagy Imre, Gimes Miklós, Maléter Pál, Losonczy Géza, Szilágyi József és a Névtelen Forradalmár koporsóját. Előbb az összegyűlt majd' háromszázezres tömeg helyezte el a megemlékezés virágait, majd megkezdődött a hivatalos koszorúzás. Délben megkondultak a harangok, és az országban egy percre megállt az élet. Ezután következtek a gyászbeszédek. Vásárhelyi Miklós az egykori vádlott-társak, Mécs Imre a halálraítéltek, Rácz Sándor a munkástanácsok, Király Béla a szabadságharcosok, Orbán Viktor pedig a magyar fiatalok nevében beszélt. A megemlékezések után a koporsókat a rákoskeresztúri temető 301-es parcellájába szállították, ahová korábban a megtorlás áldozatainak százait temették.
A demonstrációkkal párhuzamosan tovább folytatódtak a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai is. Megegyezés született arról, hogy **a törvényalkotás nem előzheti meg a politikai megállapodásokat**, ezért a kormány júniusban visszavonta a már az országgyűlés elé beterjesztett rendszerváltó törvényjavaslatait. A szeptemberig folyó tárgyalásokon az EKA volt a kezdeményező fél, míg az MSZMP egyre inkább visszaszorult, a harmadik oldal pedig statisztaszerepre

kényszerült. Az EKA a parlamentben is erősítette pozícióit, hiszen a lemondott képviselők helyére mind az ő jelöltjei kerültek. **1989. szeptember 18-án aláírták a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain elért megállapodásokat**, melyeknek igazi jelentősége az volt, hogy közmegegyezést teremtettek az alkotmányosság, a békés átmenet kérdéseiben. Mindez a következő törvényjavaslatokban öltött testet: az alkotmány módosításáról, az alkotmánybíróság felállításáról, az országgyűlési képviselők választásáról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, a büntető törvénykönyv és a büntetőjogi eljárások módosításáról szóló törvényjavaslatok. A miniszterelnök ezután az országgyűlés elé terjesztette a javaslatokat, mely lényegi változtatások nélkül elfogadta azokat.

Ezeket a változásokat, a „Kádár-rendszer" végét jelentette **Kádár János halála** és az MSZMP megszűnése. A reformerők által kikényszerített rendkívüli kongresszus október elején kimondta a párt önfeloszlatását és a Magyar Szocialista Párt megalakulását. Egy új jogállam társadalma ünnepelhette meg szabadon **október 23**-át. A megemlékezést a legilletékesebb szervezet, a Politikai Foglyok Szövetsége (Pofosz) készítette elő. Miután az országgyűlés elfogadta a sarkalatos törvényeket, s megszűnt az Elnöki Tanács is, a Németh-kormány úgy döntött, hogy legyen az ünnep egyben **a III. Magyar Köztársaság kikiáltásának napja**. Az ideiglenes köztársasági elnök, Szűrös Mátyás kiáltotta ki a köztársaságot, s ezzel formálisan is véget ért az állampárti időszak.

Ezután a politikai erők már az új választásokra készültek, de az ellenzék korábbi egysége letűnőben volt. Az **MDF és az SZDSZ ellentéte egyre nyilvánvalóbbá vált**, vagyis hogy eltérő elképzeléseket, különböző alternatívákat ajánlanak, s ez a köztársasági elnök választása körüli vitákban elmérgesedett. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain abban állapodtak meg, hogy az elnököt még a parlamenti választások előtt közvetlenül kell megválasztani. Az SZDSZ és a Fidesz ezért nem írta alá a megállapodást, és aláírásgyűjtésbe kezdtek, népszavazást követelve a következő négy kérdésben: a Munkásőrség feloszlatása, elszámoltatás a pártvagyonról, az MSZMP kivonulása a munkahelyekről és a köztársasági elnök megválasztásának ideje és módja. Mivel az érvénytelenségben bízva az MDF saját szavazóit otthonmaradásra biztatta, a novemberi **„négy igenes" népszavazás** viszont érvényes lett, így az SZDSZ–Fidesz álláspont győzött.

1989 decemberében az ideiglenes köztársasági elnök az **új választásokat 1990. március 25**-ére tűzte ki. Ezt követően megindultak a választási küzdelmek. Majd' hetven párt alakult meg, de csak 12 tudott országos szervezettségűvé válni, vagyis országos listát állítani. A kétfordulós parlamenti választás eredményeképpen hat párt érte el a 4%-os küszöböt, s ezzel bekerült a parlamentbe. A

pártok eredményességi sorrendje mandátumaik alapján a következőképp alakult: MDF 42,7, SZDSZ 23,6, FKGP 11,4, MSZP 8,6, Fidesz 5,4, KDNP 5,4, független képviselők 2,9%. Az első fordulóban a választópolgárok 65, a másodikban 45,5%-a ment el szavazni. A választások eredményeképp teljesen megújult a törvényhozás, hiszen a képviselők 96%-a először került a parlamentbe.
A győztes MDF az FKGP-vel és a KDNP-vel alkotott koalíciót , de így is csak alig 60%os parlamenti többséggel rendelkezett, ami azért jelentett komoly gondot, mert az alkotmány a törvények sokaságát utalta a kétharmados parlamenti többséget igénylő tartományba. Ennek hatására az **MDF és az SZDSZ megállapodást kötött** a következő kérdésekben: a miniszterelnököt a parlament választja, s a kormány tagjait a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki. A kormányt csak úgy lehet megbuktatni, ha a képviselők több mint fele megvonja tőle a bizalmat, s ezzel egy időben meg kell nevezni az új miniszterelnököt is (konstruktív bizalmatlanság). Megegyeztek a kétharmados törvények számának csökkentésében, cserébe viszont az SZDSZ nevezhette meg a köztársasági elnököt, aki az országgyűlés által is megerősített **Göncz Árpád** lett. 1990. május 2-án megnyílt az új országgyűlés alakuló ülése, s május végén mutatkozott be az **Antall József** vezette koalíciós kormány, mely azután, hogy a parlament elfogadta programját, letette az esküt. Az év őszén megtartották az **önkormányzati választások**at is, ami egyben a politikai átmenet végét is jelentette.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Az 1944. év históriája (szerk. Glatz Ferenc)

Lapkiadó Vállalat, 1984.

1956 a sajtó tükrében (szerk. Izsák Lajos, Szabó József)

Budapest, 1989.

Ádám Magda: A kisantant és Európa

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945-1950

Budapest, 1988.

Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-47

Budapest, 1975.

Benke József: Az arabok története

Kossuth, Budapest, 1987.

Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve

Budapest, 1972.

Békés Rezső: Pax Americana

Budapest, 1984.

Bibó István: Válogatott tanulmányok I–IV.

Budapest, 1986-90.

Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945-85. I–II.

Budapest, 1989.

Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története

Budapest, 1994.

Churchill, Winston S.: A második világháború 1-2.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.

Cohen, Asher: Soá

Cserépfalvi/Múlt és jövő

Commager, H. S.: A második világháború története

Holnap Kiadó, 1995.

Dombrády Loránd: A legfelsőbb hadúr és hadserege

Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990.

Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság

strukturális átalakulása 1945-75 Budapest, 1977.

Egedy Gergely: Nagy-Britannia története 1945-1987

Budapest, 1991.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes: Jalta után

Budapest, 1990.

A fejlődő országok lexikona (szerk. Kende István)

Fejő Ferenc: A népi demokráciák története

Budapest, 1991.

Fencsik László: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945-1976

Budapest, 1977.

Fischer Ferenc: A megosztott világ

Budapest, 1992.

Fulbrook, Mary: Németország története

Maecenas, Budapest, 1993.

Gati, Charles: Magyarország a Kreml árnyékában

Budapest, 1990.

Gáthy Vera: Gandhi (Életek és korok)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Gergely Jenő: Magyarország története 1919 őszétől a II. világháború végéig

IKVA, Budapest, 1991.

Gerő András: Sorsdöntések

Budapest, 1989.

Gosztonyi Péter: Vihar Kelet-Európa felett

Népszava, 1990.

Gyarmati György: Európa alkonya. A nemzetközi viszonyok átrendeződése a II. világháború után Székesfehérvár, 1990.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945-1982

Budapest, 1985.

A háborúk világtörténete (szerk. Holmes, Richard)

Corvina

Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: A Szovjetunió története

Osiris Kiadó-2000, Budapest, 1996.

Horthy Miklós: Emlékirataim

Európa, História, 1992.
A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról (szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János)
Budapest, 1993.
Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása

Budapest, 1992.

Kerekes Lajos: A weimari köztársaság

Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Kogelfranz, Siegfried: Jalta öröksége

Budapest, 1980.

A kubai válság (szerk. Patkó Imre)

Budapest, 1962.

Lukacs, John: Az Egyesült Államok XX. századi története

Budapest, 1988.

Magyarország a XX. században (szerk. Balogh Sándor)

Magyarország története 1918-1990. Egyetemi tankönyv (szerk. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos) Budapest, é. n.

Magyarország történeti kronológiája IV. kötet, 1944-70 (főszerk. Benda Kálmán)

Budapest, 1982.

A magyar parlament 1944-1949. Tanulmányok (szerk. Hubai László, Tombor László)

Budapest, 1991.

Matuz József: Az Oszmán Birodalom története

Akadémia, Budapest, 1990.

Menyhárt Lajos: A „sztálinizmus”, mint történelmi jelenség

História klub füzetek 4.

Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála

Budapest, 1989.

Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött I–II.

Budapest, 1990.

A Nagy Imre-vonal (szerk. Dér Ferenc, Kovács Lajos Péter)

Budapest, 1989.

Ormos Mária: Hitler

A T-Twins kiadása, 1994.

Ormos Mária: Mussolini

Kossuth könyvkiadó, 1989.
Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991) (szerk. Krausz Tamás– Szilágyi Ákos)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Ortega y Gasset, José: A tömegek lázadása

Budapest, 1938.

Oszetzky Tamás: Arab–izraeli háborúk 1948-1982

Budapest, 1984.

Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85

Budapest, 1985.

Polonyi Péter: Kína története

Maecenas, Budapest, 1994.

Ránki György: A II. világháború gazdaságtörténete

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Réti Ervin: Háború és béke a Közel-Keleten

Budapest, 1975.

Roberts, M: Európa története 1900-1973. Az új barbárság kora

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Romsics Ignác: Bethlen István

Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.

Salgó László–Balogh András: A gyarmati rendszer története 1870-1955

Budapest, 1980.

Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986

Szinai Miklós: Ki lesz a kormányzó? Kossuth Könyvkiadó, 1988. Sztálin

Magyar Hírlap könyvek, 1988. *Taylor, A. J. P.:* A második világháború képes krónikája

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

The Times Atlasz: Második világháború (szerk. Keegan, John) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Tóthné Nagy Magdolna: Az el nem kötelezettek mozgalma Belgrádtól Delhiig Budapest, 1984.

Trockij: Az elárult forradalom

Áramlat Kiadó, 1990.

Vilar, P.: Spanyolország története

Gondolat, Budapest, 1984.

Werth, Alexander: Oroszország nagy háborúja 1941-1945

Kossuth Könyvkiadó/Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1973. *Zsiga Tibor:* Horthy ellen, a királyért

Gondolat, Budapest, 1988.